

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

**HAMRAYEV MADRIM
SHODMONQULOVA DILOROM
DOSANOV NURIDDIN**

ONA TILI VA BOLALAR ADABIYOTI (1-qism: ONA TILI)

TOSHKENT - 2022

Annotatsiya

Mazkur darslik pedagogika oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalariga mo'ljallangandir. Muallif bakalavr-talabalarga umumiy tilshunoslik, dunyo tillari tasnifi, hozirgi zamon o'zbek tilining predmeti, uning ajralmas bo'limlaridan bo'lmish fonetika va fonologiya, leksikologiya va frazeologiya, orfografiya, grafika va orfoepiya, morfologiya va sintaksis, ishorat qoidalari va uslubiyat asoslari yuzasidan chuqur va har tomonlama keng bilim berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Shuningdek, bu darslikda har bir yirik bo'lim oxirida nazorat savollari va test topshiriqlari ham berilgan bo'lib, bu talabalarning olgan nazariy bilimlarini tekshirish va mustahkamlashda yordam beradi.

Darslik oxirida berilgan glossariy tilshunoslik atamalari haqida ixcham, qisqa ma'lumot berish uchun mo'ljallangan.

Аннотация

Данный учебник предназначен для студентов бакалавриата высших учебных заведений педагогического направления, основной целью которого является дать глубокие и объёмные знания непосредственно о предмете современного узбекского языка, его целях и задачах, основополагающие сведения об общем языкознании, классификации мировых языков, лексикологии и фразеологии, о качественном составе словаря современного родного языка, о фонетике и фонологии, о современной графике и правилах орфографии, о грамматическом строе и морфологии, о грамматическом смысле слова и его грамматической форме, о грамматических категориях, о частях речи и их свойствах; уделено внимание и синтаксису, предложению, его типам и членам предложений с их определением; отведено место и сложноподчинённым членам предложений, косвенным предложениям, а также пунктуации и основам стилистики.

Учебник оснащен комплексом тестовых заданий и вопросами контроля усвоенных знаний студентами, который поможет проверить и закрепить усвоенный материал.

Глоссарий, который приложен к данному учебнику даёт краткие сведения о лингвистических терминах.

Annotation

The textbook is intended for students on speciality 5111700 – of primary education and sport, educational work. It is considered theoretical knowledge of mother tongue, its phonetics, script, orthography, orthoepy, lexicology, lexicography, phraseology, knowledge of morphemes, word-building and grammatical structure of Uzbek language, grammar, morphology and syntax system. This textbook explain independent parts of speech: the noun, the adjective, the numeral, the pronoun, the verb, the adverb, form – words, the sentence, the types of sentence, the parts of sentence and others.

Taqrizchilar:	SH.KO`CHIMOV, filologiya fanlari doktori, professor Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti J.ABDULLAYEV, filologiya fanlari nomzodi, dotsent Guliston davlat universiteti
----------------------	--

SO‘ZBOSHI

Mazkur darslik Nizomiy nomidagi TDPU BTM kafedrası dotsenti M.A.Hamrayev tomonidan tuzilgan “Ona tili va bolalar adabiyoti” dasturi (2020-yil) asosida yozildi. Bu darslik oily o‘quv yurtlarining boshlang‘ich ta‘lim, maktabgacha ta‘lim, pedagogika-psixologiya kabi nofilologik (ya‘ni ona tili chuqur o‘rganishga ixtisoslashmagan) mutaxassislik talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, umumiy tilshunoslikdan hamda ona tili fanining barcha bo‘limlari bo‘yicha shu mutaxassisliklar o‘quv rejalarida ajratilgan soat hajmida ma‘lumot beradi.

Bu darslikni yozishda “Ta‘lim to‘g‘risidagi Qonun”, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan hujjatlar va jahon hamda o‘zbek tilshunosligi bo‘yicha keyingi yillarda yaratilgan ilmiy ishlar dasturulamal bo‘lib xizmat qildi. Darslikda umumiy tilshunoslikka oid masalalar, o‘zbek tilining fonetikasi, lug‘at boyligi, lug‘atshunosligi, grammatik qurilishi, uslubiyati, ishorat qoidalari haqida batafsil ma‘lumot beriladi. Darslik an‘anaviy tilshunoslikning boy tajribasidan hamda sistem-struktur tilshunoslikning keyingi yillarda qo‘lga kiritilgan ijobiy yutuqlaridan unumli foydalangan holda yaratildi.

1-§. Tilshunoslik fani, uning o'rganish obyekti va turlari

Manbalardan ma'lumki, hozirgi zamon fanlarini quyidagi yirik guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tabiiy fanlar.
2. Texnika fanlari.
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.
4. Matematika fanlari¹.

Tilshunoslik fani ijtimoiy-gumanitar fanlar guruhiga mansub bo'lib, inson tili, ya'ni so'zlashuv quroli uning o'rganish obyektidir. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da bu fanga shunday ta'rif beriladi: "Tilshunoslik til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan"².

Tilshunoslik fani yuqoridagi guruh fanlarning ko'pchiligi bilan aloqadordir.

Tilshunoslik va tabiiy fanlar. Har qanday til tovush tilidir, chunki nutq tovushlarning muayyan ketma-ketligidan iborat bo'lgan so'zlardan tashkil topadi. Nutq tovushlari esa **fizika** fanining **akustika** bo'limida ham o'rganiladi. Nutq faoliyati insonning markaziy asab tizimi yordamida boshqariladi, demak, tilshunoslik fani **fiziologiya** fani bilan aloqada bo'lishi lozim. **Kimyo** fanida **valentlik** degan tushuncha mavjud. Bu molekula tarkibidagi atomning boshqa atom bilan bog'lanish xususiyatidir. Xuddi shu xususiyat tildagi so'zlarda ham mavjuddir. Masalan, *qizil, shirin, achchiq, yirik* so'zlari *olma* so'zi bilan bog'lana oladi, lekin *yupqa, aqlli, a'lochi, beg'am, ozg'in* so'zlari *olma* so'zi bilan bog'lana olmaydi.

Tilshunoslik va ijtimoiy-gumanitar fanlar. Har qanday fan **falsafa** bilan bog'liq, chunki falsafa barcha fanlarning kelib chiqish manbasi sifatida tan olingan. Tilshunoslik fani, birinchidan, falsafaning bilish nazariyasi bilan bog'langan bo'lsa, ikkinchidan, bu fan bilan shug'ullanuvchi mutaxassis o'z tadqiqotlarida muayyan falsafiy yo'nalishga tayanadi.

Ma'lumki, adabiyot so'z san'ati sifatida tan olingan. Demak, tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan bo'lmish so'z adabiyot uchun ham asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, tilshunoslik adabiyotni o'rganadigan **adabiyotshunoslik** fani bilan chambarchas bog'liqdir.

Tilshunoslik **tarix** fani bilan bog'liq, chunki til tarixi shu tilning egasi bo'lmish millat tarixining bir qismidir.

Siz "mantiqiy fikr", "bu mantiqqa to'g'ri kelmaydigan fikr" degan gaplarni eshitgansiz. Bu esa tilshunoslik va **mantiq** fanlarining o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Har ikkala fanni birlashtiruvchi narsa tafakkurdir. Tafakkur tilda so'z, so'z birikmasi va gaplar orqali namoyon bo'lsa, mantiqda hukm, tushuncha va xulosalar ko'rinishida aks etadi.

Tilshunoslik va matematik fanlar. Hozirgi paytda matematika fani aralashmagan fan bo'lmasa kerak. Oddiy arifmetik amallardan tortib, murakkab matematik formulalar ham barcha fanlardagi hisob-kitoblarda qo'llanadi. Tilshunoslikda "**Bir** bosh bo'lakli va **ikki** bosh bo'lakli gaplar" degan nomlarning mavjudligi oddiy arifmetik sonlarning qo'llanishiga misol bo'ladi. Endi quyidagi parchaga e'tibor qiling: "*Vaholanki eng tor tovushni 0 raqami bilan, eng keng tovushni 1 raqami bilan belgilasak, tovushlarning bu jihatdan farqi quyidagicha bo'ladi:*

$$\begin{aligned} i - u - o - e - \hat{a} - a \\ 0 - 0,2 - 0,3 - 0,8 - 0,9 - 1 \end{aligned} \text{''}^3$$

Bu parchada ishlatilgan ifodalar nisbatan murakkabroq formulalarga misol bo'la oladi.

Tilshunoslik va texnik fanlar. Tilshunoslik va texnik fanlardan hisoblangan **kibernetikaning** o'zaro bog'liqligi shundaki, kibernetikaning mahsuli bo'lmish EHM ham

¹ A. Нурмонов, Б.Йўлдошев. Тилшунослик ва табиий фанлар. "Шарк" НМАК бош тахририяти. Т.: 2001, 11-бет.

² А. Ҳожиёв. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. –Т.: 2002, 107-бет.

³ Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. "Universitet" nashriyoti. –Т.: 2006, 14-бет.

insonga o'xshab axborot qabul qilib, uni uzatish vazifasini bajaradi. EHM yaratilishi uchun inson organizmi asos bo'lib xizmat qilgan. EHMning paydo bo'lishi avtomatik tarjimaning yuzaga kelishiga sababchi bo'ldi.

Tilshunoslik fanining turlari. Tilshunoslik ikkita xususiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi:

1. O'rganish obyektining hajmiga ko'ra:

a) **xususiy tilshunoslik** alohida olingan tilning tovush tizimi, lug'at boyligi va grammatik qurilishini o'rganadi, shu sababli bunday tilshunoslik "o'zbek tilshunosligi", "rus tilshunosligi" kabi nomlar bilan ataladi.

b) **umumiy tilshunoslik** yer yuzida mavjud bo'lgan barcha tillarning umumiy xususiyatlarini, kelib chiqishini, dunyo tillarning tasiflanishini o'rganadi. U o'z tadqiqotlarida xususiy tilshunoslik yutuqlaridan unumli foydalanadi.

2. O'rganish maqsadiga ko'ra:

a) **nazariy tilshunoslik** til hodisalariga nazariy jihatdan yondashadi, ya'ni shu hodisalar bo'yicha umumlashma tarzida chqarilgan xulosalar, qoidalar yaratadi.

b) **amaliy tilshunoslik** tilga amaliy nuqtai nazardan yondashadi, ya'ni uning insonlar hayotidagi amaliy ahamiyatini o'rganadi. Masalan, chet tillarni o'rganish, avtomatik tarjima kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

2-§. Tilning paydo bo'lishi

Olimlarning taxminiga ko'ra, til ibtidoiy jamoa tuzumi davrida paydo bo'lgan. Bunga shubha qilishga o'rin yo'q, chunki insoniyat tarixi shu davrdan boshlanadi. Inson inson deb atalishi uchun u hayvonot olamidani ajralib chiqishi lozim edi. Tilning paydo bo'lishi mazkur jarayonni boshlab berdi. Xo'sh, eng universal aloqa vositasi bo'lgan til qanday paydo bo'lgan? Bu o'rinda biz hozir yer yuzida mavjud bo'lgan uch mingga yaqin tilni nazarda tutayotganimiz yo'q, balki umuman dastlabki tilni nazarda tutmoqdamiz.

Dastlabki tilning paydo bo'lishi haqida hech qanday yozma ma'lumot yo'q, chunki yozuvning, ya'ni og'zaki nutqni uzoq masofaga, uzoq davrga yetkazish vositasining o'zi ancha keyin paydo bo'ldi. Demak, dastlabki tilning qachon, qayerda va qanday paydo bo'lganligini faqat taxmin qilish mumkin. Bu uchta savolga taxminan quyidagicha javob berish mumkin: **dastlabki til fikrlovchi inson shakllangan paytda, shunday inson paydo bo'lishi mumkin bo'lgan joyda va insonlarning bir-birlariga nimanidir aytish istagi yuzaga kelganligi uchun paydo bo'lgan.**

Dastlabki tilning paydo bo'lishi to'g'risida aniq moddiy dalillarning yo'qligi bir qancha farazlarning (ba'zi manbalarda **nazariya** ham deyiladi) yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

1. Tovushga taqlid nazariyasi qadimgi Yunonistonda antik davrda (eramizdan oldingi 1-2 asrlarda) **stoiklar** degan faylasuflar guruhi tomonidan shakllantirilgan bo'lib, unga ko'ra inson tili tabiatdagi turli tovushlarga taqlid qilish asosida paydo bo'lgan emish. Haqiqatan ham, deyarli barcha tillarda tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar mavjud. Masalan, o'zbek tilida *taq-tuq*, *shitir-shitir*; rus tilida *gav-gav* (it hurishiga taqlid), *kva-kva* (qurbaqa ovozigaga taqlid), *ga-ga* (o'rdak ovozigaga taqlid) kabi so'zlar bor va hatto shu so'zlar asosida bir qancha so'zlar ham yasalgan: *shitirlamoq*, *taqa*, *kvakayet*, *gavknul*. Bu nazariyaning g'ayri-ilmiy nazariya ekanligi quyidalarda namoyon bo'ladi:

1) tovushga taqlid so'zlar barcha tillarda ham juda ozchilikni tashkil etadi va lug'at tarkibidagi boshqa so'zlarning qanday kelib chiqqanligini bu nazariya asoslab bera olmaydi;

2) mantiqan fikrlaganda, rivojlangan tillarga nisbatan rivojlanmagan tillarda bunday so'zlar ko'p bo'lishi kerak edi, vaholanki, tekshirishlar buning aksini ko'rsatadi;

3) qadimgi odamning hali uncha rivojlanmagan hiqildog'i bunday so'zlarni talaffuz qilishga moslashmagan.

2. Undov nazariyasi eramizdan oldin yashab o'tgan Epikur (341-270) degan faylasuf tarafdorlari bo'lmish **epikuristlar** tomonidan o'ylab topilgan nazariya bo'lib, unga ko'ra til insonning his-tuyg'ularini ifodalaydigan *oh, uf, dod* kabi undov so'zlar asosida yuzaga kelgan emish. To'g'ri, taqlid so'zlar kabi undov so'zlar ham har bir tilning lug'at tarkibida mavjud va ular asosida ham yangi so'zlar hosil qilish mumkin: *uflamoq, dodlamoq* kabi. Bu nazariya ham quyidagi kamchiliklarga ega:

1) undov so'zlar ham barcha tillarda juda ozchilikni tashkil etadi va bu nazariya ham lug'at tarkibidagi boshqa so'zlarning qanday kelib chiqqanligini asoslab bera olmaydi;

2) inson o'z his-tuyg'usini yolg'iz qolganda ham ifodalashi mumkin, vaholanki, tilning asosiy vazifasi aloqa-aralashuv vositasi bo'lishdir.

3) bu nazariya tilning paydo bo'lishini ong bilan emas, his-tuyg'u bilan izohlab qo'ya qoladi.

3. Mehnat qiyqiriqlari nazariyasi XIX asrda yashagan fransuz faylasuflari L.Nuare va K.Byuxerlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning fikricha, til odamlarning jamoa bo'lib mehnat qilishi jarayonida chiqaradigan qiyqiriq ovozlari asosida paydo bo'lgan emish. Masalan, odam yer chopayotganda (*hah*), og'ir narsani ko'tarayotganda (*ho'o'p*) o'ziga yordam berish uchun turlicha ovozlari chiqaradi. Bu nazariya insonning beixtiyor chiqargan va ma'no ifodalamaydigan ovozlari asosiga qurilganligi bilan undov nazariyasiga o'xshab ketadi. Bu ovozlari his-tuyg'u ifodalamaydi, shu bilan bu nazariyalar o'zaro farq qiladi. Bu nazariyaning g'ayri-ilmiyligi esa quyidagilarda ko'rinadi:

1) mehnat qiyqiriqlarining tildagi miqdori o'ta kamdir;

2) mehnat qiyqiriqlari, yuqorida qayd qilinganidek, his-tuyg'u ifodalamaydi;

3) bu ovozlari faqat mehnat jarayonini tartibga solish uchun zarur.

4. Ijtimoiy shartnoma nazariyasi XIX asrda paydo bo'lgan. Bu nazariyaga ko'ra, yer yuzidagi odamlar tushunchalarga nom berishda o'zaro kelishib olishgan emish. Bunga turtki bo'lgan narsa shuki, 1887-yilda taxallusi **Doktor Esperanto** ("umidvor shifokor" degani) bo'lgan polyak ko'z shifokori **Lyudvik Zamenxof**⁴ tomonidan **esperanto** tili o'ylab topilgan⁵. Bu til ko'pgina Yevropa tillaridan olingan so'zlar asosida shakllangan. Bundan tashqari, olimlar ayrim ilmiy atamalarni qo'llashda o'zaro kelishib olishi ham bunga sabab bo'lgan. Masalan, 1892-yilda ximiklarning Jeneva shahrida o'tkazilgan qurultoyida terminologiya masalasida kelishib olingan. Albatta, sun'iy tilning va atamalarning yaratilishi bo'yicha kelishuv dastlabki tilning paydo bo'lishini izohlay olmaydi. Buning sabablari quyidagicha oddiydir:

1) bu nazariya ijtimoiy kelishuvga tashabbus qilishni inkor qiladi;

2) bu nazariya tabiiy tilning emas, balki sun'iy tilning yaratilishiga tashabbus qiladi.

Ko'rib o'tilgan barcha nazariyalarning eng asosiy kamchiligi shundaki, ularda insonning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hodisani, ya'ni tilni shu faoliyatdan ajratgan holda tushuntirishga harakat qilinadi.

Inson hayvonot olamidan ajralib chiqqandan keyin ijtimoiy mehnat bilan shug'ullana boshlagan. Bu jarayon, albatta, juda uzoq davom etgan. Shu davr mobaynida odamsimon mavjudot jamoa bo'lib yashashni va mehnat qilishni o'rganadi. Mehnat jarayonida bu mavjudotlarda (ular arxeologlar tomonidan *avstralopitek, pitekanthrop, sinantrop, neandertal odami* kabi nomlar bilan ataladi) tafakkur shakllana boradi. Buni taxminan quyidagicha tushuntirish mumkin. Oldiniga mehnat harakatlari mehnat predmetidan ajralmagan holda amalga oshirilgan. Masalan, biz nafas olish uchun o'ylab o'tirmaymiz, ya'ni miyani ishlatmaymiz. Bu instinktiv tarzda yuz beradi. Yuqoridagi jarayon ham shunday bo'lgan bo'lishi kerak. Ma'lum bir

⁴ Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. Н-Х. –Т.: 1990, 440-бет.

⁵ Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. А-Н. –Т.: 1990, 289-бет.

davrda mehnat harakati va mehnat predmeti bir-biridan ajraladi, chunki mazkur harakatlar odamsimon mavjudotning ibtidoiy xotirasida saqlanib qolgan edi va u endi o'z tasavvurlariga taqlid qilishi mumkin bo'ladi, natijada mehnat predmeti bo'lmasa ham, u bilan qilinadigan harakatlar amalga oshirilishi mumkin bo'ladi. Bu esa odamsimon mavjudotda **ibtidoiy ongning** dastlabki kurtaklari shakllanayotganidan dalolatdir. Hozirgi odamga eng yaqin turgan odamsimon mavjudot fanda *homo sapiens* (lot. *ongli odam*) deb yuritiladi. Ana shu *homo sapiens* o'z taraqqiyotining ma'lum davrida o'z jamoadoshiga nimanidir aytish istagini sezgan bo'lishi kerak va natijada dastlabki ibtidoiy so'zlar talaffuz qilingan. Albatta, ungacha *homo sapiens*ning nutq a'zolari muayyan tovushlar miqdorini talaffuz qilashga moslashgan bo'lishi kerak edi. Bizningcha, ana shu tariqa dastlabki til paydo bo'lgan.

Kembridj universiteti professori Jorj Yulning yozishicha, tilning paydo bo'lishida quyidagi manbalar mavjud bo'lgan:

1. Ilohiy manba (The divine source).
2. Tabiiy tovush manbasi(The natural sound).
3. Ijtimoiy o'zaro ta'sir manbasi(The social interaction source).
4. Jismonan moslashish manbasi (The physical adaptation source).
5. Instrumental manba (The tool-making source).
6. Genetik manba (The genetic source).⁶

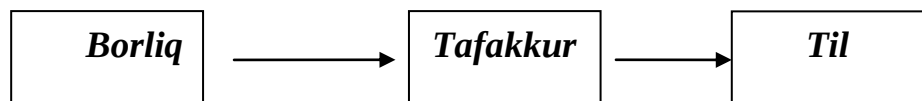
3-§. Til ijtimoiy hodisadir

Ijtimoiy hodisa deganda nimani tushunish kerak? Eng avval mana shu savolga javob berish lozim. "Ijtimoiy" degani yakka shaxsga emas, balki butun jamiyatga tegishli deganidir. Demak, nimaiki butun jamiyat uchun xizmat qilsa, jamiyat tomonidan rivojlantirilsa, shu narsa ijtimoiy hodisadir. Bunga birinchi navbatda **til** kiradi. Adabiyot, san'at, madaniyat ham ijtimoiy hodisalardir, lekin bu hodisalarning asosida baribir til turadi.

Til odamlarning bir-birlari bilan muomalada bo'lishi uchun yordam beradigan eng muhim vositadir. Odamlar til vositasida o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Insoniyat jamiyatining shakllanishida tilning roli beqiyosdir. Til bo'lmasa, jamiyatning bo'lishi mumkin emas, chunki til insonlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'matdir. Bundan tashqari, til bir millatni boshqa millatdan ajratib turuvchi eng muhim belgilardan biridir. Til taqdiri jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liq.

4-§. Til va tafakkur

Tafakkur – bu fikrlash deganidir. Inson gapirishdan oldin o'ylaydi, fikrlaydi. "Avval o'yla, keyin so'yla" degan maqol bejiz yaratilmagan. Demak, til va tafakkur o'zaro chambarchas bog'liqdir. Tafakkur borliqning ongda aks etishi bo'lsa, til tafakkurning muayyan belgilar (masalan, tovushlar) orqali ifoda qilinishidir. Buni quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Yuqoridagi maqolda fikrning so'zdan oldin kelishiga ishora qilingan. Borliq dastavval so'zlovchi ongida fikr shaklida namoyon bo'ladi, keyin bu fikr so'zlar vositasida gapga aylanib, tinglovchiga yetkaziladi. Tafakkur va tilning o'xshash va farqli tomonlari bor. O'xshashligi:

1. Til ham, tafakkur ham insonga xos.
2. Har ikkalasi ham borliqni aks ettiradi.

⁶ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 2-6-betlar.

3. Har ikkalasi ham bir paytda paydo bo'lgan.

Farqlari:

1. Tafakkur birliklari tushuncha, hukm, xulosa hisoblansa, til birliklari so'z, birikma va gapdir.
2. Tafakkurni mantiq fani o'rgansa, tilni tilshunoslik o'rganadi.
3. Turli millat vakillari bir xil fikrlashlari mumkin, lekin ular o'z fikrlarini har xil tillarda ifodalaydilar.

Tafakkur va til bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi, chunki til bo'lmaganida insonning tafakkuri yuzaga chiqmagan bo'lar edi. Xuddi shuningdek, tafakkur bo'lmasa, tilga hech qanday ehtiyoj yo'q. Biz bu o'rinda til deganda fikrni ifodalovchi har qanday vositani nazarda tutyapmiz: kar-soqovlarning imo-ishora tili, yo'l harakati belgilari va boshqalar ham shu jumlagi kiradi.

5-§. Til va nutq

Til va nutq tushunchalari yaqin-yaqingacha farqlanmasdan kelinardi, bu ikki so'zni ma'nodosh (sinonim) so'zlar sifatida ishlataverar edik. Keyingi paytlardagi tadqiqotlar til va nutq tushunchalarini farqlash zarurligini ko'rsatadi.

Til deganda ma'lum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega bo'lgan hodisani tushunishimiz kerak. **Nutq** esa shu tilning ma'lum paytda va ma'lum o'rinda namoyon bo'lishidir. Ayrim olimlar til va nutq tushunchalarini farqlashda shaxmat o'yinini misol qilib keltirishadi⁷. Shaxmat donalari, taxtasi, shaxmat o'yini qoidalari yig'indisi tilga qiyos qilinadi. Bu narsalar taxminan to'rt ming yildan beri o'zgarishga uchramasdan kelyapti. Har bir shaxmatchining o'yin uslubi, o'ziga xos xususiyatlarini esa nutqqa o'xshatishadi. Muayyan til birliklari vositasida turli fikrni ifoda qilish mumkin. "*Ega+to'ldiruvchi+kesim*" ko'rinishidagi qolip tilga tegishli bo'lsa, nutqda shu qolip asosida son-sanoqsiz gaplar tuzish mumkin: "*Men ukamni ko'rdim // Sobir akasiga yordamlashdi // Salim opasidan eshitdi...*" Bu esa shu nutqning yaratuvchisiga bog'liqdir.

Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev til qurilishida uning ikki holatini - **lison** va **nutq** tushunchalarining farqlanishi haqida yozadi. "*Lison*, - deb yozadi olim, - kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalari iborat boylik. *Nutq* esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi"⁸. Olimning fikricha, bu juftlikda nutq asosiy rol o'ynaydi, chunki tildagi hodisalar dastlab nutqda yuzaga keladi va keyinchalik lisonga ko'chadi. O'z navbatida bu hodisa lisondan nutqqa olib chiqiladi⁹.

Til va nutq tushunchalari ikkita har xil hodisalarni ifodalamas ekan, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas, chunki hodisani shu hodisaning namoyon bo'lishiga qarama-qarshi qo'yib bo'lmaydi.

6-§. O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasining davlat tili

Til jamiyatsiz mavjud bo'la olmaydi. Jamiyat a'zolari tilning yashashi, rivojlanishi uchun mas'uldirlar. Shu munosabat bilan, o'tgan asrning 70-80-yillaridagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rinlidir. Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasi juda torayib, uning butunlay yo'qolib ketish xavfi paydo bo'ldi. Ana shunda jamiyatimizning ilg'or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg'urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu qonunning qabul qilinishi istiqbol tomon qo'yilgan ilk qadamlardan biridir.

⁷ X.Неъматов, О.Бозоров. Тил ва нутқ. "Ўқитувчи" нашриёти, - Т.: 1996, 9-бет.

⁸ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. "Universitet" nashriyoti. –T., 2006, 4-бет.

⁹ O'sha kitob, 5-бет.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida shunday deyilgan: “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir”¹⁰.

Eng avvalo, **”davlat tili”** tushunchasiga izoh berib o‘tish lozim. Bu degani til boshqa davlat ramzlari qatorida qonun asosida davlat himoyasiga olingani, til bilan bog‘liq masalalar davlat darajasida hal qilinadi, deganidir.

Quyida mazkur qonunni to‘laligicha keltiramiz.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI DAVLAT TILI HAQIDA (yangi tahrirda)

1-modda: O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda: O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda: O‘zbek tilining O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi. Tilning Qoraqalpog‘iston Respublikasida amal qilishiga bog‘liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi. Fuqarolar millatlararo muomala tilini o‘z xohishlariga ko‘ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda: O‘zbekiston Respublikasida Davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo‘lish ta‘minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi. Fuqarolarga davlat tilini o‘qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda: O‘zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko‘rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa ularning tillarida faoliyat ko‘rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta‘minlanadi.

6-modda: O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o‘rta maxsus va oliy ma‘lumot olishni ta‘minlaydi.

7-modda: Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo‘mitasining roziligi bilan o‘zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda: O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari Davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi.

9-modda: Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatiga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta‘minlanadi.

O‘zbekistonda o‘tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o‘zlari tanlagan tillar anjumanning ish tili hisoblanadi.

¹⁰ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2001-yil, 6-bet.

10-modda: Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda: Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Xo'jalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

12-modda: O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda – boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda: Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin.

14-modda: O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda: O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'i nazar, o'z ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda: Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda: Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda: Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda: Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo'shma korxonalarining, shuningdek, milliy, madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlari matnlarining tarjimasi davlat tilida takrorlanadi.

20-modda: Lavhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimasi berilishi mumkin.

21-modda: Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo'riqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

22-modda: Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalar va geografik obyektlarning nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda: O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda: O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

7-§. Tilning tuzilishi va tizim sifatidagi xususiyatlari

Tilning tuzilishi. Yer yuzidagi har qanday til tuzilish jihatidan quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug‘at tarkibi.
3. Grammatik qurilishi.

Dastlab til og‘zaki shaklda paydo bo‘lgan va bu tilning asosini nutq tovushlari tashkil etgan. Har qanday tilda muayyan miqdordagi nutq tovushlari mavjud bo‘lib, bu shu tilning **tovush tizimini** tashkil etadi. Shu tovushlarning turlicha birikishi orqali so‘zlar hosil bo‘ladi. Masalan, hozirgi o‘zbek tilida 30 ta nutq tovushi bor. Shulardan *a, d, m, o* tovushlarining turlicha joylashtirilishi natijasida *odam, omad, moda* kabi so‘zlarni hosil qilish mumkin.

Har qanday tilda mavjud bo‘lgan so‘zlar yig‘indisi shu tilning **lug‘at tarkibi** (ayrim darsliklarda **leksika**) deb yuritiladi. Lug‘at tarkibi bir tilni boshqa tildan farqlantiradi. Leksika muayyan til paydo bo‘lgan paytdan boshlab shu tilning egasi bo‘lmish xalq tomonidan boyitib borilishi lozim, aks holda bu til iste‘moldan chiqib, o‘lik tilga aylanadi.

Lug‘at tarkibidagi so‘zlar tarixiy jihatdan aynan shu tilga tegishli bo‘lmasligi mumkin, lekin bu so‘zlar shu tilda so‘zlashuvchi odamlar uchun o‘zaro muloqot vositasi bo‘lib kela olsa, ular mazkur tilning lug‘at tarkibiga mansub bo‘ladi. Masalan, *kitob, maktab, a’lo* so‘zlari aslan arabcha bo‘lib, o‘zbek tiliga taxminan VII-VIII asrlarda kirib kelgan. Hozirgi paytda bu so‘zlar o‘zbek millatiga mansub barcha odamlar uchun tushunarli va ular shu insonlar tomonidan o‘zbekcha so‘zlar sifatida qabul qilinadi. Hatto bu so‘zlar asosida *kitobxon, maktabdosh, a’lochi* kabi yangi so‘zlar ham yasalgan.

Tovushlar tizimi va leksikaning mavjudligi tilning muloqot vositasi darajasiga ko‘tarilishi uchun yetarli emas. Buning uchun so‘zlar o‘zaro birikib so‘z birikmasi va gaplar hosil qilinishi lozim. Buni esa tilning **grammatik qurilishi** belgilaydi. Demak, muayyan tilga mansub bo‘lgan so‘z, so‘z birikmasi va gaplarning qurilishi shu tilning **grammatik qurilishi** deb yuritiladi. *”Bizning fakultetimizda talabalar ko‘p to‘garaklarga qatnashadilar”* gapini olib ko‘raylik. Avvalo, so‘zlarning qurilishini tekshiramiz: *Biz-ning fakultet-imiz-da talaba-lar ko‘p to‘garak-lar-ga qatnash-a-di-lar”*. Ko‘rinyaptiki, *ko‘p* so‘zidan boshqa barcha so‘zlar turli ma’noli qismlarga ajraladi. Endi so‘z birikmalarining qurilishini tekshiramiz: *Bizning fakultetimizda, fakultetimizda qatnashadilar, ko‘p to‘garaklarga, to‘garaklarga qatnashadilar*. Va, nihoyat, gap qurilishini tekshiramiz: *”Bizning (aniqlovchi) fakultetimizda (hol) talabalar (ega) ko‘p (aniqlovchi) to‘garaklarga (hol) qatnashadilar (kesim)”*. Demak, tildagi har bir birlik o‘zining ichki qurilish qonuniyatlariga asosan tarkib topadi.

Til tizim sifatida. Bu masalaga to‘xtalishdan oldin **”tizim”** tushunchasi izohlanishi kerak. Manbalarda bu tushunchaga quyidagicha ta’rif berilgan: **”Tizim** - 3. O‘zaro bog‘liq va uzviy tartibda bo‘lgan narsa, hodisalar birligi, majmui”¹¹. Yana: **”Sistema** (yun.), o‘zaro munosabat va aloqada bo‘lgan, muayyan yaxlitlik, birlik hosil qiluvchi juda ko‘p elementlar”¹². Demak, tizimning asosiy belgilari, birinchidan, juda ko‘p qismlardan iborat bo‘lishi kerak, ikkinchidan, bu qismlar o‘zaro munosabatda, aloqada bo‘lishi lozim.

Tizimga misol keltirish uchun gapni uzoqdan boshlashga to‘g‘ri keladi. Astronomiyadan ma’lumki, Yer sayyorasi Quyosh tizimiga kiruvchi 9 ta sayyoraning biridir. O‘z navbatida, Quyosh tizimi ham kamida xuddi shunga o‘xshagan 100 mlrd. yulduzni o‘z ichiga olgan Galaktika (bizda uni Somon yo‘li deyishadi)¹³ tizimi tarkibiga kiradi. Bizning galaktika esa galaktikalar tizimiga mansubdir.

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. –Т., 2008, 85-бет.

¹² Энциклопедик луғат. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Н-Ҳ.–Т.: 1990, 188-бет.

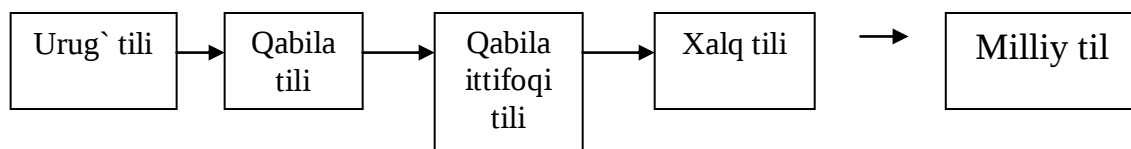
¹³ Энциклопедик луғат. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Н-Ҳ.–Т.: 1990, 173-бет.

Endi ulkan tizimlardan nisbatan kichik tizimlarga, ya'ni Yer sayyorasiga qaytamiz. Yer yuzida yashovchi aholi 5600 dan ortiq tilda so'zlashadi. Yuqorida aytilganidek, til ijtimoiy hodisalar tizimiga mansub bo'lib, bu tizimga yana adabiyot, san'at, madaniyat kabi bir qancha ijtimoiy hodisalar kiradi. Til ham o'z navbatida tizim sifatida o'zaro bog'langan va munosabatda bo'ladigan tovushlar tizimi, lug'at tarkibi va grammatik qurilishi kabi qismlardan iborat (yuqorida bularning har biriga ta'rif berildi). Bu o'rinda biz bu qismlarning o'zaro aloqasi va munosabatini ochishga harakat qilamiz. Yakka olingan nutq tovushi so'z sifatida shakllanmasa yoki so'z tarkibiga kirmasa, u oddiy **fiziologik** hodisa sifatida qolaveradi. Boshqacha aytganda, nutq tovushi **ijtimoiy** ahamiyat kasb qilishi lozim. Masalan, **u** tovushi so'zlashuvchi insonlar uchun "o'zga shaxs" ma'nosini ifodalovchi so'zga aylanmasa, oddiy tovushligicha qolaveradi. O'z navbatida **u** so'zi gap ichida ishtirok etib, ma'lum vazifa bajarmasa, oddiy so'zligicha qolaveradi. Mazkur so'z ishtirok etgan gap esa "gap" deb ataluvchi tizim tarkibiga kiradi.

Xullas, tilning tovushlar tizimi, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi til tizimini tashkil etadi.

8-§. Til taraqqiy qilib, o'zgarib boruvchi hodisa

Tarixdan ma'lumki, yuqori va quyi paleolit davrida odamlar urug'-urug' bo'lib yashashgan. Buning sababi shuki, birgalashib ov qilish yolg'iz faoliyat ko'rsatishdan afzalroq hisoblangan. Demak, bu davrda **urug' tili** mavjud bo'lgan va bu til urug' a'zolari uchun umumiy til hisoblangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davriga kelib odamlar qabilalarga birlasha boshlaganlar va natijada **qabila tili** shakllangan. Qabila tili shu qabila tarkibiga kiruvchi barcha urug' a'zolari uchun umumiy til hisoblangan. Odamlar o'rtasidagi tenglik yo'qola borishi natijasida, ya'ni ibtidoiy jamoa tuzumining yemirish davrida qabila ittifoqlari paydo bo'lgan, natijada endi **qabila ittifoqi tili** paydo bo'lgan. Keyinchalik ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, qabilalar o'rtasidagi aloqalarning yo'qolib, hududiy aloqalarning yuzaga kelishi natijasida xalqlar paydo bo'lgan. Natijada endi **xalq tili** shakllanadi, qabila tillari xalq tili tarkibida shevalar ko'rinishida saqlanib qoladi. Xalqlar yagona hudud, yagona til, yagona madaniyat va yagona ma'naviy birlikka erishgandan keyin millat sifatida shakllanadilar va buning natijasida **millat tili** paydo bo'ladi. Bu jarayonni quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Ko'rinyaptiki, til to'xtovsiz ravishda o'zgarib, rivojlanib boruvchi ijtimoiy hodisa ekan. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Tildagi o'zgarishlar birinchi navbatda uning **lug'at tarkibida** aks etadi. Kishilar hayotidagi o'zgarishlar, ilm-fan, madaniyat hamda iqtisodning rivojlanishi tilning lug'at tarkibini boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o'zgaradi. Buni til tarixini o'rganish orqaligina sezish mumkin. Tilning muntazam tarzda taraqqiy qilib borishini ona tilimiz bo'lgan **o'zbek tili** misolida ko'rib chiqamiz.

O'zbek tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug'at tarkibida katta o'zgarishlar yuz berdi. Tilimiz lug'at tarkibining ichki imkoniyatlar vositasida yangi yasalgan so'zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar hisobiga boyib borishi ko'zga tashlanmoqda. Masalan, *aqldosh*, *telemahmadana*, *muzlatgich*, *purkagich* kabi yangidan yasalgan so'zlar, *broker*, *diler*, *makler*, *komputer*, *menejer*, *fermer*, *biznes* kabi boshqa tillardan olingan so'zlar bunga misol bo'la oladi. Ayrim o'zbekcha so'zlarning ma'nosida o'zgarishlar yuz berib, ular boshqa ma'nolarda qo'llana boshladi. Masalan, *ishbilarmon* va *tadbirkor* so'zlari ilgari sifat

turkumiga mansub bo'lib, belgi ifodalagan bo'lsa, hozirgi paytda bu so'zlar ot turkumiga ko'chib o'tdi va shaxs ma'nosini ifodalaydigan bo'lib qoldi.

O'zbek tilining fonetik tizimida, nisbatan kam bo'lsa ham, ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, o'zlashma so'zlarda bo'g'inning o'zbek tiliga xos bo'lmagan yangi turlari (so'z boshida va so'z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo'ldi: *sport, stol, traktor, shkaf, magistr, kongress* kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikkita har xil unlining o'zbek tili uchun xos bo'lmagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, poema, geologiya, teatr, bionika* kabi (arabcha *doim, inshoot, maorif, taassurot, shuur, tabiiy* kabi so'zlar ilgaridan mavjud edi).

Ona tilimizning grammatik qurilishida ham juz'iy o'zgarishlar ro'y berdi. Masalan, morfologik o'zgarishlarga *-lar* ko'plik qo'shimchasi ma'nolari kengayishini (hurmat, kinoya, jamlash, ayirish, noaniqlik, kuchaytirish), egalik qo'shimchasi ma'nosidagi umumdin ajralganlik (*Bobur bog'i, Navoiy ko'chasi*) kabi ma'noning paydo bo'lishi kiritilsa, sintaktik o'zgarishlarga boshqa tillarning ta'sirida yangicha tarkibdagi to'liqsiz gaplarning (*Tug'ilgan kuningiz bilan, Bayramlar bilan* va h.) yuzaga kelganligini, qo'shma gaplar tasnifidagi o'zgarishlarni misol qilib keltirish mumkin.

Ona tilimizning bundan keyingi taraqqiyoti leksikaning yana ham boyishi, grammatik qurilishning ichki qonuniyatlar asosida takomillasha borishi bilan bog'liq ravishda davom etadi.

9-§. Milliy til va adabiy til

Qayerda yashashidan qat'i nazar bir millatga mansub bo'lgan barcha insonlar tomonidan ishlatiladigan til **milliy til** deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Ayrim manbalarda milliy til tarkibiy jihatdan **jonli xalq tili** va **adabiy tilga** bo'linib, birinchisi yana **jargonlar** va **dialektlarga**, ikkinchisi esa **og'zaki** va **yozma** turlarga ajraladi.¹⁴

Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, **fin** tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqti matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud.

10-§. Dunyo tillari va ularning tasnifi

Dunyo tillari. Birlashgan Millatlar Tashkilotining maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi muassasasi bo'lmish YUNESKOning ma'lumotiga ko'ra, yer yuzida 5600 ta til mavjud ekan.¹⁵ Bu tillarda gaplashuvchilar soni bir-biridan juda katta farq qiladi. Masalan, 200 tilning har birida 1 milliondan ortiq, 70 tilning har birida 5 milliondan dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 milliondandan ortiq kishi gaplashadi. Qolgan tillarining har birida esa 1 milliondan kam kishi o'zaro muloqotga kirishadi. Shunday tillar borki, ular 100-200 kishidan iborat bo'lgan qabilaning tili hisoblanadi. Dunyodagi eng yirik 13 ta til quyidagilardir: xitoy tili

¹⁴ A.Мухтопов, У.А.Мухторов, У.Санақулов. О'zbek adabiy tili tarixi. "O'qituvchi" nashriyoti. –T., 1995, 9-bet

¹⁵ М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. "Ўқитувчи" нашриёти, –Т.; 1992, 166-бет

(1 mlrd. odam gaplashadi), ingliz (400 mln.), hind tili va unga yaqin urdu tili (300 mln.), ispan tili (280 mln.), rus tili (220 mln.), indoneziya tili (160 mln.), arab tili (160 mln.), portugal tili (140 mln.), yapon tili (120 mln.), nemis tili (100 mln.), fransuz tili (95 mln.). Bu tillarda dunyo aholisining **uchdan ikki** qismi muloqot qiladi. Bu tillardan 6 tasi, ya'ni **ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy** tillari BMTning rasmiy ishchi tillari hisoblanadi.¹⁶

Yana shunisi borki, bitta til bir necha mamlakat aholisiga xizmat qiladi. Masalan, ingliz tili Angliya va AQSH aholisi uchun (Hindistonda ikkinchi til hisoblanadi), portugal tili Portugaliya va Braziliya aholisi uchun, ispan tili Ispaniya va Lotin Amerikasidagi 20ga yaqin mamlakat aholisi uchun, nemis tili Germaniya va Avstriya mamlakatlari aholisi uchun, fransuz tili Fransiya, Belgiya va Shveysariya mamlakatlari aholisi uchun muloqot vositasi bo'lib hisoblanadi. Ba'zi mamlakatlarda esa ikki tillilik joriy qilingan. Masalan, Kanada mamlakatida ingliz va fransuz tillari, Belgiya va Shveysariyada nemis va fransuz, Hindistonda hind va ingliz tillari rasman davlat tili sifatida qonunlashtirilgan.

Dunyo tillari tasnifi. O'z xalqidan boshqa xalq tilini va og'zaki ijodi namunalari o'rganish inson tabiatiga xos bo'lgan xususiyat - bilishga qiziqish tufayli amalga oshirilgan. Bu jihatdan buyuk vatandoshimiz Mahmud Koshg'ariyning xizmatlari haqida to'xtalmasdan iloj yo'q. "U (Mahmud Koshg'ariy) haqli ravishda turkologiya fanining asoschisidir", - deb yozadi tilshunos olim Abduhamid Nurmonov.¹⁷ Mahmud Koshg'ariy uzoq vaqt davomida turkiy qabilalar yashaydigan ulkan hududni kezib chiqdi va bu qabilalarning tilini, og'zaki ijod namunalari sinchiklab o'rgandi hamda o'zining "Devonu lug'atit turk" asarini yaratdi. "Devon" aslida turkiycha-arabcha lug'at hisoblanadi, ya'ni olim o'z asarida turkiycha so'zlarni arab tiliga tarjima qiladi hamda ularni izohlash uchun qo'shiq, maqol, matal va afsonalardan misollar keltiradi. Shu bilan birga, bu asarda turkiy tillar fonetikasi, leksikasi, grammatikasi qiyosiy jihatdan tahlil qilingan.

Bu sohada buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari ham qiyosiy tilshunoslik bo'yicha yaratilgan mukammal asar namunasi sifatida qayd qilinishi mumkin.

Har ikkala mutafakkirning yaratgan asarlari juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Yevropada esa tillarni bir biriga qiyoslab o'rganish ko'proq amaliy tabiat kasb qilgan. Buni quyidagicha izohlash mumkin.

Tarixdan ma'lumki, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Angliya, Fransiya, Gollandiya kabi dengiz mamlakatlari XV-XVI asrlardan boshlab mustamlakachilik siyosatini boshlab yuborganlar va ko'pgina mamlakatlarni bosib olib, ularning moddiy va ma'naviy boyliklarini o'zlashtirishga kirishgan. Bu siyosatni o'tkazish uchun ularga mahalliy aholining tilini, madaniyatini, urf-odatlarini bilish zarur edi, natijada ularning tillarini o'z tillari bilan qiyoslab o'rganishga kirishganlar.

Bu sohada Gvilelm Postellus degan olimning 1538-yilda yaratilgan "Tillarning qarindoshligi haqida" ("De affinitate linguarum") asarini, Iosif-Yustus Skaligerning 1599-yilda yozilib, 1610-yilda Fransiyada nashr qilingan "Yevropa tillari haqida mulohazalar" ("Diatriba de europeorum linguis") nomli asarini, shuningdek, E.Gishar, Iov Ludolf, Gotfrid-Vilgelm Leybnis, Yuriy Krijanich, Filipp-Iogann Stralenberg, Frans Bopp, Rasmus Rask, Vilgelm Gumboldt, Avgust Shleyxer, F.F.Fortunatov, Ferdinand de-Sossyur, A.Meye kabi ko'plab tilshunoslarning ishlarini misol qilib keltirish mumkin.

Dunyo tillarini tasniflashning diqqatga sazovar bo'lgan ikkita turi mavjud. Quyida shularni ko'rib chiqamiz.

Geneologik tasnif

¹⁶ С.И.Брук. Население мира. Издательство "Наука". Москва, 1986, стр. 100-101.

¹⁷ А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. "Ўзбекистон" нашриёти, Т.: 2002, 27-бет.

Geneologik (yun. *shajara* degani) tasnifda tillarning kelib chiqishi, ya'ni qarindoshligi asos qilib olinadi.

Dunyodagi tillar kelib chiqishi, qarindoshligi, lug'aviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab bir necha til oilalariga bo'linadi. Yer yuzida 20 dan ortiq til oilasi bor. Til oilalari **bobo til** nomi bilan ataladi. Til oilalari o'z navbatida til turkumlariga bo'linadi.

I. Hind-yevropa oilasi. *hind turkumi*: hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va h.; *eron turkumi*: fors, afg'on, osetin, kurd, tojik va h.; *slavyan turkumi*: rus, ukrain, belorus, chex, slovak, polyak, serb, makedon, bolgar, xorvat, sloven; *boltiqlik turkumi*: litva, latish, latgal; *german turkumi*: dat, shved, norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy tili (idish); *roman turkumi*: fransuz, provansal, italyan, ispan, portugal, rumin, moldovan tillari, o'lik lotin tili; *kelt turkumi*: irland, shotland, breton, uels; *anatoliy turkumi* (o'lik), *tohar turkumi* (o'lik). Grek, alban, arman tillari birorta turkumga mansub bo'lmasdan, shu til oilasiga kiradi.

II. Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi (ular so'zlashuvchi aholi miqdori tartibida berildi). *Tirik tillar*: *turk*, *o'zbek*, *ozarbayjon*, *qozoq*, *uyg'ur*, *qozon-tatar*, *turkman*, *chuvash*, *qirg'iz*, *boshqird*, *qumiqlik*, *yoqut*, *qoraqalpoqlik*, *tuva*, *qorachoy*, *balqar*, *xakas*, *no'g'oy*, *qoraim*, *qrim-tatar*, *oltoy*, *shor*, *gagauz*, *truxman*, *karagas*. *O'lik tillar*: *o'rxun*, *pecheneg*, *qipchoqlik*, *xazar*, *qadimgi uyg'ur*, *bulg'or*, *chig'atoy*.

Mashhur turkolog olim N.A.Baskakov turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillarni uchta tarmoqqa ajratadi:¹⁸

A. G'arbiy xun tarmog'i:

I. Bulg'or guruhi: 1. *Tirik til*: chuvash tili. 2. *O'lik tillar*: bulg'or, xazar tili.

II. Og'iz guruhi: 1. *Og'iz-turkman guruhchasi*: *Tirik tillar*: turkman tili, truxman tili. *O'lik til*: o'g'iz tili (X-XI asrlarda qo'llangan); 2. *O'g'iz-bulg'or guruhchasi*: *tirik til*: gagauz tili; *o'lik tillar*: pecheneg tili, uz tili. 3. *O'g'uz saljuqlik guruhchasi*: *tirik tillar*: usmonli turk tili, ozarbayjon tili. *O'lik tillar*: saljuqlik tili, eski usmonli turk tili.

III. Qipchoqlik guruhi: 1. *Qipchoqlik-bulg'or guruhchasi*: 1) *tirik tillar*: tatar, boshqird; *o'lik til*: g'arbiy oltin o'rda tili; 2. *Qipchoqlik-o'g'uz guruhchasi*: 1) *tirik tillar*: qoraim, qumiqlik; *o'lik til*: kuman. 3. *Qipchoqlik-no'goy guruhchasi*: no'g'oy, oraxoniylardan keyingi davr tili. 2. *Qarluqlik-xorazm guruhchasi*: *tirik*: o'zbek, uyg'ur; *o'lik*: qarluqlik-xorazm, eski o'zbek tili.

B. Sharqiy xun tarmog'i. 1. *Uyg'ur guruhi*: 1) *uyg'ur-tukyu guruhchasi*: tuva, karagas. 2) *yoqut guruhchasi*: yoqut tili, dolgan tili. 3) *xakas guruhchasi*: xakas, qamashi, kyuerin, shor, tuba, sariqlik uyg'ur tillari. 2. *Qirg'iz-qipchoqlik guruhi*: qirg'iz, oltoy tillari.

Bu tasnif batafsilligi bilan ajralib turadi.

III. Fin-ugor tillar oilasi. *fin guruhi*: fin, eston, karel, vepss, ijor, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillari; *ugor guruhi*: venger, mansiy, xantiy tillari) mansubdir.

IV. Som-xom tillar oilasi. *som guruhi*: arab, amxar, xarari, tigre, tigrinnya, gurage, oysor, ivrit tillari; *qushit guruhi*: galla, agau, somali, saho, beja, sidamo tillari; *berber guruhi*: tuareg, kobil, shilx, rif, shaviya, tamazist tillari; *chad-xom guruhi*: xuasa, ngizim, kotoko, angas, karekare, sura, muzgu, mubi, sokoro tillari; *arab guruhi*: qadimgi arab.

V. Kavkaz oilasi. *g'arbiy guruh*: abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari; *nax guruhi*: chechen, ingush, batsbiy tillari; *dog'iston guruhi*: avar, darg'in, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari; *janubiy guruh* (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy).

VI. Xitoy-tibet oilasi. *tay-xitoy guruhi*: xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari; *tibet-birma guruhi*: tibet, birma tillari.

VII. Samodiy tillar oilasi: nenes, ngasan, selkup, enes.

VIII. Mo'g'ul tillar oilasi: xalxa-mo'g'ul, buryat, qalmiqlik.

¹⁸М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. "Ўқитувчи" нашриёти, -Т.: 1992, 177-бет .

IX. Tungus-manjur oilasi. *Tungus guruhi:* evenk, even, negidal; *manjur guruhi:* manjur, nanay, udey, ulch, orocho.

X. Dravid tillari: tamil, telugu, malalayali, kannara, tulu, gondi, braxun.

XI. Malay-polinez oilasi. 1. *Malay yoki indoneziya guruhi:* 1) *Sumatra guruhchasi:* indonez, batak, achex tillari; 2) *yavan guruhchasi:* yavan, sundan, bali, madur tillari; 3) *dayak yoki klemantan guruhchasi:* dayak, kayan, konyax tillari.

XII. Avstraliya tillari: aranta tili va juda ko'p mahalliy aholi tillari.

XIII. Papuas tillari: enga, chimbu, xagen, kamano va b.

XIV. Afrika tub aholisi tillari. 1. *Bantu tillari.* 1. *Shimoli-g'arbiy guruh:* bube, lundu, fang, benga va b. 2. *Shimoliy guruh:* konjo, ganda, rundi va b. 3. *Kongo daryosi havzasidagi tillar:* kongo, ndongo, poto, ngala va b. 4. *Markaziy guruh:* luba, bamba, subiya va b. 5. *Sharqiy guruh:* suaxili, sango., shambala va b. 6. *Janubi-g'arbiy guruh:* zulu, soto, venda, shona va b. 7. *G'arbiy guruh:* ndonga, lunda va b. 2. *Bantoid tillari.* Sharqiy: tiv, bamileke, bali, efik va b. Markaziy: senufo, kulango, mosi, gurma va b. G'arbiy: gola, tenda, fomi, volof, ful va b. 3. *Mande tillari:* mandingo, malinke, bombara, mende, loma va b. 4. *Gviney tillari:* kru, kva, akai, eve, yoruba, nupe, edo, ibo, tvi va b. 5. *Songai tillari:* songai, zarma, dendi. 6. *Kanuri-teda tillari:* kanuri, teda. 7. *Markaziy va sharqiy Sudan tillari:* zanda, banda, miltu, berta, koma, barea, kunama va b. 8. *Kordofan tillari:* talodi, lafofa, tageli va b. 9. *Nilot tillari:* nuer, shilluk, bari, nyangya, pokot, gola va b.

XV. Paleoafrika tillari oilasi: bushmen (sani), gottengot (nama).

XVI. Paleoosiyo tillari oilasi: A. *Chukot guruhi:* chukot, koryak, kamchadal. B. *Sibir guruhi:* odul, nivx. D. *Ket tili.*

XVII. Eskimos tillari oilasi: eskimos, aleut.

XVIII. Shimoliy Amerika tillari oilasi: algonkin tillari, irokez tillari, siu tillari, naetchz-muskok tillari, atabask, mossk tillari, penuti, xoka tillari.

XIX. Markaziy Amerika tillari oilasi: uto-astek tillari, mayya tillari va b.

XX. Janubiy Amerika tillari oilasi: tupi-guarani, kechua, aravak, aruakan, chon, alakaluf, pano, je va b.

XXI. Uzoq Sharq tillari oilasi: yapon, ryukyuk, koreys, ayn.

XXII. Avstrasiyo tillari oilasi: munda, santali, mundari, xo, bxumadji.

XXIII. Bask tili (birorta ham oilaga kirmaydi).

XXIV. Burjask tili (birorta ham oilaga kirmaydi).

Morfologik tasnif

Avvalo, bu tasnif nomidagi "morfologik" so'ziga e'tiboringizni qaratamiz. Bu so'z orqali muayyan tildagi so'zlarning tarkibiga ishora qilingan, chunki **morfologiya** bo'limi so'zlarning o'zgarishi haqidagi qoidalar yig'indisidan iboratdir. Demak, bu tasnifda dunyo tillari tarkibidagi so'zlarning tuzilishi asos qilib olinadi.

Bu tasnifga ko'ra tillar quyidagi 4 guruhga bo'linadi:

1. **Amorf (ing. *amorphous* – "shaklsiz" degani) tillar** tarkibidagi so'zlar hech qanday so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarsiz, to'g'ridan-to'g'ri birikib, bog'lanib keladi. So'zlar o'rtasidagi grammatik munosabatlar **so'z tartibi, urg'u va ohang** orqali amalga oshiriladi. Bu guruh yana **o'zak tillar, ajratuvchi tillar, o'zak ajratuvchi tillar** degan nomlar bilan ham ataladi. Bu tillarga xitoy, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub bo'lgan boshqa tillar misol bo'la oladi.

2. **Agglyutativ (ing. *agglutinative* – "yelimlangan", "yopishtirilgan" degani) tillarda** qo'shimchalar o'zgarma asosga qo'shib keladi va shu tariqa so'zlar o'zaro bir birlariga bog'lanadi.

Agglyutativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tili, fin-ugor tillari, dravid, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish yapon va koreys tillari kiradi.

Agglyutativ tillarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) qo'shimchalar asosdan keyin qo'shiladi: *kitob-lar-ning*.
- 2) har bir qo'shimcha asosan bitta grammatik ma'noni ifodalaydi: *maktablarga* so'z shakli tarkibidagi *-lar* qo'shimchasi ko'plik ma'nosini, *-ga* affiksi yo'nalish ma'nosini ifodalaydi.
- 3) o'zak va qo'shimchani chegarasi aniq bilinib turadi, ya'ni ular qo'shib ketmaydi.
- 4) qo'shimchalarning qo'shilishida ham o'ziga xos tartib mavjud: oldin so'z yasovchi, keyin shakl yasovchi, undan keyin so'z o'zgartuvchi qo'shimcha qo'shiladi: *gul-zor-lar-dan*.

3. Flektiv (ingl. *Inflexional* – “o'zgaradigan”, “turlanadigan” degani) tillar grammatik ma'nolar o'zak ichidagi tovush almashinuvlari asosida yasaladigan tillardir. Flektiv tillarga hind-yevropa, semit, xamit tillari kiradi. Bu tillarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) o'zakdagi tovush o'zgarishlari yangi grammatik ma'noning yasalishiga olib keladi. Arab tilidagi quyidagi so'zlarga e'tibor bering: *naqsh, naqqosh; xalq, xaloyiq* kabi.
- 2) bir grammatik ko'rsatkich (qo'shimcha) birdan ortiq grammatik ma'noni ifodalaydi: rus tilidagi *kniga* so'zi tarkibidagi *-a* qo'shimchasi jinsni (jenskiy rod), bosh kelishikni, birlik sonni bildirib kelgan.
- 3) bir grammatik ma'no turli shakllardagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Rus tilida ko'plik ma'nosi *-i, -a, ы, ya* qo'shimchalari orqali ifodalanishi mumkin: *книги, города, ножы, братья*.
- 4) o'zak-negiz mustaqil qo'llanmasligi mumkin. Rus tilidagi *idu, idya, idti, idyom* so'zlarida *id*– qismi o'zak hisoblanadi va u mustaqil ishlatilmaydi.

4. Mujassamlantiruvchi (polisintetik)¹⁹ tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bir so'z holida yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, AQSHning Yuta shtatida yashovchi hindularning *payyut* tilidan misol keltiramiz: “*vii-to-kuchum-punku-ryugani-yugvi-van-tyum*” tarzida yoziladigan “so'z-gap” so'zma-so'z quyidagicha tarjima qilinadi: “*pichoq-qora-bizon-qo'lga o'rgatilgan-bo'laklamoq-o'tirmoq*”. Ma'nosi: *Pichoq bilan qo'lga o'rgatilgan qora bizonni bo'laklab o'tirishibdi*. Polisintetik tillarga chukot tili, shuningdek, Amerikadagi ayrim hindu tillari, Osiyodagi paleoosiyo oilasiga mansub ayrim tillar kiradi. Bunday tillarda bizning tushunchamizdagi so'z birligi yo'q, ya'ni so'zlar gapdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, tillarning morfologik tasnifi **nisbiy** tabiatga egadir, chunki o'z xususiyatlari bilan mutlaq tarzda bir guruhga tegishli bo'lgan til yo'q. Misol uchun, o'zbek tili asosiy xususiyatlari bo'yicha agglyutinatív tillar guruhiga kirsam ham, flektiv tillarga xos belgilardan xoli emas. Masalan, o'zbek tilida ham so'z tarkibidagi tovush o'zgarishi natijasida yasalgan so'zlar mavjudligi haqida buyuk o'zbek tilshunosi Ayyub G'ulomov fikr bildirib o'tganlar. U kishi *bo'r* va *bo'z* (gazmol nomi), *ko'r* va *ko'z*, *semir* va *semiz*, *qimir* va *qimiz* so'zlarining o'zaro aloqadorligini, ya'ni yasalganligini ta'kidlaganlar²⁰. Shuningdek, *keldim* so'zidagi *-m* qo'shimchasi ham 1-shaxsni, ham birlikni ifodalaydi. Bular o'zbek tilidagi **fleksiyaning** izlaridir.

11-§. Tilshunoslik fanining bo'limlari

Tilshunoslik fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga qamrab oladi:

1. Leksikologiya tilning lug'at boyligini o'rganuvchi bo'limdir. Uning quyidagi sohaları mavjud:

- 1) semasiologiya** (yun. *semasia* - belgi, ma'no, *logos* – ta'limot, fan) so'zning ma'no tomonlarini o'rganadi.
- 2) onomasiologiya** (yun. *onyma* – nom, *logos* – ta'limot, fan) narsa va hodisalarga nom berish jarayonini o'rganadi.²¹
- 3) onomastika** (yun. *onomastike* – nom qo'yish san'ati) atoqli otlarni o'rganadigan soha bo'lib, quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi:
 - a) antroponimika** (yun. *anthropos* – odam, *onyma* - nom) odam ismlarini o'rganadi;
 - b) toponimika** (yun. *topos* – joy, *onymo* - nom) joy nomlarini o'rganadi;
- 4) etimologiyada** (yun. *etymon* - haqiqat) so'zlarning paydo bo'lish yo'llari o'rganiladi.

¹⁹ М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти, -Т.: 1992, 185-бет

²⁰ Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. “Фан” нашриёти. –Т.: 1975, 22-бет.

²¹ М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти, -Т.: 1992, 91-бет.

5) leksikografiya (yun. *lexis* – soʻz, *grafo* - yozaman) lugʻat tuzish masalalari bilan shugʻullanadigan soha.

2. Frazеologiya koʻchma maʼnoli birikmalar, yaʼni iboralarni oʻrganadigan boʻlim.

3. Shevashunoslikda (dialektologiya) tildagi shevalar oʻrganiladi.

5. Fonetika tilning tovush tizimini, tilda yuz beradigan asosiy tovush jarayonlari oʻrganiladigan boʻlim.

6. Fonologiya soʻz va soʻzshakllar maʼnosini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turi – fonemalar oʻrganiladigan boʻlim.

7. Orfoepiya boʻlimida talaffuz meʼyorlari oʻrganiladi.

8. Grafika boʻlimida har bir tilning yozuv va harflar tizimi oʻrganiladi.

9. Orfografiya boʻlimida toʻgʻri yozishning qonun-qoidalari oʻrganiladi.

10. Morfemika boʻlimida soʻzlarning morfologik tarkibi, yaʼni oʻzak va qoʻshimchalar, ularning turlari oʻrganiladi.

11. Soʻz yasashida soʻz yasash usullari oʻrganiladi.

12. Grammatikada tilning grammatik qurilishi oʻrganiladi. U ikki qismdan iborat:

1) morfologiyada soʻz turkumlari oʻrganiladi;

2) sintaksisda soʻz birikmasi va gap turlari oʻrganiladi.

13. Punktuatsiya boʻlimida tinish belgilarini ishlatish qoidalari oʻrganiladi.

14. Uslubiyat (stilistika) boʻlimida nutq uslublari oʻrganiladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

1-§. Fonetika haqida umumiy maʼlumot

Fonetika trilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, unda nutq tovushlari, ularning hosil boʻlishi, turlari, oʻzgarishi, soʻz maʼnolarini farqlashdagi roli, shuningdek, urgʻu, intonatsiya(ohang) nutqning fonetik boʻlinishi kabi masalalar oʻrganiladi.

Fonetika ham oʻrganish obyektiining hajmiga koʻra ikki turga boʻlinadi:

1. Umumiy fonetikada dunyodagi barcha tillarning tovush tomoni va u bilan bogʻliq hodisalarni oʻrganadi. Bularga barcha tillarda unli va undosh tovushlarning mavjudligi, nutq apparati, tovush oʻzgarishlari kabilar kiradi.

2. Xususiy fonetikada muayyan bir tilning fonetik xususiyatlari oʻrganiladi. Masalan, oʻzbek tili fonetikasi, turkman tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi. Fonetikaning bu turi tilning fonetik tomonini qay tarzda oʻrgashiga qarab ikki turga boʻlinadi: **1) tavsifiy fonetikada** muayyan tilning fonetik tizimi tarixiy jarayon va dalillarga bogʻlanmagan holda oʻrganiladi. **2) tarixiy fonetikada** maʼlum bir tilning fonetik tizimi til tarixi bilan bogʻliq tarzda oʻrganiladi.

3. Qiyosiy fonetikada bir-biriga yaqin tillarning fonetik xususiyatlari qiyoslab oʻrganiladi. Masalan, oʻzbek va rus tillarini qiyoslab oʻrganish maktablarda shu tillarni oʻqitishning metodik muammolarini hal qilishda yordam beradi.

4. Eksperimental fonetikada fonetik biliklar va hodisalar maxsus asboblarda yordamida tekshiriladi. Bunda olingan natijalar nazariy xulosalarning ishonchliligi taʼminlanadi.

2-§. Fonetik birliklar va ularning turlari

Fonetik birliklar deganda soʻz yoki qoʻshimchalarning shakliy tomonini hosil qiladigan va ularning maʼnolarini farqlash, chegaralash vazifalarini bajariladigan birliklar tushuniladi. Bunday birlikalar soʻz va qoʻshimchalarning qaysi tomoni (shakl va mazmun) uchun muhimligi jihatidan ikki guruhga boʻlinadi: **1. Segment (ingl. qism, boʻlak²²) birliklar** soʻz yoki qoʻshimchalar tarkibida birin-ketin kelib, oʻzaro ulanadigan birliklardir. Bularga **nutq tovushlari** va **boʻgʻin** kiradi. **2. Ustsegment (supersegment) birliklar** qoʻsimcha, soʻz, jumla,

²² Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 682.

gap yoki matnning mazmun tomoniga aloqador birliklardir. Bu guruhga **urg`u, ohang (intonatsiya), to`xtam (pauza)** kiradi.

Quyida shu birliklar bilan batafsil tanishamiz.

3-§. Nutq apparati

Avvalo, nutq tovushlarining **anatomik-fiziologik** tomonini ko`rib chiqamiz. Bunda nutq tovushlarining hosil bo`lishida ishtirok etadigan nutq a`zolari bilan tanishamiz. Bunday nutq a`zolarining jami **nutq apparati** deb yuritiladi.

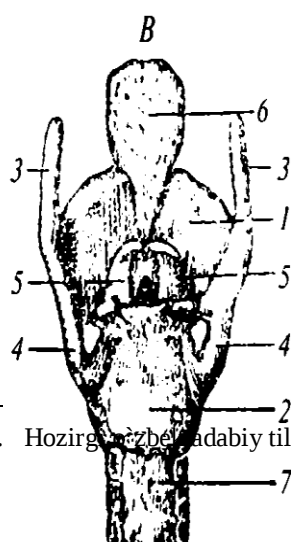
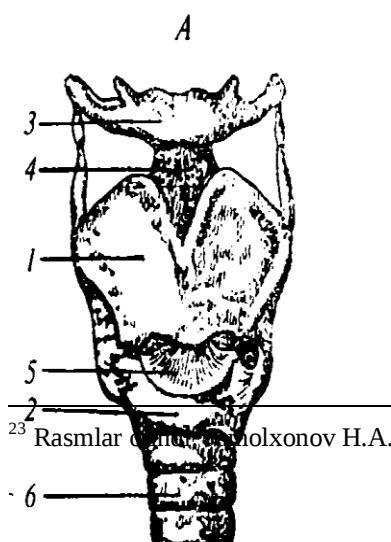
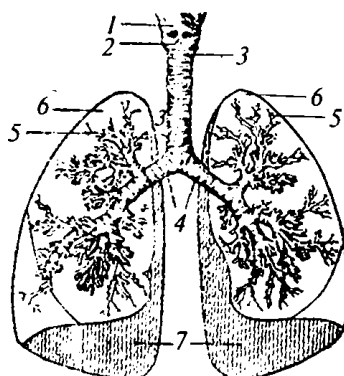
Nutq apparatiga quyidagilar kiradi:

1. **Nafas appa rati:** o`pka, bronxlar (bir juft), nafas yo`li (traxeya).
2. **Bo`g`iz bo`shlig`ida** xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog`aylar hamda un paychalari joylashgan.
3. **Og`iz bo`shlig`ida** til, tanglay (qattiq va yumshoq), kichik til, lab va tishlar joylashgan .
4. **Burun bo`shlig`i.**
5. **Markaziy asab tizimi.**

Nutq a`zolarining jami **nutq apparati** deyiladi. Endi har bir nutq a`zosining vazifasi xususida to`xtalib o`tamiz.

1-rasm²³. Nafas apparati:

1 – qalqonsimon tog`ay; 2 – uzuksimon tog`ay; 3 – kekirdak(traxeya); 4 – bronxlar; 5 – bronxlarning ichki tarmoqlari; 6 – o`pkaning tepa qismi; 7 – o`pkaning tag (ost) qismi .

2-rasm. Bo`g`iz(hiqildoq):

A – bo`g`izning old tomoni: 1 – qalqonsimon tog`ay; 2 – uzuksimon tog`ay; 3 – til osti suyagi; 4 – qalqonsimon tog`ayni til osti suyagiga ulab turuvchi pay; 5 – uzuksimon tog`ayni qalqonsimon tog`ay orasidagi pay; 6 – kekirdak(traxeya).

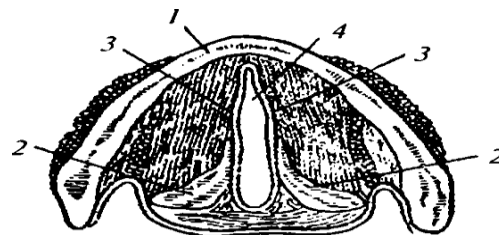
B - bo`g`izning orqa tomoni: qalqonsimon tog`ay; 2 – uzuksimon tog`ay; 3 –

²³ Rasmlar o`rnatilgan holxonov H.A. Hozirgi zamon adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005, 27-29-betlar.

qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4 - qalqonsimon tog'ayni quyi shoxlari; 5 - cho'michsimon tog'aylar; 6 - bo'g'iz qopqog'I; 7 - traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

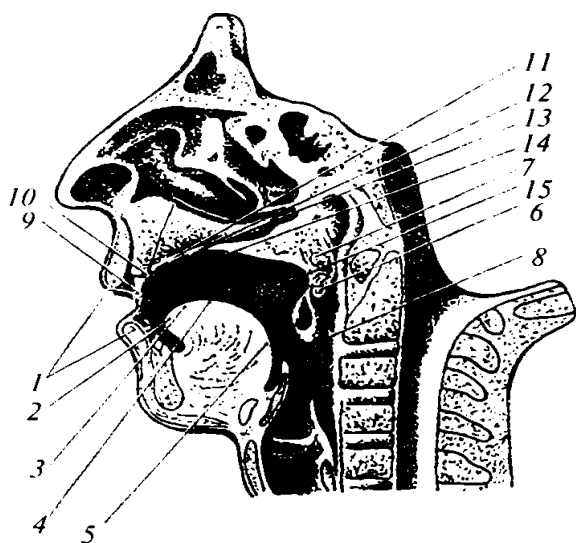
3-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi:

1- qalqonsimon tog'ay; 2- cho'michsimon tog'aylar; 3 - un paychalarining qirralari; 4 - ovoz paychalari orasidagi tirqish.

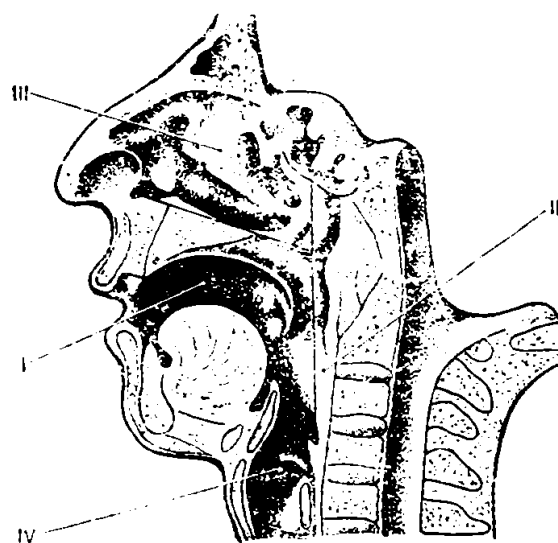

O'pka inson organizmini kislorod bilan ta'minlovchi a'zo ekanligi hammaga ma'lum. Nutq a'zosi sifatida esa o'pka nutq tovushlarining hosil bo'lishi uchun zarur bo'lgan havo oqimini yetkazib beradi, ya'ni inson nafas olganida o'pka va undagi bronxlar havoga to'ladi va bu havo oqimi tashqariga qaytib chiqish jarayonida tovush hosil qiluvchilik vazifasini ham bajaradi.

Havo oqimi **nafas yo'li** orqali **bo'g'izga** tomon harakatlanadi. Bo'g'izdagi **cho'michsimon, uzuksimon, shoxsimon, xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar** un paychalarini ushlab turuvchi a'zodir. **Un paychalari** esa ovoz manbai hisoblanadi, chunki ular dutor yoki soz torlariga o'xshab havo urilishi natijasida ovoz chiqaradi (simyog'ochga tortilgan simlarning shamol kelib urilishi natijasida chiyillab ovoz chiqarishini ko'z oldingizga keltiring). **Og'iz bo'shlig'i** tovushni kuchaytirib berishga yordam beradigan a'zodir. **Til** juda ko'p tovushlarni hosil qilishda ishtirok etadigan a'zodir. Tilning turlicha harakati va holati natijasida unli va undosh tovushlar hosil bo'ladi. **Kichik til** ham ayrim tovushlarning (**q, g', x**) hosil bo'lishida qatnashadi. **Lablarning** keng ochilishi, cho'chchayishi, jipslashishi yoki pastki labning ustki tishlarga tegishi natijasida turli tovushlar hosil bo'ladi. Ayrim tovushlar havo oqimining **tishlar** orasidan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'ladi. **M, n, ng** tovushlari hosil bo'lishida havo oqimining bir qismi **burun bo'shlig'i** orqali o'tib, tashqariga chiqadi. **Markaziy asab tizimi** nutq a'zolari harakatini yuzaga keltiradi, bu harakatni bevosita boshqarib turadi. Ana shu tariqa har bir nutq a'zosining tovushlarni hosil qilishda o'z vazifasi bor.

5-rasm. Nutq apparati. Yumshoq tanglay yuqori tomon siljigan:
Faol a'zolar: 1- lablar; 2 - tilning old qismi;

6-rasm. Nutq apparati. Yumshoq tanglay quyi tomon siljigan:

3 – tilning o`rta qismi; 4 – tilning orqa qismi; I – og`iz bo`shlig`i; II – halqum; III – burun
5 – til o`zagi; 6 – kichik til; 7 – yumshoq bo`shlig`i; IV – bo`g`iz.
tanglay; 8 – halqumning orqa qismi.

**Nofaol a`zolar:** 9- old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10 - old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12 – qattiq tanglayning old qismi; 13 – tanglayning o`rta qismi; 14 – yumshoq tanglayning old qismi; 15 - yumshoq tanglayning orqa qismi;

4-§. Fonetik akustika

Endi nutq tovushlarining fizik-akustik tomonlari bilan tanishamiz. Bunda fonetikaning fizika fani bo`limlaridan biri bo`lmish akustika bilan aloqadorligi namoyon bo`ladi va natijada fonetikada **fonetik akustika** degan bo`lim borligi aniqlanadi.

Fonetik akustika nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan sohadir. Akustik jihatdan har qanday tovush havo oqimining tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari esa o`pkadan kelayotgan havo oqimining un paychalari tebranishidan hosil bo`ladigan ovoz va nutq a`zolarida **hosil** bo`ladigan shovqinning quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari akustikasida ko`yidagilar farqlanadi:

1. Nutq tovushlarining balandligi yoki pastligi ma`lum vaqt ichida un paychalarining tebranish miqdoriga ko`ra har xil chiqishidir: un paychalari ko`p tebransa, tovush baland bo`ladi, aksincha, un paychalari kam tebransa, tovush past chiqadi.

2. Nutq tovushlarining kuchi ma`lum kenglikdagi maydondan ma`lum vaqtda o`tadigan energiya miqdoridir. Bu haqda tilshunos olim H.Jamolxonov shunday yozadi: “Tovushning kuchi (intensivligi) -  $1 \text{ sm}^2$  maydondan 1 sekundda o`tadigan energiya miqdoridir”²⁴ Demak, nutq tovushlarining kuchi un paychalari tebranishi kengligiga bog`liq: tebranish kengligi katta bo`lsa, tovush kuchli chiqadi, bu kenglik kichik bo`lsa, tovush ham kuchsiz chiqadi.

3. Nutq tovushlarining tembri (sifati) – asosiy ton bilan hosil bo`ladi. Tovushlarning tembri og`iz bo`shlig`i va burun bo`shlig`ining hajmi, shakliga, tovush paychalarida shovqinning qanday hosil bo`lishiga bog`liq.

**4. Tovushning cho`ziqlik darajasi** un paychalarining tebranishi davom etgan vaqt bilan o`lchanadi. Tebranish uzoq davom etsa, tovush cho`ziq; tebranish qisqa davom etsa tovush qisqa bo`ladi.

5-§. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi

Har qanday tovushni talaffuz qilishda biror nutq a`zosining faolligi yetarli bo`lmaydi. Bunda a`zolarining ma`lum izchillikdagi kompleks ishtiroki zarur bo`ladi. Nutq a`zolarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati **artikulyatsiya (ingl. bo`g`im ma`nosi bildiradi<sup>25</sup>)** deyiladi. Artikulyatsiyada ikki narsa farqlanadi: **artikulyatsiya o`rni** va **artikulyatsiya usuli**. Tovush hosil qilishda u yoki bu nutq a`zosining faol qatnashgan qismi artikulyatsiya o`rni deyiladi. Masalan, **b, p** kabi tovushlarni hosil qilishda lablar, **d, t** kabi tovushlarni hosil qilishda esa tilning oldingi qismi qatnashadi. Demak, **b, p** tovushlarining artikulyatsiya o`rni lablar, **d, t** tovushlarining artikulyatsiya o`rni esa til oldidir.

Tovush hosil qilish paytida havo oqimining ikki nutq a`zosining bir-biri bilan jipslashishi natijasida portlab chiqishi yoki a`zolarining jipslashmay, ular orasidan sirg`alib o`tishi

²⁴ Jamolxonov H.A. Hozirgi o`zbek adabiy tili. - T.: “Talqin” nashriyoti. 2005, 25-bet.

²⁵ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 49.

artikulyatsiya usulu deb ataladi. Masalan, **b, p, d, t** tovushlarining artikulyatsiya usulu – portlash, **v, f, z, s** tovushlarining artikulyatsiya usulu sirg‘alishdir.

FONOLOGIYA

4-§. Fonologiya haqida umumiy ma’lumot

Fonologiya so’zi tarjima qilinganda “tovush haqidagi ta’limot” degan ma’noni bildiradi (*phone* – tovush, *logos* - ta’limot). “Fonologiya, - deb yozadi Jorj Yul, - aslida tildagi nutq tovushlari tizimi va modellarini tavsiflashdir”.²⁶ Bu bo’limda tovushlarning so’z va qo’shimchalar ma’nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar **fonetika** bo’limida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, ta’bir joiz bo’lsa, tovushning ijtimoiy mohiyati o’rganiladi. Fonetika va fonologiyaning o’zaro munosabatiga kelsak, ikkinchisi birinchisining yuqori bosqichidir, ya’ni fonetika nutqqa daxldor bo’lsa, fonologiya tilga taxldordir.

4-§. Tovush va fonema

Tovush va fonemaning o’zaro farqi ham nutq va til o’rtasidagi o’zaro farqqa borib taqaladi. Boshqacha aytganda, tovush nutqqa tegishli tushuncha bo’lsa, fonema tilga tegishli tushunchadir.

So’zlar tarkibidagi nutq tovushlari ularning ma’nolarini farqlash uchun xizmat qiladi. Bu ularning asosiy vazifasidir: *tob, toj, toy, tok, tol, tom, tor, top, tot, tosh, tog’, toq*. Ko’rinyaptiki, bu so’zlar o’zaro bitta (oxirgi) tovush bilan farq qilyapti. So’z ma’nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush **fonema** deb ataladi. Fonemaning aniq talaffuz qilingan, quloqqa eshitilgan ko’rinishi **tovush yoki fon (allofon)** deb yuritiladi²⁷. Masalan, *bir, bilan* so’zlaridagi qisqa **i**, *biy, tiy* so’zlaridagi cho’ziq **i**, *qirq, G’irot* so’zlaridagi ruscha **и** ga yaqin aytiladigan **i fon (allofon)** hisoblanadi. Jorj Yul yuqorida zikr qilingan darsligida yozishicha, fonema ongda mavhum tushuncha sifatida mavjud bo’lgan paytda, real nutqda uning turli variantlari hosil bo’ladi.²⁸

Fonemalarini tasnif qilganda ularni bir-biridan farqlantiruvchi belgilar **farqlovchi (differensial)** belgilar hisoblansa, shu tovushlar uchun umumiy belgilar esa **birlashtiruvchi (integral)** belgilar sanaladi: **b** va **p** tovushlari uchun lablar ishtirokida hosil bo’lish va portlovchilik belgilari **birlashtiruvchi** belgilar sanalsa, jarangli-jarangsizlik belgisi **farqlovchi** belgidir.

5-§. Fonemalarning turlari

Fonemalar quyidagi xususiyatlariga ko’ra ikkita guruhga bo’linadi:

№	Unli fonemalar	Undosh fonemalar
1.	Unli fonemalar hosil bo’lishida o’pkadan chiqayotgan havo og’iz bo’shlig’ida hech qanday to’siqqa uchramasdan o’tadi.	Undosh fonemalarni hosil qilishda o’pkadan chiqayotgan havo og’iz bo’shlig’ida turli to’siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo’ladi.
2.	Unlilarni cho’zib talaffuz qilish mumkin.	Undoshlarni cho’zib talaffuz qilib bo’lmaydi

²⁶ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 42-bet.

²⁷ A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Hozirgi o’zbek adabiy tili (Akademik litsey uchun darslik). I kitob. – T.: Ilm ziyo, 2013. – 35-bet.

²⁸ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 43-bet.

3.	Unlilar talaffuzida un paychalari albatta titraydi.	Undoshlar talaffuzida un paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.
4.	Unlilar bo'g in hosil qilib biladi: <i>a-ka, o-i-la, mu-do-fa-a</i> .	Undoshlar bo'g'in hosil qilib bilmaydi, ular bo'g'in tarkibida kelishi mumkin.

7-§. O'zbek adabiy tili unli fonemalari va ularning tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unli fonemalar oltita: ***i, e, a, u, o', o***. Tildagi unlilar tizimi **vokalizm** (ingl. **unli** degan ma'noni bildiradi²⁹) deb yuritiladi.

Unlilar hosil bo'lishida til va lablar faol ishtirok etadi, shuning uchun ular tasnifi uch xususiyatga asoslanadi: tilning oldinga yoki orqaga harakat qilish darajasiga, tilning tanglay tomon ko'tarilish darajasiga va lablarning ishtirokiga ko'ra. Shu jihatdan unlilar uch tomondan tasnif qilinadi:

- 1) tilning gorizontaal harakatiga ko'ra;
- 2) tilning vertikal harakatiga ko'ra;
- 3) lablarning ishtirokiga ko'ra.

Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra unlilar ikki guruhga bo'linadi:

- 1) old qator unlilar: ***i, e, a***;
- 2) orqa qator unlilar: ***u, o', o***.

Og'iz bo'shlig'idagi eng faol a'zo **tildir**. U unlilarni talaffuz qilishda oldinga yoki orqaga qarab harakat qiladi. Masalan, *i, e, a* ulilarini hosil qilishda til oldinga siljiydi, *u, o', o* unlilarini hosil qilishda orqaga tortiladi.

Tilning vertikal harakatiga ko'ra unlilar uch turga ajratiladi:

- 1) yuqori (tor) unlilar: ***i, u***;
- 2) o'rta (keng) unlilar: ***e, o'***;
- 3) quyi (keng) unlilar: ***a, o***.

Unlilar talaffuzida tilning tanglayga tomon ko'tarilishi va tushishi **vertikal** harakat sanaladi. Bu harakat tufayli og'izning ochilish darajasi har xil bo'ladi. Masalan, ***i, u*** unlilarini hosil qilishda til tanglayga yaqin turadi va og'izning ochilish darajasi tor bo'ladi; ***a, o*** unlilarini hosil qilishda esa til tanglaydan uzoqlashadi va til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq keng bo'ladi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar ikkiga bo'linadi:

- 1) lablangan unlilar: ***u, o', o***;
- 2) lablanmagan unlilar: ***i, e, a***.

Unlilar talaffuzida lablar ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligi mumkin. Masalan, ***u, o', o*** unlilarini hosil qilishda lablar cho'chchayadi, ***i, e, a*** unlilarini hosil qilishda bunday holat kuzatilmaydi.

Unli fonemalar tasnifi jadvali:

Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra
	Old qator	Orqa qator	
Yuqori tor unlilar	<i>i</i>		Lablanmagan
		<i>u</i>	Lablangan
O'rta (keng) unlilar	<i>e</i>		Lablanmagan
		<i>o'</i>	Lablangan
Quyi (keng) unlilar	<i>a</i>		Lablanmagan
		<i>o</i>	Lablangan

²⁹ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 843.

8-§. Ayrim unli fonemalar tavsifi

I unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) soʻz boshida (*ipak*), soʻz oʻrtasida (*tilak*) va soʻz oxirida (*tulki*) keladi.
- 2) soʻz ichida ikki jarangsiz undosh orasida nihoyatda qisqa aytiladi: *bilan, sira*.
- 3) **k, g, x** undoshlaridan keyin kelganda orqa qator unli kabi aytiladi: *qir, Gʻirot, oxir*.
- 4) choʻziq varianti bor: *muhim, musiqa*.
- 5) **e(e)** tovushiga moyil varianti bor: *mix-mex*,

U unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) soʻz boshida (*urmoq*), soʻz oʻrtasida (*tugun*) va soʻz oxirida (*urgʻu*) keladi.
- 2) til oldi varianti ham uchraydi: *kuch, gul*;
- 3) *qulf, gʻulgʻula, tuxum* soʻzlarida esa til orqa varianti qoʻllangan.
- 4) **i** tovushi kabi kuchsizlanishi, yaʼni qisqarishi ham mumkin: *tuxum, bulbul, tutun* kabi.

E unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) soʻz boshida, soʻzning birinchi boʻgʻinida keladi: *eshik, elak, eʻtibor, kel, bet* kabi.
- 2) jonli nutqda sheva taʼsirida **i** tovushiga moyillashadi: *deydi – diydi*.
- 3) oʻgʻuz shevalarida **a** tovushiga oʻtish holati ham mavjud: *eshik – ashik, deb – dab, kel – gal* kabi. Lekin adabiy tilda **e** tarzida talaffuz etiladi.

A unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) soʻz boshida (*ari*), oʻrtasida (*daftar*) va soʻz oxirida (*qora*) keladi.
- 2) **q, x, gʻ** tovushlaridan keyin kelganda til orqaroq - orqa qator unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qaxr, gʻazab, xabar*.
- 3) baʼzi soʻzlarda sheva taʼsirida o tovush kabi aytiladi: *baho – boho, shavla – shovla*. Adabiy tilda a tarzida talaffuz etiladi.

O unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) soʻz boshida (*olim*), oʻrtasida (*toza*) va soʻz oxirida (*bobo*) keladi.

Oʻ unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) sodda soʻzlarning asosan birinchi boʻgʻinida uchraydi: *oʻgʻil, boʻri, toʻgʻri, oʻrin, boʻyin*.
- 2) oʻzlashma soʻzlarning oxirgi boʻgʻinida ham keladi: *roʻbaroʻ, xushroʻy, gulroʻ, kubok, (kuboʻk)*.
- 3) til oldi varianti ham bor: *oʻrik, koʻl, choʻl*.

9-§. Oʻzbek tili undosh fonemalari va ularning tasnifi

10-§. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida 24 ta undosh fonema boʻlib, bular **b, d, f, g, h, j** (*jurnal, vijdon* kabi soʻzlardagi birinchi va ikkinchi undosh), **dj** (*jumla, joy* kabi soʻzlardagi birinchi undosh), **k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, gʻ, sh, ch, ng** fonemalaridir. Undosh fonemalar tizimi tilshunoslikda **konsonantizm** (ingl. *undosh* degan maʼnoni ifodalaydi³⁰) deb ham yuritiladi. Undosh fonemalar ham uch tomondan tasnif qilinadi:

- 1) hosil boʻlish (artikulyatsiya) oʻrniga koʻra;
- 2) hosil boʻlish (artikulyatsiya) usuliga koʻra;
- 3) ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra.

Hosil boʻlish (artikulyatsiya) oʻrniga koʻra undoshlar uch guruhga boʻlinadi:

- 1) lab undoshlari;
- 2) til undoshlari;
- 3) boʻgʻiz undoshi.

Lab undoshlari bevosita lablar ishtirokida paydo boʻluvchi undoshlar boʻlib, ularga **b, n, m, v, f** undoshlari kiradi.

Lab undoshlaridan **b, p, m** undoshlari, shuningdek, *ov, qovun, vodiy, voris, birov* kabi soʻzlaridan **v** undoshi hamda *pufak, tufli, juft, Fotima* kabi soʻzlardagi **f** undoshi ikki lab orasida paydo boʻladi; *vatan, vaʼda*,

³⁰ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 166.

vafo, vagon, arava kabi soʻzlar tarkibidagi *v* undoshi, *fazo, farzand, fitna, telefon* kabi soʻzlar tarkibidagi *f* undoshi pastki lab bilan ustki tishlar orasida hosil boʻladi. Shunga koʻra lab undoshlarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1) lab-lab undoshlari: *b, p, m, v, f*;

2) lab-tish undoshlari: *v, f*.

Til undoshlari bevosita til ishtirokida hosil boʻlib, ularga *g, d, j* (*jurnal* soʻzidagi undosh), *dj* (*jilo* soʻzidagi undosh), *z, y, k, l, n, ng, r, s, m, x, ch, sh, q, g* undoshlari kiradi.

Undoshlar tilning qaysi qismida hosil boʻlishiga koʻra bir-biridan farq qiladi, masalan, *z, s, sh* kabi undoshlar tilning old qismida, *y* undoshi tilning oʻrta qismida, *k, g, ng* kabi undoshlar tilning orqa qismida hosil boʻladi. Shunga koʻra til undoshlari toʻrt guruhga ajratiladi:

1) til oldi undoshlari: *d, j* (*jurnal* soʻzidagi kabi), *dj* (*jiyda* soʻzidagi kabi) *z, l, n, r, s, t, ch, sh*:

2) til oʻrta undoshi: *y*;

3) til orqa undoshlari: *k, g, ng*;

4) chuqur til orqa undoshlari: *q, gʻ, x*.

Boʻgʻiz undoshi faqat bitta – *h* dan iborat boʻlib, u boʻgʻiz boʻshligʻida paydo boʻladi.

Hosil boʻlish (artikulyatsiya) usuliga koʻra undoshlar uch guruhga boʻlinadi:

1) portlovchilar;

2) sirgʻaluvchilar;

3) portlovchi – sirgʻaluvchilar.

Portlovchi undoshlar ikki nutq aʼzosining oʻzaro jipslashuvi va oʻp kadan chiqayotgan havo oqimining ana shu aʼzolarga zarb bilan urilib, portlab oʻtishidan hosil boʻladigan undoshlar boʻlib, ularga *b, g, d, dj* (*jilva* soʻzidagi) *k, p, t, ch, q* undoshlari kiradi. Bular orasida *dj* (*jajji* soʻzidagi) va *ch* undoshlari oʻziga xos artikulyatsiyasi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Shu jihatdan portlovchilar ikki turga ajratiladi:

a) sof portlovchilar: *b, g, d, k, p, t, q*;

b) qorishiq portlovchilar (affrikatlar): *dj* (*jahon* soʻzidagi) *dj* (d+j), *ch* (t+sh).

Sirgʻaluvchi undoshlar ikki nutq aʼzosining bir-biriga yaqinlashishi va havo oqimining ana shu aʼzo orasidan sirgʻalib chiqishi bilan hosil boʻladigan undoshlar boʻlib, ularga *v, j* (*jirafa* soʻzidagi), *z, y, s, f, x, sh, gʻ, h* undoshlari kiradi.

Portlovchi – sirgʻaluvchi undoshlar bir vaqtning oʻzida ham portlash, ham sirgʻalish roʻy berishi natijasida hosil boʻladi. Ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari kiradi. Bunday undoshlar hosil boʻlish usuliga koʻra boshqa undoshlar (portlovchilar, sirgʻaluvchilar)dangina emas, balki oʻzaro ham farq qiladi. Chunonchi, *m* undoshining hosil boʻlishida oʻpkadan chiqayotgan havo oqimining bir qismi ogʻiz boʻshligʻidan lablarning toʻsiqligiga uchrab, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun boʻshligʻidan sirgʻalib, *n* undoshining hosil boʻlishida esa til uchi yuqori tishlarga va milkka tegib, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun boʻshligʻi orqali sirgʻalib chiqadi. Portlovchi-sirgʻaluvchilardan boʻlmish *ng* undoshining talaffuzida tilning orqa qismi qattiq tanglayning orqa qismiga tegib, yarim portlash yuz beradi va havo oqimining bir qismi burun boʻshligʻidan sirgʻalib chiqadi.

Demak, *m, n, ng* undoshlari talaffuz qilinganda, havo oqimining bir qismi burun boʻshligʻi orqali sirgʻalib chiqqani uchun ular burun undoshlari deb ataladi. *L* undoshini hosil qilishda til uchi milkka tegadi, ammo havo oqimining milkning ikki yonidan sirgʻalib oʻtishi uning ogʻiz boʻshligʻidan qisman portlab, qisman sirgʻalib chiqishiga sabab boʻladi, shuning uchun u **yon tovush** deb ataladi; *r* undoshini hosil qilishda oʻpkadan chiqayotgan havo oqimi tilning uchiga zarb bilan uriladi va uni titratadi, tilning titrab turishi havo oqimining ogʻiz boʻshligʻidan yarim portlab, yarim sirgʻalib chiqishiga olib keladi. Shuning uchun u **titroq tovush** deyiladi. Shu jihatdan portlovchi-sirgʻaluvchi tovushlar uch turga ajratiladi:

a) burun undoshlari: *m, n, ng*;

b) yon undoshi: *l*;

d) titroq undosh: *r*.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra undoshlar dastlab ikki turga boʻlinadi:

1. Sonor yoki shovqin ishtirok etqan ovozdor undoshlar; 2. Shovqinli undoshlar.

Sonor (ingl. *sonorous* - *jarangdor* degani³¹) undoshlar tarkibiga ovoznining miqdori shovqinga nisbatan ortiq boʻladi, ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari kiradi. Bunday undoshlarning hosil boʻlishida oʻpkadan chiqayotgan havo oqimi boʻgʻiz boʻshligʻidagi un (ovoz) paychalarini faol ishtirok ettiradi, shuning uchun bu

³¹ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 843.

undoshlar unlilarga yaqin turadi. Lekin bu undoshlar havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchrab, qisman shovqin hosil qilishi natijasida yuzaga keladi.

Shovqinli undoshlar tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko‘p bo‘ladi yoki ovoz mutlaqo qatnashmaydi. Ularga **b, v, g, d, j, dj** (*jiyan* so‘zidagi kabi), **z, y, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, g‘, h** undoshlari kiradi. Bunday undoshlar tarkibida ovozning ishtirok etish-etmasligiga ko‘ra, ikki turga bo‘linadi:

1) jarangli undoshlar tarkibida qisman bo‘lsa-da ovoz qatnashgan shovqinli undoshlardir: **b, v, g, d, j, dj** (*jilg‘a* so‘zidagi kabi) **z, y, g‘**.

2) jarangsiz undoshlar faqat shovqinning o‘zidan iborat bo‘lgan, tarkibida ovoz mutlaqo qatnashmagan undoshlardir: **k, p, s, t, f, x, ch, sh, h**.

Undosh fonemalar tasnifi jadvali

Hosil boʻlish usuliga koʻra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra	Hosil boʻlish oʻrniga koʻra						
		Lab undoshlari		Til undoshlari				Boʻgʻiz undoshi
		lab-lab	lab-tish	til oldi	til oʻrta	til orqa	Chuqur til orqa	
Portlovchilar	jarangli	b, m		d, r, n		g, ng		
	jarangsiz	p		t		k	q	
Sirgʻaluvchilar	jarangli		v	z, j,l	y		gʻ	
	jarangsiz		f	s, sh			x	h
Qorishiqalar	jarangsiz			ch				
	jarangli			<i>ʃ</i>				

10-§. Undosh tovushlar tavsifi

1.Lab undoshlari

B fonemasi - lab-lab, sof portlovchi, jarangli undosh fonemasi bo‘lib, so‘z boshida (*bahor*), o‘rtasida (*abadiy*) va oxirida (*kitob*) uchraydi. Bu fonema so‘z oxirida kelganda jarangsizlashadi va **p** fonemasi bilan almashadi: *maktab* – *maktap*, *odob*– *odop*. Bu fonema ko‘pincha ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe‘l birikib talaffuz qilinganda, **v** fonemasi kabi aytiladi va ba‘zan shunday yoziladi: *kabob* – *kavob*, *qobirg‘a* – *qovurg‘a*, *sabil* – *savil*, *qurbaqa* – *qurvaqa*, *ko‘ra ber* – *ko‘raver* kabi.

So‘z boshida kelgan **b** fonemasi ayrim shevalarda talaffuz paytida **m** fonemasiga o‘tadi: *murch* > *burch* (garmdori – Xorazm shevasida). Tarixan **b** va **m** fonemalarining almashinuvi turkiy tillarda kuzatiladi: *ben* – *men*, *bunga* – *munga* va h.

V fonemasi – lab-lab va lab-tish, sirg‘aluvchi, jarangli undosh fonemasi. So‘zning boshida (*vazifa*, *vafo*), o‘rtasida (*sovun*, *lavlagi*, *taqvim*) va oxirida (*o‘tov*, *birov*) kela oladi. Sof o‘zbekcha so‘zlarda bu fonema so‘z boshida deyarli qo‘llanmaydi.

M fonemasi - lab-lab, portlovchi-sirg‘aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonema bo‘lib, so‘zning boshida (*mehr*, *mo‘ylov*, *mulk*), o‘rtasida (*omon*, *umr*) va oxirida (*tom*, *bodom*, *qadam*) kela oladi.

P fonemasi – lab-lab, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo‘lib, so‘zning boshida (*pilla*, *po‘choq*, *parda*), o‘rtasida (*opa*, *qipiq*, *to‘piq*) va oxirida (*cho‘p*, *top*, *sop*) kela oladi. Ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning oxirida bu fonema deyarli uchramaydi.

F fonemasi - lab-tish, sirg‘aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo‘lib, faqat o‘zbek tiliga arab, fors va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlarning boshida (*faqir*, *oftob*, *fabrika*), o‘rtasida (*qofiya*, *iffat*, *kofe*) va oxirida (*sarf*, *urf*) kela oladi. Ba‘zi so‘zlarda talaffuzda **p** fonemasi bilan

almashadi: *foyda* > *poyda*, *Farida* > *Parida*. Bunday o'zgarishlar hozirgi orfografiyada aks ettirilmaydi.

2.Til undoshlari

T fonemasi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*to* 'ti, *tuxum*), o'rtasi (*katta*, *vatan*) va oxirida (*savat*, *qavat*, *harakat*) kela oladi. O'zbek milliy tilining o'g'uz lahjasiga mansub shevalarda **t** ba'zan **d** ga o'tadi: *tuz* > *duz*, *o't* > *o'd* kabi. Bu o'tishlar adabiy orfografiyada ifodalanmaydi.

Arab, rus yoki fors-tojik tillaridan o'zlashtirigan so'zlardagi qo'sh undoshlar tarkibidagi **t** fonemasi talaffuzda ko'pincha tushib qoladi: *g'isht* > *g'ish*, *pastqam* > *pasqam*, *taksist* > *taksis* kabi. Bu o'zgarish yozma imlodada aks etmaydi.

D fonemasi til oldi, portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*devor*, *do'kon*, *dala*), o'rtasida (*shabada*, *sodda*, *to'da*) va oxirida (*qasd*, *hudud*, *gard*) kela oladi. So'z oxirida kelgan **d** fonemasi talaffuzda hamma vaqt jarangsizlashadi va **t** fonemasiga o'tadi: *Asad*>*Asat*, *Samarqand*>*Samarqant*, *Xo'jand*>*Xo'jant* kabi. Bu fonema ham o'zlashma so'zlar tarkibidagi qo'sh undoshlar ichida kelganda tushib qolishi mumkin: *farzand*>*farzan*, *baland*>*balan*.

N fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*nom*, *nima*, *nusxa*), o'rtasida (*aniq*, *tiniq*) va oxirida (*un*, *to'n*, *son*) kela oladi. Bu fonema ayrim so'zlar tarkibida **b** yoki **m** fonemalaridan oldin kelganda, shu fonemalar ta'sirida talaffuzda (yozuvda aslicha yoziladi) **m** fonemasiga o'tadi: *manba*>*mamba*, *tanbal*>*tambal*, *ko'nmadi* >*ko'mmadi* kabi.

S fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shokinli, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*soat*, *semiz*, *sabr*), o'rtasida (*asar*, *mustaqil*, *osma*) va oxirida (*tus*, *mos*, *tovus*) kela oladi. Bu fonema o'zbek tilidagi eng faol qo'llanadigan fonemalardan biridir.

Z fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shovqinli, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*zahar*, *zehn*, *zina*), o'rtasida (*Aziza*, *andoza*, *qiziq*) va so'z oxirida (*tig'iz*, *qarz*, *yulduz*) kela oladi; bu fonema sof o'zbekcha so'zlarda so'z boshida deyarli qo'llanmaydi. Ayrim so'zlar tarkibida yonidagi jarangsiz fonemalar ta'sirida ko'pincha **s** fonemasiga o'tadi: *rizq* > *risq*, *tuzsiz*>*tussis*. Bu fonema ba'zi so'zlarda **y** fonemasiga mos kelishi mumkin: *sizlamoq*>*siylamoq*, *so'zlamoq* > *so'ylamoq*, *yozmoq* > *yoymoq* kabi.

Sh fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonemas bo'lib, so'z boshida (*shart*, *shahar*, *sholi*), o'rtasida (*hashar*, *o'sha*) va oxirida (*qish*, *yosh*, *tashvish*) keladi. Bu fonema so'zlarning turli o'rinlarida ko'p qo'llanadi.

J til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonema arab, fors-tojik va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning boshida (*janr*), o'rtasida (*vijdon*, *sajda*, *furajka*) oxirida (*garaj*) uchraydi.

J til oldi, qorishiq portlovchi, jarangli undosh fonema so'zning boshida (*jamalak*, *jabr*, *jilov*), o'rtasida (*kajava*, *ojiz*, *o'jar*) va oxirida (*xorij*, *xiroj*, *saj*) keladi. Bu fonema o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. O'zlashma so'zlar oxirida qo'sh undoshlar tarkibida kelgan **J** fonemasi **ch** fonemasiga o'xshab talaffuz qilinadi: *mavj*>*mavch*, *avj*>*avch*.

Ch fonemasi til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*chaqa*, *chigit*, *chuqur*), o'rtasida (*achchiq*, *ochiq*, *ko'cha*) va oxirida (*och*, *uch*, *kech*) keladi. Ayrim so'zlarda o'zidan keyingi jarangsiz undoshlar ta'sirida talaffuzda **sh** fonemasiga o'tadi: *kechdi*>*keshti*, *qochdi*>*qoshti*, *sochdi*>*soshti*.

L fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli (sonor) undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*lagan*, *latifa*, *lof*), o'rtasida (*olis*, *uloq*, *belgi*) va oxirida (*kasal*, *kel*, *yol*) keladi. Bu fonema so'z o'rtasida kelganda so'zlashuv nutqida ko'pincha tushib qoladi: *olsa*>*osa*, *kelsa*>*kesa*, *bo'lsa*>*bo'sa*, *kelgan*>*kegan*.

R fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, titroq, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*randa, rang, ruh*), o'rtasida (*arra, mo'ri, baraka*) va oxirida (*bozor, hozir, huzur*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha (turkiycha) so'zlar boshida qo'llanmaydi.

Y fonemasi til o'rta, sirg'aluvchi va jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*yigit, yo'l, yil*), o'rtasida (*sayr, qayir*) va oxirida (*to'y, uy, oy*) keladi.

K fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*katta, kim, ko'p*), o'rtasida (*ikki, aka, uka*) va oxirida (*tilak, yuk, to'k*) keladi. Bu fonema bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilganda, **k** fonemasi **g** fonemasiga o'tadi va bu holat yozuvda ham aks etadi: *malak>malagi, ko'ylak>ko'ylagim*.

G fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*gulxan, gilam, go'zal*), o'rtasida (*tugun, agar, egri*) va oxirida (*barg, biolog, pedagog*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. **G** fonemasi bilan boshlanadigan qo'shimchalar **k** fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda **k** fonemasiga, **q** fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda esa **q** fonemasiga aylanadi: *ko'k+ga > ko'kka, boq+gan > boqqan*. O'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *geologga, biologga*.

Ng fonemasi til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, jarangli, sonor undosh fonema bo'lib, so'z boshida mutlaqo uchramaydi. So'z o'rtasida (*yangi, bangi*) va oxirida (*bodring, ong*) keladi.

Q fonemasi chuqur til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*qadr, qovoq, qo'l*), o'rtasida (*oqil, baqir, chuqur*) va oxirida (*o'roq, yo'q*) keladi. Bu fonema ayrim ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida kelganida unli bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilsa, **g'** fonemasiga almashadi: *quloq+im>qulog'im, to'yoq+i >tuyog'i. To'qson, maqtov, maqsad* kabi so'zlarda esa **x** fonemasiga o'xshab talaffuz qilinadi.

G' fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonemas bo'lib, so'z boshida (*g'azab, g'ildirak, g'o'za*), o'rtasida (*dag'al, og'ir, o'g'ri*) va oxirida (*tog', bug', tig'*) keladi.

X fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*xabar, xurjun, xol*), o'rtasida (*paxta, axir*) va oxirida (*six, mix*) qo'llanadi.

3. Bo'g'iz undoshi

H fonemasi bo'g'izda hosil qilinadigan, sirg'aluvchi, jarangsiz fonema bo'lib, so'z boshida (*halol, hikoya, hukumat*), o'rtasida (*sayohat, ohu*) va oxirida (*sayyoh, eh*) qo'llanadi. Bu fonema asosan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

11-§. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

Ma'lumki, unli fonemalar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh holatda va ketma-ket holda qo'llanadi. Unlilarning yakka holatda kelishi o'zbek tili tabiatiga xos bo'lib, turli tipdagi ikki unli ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bir o'rinda **qo'sh** holda qo'llanishi (*poema, doim, sanoat, taajjub, matbaa*) turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida boshqa tillarning ta'siri, xalqlarning o'zaro aloqasi tufayli paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unlilarning ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jamoat, faol, doira, ...*

Bir xil unlilarning *aa, uu, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taalluqli, shuur, badiiy, inshoot*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g'* undoshlari bundan mustasno) qo'llanadi: *qubba, avval, sodda, mijja, lazzat, tayyor, ikki, alla, omma, anneksiya, oppoq, burro, issiq, o'ttiz, iffat, achchiq, ishshaymoq, to'qqiz*. Bu undoshlar talaffuzda ham qo'sh tarzda aytiladi. Bu hodisa aloqalarning kengayishi tufayli yangi so'zlar hisobiga boyimoqda: *musson, Anna, Emma, milliard, affiks*. Qo'sh unlilar so'zning o'rtasida (*manfaat*), so'z oxirida (*mutolaa*), qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ssenariy*), o'rtasida (*qattiq*) va oxirida (*kongress*) qo'llanadi.

Turkiy tilga turli tipdagi undoshlarning soʻz oxirida **ketma-ket (qator)** kelishi qoʻsh undoshlarga nisbatan ancha ilgari oʻzlashdi: *daraxt, gʻisht, payvand, Samarqand, baxt, xursand* kabi.

Oʻzbek tilida oldin soʻz boshida undoshlarning ketma-ket kelish hollari yoʻq edi, rus tili va boshqa tillarning taʼsirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo boʻldi: *brom, drezina, ftor, grek, krem, stol, traktor, xrom, shkaf* kabi.

13-§. Fonemalarining oʻzgarishi

Fonemalar boʻgʻin, soʻz va jumla tarkibida qoʻllanib, bir-biriga taʼsir koʻrsatadi va buning natijasida xilma-xil oʻzgarishlarga uchraydi. Nutq zanjiridagi fonemalarning turlicha oʻzgarishlari **fonetik oʻzgarishlar** deb ataladi.

Fonetik oʻzgarishlar fonemalarning oʻzaro taʼsiri natijasida yoki fonemalarning soʻz tarkibidagi oʻrniga qarab roʻy berishi mumkin. shunga koʻra ular ikki xil boʻladi:

1. Kombinator oʻzgarishlar.

2. Pozitsion oʻzgarishlar.

Masalan: *ketdi* va *obod* soʻzlaridagi **d** undoshi **t** undoshi kabi talaffuz qilinadi. [ketti], [obot]; birinchi holatda jarangli **d** undoshi jarangsiz **t** undoshi taʼsirida oʻzgaradi (kombinator oʻzgarish yuz beradi); ikkinchi holatda soʻz oxirida kelgan jarangli **d** undoshi jarangsizlashadi (demak, pozitsion oʻzgarish yuz beradi).

1. Kombinator oʻzgarishlar

Soʻz tarkibidagi fonemalarning oʻzaro taʼsiriga koʻra oʻzgarishi **kombinator oʻzgarishlar** deyiladi. Bunga **assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza** kabi hodisalar kiradi.

1. Assimilyatsiya (ingl. **assimilation** - oʻxshatish degani³²) hodisasiga koʻra soʻz tarkibidagi bir xil toifadagi fonemalardan biri ikkinchisini oʻziga aynan yoki qisman oʻxshatib oladi. Masalan: *chiq+gan* → *chiqqan*. Bunda oʻzak tarkibidagi **q** fonemasi affiks tarkibidagi **g** fonemasini aynan oʻziga oʻxshash fonema **q** ga aylantiriladi; *tosh+gan* → *toshkan*. Bunda oʻzakdagi jarangsiz **sh** fonemasi affiks tarkibidagi **g** fonemasini oʻziga qisman oʻxshatadi, yozilishi: *toshgan*. Shunga koʻra assimilyatsiya ikki turga boʻlinadi:

1) toʻliq assimilyatsiya;

2) toʻliqsiz assimilyatsiya.

Soʻz tarkibidagi bir fonemaning boshqasini aynan oʻzi kabi fonemaga aylantirishi **toʻliq** assimilyatsiyadir: *bir+ta* = *bitta*, *tuz+sa* = *tussa*, *ayt+di* = *aytti*, (yozilishi *tuzsa*, *aytdi*).

Soʻz tarkibidagi bir fonemaning boshqasini qisman oʻxshatib olishi **toʻliqsiz** assimilyatsiya boʻladi: *ish+ga* = *ishka*, *osh+di* = *oshti*, *shan+ba* = *shamba*, (yozilishi: *ishga*, *oshdi*, *shanba*).

Oldin kelgan fonema oʻzidan keyin kelgan fonemani (masalan, *bilak+ga* = *bilakka*) yoki aksincha keyin kelgan fonema oʻzidan oldin kelgan fonemani (masalan, *non+voy novvoy*) oʻziga aynan yoki qisman oʻxshatishi mumkin. Shunga koʻra assimilyatsiya yana ikki turga ajratiladi:

1) progressiv assimilyatsiya;

2) regressiv assimilyatsiya.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi fonema oʻzidan keyin fonemani oʻziga oʻxshatadi: *qishloq+ga* → *qishloqqa*, *idish+da* → *idishta*, *koʻk+ga* → *koʻkka* (yozilishi *qishloqqa*, *idishda*, *koʻkka*).

Regressiv assimilyatsiyada keyingi fonema oʻzidan oldingi fonemani oʻziga oʻxshatadi: *tanbur* → *tambur*, *mazkur* → *maskur*, (yozilishi: *tanbur*, *mazkur*).

Oʻzgargan fonemalar orasidagi masofa jihatidan assimilyatsiya ikkiga boʻlinadi: **1)**

kontakt assimilyatsiya yonma-yon kelgan undoshlarning oʻzaro oʻxshash boʻlib qolishidir: *oq+gan* → *oqqan*; **2) distant assimilyatsiya** uzoqda joylashgan fonemalarning oʻzaro taʼsir natijasida oʻzgarishidir: *soch* → *choch*.

2. Akkomodatsiya (ingl. **accommodation** – moslashuv degani³³) hodisasida unli va undosh tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida oʻzaro moslashuvdir. Masalan, *goʻzal* soʻzidagi **oʻ** orqa qator

³² Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 52.

³³ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 19.

unlisi **g** undoshi ta'sirida old qator unliga aylanadi. Bunda ikki holat kuzatiladi: **1) unli undoshga moslashadi** (misol yuqorida); **2) undosh unliga moslashadi:** *shafqat* so'zidagi **f** undoshi lab-tish undoshi hisoblansa, *pufak* so'zida bu fonema **u** unlisining ta'sirida lab-lab undoshiga o'zgaradi, uni lab va tish orqali talaffuz qilishning iloji yo'q.

Akkomodatsiya ham moslashgan tovushlarning **o'rniga** qarab ikki xil bo'ladi: **a) progressiv akkomodatsiyada** oldingi tovush keying tovushga ta'sir qiladi: *gul* so'zidagi oldingi **g** tovushi keyingi orqa qator **u** unlisini old qator unliga aylantiradi; **b) regressiv akkomodatsiyada** keyingi tovush oldingisini o'zgartiradi: *bukmoq* so'zidagi **k** undoshi o'zidan oldingi orqa qator **u** unlisini old qator unliga o'zgartiradi.

3. Dissimilyatsiya (ingl. **dissimilation** - *noo'xshashlik* deganidir) hodisasiga ko'ra ikkita aynan yoki qisman bir xil fonemadan biri o'zgarib, *noo'xshash* fonemaga aylanadi: *zarur*→*zaril*, *mabodo*→*nabodo*, *bebosh*→*bevos*h (yozilishi: *zarur*, *mabodo*, *bebosh*).

Dissimilyatsiya ham o'zgarishning yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi: **a) progressiv dissimilyatsiyada** keyingi tovush o'zgarishga uchraydi: *birorta* → *bironta*; **b) regressiv dissimilyatsiyada** oldingi tovush o'zgarishga uchraydi: *to'qson* → *to'xson*.

4. Metateza (ingl. **metathesis** - *o'rin almashish* deganidir³⁴) hodisasiga ko'ra so'z tarkibidagi tovushlar o'rin almashadi: *daryo*→*dayro*, *ahvol*→*avhol*, *tuproq*→*turpoq*, *yomg'ir*→*yong'ir* (yozilishi: *daryo*, *ahvol*, *tuproq*, *yomg'ir*)

2. Pozitsion o'zgarishlar

So'z tarkibidagi tovushlarning o'rniga ko'ra o'zgarishi **pozitsion o'zgarishlar** deyiladi. Bunga quyidagi hodisalar kiradi:

- 1. Aferezis** – keyingi so'z boshidagi unlining tushirilishi: *ne uchun*→*nechun*.
- 2. Apokopa** – so'z oxiridagi tovushning tushirib qoldirilishi: *do'st* →*do's*, *farzand* →*farzan*, *Toshkent* →*Toshken*, *Samarqand* →*Samarqan*.
- 3. Eliziya** – unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlanadigan so'zning qo'shilishi natijasida birinchi so'z oxiridagi unlining tishishi: *yoza oldi* →*yo'zoldi*, *bora oldi* →*boroldi* kabi.
- 4. Epenteza** – so'z o'rtasida tovush orttirilishi: *sinf*→*sinif*, *fikr* →*fikir*, *aql* →*aqil* kabilar.
- 5. Epiteza** – so'z oxirida tovush orttirilishi: *otpusk*→*otpuska*, *kiosk* →*kioska*, *tank* →*tanka* kabi.
- 6. Geminatsiya** – so'zdagi bir undoshning ikkilantirilishi: *maza*→*mazza*, *achi+q*→*acchiq*, *isi+q*→*issiq*.
- 7. Degeminatsiya** - geminatsiyaning teskarisi: *sen+ni*→*seni*, *qay+yoqqa*→*qayoqqa*.
- 8. Prokopa** – so'z boshida tovush tushirilishi: *yilon* →*ilon*, *yigna*→*igna*.
- 9. Proteza** – so'z boshida tovush orttirilishi: *rus* →*o'ris*, *shkaf* →*ishkaf*, *stol* →*ustol* kabi.
- 10. Reduksiya** – unli tovushning urg'usiz bo'g'ida kuchsizlanishi: *bilan*→*bɒlan*, *biroq* →*bɒroq*, *birikma* →*bɒrikma* kabi.
- 11. Sandxi** - to'liqsiz fe'llarning birinchi tovushi tushirib, oldingi fe'lga qo'shib yozilishi: *kelar edi*→*kelardi*.
- 12. Singarmonizm** - unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi. Bunga ko'ra so'zlarning oldingi bo'g'inida qanday unli kelsa, keyingi bo'g'inida ham shunday unli kelishi kerak: *burun*, *quruq*, *uzun*. Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuniyati buzilgan. Masalan, *bola* so'zida birinchi unli til orqa bo'lsa, ikkinchisi til oldi unli.
- 13. Sinkopa** – so'z o'rtasidagi tovushning tushib qolishi: *sust+ay*→*susay*, *pastqam* →*pasqam* (*pastqam*), *o'gil* →*o'g'li*, *burun* →*burni*, *shahar* →*shahri* kabi.
- 14. Sinerezis** - ketma-ket kelgan unilarning bir cho'ziq unli sifatida aytilishi: *mudofaa*→*mudofa*., *maorif*→*mo:rif*.
- 15. Spirantizatsiya** – ayrim jarangsiz undoshlarning jaranglilashuvi: *ko'ylak+i*→*ko'ylagi*, *o'choq+i*→*o'chog'i*.

³⁴ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 477.

14-§. Transkripsiya

16-§. Og‘zaki nutqda fonemalarning turlicha o‘zgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv **fonetik yozuv** yoki **transkripsiya** (*ingl. transcription – qayta yozish degani*³⁵) deyiladi. Bu yozuvda harflardan tashqari, maxsus belgilar ham ishlatiladi.

Transkripsidagi ko‘pchilik belgilar alfavitdagi harflardan farq qilmaydi, ayrim o‘rinlarda ba‘zi qo‘shimcha belgilar olinadi. Lekin transkripsiyada alfavitda bo‘lmagan ba‘zi belgi – harflar ham qo‘llanadi.

Transkripsiyaning asosiy qoidalari va unda ishlatiladigan belgi – harflar quyidagilardan iborat:

1. Transkripsiya qilinadigan tovush yoki nutq parchasi kvadrat qavslarga olinadi: *kitob* – [kitɔp], *telefon* – [tilifon].
2. Transkripsiyada nutqiy taktilar bir – biridan bitta vertikal chiziq bilan, jumlar esa ikkita vertikal chiziq [//] bilan ajratiladi. Katta harflar ishlatilmaydi.
3. Ikki bo‘g‘inli va ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda urg‘u belgisi qo‘yiladi, bir bo‘g‘inli so‘zlarda urg‘u qo‘yilmaydi: [paxtá], [paxtakór], [gap].
4. [ɔ] belgisi **o** unlisini ifodalaydi: [qɔp], [ɔzɔt], [ɔbɔt].
5. [o] harf belgisi **o** unlisini ifodalaydi: [ozarɔ], [kon], [sozlar].
6. [b] belgisi *bilan*, *chigit*, *kishi* kabi ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning birinchi bo‘g‘inidagi hamda *tik*, *bir*, *chit* kabi bir bo‘g‘inli so‘zlarda qisqa til oldi unlisini ifodalaydi: bɛlan, chɛgit, kɛshi, tɛk, bɛr, chɛt.
7. [ʋ] belgisi *qish*, *g‘isht*, *xirmon* kabi qʻsh, gʻsht, xʻrmon.
8. b, g, d, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, x, q, g‘, h harflari o‘z vazifasida ishlatiladi.
9. [v] belgisi *vaza*, *vazir*, *zavod* kabi so‘zlarda lab-tish undoshini ifodalaydi: vaza, vazir, zavot.
10. [w] belgisi *vodiy*, *sovuq*, *saylov* kabi so‘zlarda lab – lab v undoshini ifodalaydi: [wɔdi:], [sɔwɔq], [saylɔw].
11. [f] belgisi *fazo*, *fabrika*, *fil* kabi so‘zlarda lab – tish undoshini ifodalaydi: [fazɔ], [fabrika], [fil].
12. [fʰ] belgisi *tufli*, *tuf*, *uf* kabi so‘zlarda lab-lab f undoshini ifodalaydi: [tufʰli], [tufʰ], [ufʰ].
13. [j] belgisi *juda*, *jazo*, *jilva* kabi so‘zlarda jarangli qorishiq portlovchi undoshini ifodalaydi: [juda], [jazɔ], [jilva].
14. [ŋ] belgisi *ng* til orqa burun tovushini ifodalaydi: [on], [en], [min].
15. [ç] belgisi til oldi jarangsiz qorishiq portlovchi *ch* undoshini ifodalaydi: [çɛdam], [çaros].
16. [ʃ] belgisi til oldi jarangsiz sirg‘aluvchi *sh* undoshini ifodalaydi: [ʃaʃmaqɔm], [ʃaʃka], [ʃarɔyit].
17. Unli tovushning cho‘ziqligi [ɛ] belgisini unlikning o‘ng tomoniga qo‘yilishi bilan ko‘rsatiladi [ilmi:], [me:mor], [a:lo].
18. Undosh tovushning yumshoq talaffuz qilinishi [ʰ] belgisini undoshning o‘ng tomoniga, teparoqqa qo‘yilishi bilan ko‘rsatiladi: [aprelʰ], [iyunʰ], [iyulʰ].

15-§. Nutqning fonetik bo‘linishi

Nutqimiz tovushlar oqimidan, tovush zanjiridan iborat. Bu zanjir turlicha hajmdagi fonetik bo‘laklarga ajratiladi. O‘zbek tilida bunday bo‘laklarga **matn**, **jumla (fraz)**, **takt**, **fonetik so‘z**, **bo‘g‘in** va **tovush** kiradi.

1. Matn. Bir mavzu atrofiga birlashgan va turli vositalar bilan o‘zaro bog‘langan mustaqil gaplardan iborat bo‘lgan butunlik matn deb ataladi: *Vatan! Vatan tuyg‘usi. Vatan muhabbati. Nimadir bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo ko‘rmagan, turmushning pastrbandlaridan bexabar, o‘yin-u sho‘xliklardan o‘zga dardi yo‘q bir o‘smirning yuragiga jo bo‘lib olib, butun umr uning xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tuyg‘u inson farzandida tug‘ma bo‘larmikin?* (O.Sh.)

2. Jumla (fraz) nutq oqimida kattaroq pauza (to‘xtam) bilan ajratib aytiladigan nutq birligidir. Masalan, *Kech kuz edi.// Qo‘qqisdan boshlangan qora sovuq cho‘ponlarni tashvishga solib qo‘ydi* (M.Qoriyev). Mazkur tovushlar zanjiri pauzalar vositasida ikki jumla bo‘linadi (ular orasidagi chegara ikki vertikal chiziqlar (//) bilan belgilangan. Jumla intonatsion va fikriy tugallikka ega bo‘lgani uchun

³⁵ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.801.

ko'pincha gapga teng keladi. Lekin jumla va gap bir xil tushunchalar emas. Jumla - fonetik birlik, gap grammatik birlik. Ular tilning har xil sathlariga mansubdir. Jumla taktlarga bo'linishi mumkin.

3. Takt – jumla (fraz) ichida qisqa pauza bilan ajratib aytiladigan nutq birligi. Masalan, yuqorida keltirilgan nutq zanjiridagi birinchi jumla (*Kech kuz edi*) bitta taktga teng. Ikkinchi jumla – (*Qo'qqisdan boshlangan qorasovuq / cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi*) ikki taktdan iborat bolib (ular orasidagi chegara bir vertikal chiziq bilan belgilangan), birinchi takt uch fonetik so'zdan, ikkinchi esa ikkita fonetik so'zdan tashkil topgan. Birdan ortiq fonetik so'zdan tuzilgan taktlar ma'no va sintaktik jihatdan yaxlitlikka ega bo'ladi.

Shunday qilib, jumla va takt ritmik-intonatsion vositalar orqali ajratiladi. Takt bir fonetik so'zdan yoki bir necha fonetik so'zdan iborat bo'lishi mumkin.

4. Fonetik so'z o'z urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir urg'uga birlashadigan ikki va undan ortiq so'z shakllaridir. Takt tarkibidagi fonetik so'zlar soni undagi so'zlarning umumiy miqdori bilan emas, balki urg'uli so'zlar miqdori bilan belgilanadi, boshqacha aytganda, takt ichida urg'uli so'z qancha bo'lsa, fonetik so'z ham shuncha bo'ladi. Masalan: *Qalamkashga / qishloqning qalbi, / shaharning aqli kerak.* // (O'. Hoshimov).

Bu jumlada uchta takt bo'lib, birinchi taktda bitta, ikkinchi taktda ikkita, uchinchi taktda uchta fonetik so'z qatnashgan. Bu jumladagi so'zlarning umumiy soni fonetik so'zlarning umumiy soniga teng.

Mustaqil urg'uga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar o'ziga aloqador bo'lgan so'z bilan birga bir urg'uga ega bo'lib, bir fonetik so'zni tashkil etadi. Masalan: *Mevali daraxt o'ziga ishongani uchun, yonidan yangi nihol o'sib chiqsa, quvonadi.* (O'. Hoshimov). Mazkur jumlada 9 ta fonetik so'z bo'lib, bularning ikkitasi tarkibida ko'makchi (*ishongani uchun*) va ko'makchi fe'l (*o'sib chiqsa*) qatnashgan.

Bir tushunchani ifodalaydigan qo'shma so'zlar ham bir fonetik so'z sanaladi. Masalan: *Badiiy asar o'quvchining ongiga ta'sir qiladi, biroq qalbi orqali ta'sir qiladi.* (O'. Hoshimov). Bu jumla tarkibidagi *ta'sir qiladi* qo'shma fe'li bitta fonetik so'z deb qaraladi.

Fonetik so'z bo'g'inlarga bo'linishi mumkin.

5. Bo'g'in o'pkadan chiqib kelayotgan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan aytiladigan fonemalar yoki ayrim bir fonemadir. Fonologiyada bo'g'in **sillabema** (*ingl. syllable – bo'g'in degani*³⁶) deb ataladi. Unli bo'g'in hosil qiluvchi fonema sanaladi. Shuning uchun ham so'z tarkibida nechta unli bo'lsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi. Masalan: *adolat* so'zida (a-do-lat) uch bo'g'in bo'lib, birinchi bo'g'in bir fonemadan, ikkinchi bo'g'in ikki fonemadan, uchinchi bo'g'in uch fonemadan iborat. Shuning uchun bo'g'inlar **bir** fonemali, **ikki** fonemali va **ko'p** fonemali bo'lishi mumkin. Bir fonemali bo'g'inlar unli bilan iborat bo'lsa, ikki fonemali va ko'p fonemali bo'g'inlar unli va undoshlardan tuziladi.

Bo'g'inlar **qanday tugashiga yoki boshlanishiga** qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1) ochiq bo'g'in – bir fonemali yoki oxiri unli bilan tugagan bo'ladi: *o – na, o – ta, a – ka, bo – la, ja – zi – ra – ma, Ma – li – ka;*

2) yopiq bo'g'in undosh bilan tugagan bo'g'in: *mak – tab, kap – tar, daf – tar, shuh – rat, gul – zor, Tosh – kent.*

3) berkitilgan bo'g'in – undosh bilan boshlanadigan bo'g'in: *mak-tub, poch-ta, te-leg-ram-ma, sez-gir, ziy-rak, ja-sur;*

4) berkitilmagan bo'g'in – unli bilan boshlanadigan bo'g'in: *o-i-(la), ol-, il-, ot-, o't-.*

Hozirgi o'zbek tilida **tarkibiy jihatdan** quyidagi bo'g'inlar uchraydi (bunda V (vokal) – unli fonema, C (consonant) – undosh fonema belgisi hisoblanadi):

- 1) V – u, a;
- 2) VC – ish, oq, ek...;
- 3) CV – shu, ma, be...;
- 4) VCC – aft, ishq, ilm...;
- 5) CVC – bor, gul, dog`...;
- 6) VCCC – Orsk, Omsk, ...;
- 7) CCCV – Brno, ...;
- 8) CVCC – barg, vazn, gard...;
- 9) CCVC – kran, stol, xrom...;
- 10) CCVCC – kross, sport, spirt...;

³⁶ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.765.

- 11) VCCCC – Ernst,...;
- 12) CCVCCC – Dnestr, spektr...;
- 13) CCCCCVC – Mkrtchyan,...;

Soʻzlarni boʻgʻinlarga toʻgʻri ajrata bilish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunonchi:

1) yozuvda soʻzning bir qatorga sigʻmay qolgan qismi ikkinchi qatorga boʻgʻin asosida koʻchiriladi;

2) birinchi sinf oʻquvchilarini savodga oʻrgatish davrida asosiy diqqat soʻzlarni boʻgʻinlab oʻqish va yozishga qaratiladi.

3) barmoq vaznida yoziladigan sheʼr misralari boʻgʻin sonining teng boʻlishiga asoslanadi.

6. Tovush boʻgʻin (yoki soʻz) tarkibidagi eng kichik, fonetik jihatdan boʻlinmaydigan fonetik birlikdir.

16-§. Urgʻu

Soʻz (fonetik soʻz) tarkibidagi boʻgʻinlardan birining yoki (jumla) tarkibidagi soʻzlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi **urgʻu** deyiladi. Fonologiyada urgʻu **aksentema** (ingl. **accent** – **urgʻu** degani³⁷) deb yuritiladi.

Urgʻu soʻz tarkibidagi biror boʻgʻinga ham, gap tarkibidagi biror soʻzga (boʻlakka) ham tushishi mumkin. Shunga koʻra urgʻu ikki turga ajratiladi:

1. Soʻz urgʻusi (yoki leksik urgʻu);

2. Gap urgʻusi (yoki logik urgʻu).

Soʻz boʻgʻinlaridan biriga tushadigan urgʻu **soʻz urgʻusi** (yoki **leksik urgʻu**) deyiladi. Leksik urgʻu soʻzning qaysi boʻgʻiniga tushishiga koʻra ikki xil boʻladi.

1) bogʻliq urgʻu;

2) erkin urgʻu.

Soʻzning biror boʻgʻini bilan bogʻliq boʻlgan urgʻu **bogʻliq urgʻu** deyiladi. Oʻzbek tilida urgʻu asosan, soʻzning asosiy boʻgʻiniga tushadi, shuning uchun soʻzlarga affiksalar qoʻshilishi bilan urgʻu ham oxirgi boʻgʻinga koʻcha boshlaydi. Masalan: *uzúm- uzumzor-uzumzorlár-uzumzorlarní*.

Oʻzbek tilida urgʻusi birinchi boʻgʻinga, baʼzan ikkinchi boʻgʻinga tushadigan soʻzlar ham bor. Quyidagi soʻzlarda urgʻu birinchi boʻgʻinga tushadi: *hámma, bárga, dóim, hózir, álso, gárgchand, lékin, gárgchi, hátto*. Koʻrinadiki, bunday soʻzlar ayrim olmoshlar, ravishlar, bogʻlovchilar, yuklamalar guruhida uchraydi.

Baʼzi ravishlarda, modal soʻzlarda urgʻu ikkinchi boʻgʻinga tushadi: *hamísha, albátta, afsúski*.

Oʻzbek tilida urgʻu olmaydigan affiksalar va affiks yuklamalar ham borki, ular quyidagilardan iborat:

a) feʼlning boʻlishsizligini ifodalovchi – *ma* affiksi: *bórma, yózma, ishláma*;

b) oʻxshatish maʼnosini ifodalovchi – *cha, - day (- dek)* affikslari: *qúshcha (Uning qúshcha kuchi qolmadi), qúshday (U qúshday yengil his qildi oʻzini)*;

d) ot kesim tarkibidagi – *man, -san, -miz, -siz* kabi shaxs-son affikslari, shuningdek, *-dir* affiks bogʻlamasi: *Men oʻqítuvchíman. Kitob bilim manbaídír*.

e) *-ku, -ki, -mi, -chi, -a (-ya), -u (yu), -da, gina* kabi affiks yuklamalari: *bordí-ku, nimaíki, ulárgina, bórmí, ú-chi?*

Soʻzning turli boʻgʻinlariga tushishi mumkin boʻlgan urgʻu **erkin urgʻu** deyiladi. Bu urgʻu asosan, ruscha – baynalminal soʻzlarga xos. Masalan, *fábrica, kómpas, tráktor, síntaksis* (birinchi boʻgʻinda); *proféssor, kompyúter, trolléybus, kikkóksing* (ikkinchi boʻgʻinda); *displéy, futból, telegráf, telefón* (oxirgi boʻgʻinda).

Leksik urgʻu muhim amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, u talaffuz qilish meʼyorlarini belgilaydi, ikkinchidan, soʻz maʼnolarini farqlash uchun xizmat qiladi: *fízik* – shaxs oti, *fízík* – sifat, *olma* – mevali daraxt maʼnosini bildiruvchi ot, *ólma* – boʻlishsizlik maʼnosidagi feʼl.

Logik urgʻu (yoki gap urgʻusi) gap tarkibidagi soʻzlardan (gap boʻlaklaridan) biriga tushadigan urgʻudir. Bunda soʻzlovchi oʻziga muhim sanagan soʻzni boshqalariga nisbatan kuchliroq aytadi va bu bilan tinglovchining diqqatini shu soʻzga qaratadi. Masalan: *Adab aqilning tashqi suratidir. (“Oz-oz oʻrganib dono boʻlur”.)* gapida logik urgʻu quyidagicha tus olishi mumkin:

³⁷ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.19.

Adab (boshqa narsa emas) aqlning tashqi suratidir.
Adab aqlning (boshqa narsaning emas) tashqi suratidir.
Adab aqlning tashqi (ichki emas) suratidir.

16-§. Ohang

Fonetik-fonologik tizimning ustsegment birliklaridan biri ohangdir. **Ohang** - bu nutq melodikasi, gap urg'usi, to'xtam(pauza), sur'at, ritm va tembr yig'indisidir.

1. Nutq melodikasi deganda og'zaki aytilgan gapda ovozning ko'tarilishi va pasayishini tushunish lozim. Masalan, darak, so'roq va buyruq gaplarning ohangi bir-biridan farq qiladi. Darak gap tinch ohang bilan, so'roq gap ko'tariluvchi ohang bilan, buyruq gap esa buyruq ohangi bilan aytiladi.

2. Nutq ritmi deganda badiiy matndagi vazndoshlikni, ohangdoshlikni tushunish kerak. Masalan, quyidagi misralarni tekshirib ko'ramiz:

Vodiylarni / yayov kezganda,

Bir ajib his / bor edi menda. (H.Olimjon)

Birinchidan, har ikkala misra ham 9 ta bo'g'indan iborat. Ikkinchidan, har ikkala misradagi turoqlar bir xil miqdordagi bo'g'inlardan tashkil topgan: $4 + 5 = 9$. Uchinchidan, har ikkala misra ham o'zaro qofiyadosh so'zlarga ega: *kezganda / menda*. Bularning barchasi nutq ritmini hosil qiladi.

3. Nutq tempi deganda gap tarkibidagi tovushlarni talaffuz qilishdagi sur'at, daraja va tezlikni tushunish kerak. Masalan, darak gaplarda gap boshida sekin, oxiriga borib tezlashadi, so'roq gaplarda teskarisi – gap boshida tez, oxirida sekinlashadi, buyruq gaplarda esa gap oxiriga qarab tezlashib boradi, lekin oxirgi so'z tezligi keskin pasayadi.

4. Nutq intensivligi talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishidir. Masalan, uy ichidagi nutq ko'chadagiga nisbatan kuchsiz bo'ladi.

5. Nutq tembr nutqning bo'yoqdorligidir. Nutq quvnoq, shodon, ma'yus, g'amgin bo'lishi mumkin.

6. To'xtam (pauza) nutq paytida nafasni rostdash uchun yoki ma'lum bir so'zni ta'kidlash uchun qilingan to'xtashlardir.

Ohangning **tugallangan, tugallanmagan, darak, so'roq, undov, chaqiruv, sanash** ohangi kabi turlari mavjud.

Ohang gapning yaxlitligini, gap turlarin farqlashda katta ahamiyatga ega.

17-§. Orfoepiya

1. Orfoepiya haqida umumiy ma'lumot

Orfoepiya³⁸ adabiy til talaffuz me'yorlarini o'rganuvchi tilshunoslikning sohasidir.

Orfoepiya milliy til uchun yagona talaffuz me'yorlarini belgilaydi. Ma'lumki, o'zbek milliy tili dialektik tarkibi jihatdan rang-barang bo'lib, u uch katta lahja(dialekt)ni o'z ichiga oladi:

1. Qipchoq lahjasi.

2. O'g'uz lahjasi.

3. Qarlug' – chigil – uyg'ur lahjasi.

Bu lahjalar ba'zi leksik, fonetik va morfologik belgilari bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan, qipchoq lahjasida so'z boshida adabiy tildagi **y** undoshi o'rnida **j** undoshi (*yo'q*→*jo'q*, *yigirma*→*jigirma*) talaffuz qilinadi: **ch** undoshi o'rnida **sh** undoshi (*kech*→*kesh*, *kechir*→*keshir*) aytiladi.

O'g'uz lahjasida so'z boshida kelgan **t, k** jarangsiz undoshlari **d, g** jarangli undoshlari tarzida aytiladi: *tog'*→*dog'*, *keldi*→*galdi*.

Qarlug' – chigil – uyg'ur lahjasida esa so'z ohiridagi **q** undoshi **g'** tarzida talaffuz qilinadi yoki umuman talaffuz qilanmaydi, **k** undoshi **y** tarzida aytiladi: *qishloq*→*qishlog'*, (yoki *qishlo*:), *iliq*→*ilig'* (yoki *ilu*:), *qatiq*→*qatig'* (yoki *qatu*:), *kesak*→*kesay*, *kepak*→*kepay*, *telpak*→*telpay*. Lekin, so'zlar tarkibidagi tovushlar har xil lahjalarda turlicha talaffuz qilinsa ham, adabiy til an'analari mos keladiganlari tanlab olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini tilning tovushlar tizimi (sistemi) asosida yaratiladi, bu esa talaffuz me'yorlarini belgilashda tilning tovush tarkibi, ularning nutqdagi turli kombinator va pozitsion o'zgarishlarini hisobga olishini taqozo etadi. Masalan, so'z oxirida kelgan **b** undoshining jarangsiz **p** tarzida aytilishi: *kitop*, *maktap*, *kelip* (yozilishi: *kitob*, *maktab*, *kelib*), **q** undoshining so'z o'rtasida **s** yoki

³⁸ Orfoepiya - grekcha *orphos* – "to'g'ri" *epos* – "nutq" degani.

sh undoshidan oldin kelib, **x** tarzida talaffuz qilinishi: *oxsil, oxshom, taxsim* (yozilishi: *oqsil, oqshom, taqsim*), ba'zan so'z oxirida kelgan **d, t** undoshlarining talaffuzda tushib qolishi: *xursan, monan, farzan, do's, sus, g'ish* (yozilishi: *xursand, monand, farzand, do'st, sust, g'isht*) adabiy talaffuz me'yorlariga mos.

Ko'rinadiki, so'zning talaffuzdagi shakli yozuvdagi shakliga hamma vaqt to'g'ri kelavermaydi. Orfoepiya unlilar talaffuzi, ayrim undoshlar talaffuzi, o'zlashma so'zlar talaffuzi, ayrim grammatik shakllar talaffuzi qoidalarini o'z ichiga oladi.

1. Unlilar orfoepiyasi

i unlisi:

1) *bir, bitta, kir, tiq* kabi bir bo'g'inli so'zlarda, *kishi, bilan, bilak, tila, firibgar* kabi ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarda qisqa aytiladi;

2) chuqur til orqa undoshlari *q, g', x* dan keyin kelganda, qisqa til orqa unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qish, qirg'iz, qirmizi, og'iz, g'irrom, xira, axir* kabi;

3) *binu, ahil, do'stlik, birja* kabi so'zlarda, shuningdek, *y* undoshdan oldin kelganda, cho'ziq talaffuz qilinadi: *ziyrak, tiyrak, biyron, tiyin* kabi.

U unlisi:

1) *kun, tun, buvi, buloq* kabi so'zlarda qisqa aytiladi;

2) *maxsus, mag'rur, masrur, urg'u, yozuv* kabi so'zlarda, shuningdek, *y* undoshlaridan oldin kelganda, cho'ziq talaffuz qilinadi: *tuyg'u, buyruq, uyg'ur* kabi;

3) *tugun, tutun, tuzum, tushuncha, ustun* kabi so'zlarning ikkinchi bo'g'inida qisqa **i** tarzida aytiladi.

O unlisi:

1) *bo'r, zo'r, o't, do'st, to'rva, sho'rva, ko'lanka* kabi bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarda qisqa talaffuz qilinadi

2) *zo'rg'a, lo'nda* kabi ikki bo'g'inli so'zlarda, shuningdek, takroriy so'zlarning birinchi qismida cho'ziq aytiladi: *zo'r-bazo'r, mo'l-mo'l, ko'p-ko'p* kabi.

E unlisi:

1) *ertalab, erta, erka, ertak* kabi so'zlarda kengroq talaffuz qilinadi;

2) *gerdaymoq, keksa, men, sen, kema* kabi so'zlarda bir oz torroq talaffuz qilinadi;

3) *attestatsiya, delegatsiya, injener, metro, metafora, metonimiya* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g'inida **i** tarzida aytiladi.

O unlisi:

1) *ong, tong, son, ot, ol* kabi bir bo'g'inli so'zlarda, *ona, ota, xola, tog'a, bola* kabi ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida, *bahor, qaror, daho, baho, davo* kabi ikki bo'g'inli so'zlarning ikkinchi bo'g'inida, *obod, ozod, ozor, omon, olomon, oshqozon* kabi ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarning hamma bo'g'inlarida keladi;

2) hamma bo'g'inida **o** keladigan *tolqon, to'polon, poymol* so'zlarining birinchi yoki ikkinchi bo'g'inini tarkibidagi **o** unlisi **a** tarzida aytiladi;

3) *ocherk, kosmos, tonna* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'uli bo'g'inida **o'** tarzida aytiladi;

4) *kometa, komediya, botanika, geologiya* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g'inida **a** tarzida talaffuz qilinadi;

5) *direktor, traktor, auditor* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa **i** tarzida aytiladi.

A unlisi:

1) *kam, sal, chang* kabi bir bo'g'inli so'zlarda, *dada, aka, katta, kaltak* kabi ikki bo'g'inli so'zlarda, *arava, pakana, mastava* kabi ko'p bo'g'inli so'zlarda **yumshoq** aytiladi;

2) chuqur til orqa undoshlari **q, g', x** undoshlaridan keyin kelib, til orqa unlisi tarzida talaffuz qilinadi: *qarg'a, qalam, g'arb, g'laba, xalta, xabar*;

3) *a'lo, ma'no, da'vo, ta'sir, ma'rifat* kabi arab tilidan o'zlashgan so'zlarning birinchi bo'g'inida **cho'ziq** talaffuz qilinadi;

4) *mudofaa, mutolaa, murojaat* kabi arab tilidan o`zlashgan so`zlardan bir unli bilan talaffuz qilinadi.

2. Ayrim undoshlar orfoepiyasi

1. So`z oxirida kelgan jarangli *b, v, g, d, j, z* undosh tovushlar jarangsiz *p, f, k, t, ch, sh, s* tarzida talaffuz qilinadi:

maktab→[maktap], *Salimov*→[salimɒf], *pedagog*→[pidagok], *zavod*→[zavot], *avj*→[avch], *garaj*[garish], *faraz*→[faras].

2. ba`zan so`z o`rtasida jarangsiz undoshlardan oldin kelgan *v, z* jarangli undoshlar ham jarangsiaz *f, s* tarzida aytiladi: *avtobus*→[aftobus], *mazkur*→[maskur].

3. Ayrim undoshlardan (*g, s, t, sh*) oldin qo`llangan chuqur til orqa portlovchi *q* undoshi sirg`aluvchi *x* tarzida talaffuz qilinadi: *naqd*→[naxt], *maqsad*→[maxsat], *vaqt*→[vaxt], *qaxsha*→[qaxsha].

4. kombinator o`zgarishga uchragan ayrim so`zlar talaffuz me`yorlariga mos deb qaraladi: *manba*→[mamba], *tanbur*→[tambur], *karnay*→[kannay], *bebosh*→[bevosh], *buncha*→[muncha].

3. Ayrim affikslar orfoepiyasi

1. Hozirgi o`zbek tilida qaratqich va tushum kelishigi affikslari (*-ning* va *-ni*) bir xil *-ni* tarzida aytiladi. Qiyoslang: *maktabni* (hovlisi), *maktabni* (esladi), *kitobni* (muqovasi), *kitobni* (o`qidi).

2. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich kelishigi affiksi (*-ning*), tushum kelishigi affiksi (*-ni*) hamda qarashlilik affiksi (*-niki*) qo`shilganda, *n* undoshi bitta talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Masalan: *men+ning* = *meni*, *sen+ni* = *seni*, *men+niki* = *meniki*.

3. Oxiri *b, p, d, t, s, f, x, ch, sh, h* undoshlari bilan tugagan so`zlarga qo`shilgan jo`nalish kelishigi affiksi *-ka* tarzida aytiladi: *kitobka* (*kitobga*), *kanopka* (*kanopga*), *avlotka* (*avlodga*), *tutka* (*tutga*), *giloska* (*gilosga*), *insofka* (*insofga*), *mixka* (*mixga*), *sochka* (*sochga*), *idishka* (*idishga*).

4. Oxiri *k* yoki *g* bilan tugagan so`zlarga *g* undoshi bilan boshlanadigan *-ga*, *-gan*, *-gach*, *-guncha*, *-gin* affikslar qo`shilganda, affikslardagi *g* undoshi *k* tarzida aytiladi: *etak-etakka*, *barg-barkka*, *ek-ekkan*, *tug-tukkan* kabi.

5. Oxiri *q* yoki *g* bilan tugagan so`zlarga *g* undoshi bilan boshlanadigan *-ga*, *-gan*, *gach*, *gunsha*, *-gin* kabi affikslar qo`shilganda, affikslardagi *g* undoshi *q* tarzida talaffuz qilinadi: *qishloq-qishloqqa*, *tog'-toqqa*, *chiq-chiqqan*, *sog'-soqqach* kabi.

6. Oxiri *b, p, d, t, s, f, x, ch, sh, h* undoshlari bilan tugagan so`zlarga qo`shilgan o`rin payt va chiqish kelishigi affikslari *-ta*, *-tan* tarzida aytiladi: *kitopta* (*kitobga*), *kanoptan* (*kanopdan*), *zavottan* (*zavotdan*), *muhlatta* (*muhlatda*), *gilostan* (*gilosdan*), *takliftan* (*taklifdan*), *cho`michta* (*chomichda*).

7. *Dorboz, ishqiboz, kaptarboz, bog`bon, darvozabon, tarozibon* so`zlari tarkibidagi *-bos*, *-bon* shaklida talaffuz qilindi: *dorvos*, *ishqivos*, *kaptarvos*, *bog`von*, *darvozabon*, *tarozibon* kabi.

Grafika

Grafika (grekcha **grapho** – yozmoq degani) tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, unda fonetik-fonologik, leksik va morfologik birliklarni ifodalash uchun qo`llanadigan optik-grafik (*ingl. optic – qaraydigan, ko`radigan* degani³⁹) belgilar haqida so`z yuritiladi. Bu belgilar **grafema** deb ataladi. Masalan, fonetik birlik bo`lgan fonemani ifodalash uchun harflardan (*a* fonemasi uchun *a* grafemasi olingan va h.), leksik birlik bo`lgan leksemalarni farqlash uchun tutuq belgisidan (*sher* – hayvon, *she`r* – adabiy atama, janr turi), morfologik birlik bo`lgan morfemani ifodalash uchun raqamdan (son turkumiga mansub *“olti”* so`zini ifodalash uchun *“6”* raqami olingan) foydalaniladi.

Grafemalar quyidagi guruhlariga bo`linadi:

³⁹ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.528.

1. Harflarga asoslangan grafemalar tilda mavjud bo'lgan fonetik-fonologik birliklarni ifodalovchi grafemalardir. Masalan, *nodir* so'zidagi beshta fonemani ifodalash uchun beshta grafema [n], [o], [d], [i], [r] ishlatiladi. Bunday grafemalar tarkibiga ko'ra bir necha guruhlariga ajraladi. Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek grafikasidagi grafemalar tarkiban ikki guruhga bo'linadi: **1) monografemalar** bir harfdan iborat bo'ladi: *a, b, d...* **2) digraflar** ikki harf qo'shilmasidan iborat: *ng, ch, sh*.

2. Tinish belgilariga asoslangan grafemalar nutqning mazmuniy tomonini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan belgilardir. Bu belgilar quyidagi vazifalarni bajarishga mo'ljallangan:

1) muloqot jarayonini yozuvda to'g'ri aks ettiradi: *Bahor!* (his-hayajon); *Bahor?* (so'roq).

2) gaplarni tarkib jihatidan farqlashga xizmat qiladi: *Karimjon* (ega) *bugun ham kelmadimi?* *Karimjon* (undalma), *bugun ham kelmadimi?*

3) uslubiy qulaylikka xizmat qiladi: "*Toshkentdan Nukusga qatnaydigan poyezd keldi*" deyish o'rniga "*Toshkent - Nukus*" poyezdi keldi" deb yozilsa, tire tufayli usluban qulay, ixcham bo'ladi.

4) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi: *Agronom? Nima?! - Nosirov shunaqangi qattiq baqirdiki, nazarimda olis-olislardagi tog'lar ham larzaga kelib silkingandek bo'ldi.* (X.To'xtaboyev) So'roq va undov belgilarining birga qo'llanishi shu so'z orqali ham so'roq, ham taajjublanish, ham hayajon ifodalanganini aks ettirgan.

Shuni aytish joizki, "Grafika" bo'limida tinish belgilari faqat grafemalar sifatida tasnif qilinadi, ularning qo'llanish o'rinlari "Punktuatsiya" bo'limida o'rganiladi.

3. Raqamlarga asoslangan grafemalar miqdor va tartib tushunchalarini yozuvda aks ettirish uchun qo'llanadigan grafemalardir. Hozirgi o'zbek yozuvida ishlatiladigan raqamlar ikki guruhga bo'linadi:

1) arab raqamlari avval Hindistonda yaratilib, keyinchalik buyuk vatandoshimiz Muhammad Xorazmiy xizmatlari tufayli Arabiston, Ispaniya va butun Yevropaga tarqalgan raqamlardir: *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000* kabi.

2) rim raqamlari eramizdan besh asr oldin **etrusk** qabilalari tomonidan yaratilgan va qadimgi rimliklar qo'llagan raqamlardir: *I* (bir), *V* (besh), *X* (o'n), *L* (ellik), *C* (yuz), *D* (besh yuz), *M* (ming).

Raqamlarga asoslangan grafemalar asosan matematika faniga tegishli bo'lsa ham, tilga oid leksema va morfemalarni ifodalash uchun xizmat qilganligi tufayli "Grafika" bo'limida ham o'rganiladi.

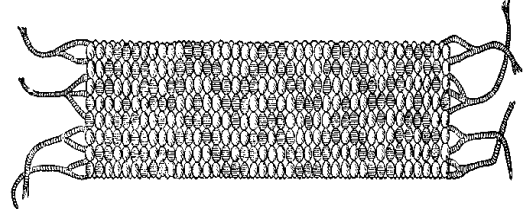
4. Ramziy belgilarga (simvollarga) asoslangan grafemalar ilm-fan (shu jumladan, tilshunoslikda ham) sohasida qo'llanadigan maxsus belgilar tizimi: **1) matematik faniga oid ramziy belgilar** - $\sqrt{}$ (ildiz), $-$ (ayiruv), $+$ (qo'shuv), x (ko'paytiruv), $:$ (bo'luv), x (iks), $(katta)$, $<$ (kichik) va boshqalar; **b) astronomiyaga oid ramziy belgilar** - $\odot$ (Quyosh), $\♂$ (Mars), $\♀$ (Venera), $\♄$ (Saturn) va boshqalar; **d) tilshunoslikka oid ramziy belgilar** - $<$ $>$ (o'tish belgisi), $//$ (ajratish belgisi), $:$ - fonemaning cho'ziqlik belgisi; **e) moliyaga oid ramziy belgilar** - $\$$ (dollar), $\pounds$ (yevro), $\pounds$ (funt sterling).

Komputerning yozuv vositasi sifatida qo'llanishi natijasida juda ko'p miqdordagi ramziy belgilar yozuv tizimiga kirib keldi. Bu computer bilan ishlaydigan har bir insonga tanishdir, shuning uchun ularning barchasini keltirishga hojat yo'q deb hisoblaymiz.

19-§. Yozuv haqida umumiy ma'lumot

Yozuv insoniyat tomonidan qilingan buyuk kashfiyotlardan biridir. U insonga oz fikrini uzoq masofaga va uzoq davrga yetkazishda yordam beradigan qulay vositadir. Demak, yozuv insonning ma'lum axborotni zamon va makon ichida bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga yetkazish zaruriyatidan kelib chiqqan. Albatta, yozuv birdaniga paydo bo'lgan emas. Dastlabki "maktub"lar hozirgi yozuvdan juda katta farq qilgan. Buyuk bobokalonimiz, g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy o'zining "Saddi Iskandariy" dostonida ana shunday "maktub"lardan biri haqida hikoya qiladi. Eron shohi Doro Iskandarga o'z elchisi orqali uchta narsa: chavgon tayog'i, koptok va bir idishda kunjut donalarini jo'natadi. Bunda chavgon tayog'i va koptokning ma'nosi: "Sen, Iskandar, hali men bilan jang qilishga yoshlik qilasan, yaxshisi, chavgon (hozirgi chim ustidagi xokkeyga o'xshagan o'yin) o'ynab yuraver". Idishdagi kunjutning ma'nosi: "Mening qo'shim shu idishdagi kunjut donalaridek son-sanoqsiz, sen unga bas kelolmaysan". Iskandar esa ularni boshqacha talqin qiladi: "Koptok - yer shari va u mening qo'limda". Iskandar, shunday deya, bir necha tovuq keltirishni buyuradi va ular kunjut donalarini bitta

Baʼzan narsalar ramziy maʼno ifodalamasdan, shartli belgi vazifasini bajargan. 7-rasmda peruliklarning **kipu** nomli xati, 8-rasmda esa irokez qabilasining **vampum** nomli yozuvlari ana shunga misol boʻla oladi:

8-rasm.
Irokezlarning vampum yozuvi.

Yozuvni taraqqiyot bosqichlari bo'yicha to'rtta turga ajratsa bo'ladi. Bular quyidagilardir:

Piktografik (*lot. pictus – chizilgan va yunon. grapho – yozaman*)⁴⁰ yozuv rasmlarga asoslangan yozuv turidir va uning birliklariga **piktogramma** deyiladi. Bu yozuv namunalari quyidagi rasmlarda berilgan:

9- rasm. Piktogramma. Eskimos-ovchining “kundaligi”. *Mazmuni:* “Odam ovga chiqqan, hayvon terisini qoʻlga kiritgan, keyin yana bittasini topgan, morj ovlagan, boshqa ovchi bilan qayiqda suzgan, tunni oʻtkazgan”.

38

10- rasm. Piktogramma. Hindularning prezidentga “arznomasi”. *Mazmuni:* “Turna, Uchta suvsar, Ayiq, Dengiz odami va Dengiz mushugi qabilalari yagona qalb jo`shqinligi ila Turna qabilasi boshlig`iga ko`llar hududiga ko`chib o`tishga ruxsat berish haqida prezidentdan iltimos qilishni topshiradi”.

Ikkinchi piktogrammani o`qish qiyinroq, chunki unda “yagona qalb jo`shqinligi ila”, “prezidentdan iltimos qilishni” kabi mavhum tushunchalar ham berilgan.

Piktografik yozuv quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) piktogrammalarda hayotiy vaziyatlarni (ov, safar) aks ettiruvchi rasmlar ifodalanadi;
- 2) rasmlarning badiiy tomoni ahamiyatsiz;
- 3) mavhum tushunchalarni ifodalay olmaydi;

2. Ideografik yozuv

Ideografik (yun. idea – tushuncha; grapho - yozaman)⁴¹ yozuvni “**tushunchaviy yozuv**” desa bo`ladi, uning birligi **ideogramma** deb ataladi. Bunda rasmlar orqali bevosita narsa, hayvon yoki boshqalarning o`zi emas, balki shu rasmlar ta`sirida inson ongida aks etgan tushuncha muhimdir. Masalan, piktografik yozuvda ifodalangan yurak va unga sanchilgan o`q ideografik yozuvda muhabbat ma`nosini ifodalaydi. Demak, bu yozuv orqali mavhum tushunchalarni ham ifodalash imkoniyati paydo bo`ladi. Bu yozuvning quyidagi belgilari mavjud:

- 1) qo`llangan rasmlar so`z ma`nosini ifodalaydi;
- 2) voqelik haqida ancha kengroq ma`lumot berish mumkin;
- 3) rasmlar barqarorlashgan, ya`ni bir tushunchani ifodalash uchun bir xil rasm ishlatilgan;
- 4) rasmlar o`z va ko`chma ma`nolarida maydonga chiqadi.

3. Iyeroglifik yozuv

Iyeroglifik (yun. hieroglyphoi – muqaddas yozuvlar)⁴² yozuv ideografik yozuvning mukammallashgan shakli sifatida yuzaga kelgan. Bu yozuvda ideografik yozuvda qo`llangan rasmlar shartli belgilarga – **iyerogliflarga** aylantirilgan. Demak, bu yozuvning birligi **iyeroglif** deb ataladi.

⁴¹ O`sha kitob, 219-bet.

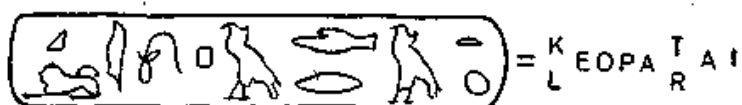
⁴² М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти, -Т.; 1992, 219-бет.

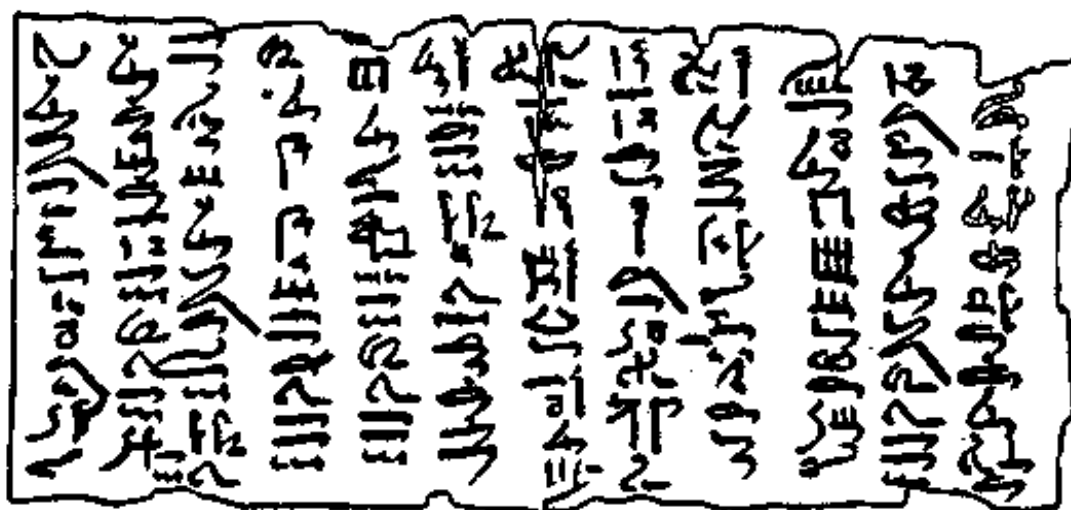
11-rasm. Iyerogliflar. Qadimgi Misr yozuvi.

Bu yozuvning quyidagi belgilari mavjud:

- 1) bu yozuvda tez yozish mumkin, chunki endi rasmlardagi ortiqcha qismlarni aks ettirish shart emas;
- 2) mazmunan ancha murakkab matnlarni yaratish mumkin, chunki mavhum tushunchalarni ifodalasa ham bo`ladi;
- 3) hajm jihatdan yirik matnlar yaratish mumkin, chunki ixchamlik bunga imkon beradi.

12-rasm. Iyerogliflar. Ptolemey va Kleopatraning nomlari aks ettirilgan kartushlar.(qalqon ko`rinishidagi taqinchoq)

13-rasm. Iyeroglifik yozuvdan kelib chiqqan qadimgi Misr sodda yozuvi (iyeratik yozuv).

14-rasm. Xitoyliklarning leksik-figurali yozuvi.

		Лексическо - фигурное письмо китайцев				
eski	старое					
yangi	новое					
		Солнце	Луна	Гора	Дерево	Собака
		Quyosh	Oy	Tog`	Daraxt	It

Ko`rinyaptiki, rasmlar vaqt o`tishi bilan asta-sekin shartla belgilarga aylana borgan (13- va 14-rasmlar). Bunda, yuqorida aytilganidek, rasmlardagi ortiqcha detallar tushirilgan. Qadimgi Messopotamiyada assiriyaliklar va vavilonliklar qo`llagan mixxat ana shu yo`l bilan yaratilgan. Mixxat deyilishiga sabab shundaki, bu yozuvning belgilari mixga o`xshab yozilgan. Quyidagi rasmga e`tibor bering:

I)

II)

III)

14-rasm. Assiriyaliklar va vavilonliklarning mixxati.

4. Fonografik yozuv

Fonografik (*yun. phone* – *tovush*, *grapho* – *yozaman* degani)⁴³ **yozuv** eng mahsuldor yozuv sifatida yuzaga keldi, chunki bu yozuv tilning fonetik tomonlarini ham aks ettirishga imkon yaratdi. Buning mohiyati shundaki, endi so`zlar bo`g`inlarga bo`linib, har bir bo`g`in ayrim iyeroglif yordamida ifodalangan. Bu fonografik yozuv taraqqiyotining **birinchi** – **sillabik** (*yun. sillabe* – **bo`g`in** degani) bosqichi hisoblanadi. Qadimgi hind yozuvi bo`lmish **devanagari** bunga yaxshi misol bo`la oladi:

पाणी उपधेहि

15-rasm. Qadimgi hind yozuvi “devanagari”dan namuna.

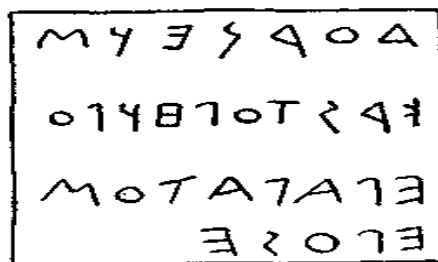
Devanagari yozuvida har bir belgi undosh tovushlarning **a** unlisi bilan qo`shib aytilgan: **ba, va, ga, da** va h. Bu yozuv birligi **sillabema** hisoblanadi. Kirill yozuvidagi **е, ё, ю, я** harflarini eslasangiz, ular **ye, yo, yu, ya** kabi bo`g`inlarni aks ettiradi.

⁴³ М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти, -Т.; 1992, 221-бет.

Fonografik yozuvning bu bosqichida muayyan miqdordagi unli tovush ishtirok etadigan belgilar talab qilingan, demak, ularning soni ko'p bo'lmaydi.

كِيَاب

15-rasm. Arab yozuvi (*kitob*).

16-

rasm. Fera orolidan topilgan qaqimgi yunon

yozuvi.

Fonografik yozuvning **ikkinchi** bosqichi **consonant (undosh)** bosqich hisoblanadi, chunki bu yozuvda o'zak hosil qiluvchi undoshlargina harflar bilan ifodalanadi, unlilar esa diakritik (*yun. diakritikos – farqlovchi* degani)⁴⁴ belgilar yordamida aks ettiriladi. Bunga **arab** yozuvi misol bo'la oladi.

Fonografik yozuvning **uchinchi** bosqichi fonematik bosqich deb atalishi mumkin, chunki bu bosqichda har bir tovush uchun bitta harf qo'llangan. Bu yozuvning yuzaga kelishida qadimgi **yunonlarning** xizmatlari kattadir. Ular qadimgi **finikiyaliklardan** grafik belgilarni o'zlashtirib oldilar va unli tovushlar uchun ham harf qo'shdilar. Bunda ham ular finikiyaliklar alifbosidagi ortiqcha undosh harflardan foydalanganlar. **Alifbo** so'zi haqida quyidagi fikrlar mavjud: finikiyaliklar tilida **aleph** (yunoncha **alpha**) “ho'kiz”, **beth** (yunoncha **betha**) “uy”, **gimel** (yunoncha **gamma**) “bo'yinturuq”, **daleth** (yunoncha **delta**) “eshik” degan ma'nolarni ifodalagan. Dastlabki ikkita harf nomidan **alifbo** so'zi paydo bo'lgan.⁴⁵

Shunday qilib, yunon alifbosi birinchi **harf-tovush** alifbosi hisoblanadi va u lotin, slavyan va boshqa ko'pgina alifbolar yaratilishi uchun asos bo'ldi.

⁴⁴ O'sha kitob, 222-bet.

⁴⁵ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 360.

17-rasm. Alifbo taraqqiyoti: Misr iyerogliflaridan to lotin alifbosigacha.

21-§. O'zbek yozuvi tarixidan

Иероглифы	Меропит-четное	Фини-кийское	Греческое		Латиница
			Древнее	Новое	
А	Α	Α	Α	Α	A
Β	Β	Β	Β	Β	B
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	G
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	D
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	E
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Z
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	H
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	I
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	K
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	L
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	M
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	N
Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	X
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	O
Π	Π	Π	Π	Π	P
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	R
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	S
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	T

O'zbek xalqi o'z tarixi davomida Markaziy Osiyo xalqlari bilan bir qatorda quyidagi yozuvlardan foydalanib kelgan:

1. **Mixxat.** Eramizdan oldin VI-IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida ishlatilgan yozuv (namunasi oldingi bo'limda berilgan).

2. **Oromiy yozuvi.** Finikiy yozuvi asosida eramizdan oldin 1-ming yillikda oromiy davlatida shakllangan consonant yozuvdir. Uning namunalari oromiyar shohi Farasman tomonidan chiqarilgan tangalar orqali bizgacha yetib kelgan.

3. **Yunon va karoshta yozuvlari.** Eramizdan oldingi III-I asrlarda ishlatilgan yozuvdir.

4. **So'g'd yozuvi.** Hozirgi eramiz boshidan VI asrlargacha ishlatilgan yozuv.

5. **Xorazm yozuvi.** II asr oxiri III asr boshlarida Xorazm shohi chiqargan tangalarda uchraydigan yozuv bo'lib, oromiy yozuviga o'xshash bo'lgan.

6. **O'rxun-enasoy yozuvi.** Namunalari Mo'g'ulistonning O'rxun (yoki O'rxon) vodiysidan hamda Rossiyaning Enasoy (Yenisey) daryosi havzasidan topilgan yozuv.

7. **Uyg'ur yozuvi.** VI asrdan XV asrgacha turkiy xalqlar va mo'g'ullar tomonidan qo'llangan yozuv.

8. **Arab yozuvi.** VIII asr boshlaridan 1930-yilgacha O'zbekiston hududida amalda bolgan yozuv.

9. **Lotin yozuvi.** 1929-yildan 1940-yilgacha O'zbekistonda amal qilingan yozuv. Maktablarda bu alifboga o'tish 1927-28 o'quv

yilidan boshlanib, 1929-30 o'quv yilida tugallangan. Davlat idoralarida esa 1928-1930-yillarda to'liq o'tib bo'lingan. Quyida shu yozuvga asoslangan alifbo berilgan:

Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə	Ff	Gg	Q q
Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə	Ff	Gg	Q q
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Ŋŋ	Oo	Pp
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Ŋŋ	Oo	Pp
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv	Xx	Zz	Zz
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv	Xx	Zz	Zz

10. **Kirill yozuvi.** 1940-yil 6-8-may kunlari bo'lib o'tgan O'zbekiston Oliy Soveti III sessiyasida qabul qilingan qarorga binoan joriy qilingan yozuv bo'lib, unga to'liq o'tish 1942-yil boshlarida yakunlandi.

харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи
Аа	а	Ёё	ё	Лл	эл	Сс	ес	Чч	че	Яя	я
Бб	бе	Жж	же	Мм	эм	Тт	те	Шш	ше	Ўў	ў
Вв	ве	Зз	зе	Нн	эн	Уу	у	Ъъ	айириш белгиси	Ққ	ке
Гг	ге	Ии	и	Оо	о	Фф	эф	Ьь	юшатиш белгиси	Ғғ	ге
Дд	де	Йй	йэ	Пп	пе	Хх	хе	Ээ	э	Хх	хе
Ее	е	Кк	ка	Рр	эр	Цц	це	Юю	ю		

11. **Yangi lotin yozuvi.** 1991-yil 31-avgust kuni O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilingandan keyin yangi yozuvga o'tish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

1. Dunyo tamadduniga qo'shilish zaruriyati: dunyo aholisining 30 foizi shu yozuvdan foydalanadi.

2. Hayotimizga computer texnologiyasining shiddat bilan kirib kelishi: computer dasturlari asosan shu yu yozuvda yaratiladi.

Ana shular hisobga olingan holda, ancha muhokamalardan keyin 1993-yilda maxsus qonun qabul qilindi. Mazkur Qonunni quyida to'liq keltiramiz.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO'G'RISIDA

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan.

Ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o'zbek yozuvining lotin alifbosiga o'tilgan 1929-1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishni jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-modda. O'zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o'zbek alifbosi joriy etilsin:

2-modda. Lotin yozuvi asosidagi o'zbek yozuvini joriy etish bilan birga O'zbekiston xalqining milliy iftixori bo'lmish bebaho ma'naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o'rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti: I.A.KARIMOV
Toshkent shahri, 1993-yil 2-sentabr

Лотинча			Кирилл-ча	Лотинча			Кирилл-ча
Ҳарфлар			Ҳарфлар	Ҳарфлар			Ҳарфлар
Босма	Ёзма	Талафф.		Босма	Ёзма	Талафф.	
A a	<i>Aa</i>	a	А а	R r	<i>Rr</i>	re	Р р
B b	<i>Bb</i>	be	Б б	S s	<i>Ss</i>	es	С с
C c	<i>Cc</i>	ce	Ц ц	T t	<i>Tt</i>	te	Т т
D d	<i>Dd</i>	de	Д д	U u	<i>Uu</i>	u	У у
E e	<i>Ee</i>	e	Э э	V v	<i>Vv</i>	ve	В в
F f	<i>Ff</i>	ef	Ф ф	X x	<i>Xx</i>	xa	Х х
G g	<i>Gg</i>	ge	Г г	Y y	<i>Yy</i>	ye	Й й
H h	<i>Hh</i>	he	Ҳ ҳ	Z z	<i>Zz</i>	ze	З з
I i	<i>Ii</i>	i	И и				
J j	<i>Jj</i>	je (Jōra)	Ж ж (Жўра)	Ç ç	<i>Çç</i>	çe	Ч ч
K k	<i>Kk</i>	ka	К к	Ġ ġ	<i>Ġġ</i>	ġa	Ғ ғ
L l	<i>Ll</i>	el	Л л	Ʒ Ʒ	<i>ƷƷ</i>	je (ajdod)	Ж ж (аждод)
M m	<i>Mm</i>	em	М м	Ñ ñ	<i>Ññ</i>	ñe	Нг нг
N n	<i>Nn</i>	en	Н н	Ō ō	<i>Ōō</i>	ō (ōrdak)	Ў ў (ўрдak)
O o	<i>Oo</i>	o (ota)	О о (ота)	Ş ş	<i>Şş</i>	şe	Ш ш
P p	<i>Pp</i>	pe	П п	(') — тутуқ белгиси (апостроф)			
Q q	<i>Qq</i>	qa	Қ қ				

1).

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING “LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN
O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA”GI QONUNIGA
O‘ZGARTIRISHLAR KIRITISH HAQIDA**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrida qabul qilingan “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-moddasi) quyidagi o‘zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi “31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan” so‘zlari “26 harf va 3 ta harflar birikmasidan” so‘zlari bilan almashtirilsin.

2. *Cc, Jj* harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. *Ōō* harfi *O‘ o‘* shaklida, *Ġġ* harfi *G‘g‘* shaklida, *Şş* harfi *Sh sh* shaklida, *Çç* harfi *Ch ch* shaklida, *Ŋŋ* harfi *Ng ng* shaklida, *q* harf belgisi *q* shaklida ifodalansin.

4. *Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘, Zz* harflari va *Ch ch* harflar birikmasining yozma shakli tegishli *Aa Ii Gg Ġġ Qq Ōō Zz Ch ch* tarzda ifodalansin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti: I. KARIMOV

Toshkent shahri, 1995-yil 6-may

Demak, barcha o‘zgarishlardan keyin lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi quyidagi shaklni oldi: **Aa (1) Bb (2) Dd (3) Ee (4) Ff (5) Gg (6) Hh (7) Ii (8) Jj (9) Kk (10) Ll (11) Mm (12) Nn (13) Ōō (14) Pp (15) Qq (16) Rr (17) Ss (18) Tt (19) Uu (20) Vv (21) Xx (22) Yy (23) Zz (24) O‘o‘ (25) G‘g‘ (26) Sh sh (27) Ch ch (28) Ng ng (29).**

22-§. Orfografiya

Orfografiya (grekcha *orphos* – to‘g‘ri, *grapho-* yozaman) so‘zlar va ularning shakllarini yozish haqidagi qoidalar tizimidir.

Bu qoidalar orfografiyaning quyidagi tamoyillari asosida yaratiladi : **fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, etimologik-an‘anaviy tamoyil, differentsiatsiya tamoyili.**

Fonetik tamoyil. Bu tamoyilga ko‘ra so‘zlar va so‘z tarkibidagi affiksalar qanday talaffuz qilinsa, xuddi o‘shanday yoziladi. Masalan, 1) *ong* so‘ziga *-la* affiksini yoki *son* so‘ziga *-a* affiksini qo‘shish bilan yasalgan so‘zlar *ongla* yoki *sona* tarzida emas, *angla, sana* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi; 2) oxiri *a* unlisi bilan tugagan so‘zlarga *v* yoki *q* undoshi bilan boshlanadigan affiksalar qo‘shilganda, *a* unlisi *o* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *tanlov (tanla+v), ishlovchi (ishla+ vchi), taroq (tara+q), qaynoq (qayna +q), sayroqi (sayra +qi)*; 3) oxiri *i* unlisi bilan tugagan so‘zlarga *v* undoshi bilan boshlanadigan affiksalar qo‘shilganda, *i* unlisi *u* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *o‘quv (o‘qi +v), to‘quvchi (to‘qi+vchi)*; 4) *q* yoki *k* undoshi bilan tugagan so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, *q* undoshi *g‘* tarzida, *k* undoshi *g* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *qishlog‘i (qishloq+i), etagi (etak+i)*; 5) *o‘g‘il, og‘iz, singil, burun, zahar, shahar* kabi so‘zlarga egalik affikslari qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi *a, i, u* unililari talaffuzda ham, yozuvda ham tushub qoladi: *o‘g‘li, burni, shahri* kabi.

Ko‘rinadiki, orfografiyaning fonetik tamoyili yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiriladi.

Morfologik tamoyil. Bu tamoyilga ko‘ra so‘zlar va ularning tarkibiy qismlari talaffuz qilinishiga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Masalan: 1) *maktab, kitob, borib, kelib, yuzlab, kuylab, ozod, obod* kabi so‘zlarning oxiridagi *b* va *d* undoshlari *p* va *t* tarzida aytilsa ham, asliga muvofiq *b* va *d* yoziladi; 2) *bog‘bon, kaptarboz* kabi so‘zlar tarkibidagi yasovchilardan *b* undoshi *v* tarzida aytilsa-da, asliga muvofiq *b* yoziladi; 3) *shanba, manba, sunbul* kabi so‘zlar tarkibidagi *n* undoshi *m* tarzida aytilsa ham, asliga muvofiq *n* yoziladi; 4) *do‘st, past, sust, farzand, xursand* kabi so‘zlarda yonma-yon kelgan undoshlarning oxirgisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi.

Morfologik tamoyil orfografiyaning yetakchi tamoyili sanaladi.

Tarixiy-an'anaviy tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o'zlashgan so'zlar hozir ham o'tmishdagi shakliga muvofiq yoziladi. Masalan: 1) *muomala, muhokama, munosabat* kabi so'zlar arab tilidan o'zlashgan bo'lib, ularning uchinchi bo'g'inidagi *a* unlisi *i* tarzida aytiladi, ammo yozuvda tarixiy-an'anaviy shaklini saqlaydi; 2) rus tilidagi *schyot, shyotka* so'zlari o'zbek tiliga *cho't, chotka* tarzida o'zlashtirilgan. Bu so'zlarning manba tilda asli qanday yozilishi ma'lum bo'lsa ham, an'anaga muvofiq *cho't, chotka* tarzida yoziladi.

Etimologik (yoki grafik) tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o'zlashgan so'zlar hozir ham o'zi mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladi. 1) *ocherk, tonna, kosmos, pochta* kabi so'zlarning urg'uli bo'g'inidagi *o* unlisi o'zbekcha *o'* tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakliga mos ravishda *o* yoziladi. 2) *samolyot, kometa, morfema, direktor, traktor* kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi *o* unlisi *a* yoki *i* tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq ravishda *o* tarzida yoziladi; 3) *televizor, telefon, gerbariy* kabi ruscha–baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g'inlarida kelgan *e* unlisi *i* tarzida talaffuz qilinadi, lekin rus tilidagi shakliga mos ravishda *e* saqlanadi.

Differentsiatsiya tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadi. Masalan: 1) urg'u vositasida farqlash: *atlás* – mato, *átlas* – geografik atlas, – ot, *fizik* – sifat (fizik hodisalar); 2) unlining qisqa yoki cho'ziqligini farqlash: *she'r* – *sher*, *ta'na* – *tana*, *da'vo* – *davo* (*she'r*, *ta'na*, *da'vo* so'zlaridagi *a* unlisining cho'ziqligi ayirish (tutuq) belgisi orqali ko'rsatilgan; 3) boshqa-boshqa tovush ifodalovchi harflar vositasida farqlash: *shoh* – podshoh, *shox* – daraxtning shoxi, *urush* – jang, *urish* – qo'l bilan urmoq.

Ko'rinadiki, fonetik va morfologik tamoyillar o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillari bo'lib, morfologik tamoyil yetakchi, chunki imloga oid ko'pchilik qoidalar ana shu tamoyil asosida yaratiladi.

1995-yil 24-avgustda qabul qilingan asosiy imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. *Harflar imlosi:*
 - a) unlilar imlosi (1-7-bandlar);
 - b) undoshlar imlosi (8-32-bandlar).
2. *Asos va qo'shimchalar imlosi* (33-37-bandlar)
3. *Qo'shib yozish* (38-50-bandlar)
4. *Chiziqlar bilan yozish* (51-56-bandlar)
5. *Ajratib yozish* (57-65-bandlar)
6. *Bosh harflar imlosi* (66-74-bandlar)
7. *Ko'chirish qoidalari* (75-82-bandlar)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI⁴⁶

1995-yil 24-avgust

339- son

Toshkent shahri

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARINI TASDIQLASH HAQIDA

O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin (ilova qilinadi).

⁴⁶ Qarang: T.Tog'ayev va boshq. O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati. – T.: Sharq, 2004. – 31-48-betlar.

2. Respublika vazirliklari, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar.

3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralari ko'rsinlar.

4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklansin.

VAZIRLAR MAHKAMASINING RAISI
I. KARIMOV

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

Harflar imlosi

Unlilar imlosi

1. Aa harfi:

1) *aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr* kabi so'zlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, *vaqt, vahm* kabi so'zlarda **a** aytiladi va yoziladi.

2. Oo harfi:

1) *ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat* kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos* kabi o'zlashma so'zlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. Ii harfi:

1) *ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq* kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *o'tin, o'rik, bo'lim* kabi oldingi bo'g'inida o' unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida **i** aytiladi va yoziladi.

4. Uu harfi:

1) *uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchug, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley* kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmovuq* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida **o** unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi **v** undoshidan keyin **u** aytiladi va yoziladi.

5. O'o' harfi *o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin* kabi so'zlarda orqa qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. Ee harfi *ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; e'lon, ne'mat, she'r* kabi so'zlarda old qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga ba'zan yundoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

a) ia: material, milliard, radiator; tabiat, shariat kabi;

b) io: biologiya, million, stadion, radio kabi;

d) ai: mozaika, ukrain, said, maishat kabi;

e) oi: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;

f) ea: teatr, okean, laureat kabi;

2) **ae, oe** unlilar soʻz ichida kelganda ikkinchi unli **y** aytilsa ham, asliga muvofiq **e** yoziladi: aerostat, poema kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* va boshqalar.

Undoshlar imlosi

8. Bb harfi:

1) *bobo, bahor, bir, majbur, zarb* kabi soʻzlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *kitob, yuzlab, kelib* kabi soʻzlar oxirida **p** aytilsa ham, **b** yoziladi;

3) *qibla, tobla* kabi soʻzlarda baʼzan **v** aytilsa ham, **b** yoziladi.

9. Pp harfi *paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop* kabi soʻzlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. Vv harfi:

1) *ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan* kabi soʻzlarda ovozdor sirgʻaluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *avtobus, avtomat* kabi oʻzlashma soʻzlarda **v** baʼzan **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

11. Ff harfi:

1) *fan, feʼl, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *fasl, fayz, Fotima, fursat* kabi soʻzlarda **f** tovushi baʼzan **p** aytilsa ham, asliga muvofiq **f** yoziladi.

12. Mm harfi *moy, muborak, tomon, ilhom* kabi soʻzlarda ovozdor lab-lab burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. Dd harfi:

1) *dala, odat, bunyod, modda, jiddiy* kabi soʻzlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *odob, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxoʻr* kabi soʻzlarda **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

14. Tt harfi *tong, tun; butun, oʻtin, oʻt, kut* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Zz harfi:

1) *zar, zamon; toza, oʻzbek; yoz, gʻoz* kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *iztirob, izquvar, boʻzchi, tuzsiz* kabi soʻzlarda jarangsiz undoshdan oldin **s** aytilsa ham, **z** yoziladi.

16. Ss harfi *sogʻ, somon, oson, asos, olmos* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. Sh sh harflar birikmasi *shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

S h harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga tutuq (ʻ) belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.

18. Jj harfi:

1) *jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj* kabi soʻzlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *jurnal, proyektor; gijda, ajdar, tiraj* kabi oʻzlashma soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. Ch ch harflar birikmasi *choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchun, bichiqchi; kuch, kech* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. Rr harfi *rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. Ll harfi *lola, loyiq, la'l; iloj, mahal* kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. Nn harfi:

1) *non, nomus; ona, tana; bilan, tomon* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *shanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, koʻrinmaslik* kabi soʻzlarda **n** tovushi baʼzan **m** aytilsa ham, **n** yoziladi.

23. Gg harfi *gul, goʻzal; ega, gugurt; teg, eg* kabi soʻzlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. Kk harfi *koʻl, koʻylak; uka, moki; tok, bilak* kabi soʻzlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. Yy harfi *yoʻl, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuya, dunyo, tayyor; soy, tuy* kabi soʻzlarda til oʻrta sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. Ng ng harflar birikmasi *yangi, koʻngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, ming, teng* kabi soʻzlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. Qq harfi *qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. Gʻgʻ harfi *gʻoz, bagʻir, togʻ* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. Xx harfi *xabar, xoʻroz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. Hh harfi *hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi boʻgʻiz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) *baland, Samarqand, poyezd; doʻst, artist, gʻisht* kabi soʻzlarda **d, t** tovushi baʼzan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi oʻzlashma soʻzlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday soʻzlarga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qoʻshilsa, soʻz oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall+lar=metallar, kilogramm+mi=kilogrammi* kabi.

32. ' – tutuq belgisi:

1) *aʻlo, baʻzan, maʻyus, taʻzim, raʻy, taʻb; eʻlon, eʻtibor, eʻtiqod, meʻmor, neʻmat, sheʻr, feʻl; Nuʻmon, shuʻla* kabi oʻzlashma soʻzlarda unlikdan keyin shu unli tovushning choʻziqroq aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi; *moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda **oʻ** unlisi choʻziqroq aytilsa ham, *tutuq belgisi qoʻyilmaydi*;

2) *inʻom, sanʻat, qatʻiy, masʻul* kabi oʻzlashma soʻzlarda unlikdan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi.

Asos va qoʻshimchalar imlosi

33. Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi unli oʻzgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan feʼllarga **-v, -q, -qi** qoʻshimchasi qoʻshilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: *sayla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz; soʻra-soʻroq, boʻya-boʻyoq; oʻyna-oʻynoqi, sayra-sayroqi* kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan koʻpchilik feʼllarga **-v, -q** qoʻshimchasi qoʻshilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: *oʻqi - oʻquvchi, qazi - qazuvchi, sovi - sovuq* kabi. Lekin **i** unlisi

bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri-og'riq, qavi-qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: *ol-oluv, yoz-yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz - uzuq, yut - yutuq* kabi.

Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq (shuningdek, bulduriq)* kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. k, q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak - tilaging, yurak-yuragim, kubok-kubogi, bek-begi; tayoq-tayog'i, qo'shiq-qo'shig'i, yaxshiroq-yaxshirog'i, yo'q-yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslida aytiladi va yoziladi: *ishtirok-ishtiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi qo'shilganda, *ikki, olti, yetti* so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin-o'rnim, qorin-qorni, burun-burning, o'gil-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim-yarmi; qayir-qayril, ulug' - ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkov, ikki-ikkala, yetti-yettov* kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gach, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) **o, o', u, e** unilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si (yoki -lari)** shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro'; mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro'* ; *mavqe* so'zlariga **-yi** shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi **y** undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: *dohiysi* kabi);

4) **men, sen** olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: *darvozabon, masxaraboz* kabi. Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi: *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bolganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (*kel so'zidan boshqa*) , shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: *quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan

barcha hollarda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach**, **-guncha**, **-gani**, **-gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkan, ekkin, kichikkina* kabi;

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqudek, achchiqqina* kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'i nazar, g yoziladi: *bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha* kabi.

Qo'shib yozish

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so'zlar yordamida yasalgan **qo'shma ot** va **qo'shma sifatlar** qo'shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab* kabi.

39. **-(a) r (inkori -mas)** qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas* kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: *pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)* kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z* kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq* kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak* kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon* kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaqqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzaobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'ma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SamDU, ToshDUning* kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zXDP MK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi)* kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yo'o'q, nimaa, himm, uffff* kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft soʻz va takror soʻz qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *el-yurt, mehr-shafqat, qovuntarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-toʻrt, oʻn-oʻn beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, oʻylab-netib, soʻramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, yop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* kabi.

Eslatma:

1) juft soʻzdan qoʻshimcha yordamida yasalgan soʻzlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xoʻshlashmoq* kabi;

2) juft soʻz qismlari orasida **-u (-yu)** bogʻlovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qoʻyiladi va juft soʻz qismlari ajratib yoziladi: *doʻst-u dushman (doʻst-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

3) yetakchi va koʻmakchi feʼl bir xil shaklda boʻlsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yozdi-oldi, borasan-qoʻyasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, toʻppa-toʻgʻri, bab-barobar* kabi soʻz shakllari chiziqcha bilan yoziladi (*lekin oppoq soʻzi qoʻshib yoziladi*).

53. Soʻzning **-ma, ba-** qoʻshimchalari yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *koʻchama-koʻcha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday soʻzlar qoʻshib yoziladi: *roʻbaroʻ, darbadar* kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki soʻzma-soʻz tarjima qilish yoʻli bilan olingan soʻzlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey)** yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qoʻy-e, yashang-e, oʻgʻlim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)** yuklamalari oʻzidan oldin kelgan soʻzga qoʻshib yoziladi: *keliboq, oʻziyoq, koʻrganov, koʻrdiyov, mengina, qoʻshiqina* kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, **-nchi** qoʻshimchasi oʻmiga chiziqcha **(-)** qoʻyiladi: *7- sinf, 5- “A” sinfi, 3-, 7-, 8- sinf oʻquvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni koʻrsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

Ajratib yozish

57. Qoʻshma feʼlning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, taʼsir et, tamom boʻl, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Koʻmakchi feʼl va toʻliqsiz feʼl mustaqil feʼldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib koʻr, soʻrab qoʻy, koʻra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil feʼl bilan yordamchi feʼl orasida tovush oʻzgarishi bolsa, bunday qismlar qoʻshib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Koʻmakchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun boʻyi* kabi. Lekin **bilan** koʻmakchisining **-la** shakli, **uchun** koʻmakchisining **-chun** shakli chiziqcha bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. **Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, oʻsha** soʻzlari oʻzidan keyingi yoki oldingi soʻzdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, oʻsha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biratoʻla, birvarakayiga, birmuncha, buyon* soʻzlari qoʻshib yoziladi. Shuningdek, **qay** soʻzi **yoq, yer** soʻzlari bilan ishlatilganda bir **y** tovushi tushsa, bu soʻzlar qoʻshib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **to‘q, jiqqa, tim, liq, lang, och** kabi so‘zlar ajratib yoziladi: *to‘q qizil, jiqqa ho‘l, tim qora, liq to‘la, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *on bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. **Yildan yilga, tomdan tomga** kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo‘nalish kelishigida bo‘lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiqlik darajasini bildiruvchi **ko‘pdan ko‘p, tekandan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi** kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so‘zlarga **i** shaklida, unli bilan tigagan so‘zlarga **yi** shaklida qo‘shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so‘zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o‘zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so‘zlar qo‘shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Dilbar, O‘rinova Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o‘g‘li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So‘fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig‘ichxon, Salomjon Alikov* kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyo‘l (shaharlar), Naymancha, Bulqoboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig‘atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq (yaylov), Qoratog‘, Pomir (tog‘lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal); Turkiya, Hindiston (mamlakatlar)* kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relyef nomi)* kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo‘lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi*.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san‘at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo‘yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: *“Tong” (mehmonxona), “Saodat” (firma), „Navro‘z” (xayriya jamg‘armasi), “Kamalak” (matbaa birlashmasi), „G‘uncha” (bog‘cha), “Botanika” (sanatoriy), “Paxtakor” (stadion), “Qutlug‘ qon” (roman), “Dilorom” (opera), “Tanovar” (kuy), “Ozodlik” (haykal), “Jasorat” (yodgorlik), “Sino” (sovutgich)* kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro‘z bayrami* kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: *O‘zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so‘zgina bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning o‘rinbosari; Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog‘liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti* kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: *“O‘zbekiston Qahramoni” (unvon), “Oltin Yulduz” (medal)*. Boshqa mukofotlar, faxriy

unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi soʻzgina bosh harf bilan boshlanadi: “*Sogʻlom avlod uchun*” (orden), “*Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi*” (faxriy unvon), “*Matbaa aʼlochisi*” (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi soʻzi bosh harf bilan boshlanadi: *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim.*

Eslatma:

1) koʻchirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi soʻzi (agar u atoqli ot boʻlmasa) kichik harf bilan yoziladi: “*Bu men*”, – *qoʻrqibgina javob berdi koʻlaga* (O.Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qoʻyiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi ishni koʻrishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

– *mazkur ishni koʻrib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;*

– *maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar toʻgʻri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;*

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qoʻyib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining lugʻat boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan:

1) umumturkiy soʻzlar; 2) oʻzbekcha soʻzlar; 3) tojik tilidan kirgan soʻzlar; 4) arab tilidan kirgan soʻzlar; 5) rus tilidan kirgan soʻzlar (“Oʻzbek tili” darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot boʻlmagan baʼzi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: AQSH (*Amerika Qoʻshma Shtatlari*), BMT (*Birlashgan Millatlar Tashkiloti*), AES (*atom elektr stansiyasi*) kabi. Qisqartma tarkibida boʻgʻinga teng qism boʻlsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (*Toshkent davlat texnika universiteti*) kabi.

Koʻchirish qoidalari

75. Koʻp boʻgʻinli soʻzning oldingi satrga sigʻmay qolgan qismi keyingi satrga boʻgʻinlab koʻchiriladi: *toʻq-son, si-fatli, sifat-li, pax-ta-kor, paxta-kor* kabi. **Tutuq belgisi oldingi boʻgʻinda qoldiriladi:** *vaʼ-da, maʼ-rifat, mashʼal, inʼ-om* kabi.

76. Soʻzning bosh yoki oxirgi boʻgʻini bir harfdan iborat boʻlsa, ular quyidagicha koʻchiriladi:

1) soʻz boshidagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan* kabi;

2) soʻz oxiridagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi keyingi satrga koʻchirilmaydi: *mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa* kabi.

77. Oʻzlashma soʻzlarning boʻgʻinlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha koʻchiriladi:

1) ikki undosh yonma-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda koʻchiriladi: *dia-gramma, mono-grafiya* kabi.

2) uch undosh yonma-yon kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga koʻchiriladi: *silin-drik* kabi.

78. Bir tovushni koʻrsatuvchi harflar birikmasi (**sh, ch, ng**) birgalikda koʻchiriladi: *pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz* kabi.

79. Bosh harflardan yoki boʻgʻinga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, koʻp xonali raqamlar satrdan satrga boʻlib koʻchirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5 - "A" sinf, V "B" guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: "Navro'z-92" (festival), "O'qituvchi-91" (ko'rik tanlov), "Andijon-9", "Termiz-16" (g'o'za navlari), "Boing-767" (samolyot), „Foton-774“ (televizor) kabi.

82. A.J.Jabborov, A. D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, **v.b.** (va boshqalar), **sh.k.** (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Eski (1956-y.) va yangi (1995-y.) imlo qoidalari o'rtasidagi ayrim farqlar haqida

Yangi alifboga o'tilgandan keyin 1995-yil 24-avgustda "O'zbek alifbosining yangi imlo qoidalari" qabul qilindi. Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi ayrim o'zgarishlar mavjud:

1) juft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqli bilan ajratiladi: *dost-u dushman*, *kecha-yu kunduz*;

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqli qo'yiladi: 1995-yil 24-avgust, 1993-yil 2-sentabr;

3) kirilchadagi **ts** harfi so'z boshida va oxirida **s** harfi bilan beriladi: *шурк* – *shirk*, *абзац* – *abzas*. So'z o'rtasida unidan keyin **ts** harfiy birikmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *лицей* – *litsey*, *акция* – *aksiya*.

4) **-ga** qo'shimchasi **g'** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga* = *bog'ga*, *tog'+ga* = *tog'ga*.

5) oldin shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi: *sentabr* (*сентябрь*), *oktabr* (*октябрь*), *budjet* (*бюджет*), *rejissor* (*режиссёр*), *likor* (*люкёр*).

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki* emas *ertalabgi*.

LEKSIKOLOGIYA

24-§. Leksikologiya, uning o'rganish obyekti, vazifalari

Oldingi bo'limlarda ta'kidlanganidek, tilda mavjud bo'lgan so'zlar yig'indisi **lug'at tarkibi** yoki **leksika** deb yuritiladi. Lug'at tarkibini o'rganadigan bo'lim esa **leksikologiya** (yun. *lexikos* – lug'atga oid, *logos* – ta'limot) deb ataladi.

Lug'at tarkibiga mansub bo'lmish birlik **so'z** tilshunoslik fanining asosiy birligi bo'lib, u tilning boshqa bo'limlarida, jumladan, morfologiya, so'z yasash va uslubiyat bo'limlarida ham o'rganiladi.

Morfologiyada so'zning qaysi leksik-grammatik guruhga mansubligi o'rganilsa, so'z yasashi bo'limida u yasalgan yoki yasalmagan birlik sifatida tekshiriladi. Uslubiyat bo'limida esa so'z qo'llanish ma'qulligi yoki ma'qul emasligi jihatidan tekshiriladi.

Leksikologiya bo'limida so'zning ifodalagan ma'nosi, lug'at tizimida tutgan o'rni, kelib chiqishi, qo'llanish darajasi o'rganiladi. Bu bo'limda so'z **lug'aviy birlik** sifatida o'rganiladi. So'z muayyan tilning lug'at tarkibiga mansub bo'lganligi uchun leksikologiya mazkur tilning lug'at tarkibini tizim sifatida tekshiradi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni **inson** so'zi misolida isbotlashga harakat qilamiz:

Morfologik nuqtai nazardan bu so'z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) ot turkumiga tegishli; 2) turdosh ot, aniq ot, yakka ot; 3) bosh kelishikda; 4) birlikda.

Soʻz yasaliş nuqtai nazaridan bu soʻz quyidagi xususiyatlarga ega: 1) tub soʻz; 2) sifat yasaliş uchun asos boʻla oladi: *insoniy, insonparvar*;

Uslubiyat nuqtai nazaridan bu soʻz quyidagi xususiyatlarga ega: 1) kitobiy uslubda qoʻllanadi; 2) hissiy-taʼsiriy boʻyoqqa ega.

Leksikologiya nuqtai nazaridan bu soʻz quyidagi xususiyatlarga ega: 1) lugʻaviy manoga ega; ongʻli mavjudot; 2) bu soʻz *odam, kishi, bashar* soʻzlariga maʼnodosh hisoblanadi; 3) oʻzbek tiliga arab tilidan kirib kelgan; 4) nisbatan faol soʻz hisoblanadi;

Demak, tilshunoslik har bir boʻlimida soʻzning turli qirralari tadqiq qilinarkan.

Ilmiy adabiyotlarda leksikologiya bir qancha turlarga boʻlinadi.

Oʻrganish obyektining hajmiga koʻra ikki turga boʻlinadi:

1. Umumiy leksikologiya dunyodagi barcha tillarning lugʻat tarkibini tekshiradi.

2. Xususiy leksikologiya maʼlum bir tilning lugʻat tarkibini oʻrganadi va lugʻat tarkibini qay holatda oʻrganishga qarab ikki turga boʻlinadi:

1) tavsifiy leksikologiya maʼlum bir tilning lugʻat tarkibini **statik (turgʻun)** holatda, yaʼni uning tarixiy taraqqiyoti bilan bogʻlanmagan holatda oʻrganadi. Bu yana **sinxronik** (yun. *sin* – “birga”, *chronos* – “vaqt” degani) **leksikologiya** deb ham ataladi.

2) tarixiy leksikologiya maʼlum bir tilning lugʻat tarkibini **dinamik (harakatli)** holatda, yaʼni uning tarixiy taraqqiyoti bilan bogʻlangan holatda oʻrganadi. Bu esa **diaxronik** (yun. *dia* – “orqali”, *chronos* – “vaqt” degani) **leksikologiya** deb ham ataladi⁴⁷.

Leksikologiya quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1. Tilning lugʻat tarkibini maʼno jihatidan tavsiflaydi.
2. Lugʻat tarkibidagi soʻzlarni kelib chiqishi jihatidan tavsiflaydi.
3. Tilning lugʻat tarkibini ijtimoiy guruhlar qoʻllashi jihatidan tavsiflaydi.
4. Tilning lugʻat tarkibini faolligi yoki nafaolligi jihatidan tavsiflaydi.
5. Tilning lugʻat tarkibini hissiy-taʼsiriy boʻyoqdorligi jihatidan tavsiflaydi.
6. Tilning lugʻat tarkibidagi ajralmas birikmalar – frazeologik birikmalarni maʼno va tarkib jihatidan tavsiflaydi.

Quyida ana shu vazifalarni batafsil koʻrib chiqamiz.

OʻZBEK TILI LUGʻAT TARKIBINING MAʼNO JIHATIDAN TAVSIFI

25-§. Soʻz va leksema munosabati

Tilshunoslikda soʻzning markaziy birlik ekanligi haqida yuqorida aytib oʻtgan edik. Bunda muayyan tilning lugʻat tarkibiga kiruvchi barcha soʻzlar nazarda tutiladi. Lugʻat tarkibidagi soʻzlarni ikkita katta guruhga boʻlish mumkin:

1. Atash xususiyatiga ega boʻlgan soʻzlar. Bular, shaxs (*odam, bola*), narsa (*kitob, daftar*), belgi (*yaxshi, goʻzal*), miqdor (*olti, yettinchi*), holat (*tez, oson*), payt (*hozir, bugun*), harakat (*yurmoq, yozmoq*), ishora (*bu, shu*) kabi tushunchalarga nom boʻlib keladi.

2. Atash xususiyatiga ega boʻlmagan soʻzlar. Bular soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan (*va, uchun*), soʻzlarga qoʻshimcha maʼno kiritadigan (*faqat, xuddi*), tovush va harakatlarga taqlid bildiradigan (*gurs, jimir-jimir*), inson his-tuygʻularini aks ettiradigan (*oh, voy*), aytilgan fikrga munosabat bildiradigan (*shekilli, menimcha*) kabi soʻzlardir.

Maʼno jihatidan birinchi guruhga mansub soʻzlar **lugʻaviy birlik** hisoblanadi va leksikologiya boʻlimida oʻrganiladi, ikkinchi guruh soʻzlar esa **grammatik soʻzlar** hisoblanadi va ular faqat grammatika boʻlimida oʻrganiladi.

⁴⁷ H.A.Jamolxonov. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 3-4-betlar.

Ilmiiy adabiyotlarda atash xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar **leksema** termini bilan atalmoqda. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari" nomli o'quv qo'llanmada leksemaga quyidagicha ta'rif beriladi: **"Jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi leksema"**.⁴⁸

Leksema va so'zning o'zaro munosabati fonema bilan tovush o'rtasidagi munosabatga o'xshaydi, ya'ni leksema til birligi hisoblansa, so'z nutq birligidir. Boshqacha aytganda, so'z leksemaning nutqda voqelashgan shaklidir. Masalan: *Bolalar keldi* gapini olaylik. Bu gapda **bola-** (kichik yoshdagi odam) va **kel-** (harakat)⁴⁹ birliklari leksema hisoblansa, *bolalar* va *keldi* qismlari so'z hisoblanadi.

26-§. Leksemaning ifoda va mazmun tomoni

Falsafa fanida shakl va mazmun birligi haqida so'z yuritiladi. Bu narsa tilshunoslik faniga ham taalluqli bo'lib, u leksemaning tashqi (shakliy) va ichki (mazmuniy) tomonlarida o'z aksini topadi.

Leksemaning ifoda (tashqi) tomoni deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. Leksema tarkibidagi tovushlar: *maktab-* leksemasi *m, a, k, t, a, b* tovushlaridan iborat.
2. Leksema tarkibidagi harflar: *maktab-* leksemasi *m, a, k, t, a, b* harflaridan iborat.
3. Leksema tarkibidagi bo'g'inlar: *maktab-* leksemasi *mak-tab* kabi ikki bo'g'indan iborat.

4. Leksema tarkibidagi ma'lum bir unli tovushga tushadigan urg'u: *maktab*.

Xulosa shuki, leksemaning inson sezgi a'zolari yordamida sezish mumkin bo'lgan tomonlari uning **ifoda (moddiy) tomoni** deb yuritiladi. Ilmiiy adabiyotlarda bu **nomema** deb ham yuritiladi.⁵⁰

Leksemaning mazmun (ichki) tomoni deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. Leksema ifodalagan **lug'aviy ma'no**, ya'ni leksemaning borliqdagi shaxs (*odam*), narsa (*kitob*), belgi (*yomon*), rang (*yashil*), hajm (*katta*), miqdor (*olti*), harakat (*yugur*) kabi tushunchalarni nomlashi.

2. Leksema orqali ifodalangan **uslubiy belgi**: *ona* (uslubiy betaraf), *valida* (uslubiy xoslangan).

3. Leksema orqali ifodalangan **hissiy-ta'siriy bo'yoq**: *chehra* (ijobiy bo'yoq), *bashara* (salbiy bo'yoq).

Ba'zi ilmiiy adabiyotlarda lug'aviy ma'no **denonotativ** ma'no⁵¹, uslubiy belgi va hissiy-ta'siriy bo'yoqlar esa birgalikda **konnotativ** ma'no⁵² ham deyiladi.

27-§. Lug'aviy ma'no va uning tarkibiy qismlari

Leksemaning **lug'aviy ma'nosi** quyidagicha shakllanadi: inson o'z sezgi a'zolari orqali borliqdagi narsa, hodisa, belgi, harakat va boshqalar haqida tushuncha hosil qiladi. Bu tushuncha inson ongida muhrlanib qoladi. Xuddi shu tushunchaga atab qo'yilgan nom ham inson ongida saqlanib qoladi va natijada nom va tushuncha o'rtasida mustahkam aloqa yuzaga keladi.

⁴⁸ Ne'matov H. Rasulov R. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari". T., "O'qituvchi", 1995, 37-bet

⁴⁹ Yozuvda leksemalardan keyin chiziqcha qo'yishni prof. Sh. Rahmatullayev taklif qilgan: *Sh. Rahmatullayev*. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 22-bet.

⁵⁰ Ne'matov H. Rasulov R. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari". T., "O'qituvchi", 1995, 55-bet

⁵¹ H.A.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. -T., 2004, 10-bet.

⁵² O.C.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр. 203

Semasiologiya fanida leksemaning lug'aviy ma'nosi **semema** atamasi bilan ham beriladi. Semema ham o'z navbatida qismlarga bo'linadi. Bu qismlar **semalar** deb ataladi. Har bir sema tushunchaning turli belgilarini aks ettiradi. Masalan, *quyosh* leksemasining lug'aviy ma'nosini, ya'ni sememasini quyidagi semalar tashkil etadi: 1) yulduz; 2) issiqlik tarqatuvchi osmon jismi; 3) yorug'lik tarqatuvchi osmon jismi; 4) bir qancha sayyoralarini o'ziga birlashtirgan tizim markazi; 5) Yer sayyorasidagi hayot manbasi; Bu ro'yxatni o'z bilimimizga tayangan holda yana davom ettirish mumkin.

Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Atash semalari** narsa, belgi, harakat, miqdor kabi tushunchalarni nomlaydigan semalardir. Masalan, *ruchka, qalam, bo'r, flomaster* kabi leksemalar uchun "yozish va chizish quroli" semasi atash semasi bo'lib hisoblanadi.
2. **Ifoda semalari** atashdan tashqari tushunchaga munosabatni ifodalaydigan semalardir. Masalan, *lab-* leksemasidagi "betaraflik" semasi, *dudoq* leksemasidagi "kitobiylik" semasi ifoda semalariga misol bo'la oladi.
3. **Vazifa semalari** leksemalarning gapda qanday vazifa bajarishini, ya'ni qanday leksemalar bilan birika olishini belgilaydigan semalardir. Masalan, *Bola kitob o'qidi* gapidagi leksemalarni tahlil qilib ko'ramiz. *Bola-* leksemasi sememasida shu gap ichida "harakatni bajaruvchi" semasi bor, shuning uchun bu leksema ega bo'lib kelgan. *Kitob-* leksemasida "harakat o'tgan narsa" degan sema mavjud, shuning uchun u to'ldiruvchi bo'lib kelgan. *O'qi-* leksemasida esa "bajarilgan harakat" degan sema bor, shuning uchun u kesim vazifasida kelgan.

28 -§. Leksemalarda bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik

Til birligi sifatida tan olingan leksemalarda ham bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik mavjuddir. Boshqacha aytganda, bitta leksema bir sememaga, boshqa leksema esa bir necha sememaga ega bo'lishi mumkin.

Til va nutq birliklarini barcha sathlarda farqlay borish lozim. Shunday ekan, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik hodisalarini ta'riflashda ham shunday yo'l tutish kerak bo'ladi.

Tilshunos olimlar bu o'rinda lisoniy ma'no va nutqiy ma'nolarni farqlaydilar.⁵³ **Lisoniy ma'no** deganda til birliklariga xos bo'lgan ma'no nazarda tutiladi. **Nutqiy ma'no** esa leksemaning nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda ifodalaydigan ma'nosidir. Masalan, *Poyida yig'laydi kumush qor yum-yum (Oybek)* gapidagi *kumush* leksemasi til biligi sifatida "oq-ko'kish rangli yaltiroq, asl metall"⁵⁴ ma'nosini bildirsa, atoqli adibimiz Oybek bu leksemani "oq rangli" ma'nosida qo'llagan.

Shuni ta'kidlash lozimki, nutqiy ma'no leksemaning ko'chma ma'nosi emas, chunki bu ma'no hali til vakillarining barchasi tomonidan tan olinmagan, umumlashmagan ma'nodir.

Shunday ekan, biz bu o'rinda leksemadagi **lisoniy ma'noning** bitta yoki bittadan ortiq ekanligi haqida so'z yuritamiz.

Agar leksema bittagina ma'noga ega bo'lsa, bunday leksemalarga **bir ma'noli leksemalar** deyiladi. Bu hodisa tilshunoslikda **monosemiya** (yun. *mono* – bir, *sema* - belgi) deb ham yuritiladi. Masalan, *ko'l* leksemasining yagona sememasi quyidagi semalarni qamrab oladi: 1) suvga to'lgan havza; 2) atrofi berk suv havzasi; 3) chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi; Shu leksemaning gap tarkibidagi hosilasi bo'lgan *ko'l* so'zida ham shu ma'nolar mavjud: *Ko'l juda katta edi*.

Ko'pincha lmiy atamalar, atoqli otlar, yangilik bo'yog'i o'chmagan leksemalar bir manoli hisoblanadi.

⁵³ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 53-bet.

⁵⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. –T., 2006, 427-bet.

Agar leksema birdan ortiq ma'noga ega bo'lsa, bunday leksema **ko'p ma'noli** leksema deb ataladi. Bu hodisa tilshunoslikda **polisemiya** (yun. *poli* – ko'p, *sema* - belgi) deb ham yuritiladi.

Masalan, izohli lug'atda **og'ir** so'zining jami 17 ta ma'nosi keltirilgan⁵⁵. Shulardan ba'zilarini quyida keltiramiz:

- 1) vazni katta bo'lgan, tosh bosadigan, vaznli, vazmin (*og'ir yuk*);
- 2) o'zini tuta biladigan, sipo, vazmin, bosiq (*og'ir, vazmin yigit*);
- 3) muayyan me'yori buzilgan, talabga javob bermaydigan (*og'ir havo*);
- 4) yomon oqibatlariga olib borishi mumkin bo'lgan, jiddiy, xavfli (*og'ir dard*) va h.

29 -§. Lug'aviy ma'noning turlari

Ilmiy adabiyotlarda ko'p ma'noli leksemalar ifodalaydigan lug'aviy ma'nolar **til taraqqiyotining qaysi davrida mavjudligiga qarab** dastlab ikkita katta guruhga bo'linadi:⁵⁶

I. Avvalgi lug'aviy ma'nolar til taraqqiyotining oldingi davrlariga tegishli bo'lgan ma'nolardir. Bu ma'nolar ham eskirish darajasiga qarab ikki turga bo'linadi:

1. Eski lug'aviy ma'no leksemaning hozirgi paytda arxaiklashgan ma'nosidir: *qimron* leksemasi aslida "qaynatilgan sut bilan suvning aralashmasi" degan ma'noni bildirgan. Bu ma'no shu leksemaning **eski** lug'aviy ma'nosidir. Uning **hozirgi** ma'nosi "tuya sutidan tayyorlanadigan qimiz" degan ma'nodir⁵⁷.

2. Etimologik lug'aviy ma'no leksemaning til tarixiga asoslanib, tuzilishidan kelib chiqib aniqlanadigan ma'nodir: *chaqa* (mayda pul) leksemasi "chaq" fe'lining "parchala", "bo'lak-bo'lak qil" ma'nosidan –a qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan⁵⁸.

II. Hozirgi lug'aviy ma'nolar til taraqqiyotining hozirgi davriga mansub ma'nolardir. Bu ma'nolar **bir ma'nodan boshqa ma'noning o'sib chiqishi** nuqtai nazaridan ikki turga bo'linadi:

1. Bosh ma'no ko'p ma'noli leksemalarning o'zaro bog'langan barcha ma'nolarini birlashtiruvchi ma'nodir. Bu ma'no odamning esiga keladigan birlamchi ma'nodir. Izohli lug'atda **uzmoq** leksemasining quyidagi ma'nolari berilgan: a) "kuch bilan tortib, yulqib butundan ajratmoq, butunni qismga bo'lmoq" (*ipni uzmoq*); b) palak, novda yoki tupidan ajratib olmoq (*uzum uzmoq*); d) kesib qirqib joyidan bo'lak qilmoq (*boshini uzmoq*); e) turgan, yopishgan joyidan ajratmoq (*boshini yostiqlardan uzmoq*); f) davom qildirmaslik, to'xtatmoq (*suhbatni uzmoq*); g) qarzni to'lamoq (*yegan oshlarini uzmoq*); h) qattiq tishlamoq yoki chaqmoq (*Itning ishi uzmoq...*); i) qattiq ta'sir qilib, azob bermoq (*gap bilan uzmoq*); 1-ma'no (*ipni uzmoq*) mazkur leksemaning bosh ma'nosidir, chunki qolgan barcha ma'nolar shu ma'no bilan bog'langandir.

Bosh ma'no o'z navbatida **leksema ma'no tuzilmasida tutgan o'rniga** qarab ikki turga ajratiladi: **a) to'ng'ich bosh ma'no** leksema ma'no tuzilmasida birinchi o'rinda turgan ma'nodir. Yuqoridagi *uzmoq*- leksemasining 1-ma'nosi shunga mos keladi; **b) nisbiy bosh ma'no** boshqa hosila ma'noning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan hosila ma'nodir. Yuqoridagi *uzmoq*-leksemasining 7-ma'nosi shunga mos keladi, chunki mazkur ma'no 8-ma'noning o'sib chiqishi uchun manba hisoblanadi;

Bosh ma'no unga turlicha yondashuvlar asosida quyidagi nomlar bilan ataladi:

⁵⁵ O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 3-jild, –T., 2007, 187-189-betlar.

⁵⁶ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 63-bet. H.A. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 26-bet. M. Mirtojdiyev. O'zbek tilida polisemiya. T., 1975, 112-bet.

⁵⁷ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. T., 1999, 99-bet.

⁵⁸ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. T., 1999, 20-bet.

1) **to'g'ri ma'no** voqelikdagi narsa, belgi, miqdor, harakat tushunchalarini to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydigan bosh ma'nodir.

2) **nominativ ma'no** voqelikdagi narsa, belgi, miqdor, harakat tushunchalariga nom bo'lib kelgan bosh ma'no.

3) **erkin ma'no** - bu yuzaga chiqishi muayyan matn, qurshov bilan cheklanmagan bosh ma'no.

2. **Hosila ma'no** bosh ma'nodan hosil bo'lgan, undan o'sib chiqqan ma'nodir. Yuqorida berilgan *uzmoq* leksemasining 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7-ma'nolari 1-ma'noga nisbatan hosila ma'nolar hisoblanadi, 8-ma'no esa 7-ma'noga nisbatan hosila ma'no bo'lib hisoblanadi.

Hosila ma'no ham turlicha yondashuvlar asosida quyidagi nomlar bilan ataladi:

1) **ko'chma ma'no** to'g'ri ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, narsa, shaxs, belgi, miqdor, harakat tushunchalariga ko'chgan **hosila** ma'nodir. Masalan, *ko'chaning boshi* birikmasi tarkibidagi *bosh* leksemasining ma'nosi *odam boshi* birikmasi tarkibidagi *bosh* leksemasining ma'nosidan o'xshashlik asosida ko'chgan ma'nodir.

2) **figural (lot. majoz degani) ma'no** nominativ ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, borliqdagi narsa, shaxs, belgi, miqdor, harakatlarni majoziy tarzda ifodalagan hosila ma'nodir. Figural ma'noda obrazlilik kuchli bo'ladi. Masalan, *bahor* leksemaning *umr bahori* birikmasi tarkibida ifodalagan "umrning yashnagan davri" degan ma'nosi majoziy ma'nodir, chunki bu ma'no "hayotning kamolga yetgan, yashnagan davri" degan mavhum tushunchani "yil fasllaridan biri" degan aniq tushunchaga bog'lagan holda ifodalayapti. Figural ma'no ko'pincha **mavhum** tushunchalarni ifodalaydi.

3) **bog'li ma'no** erkin ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, uning voqelashuvi uchun muayyan matn, qurshov zarur boladi. Ayrim leksemalarning turg'un (frazologik) iboralar tarkibidagina ifodalaydigan hosila ma'nolari bog'li mano hisoblanadi. Masalan, *bel* leksemasining *bel olishmoq*, *bel bog'lamoq*, *beliga tepmoq*, *belini ko'tarmoq*, *belini sindirmoq*, *beli uzilmoq*, *belini bukmoq* kabi iboralar tarkibidagina ifodalaydigan hosila ma'nolari **bog'li** ma'noga misol bo'la oladi.

30-§. Lug'aviy ma'no taraqqiyoti yo'llari

Ma'lumki, ijtimoiy hayotda, inson ongida, tafakkurida yuz bergan o'zgarishlar natijasida til ham o'zgarib, taraqqiy qilib boradi. Bu o'zgarishlar birinchi navbatda uning lug'at boyligida aks etadi. Lug'at boyligidagi o'zgarishlar esa birinchi navbatda leksemalar ma'nolarining rivojiga bog'liqdir.

Leksemalar ma'nolarining rivojlanishi quyidagi yo'llar orqali amalga oshadi.

1. Lug'aviy ma'noning ko'chishi

Leksema lug'viy ma'nosining ko'chishi deganda bir tushuncha nomining boshqa tushuncha nomi sifatida ishlatilishidir. Yuzaki qaraganda, bu yerda ma'no ko'chishi emas, **nom ko'chishi** yuz berayotgandek ko'rinadi. Aslida unday emas, chunki bunda oldin birinchi tushuncha bilan bog'liq tarzda yangi tushuncha yuzaga keladi va u inson ongida barqarorlashadi. Tildagi **tejamkorlik** tamoyili esa yangi tushuncha uchun yangi so'z qidirib o'tirmasdan tilda oldin mavjud bo'lgan so'zni yangi ma'noda ishlatishga imkon beradi. Masalan, *oyoq*-leksemasini olib ko'ramiz. Bu leksema sememasi quyidagi semalarga ega: 1) a'zo; 2) gavgani ushlab turuvchi a'zo; 3) yurishga yordam beradigan a'zo; 4) miqdoran bittadan ortiq a'zo; 5) shaklan uzunchoq a'zo; 6) uchida barmoq tirnoq va tuyoqlari mavjud bo'lgan a'zo. Albatta, bu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin, lekin bizga shu leksema ma'nosining ko'chishi qay tarzda yuz berishini tushuntirish uchu shularning o'zi yetarli deb hisoblaymiz. Inson atrofidagi narsa va tushunchalarni idrok qilishda birinchi navbatda o'zidan andoza oladi, shuning uchun u

stol, stul kabi narsalarning qismlarini ham o`ziga qiyoslagan holda idrok qiladi va o`z oyog`iga xos belgilarning ayrimlari stol va stullarda mavjudligini ko`radi. Natijada, u oyoq leksemasining 2-, 5-semalariga tayangan holda stol va stullardagi qismni ham shu nom bilan ataydi: *stolning oyog`i*.

Lug`aviy ma`noning ko`chishi bu kabi shakily o`xshashlikdan tashqari belgi, harakat, vazifa o`xshashligiga, narsalar o`rtasidagi aloqaga asoslangan holda yuz berishi mumkin. Shularga asoslanib, lug`aviy ma`no ko`chishining quyidagi turlarini ajratsa bo`ladi:

1. Metafora (grekcha *metaphora* – «ko`chirma») o`xshashlik asosida ma`no ko`chishidir. O`xshashlik esa turlicha bolishi mumkin:

**1) shakliy o`xshashlik:** *odamning qulog`i* (bosh ma`no) - *qozonning qulog`i* (ko`chma ma`no). Bunda quyidagilar asos bo`ladi: a) odamning tana a`zolari nomlari: *bosh, qosh, peshona, ko`z, bet, yuz, burun, quloq, og`iz, lab, tish, til, yelka, bel, qo`l, oyoq, qo`ltiq*; b) kiyimlar va ularning biror qismi nomlari: *etak, yoqa*; d) hayvon, parranda va hasharotlardagi biror a`zoning nomi: *qanot, dum, tumshuq*; e) o`simlik va uning bir qismi nomi: *tomir, ildiz*; Yana misollar: *stolning oyog`i, arranining tishi, varrakning dumi, o`choq og`zi, ariqning labi, egarning qoshi, yog`ochning beli, maktabning biqini (yonboshi), rubobning qorni, ko`chaning boshi, kemanding tumshug`i*;

**2) belgi-xususiyat o`xshashligi:** *shirin qovun* (bosh ma`no) – *shirin* so`z (ko`chma ma`no). Bunda narsa va harakat belgi-xususiyatlarini bildiruvchi so`zlar asos bo`ladi.

**3) harakat-holat o`xshashligi:** *eshikni ochmoq* (bosh ma`no) – *sirni ochmoq* (ko`chma ma`no). Bunda

2. Metonimiya (grekcha “qayta nomlash”) – narsa, belgi va harakatlar o`rtasidagi aloqadorlik asosida ma`no ko`chish hodisasi. Bu aloqadorlik o`rin hamda vaqt jihatdan bo`ladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo`ladi. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga ko`chiriladi: *auditoriya* – “xona” (bosh ma`no); *auditoriya kuldi* – “xona ichidagi odamlar” (ko`chma ma`no); 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan o`lchov birligi nomiga ko`chiriladi: *qop* – narsa (bosh ma`no) = *besh qop shakar* (o`lchov birligi – ko`chma ma`no); 3) o`lchov birligi nomi shu o`lchov birligi bilan bog`liq bo`lgan narsa nomiga ko`chiriladi: *to`qson besh* – o`lchov birligi (bosh ma`no) = *to`qson besh choy* – choy navi (ko`chma ma`no); 4) muallifning nomi uning asarlari ma`nosida ishlatiladi: *Navoiyni ko`p mutolaa qilgan*. 5) belgining nomi shunday belgisi bor narsa nomiga ko`chiriladi: *ko`k* (bosh ma`noda - rang) – *ko`k* (ko`chma ma`noda - osmon). Buni belgi o`xshashligi asosida metafora usuli bilan ko`chishdan farqlash lozim. Metaforada belgi tushunchasi saqlanadi, metonimiyada esa belgi tushunchasi narsa tushunchasiga aylanadi. 6) o`simlikni ifodalagan nom shu o`simlikdan tayyorlanadigan narsa nomiga ko`chadi: *kofe* (bosh ma`noda – o`simlik nomi) – *kofe* (ko`chma ma`noda - ichimlik). Tildagi tejamkorlik tamoyili metonimiyada to`lalgicha namoyon bo`ladi, ya`ni deyarli barcha holatlarda so`z o`zi bog`langan so`zning ma`nosini o`z zimmasiga oladi. Qiyoslang: *bir piyola suv ichmoq* – *bir piyola ichmoq*.

3. Sinékdoxa (grekcha “birga anglash” degani) narsa yoki shaxs qismi nomini aytish bilan o`zini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan ma`no ko`chish hodisasidir. 1) qism nomi butunga ko`chadi: *Dunyoda o`zimizdan keyin qoladigan tuyog`imiz...* (A. Qodiriy). *Tirnoq* (farzand ma`nosida), *ko`z* (mahalla qora ko`zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi?*), *qo`l, oyoq* (*egri qo`llar, qing`ir oyoqlar* – o`g`rilar ma`nosida), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko`rmadi?!*), *yosti* (*hayot, umr ma`nosida* – *Urush ko`plarning yostig`ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo`yin* (... *yo`g`on bo`yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (*Sichqon tish tirjayib javob berdi...*), *soch* (*Jingalak soch burilib qaradi.*), *yuz* (*Rapida yuz yoyilib kuldi.*) so`zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo`la oladi. 2) butun nomi qismga ko`chadi: *qo`l* (*Besh qo`l barobar emas*), *panja* (*Besh*

panjangni og'zingga tiqma), osh (umuman ovqat ma'nosidan palov ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Vazifadoshlik (funksional) asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: o'q – yoy o'qi; o'q – miltiq o'qi, tomir – daraxt ildizi; tomir – qo'l tomiri, siyoh – yozuvda qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (siyoh – fors-tojikcha qora deganidir), siyoh – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, chiroq – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob; chiroq – elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, ko'mir – ilgarilari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi; ko'mir – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

Diqqat qiling! Metaforik ma'no ko'chishi bilan va funksional ma'no ko'chishi bir-biriga yaqindir, chunki ikkala usul ham o'xshashlikka asoslanadi. Shu sababli ayrim misollarda har ikkala usul ham mavjud bo'ladi. Masalan, qanot- leksemasi ma'no ko'chishini tahlil qilaylik: qush **qanoti** (bosh ma'no) – samolyot **qanoti** (ko'chma ma'no). **1. Shakliy** o'xshashligi: 1) ikki tomonga turtib chiqib turishi; 2) har ikkala uchiga tomon ingichkalashib borishi; 3) old tomon qirrasining qalinligi; 4) o'zi birikkan tanaga nisbatan tor burchak hosil qilishi. **2. Vazifa** o'xshashligi: 1) qush va samolyotni havoda ushlab turishga yordam berishi. **Xulosa:** bu so'z ma'nosi **metafora** usuli yordamida ko'chgan. Qolgan holatlarda ham shu metoddan foydalansa bo'ladi.

2. Ma'no torayishi

Bunda leksema sememasidagi ayrim semalar kamayib, uning ma'nosi torayadi. Masalan, *dehqon* (fors-tojikcha *deh* – “qishloq”, mo'g'ulcha *qoon* – “xon” degani) so'zining quyidagi semalari mavjud bo'lgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) o'z yerida boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta semasi, ya'ni “qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxs” degan semasigina saqlanib qolgan. Yana bir misol: *yaroq* (*yaramoq* so'zidan olingan)– zarur bo'lgan narsalarning jami; hozir esa faqat “hujum qilish yoki himoyalaniş uchun ishlatiladigan qurol” ma'nosigina saqlanib qolgan.

Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *zafar* (g'alaba) – turdosh ot = *Zafar* (ism) – atoqli ot; *go'zal* – sifat = *Go'zal* (ism) – atoqli ot; *sakson* – son = *Sakson ota* (ism) – atoqli ot; *kimsan* – so'roq olmoshi = *Kimsan* – odam ismi; *sotib oldi* – fe'l, *Sotiboldi* – atoqli ot.

3. Ma'no kengayishi

Bunda leksema sememasi tarkibiga kiruvchi semalar miqdori ko'payadi va shuning hisobiga uning ma'nosi kengayadi. Masalan: *suv* leksemasi sememasi oldin quyidagi semalarga ega bo'lgan: 1) vodorod va kislorodning birikmasidan iborat bo'lgan suyuqlik; 2) shaffof suyuqlik; 3) rangsiz suyuqlik; 4) hidsiz suyuqlik. Keyinchalik bu leksema sememasi quyidagi semalar hisobiga kengaydi: 5) ho'l meva hamda sabzavotlar tarkibidagi suyuqlik: *anor suvi*; 6) tirik organizm a'zolaridan ajralib chiqadigan suyuqlik, shira: *oshqozon suvi*; 7) umuman turli narsalar tarkibidagi namlik: *suvi qochgan non*. Bu ma'nolar ko'chma ma'nolar emas, balki bir ma'noning turli qirralaridir.

Atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *Makintosh* – ism, *makintosh* – kiyim turi; *Xosiyatxon* – ayollar ismi, *xosiyatxon* – atlas turi, *Volt* – mashhur fizik olimning familiyasi, *volt* – elektr toki kuchlanishi birligi.

31-§. Leksemalarning shakliy munosabatlariga ko'ra turlari

Yuqorida aytilganidek, leksemaning shakily (ifoda) tomoni deganda uning tovush tomoni, harfiy ifodasi, urg'u olish xususiyatlari nazarda tutiladi. Ana shular tilde **leksik omonimiya** degan hodisani yuzaga keltiradi. **Leksik omonimiya** leksemalar o'rtasidagi ifoda tomoni jihatidan teng kelib qolishdir. Bu hodisa o'z ichiga quyidagi guruh leksemalarni qamrab oladi:

1. Omonimlar - grekcha *homos* – “bir xil”, *onoma* yoki *onyma* – “nom” degan ma'nolarni ifodalab, tovush tomoni ham, harfiy ifodasi ham, barcha grammatik shakllari ham bir xil, ammo mazmun tomoni har xil bo'lgan leksemalardir: *ot* (ism) – *ot* (hayvon), *sir* (davlat siri)–*sir* (idish siri).

Omonim leksemalar asosan bir xil so'z turkumi doirasida bo'ladi. Bularga **ot** (*yosh* – umr o'lchovi; *yosh* – ko'z yoshi), **fe'l** (*betla* – qarashga botinmoq; *betla* - sahifala), **sifat** (*hur* – ozod; *hur* – go'zal) turkumlariga xos omoleksemalar misol bo'ladi. Grammatik shakllar (kelishik, egalik, ko'plik, zamon, shaxs-son kabi) tizimiga ega bo'lmagan ayrim turkumga oid leksemalar ham o'zaro omonim bo'lishi mumkin (*ham* bog'lovchisi va *ham* yuklamasi o'zaro shunday omonimlik hosil qiladi).

Omonim leksemalarni ko'p ma'noli leksemalardan farqlash zarur. Ko'p ma'noli leksemalar qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu ma'nolar o'zaro bitta bosh ma'noga bog'langan bo'ladi. Omonimlar boshqa-boshqa leksemalar bo'lgani uchun ularning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi.

Ko'p ma'noli leksemalar ma'nolari o'rtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *dam I* – havo, *dam II* – temirchi bosqoni, *dam III* – lahza, nafas, *dam IV* – bog'lovchi, *dam V* – tig', o'tkir joy, *dam VI* – havo yig'ilib yurishmay qolgan (ichi *dam* bo'libdi)⁵⁹; Bu misollardagi *dam I* leksemasi ifodalagan “havo” manosi mazkur ko'p ma'noli leksemaning bosh ma'nosi bo'lib, qolganlari hosila ma'nolardir, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan bu oltita leksema omonim leksemalardir, chunki ular orasidagi ma'no aloqalari uzilgan.

2. Omoformalar grekcha *homos* – “bir xil”, *forma* – “shakl” degan ma'nolarni ifodalab, faqat ayrim grammatik shakllari bo'yicha teng keladigan leksemalar guruhidir.

Omoformalar har xil turkumlar doirasida mavjud bo'ladigan leksemalardir. Bularni nechta turkumga oid leksemalar ishtirok etishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) **ikkita** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) **ot** va **sifat** turkumi doirasida: *issiq* (yoz issig'i) - *issiq* (issiq non);
- b) **ot** va **son** turkumi doirasida: *yigirma* (marosim) – *yigirma* (miqdor);
- d) **ot** va **fe'l** turkumi doirasida: *yoy* (kamon) – *yoy* (yoymoq);
- e) **ot** va **ravish** turkumi doirasida: *burun* (a'zo) - *burun* (avval);
- f) **olmosh** va **fe'l** turkumi doirasida: *siz* (2-shaxs, ko'plik) – *siz* (sizmoq);
- h) **ot** va **taqidiy** so'z turkumi doirasida: *shart* (shart qo'ymoq) – *shart* (shart uzmoq);
- i) **fe'l** va **taqlidiy** so'z turkumi doirasida: *taq* (taqmoq) – *taq*(tovushga nisb.);
- k) **fe'l** va **sifat** turkumi doirasida: *to'la* (to'lamoq) – *to'la* (to'liq);
- l) **sifat** va **taqlidiy** so'z turkumi doirasida: *chars* (qo'rs) – *chars* (tovushga nisb.);
- m) **ot** va **modal** so'z turkumi doirasida: *lozim* (kiyim)- *lozim* (zarur).
- n) **fe'l** va **ravish**: o'ta-o'ta;

2) **uchta** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) **ot**, **sifat** va **fe'l** turkumlari doirasida: *bez* (yog' bezi) – *bez* (bezbet) – *bez*(moq);
- b) **fe'l**, **modal** so'z va **hisob** so'zlari doirasida: *bor* (moq) – *bor* (mavjud) – *bor* (marta);
- d) **ot**, **fe'l** va **ravish** turkumlari doirasida: *kech* (vaqt) – *kech*(moq) – *kech* (kelmoq);
- e) **ot**, **sifat** va **ravish** turkumlari doirasida: *sira* (tartib) – *sira* (ochiq) – *sira* (aslo);

⁵⁹ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. T., “O'qituvchi”, 1984, 49-50-betlar.

- f) ot, fe'l va son: *uch* (yuqorisi) – *uch(moq)* – *uch(ta)*;
 h) ot, undov so'z va taqlid so'z turkumlari doirasida: *chuv* (pona) – *chuv* (chuh) – *chuv* (qiy-chuv);
 i) ot, fe'l va taqlid so'z turkumlari doirasida: *qiy* (go'ng) – *qiy* (kes) – *qiy* (qiy-chuv);
 k) ot, son va fe'lturkumlari doirasida: *qirq* (marosim) – *qirq* (miqdor) – *qirq* (kes);
 l) sifat, fe'l va ravish turkumlari doirasida: *qoq* (quruq) – *qoq(moq)* – *qoq* (ayni);

3) **to'rtta** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) ot, sifat, fe'l va ravish turkumlari doirasida: *quv* (oqqush) – *quv* (ayyor) – *quv(moq)* – *quv* (butunlay);

2. Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan ma'noni bildirib, shakli har xil bo'lsa ham, ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Sinonim so'zlar bir xil predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (*ishchan, harakatchan, tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq, saqlamoq*) bildiradi.

Bunday so'zlar ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi ma'nosi betaraf bo'lgan, ko'p qo'llanadigan so'z **asosiy so'z (dominanta, bosh so'z)** deb ataladi: ***chiroyli, go'zal, ko'hlik***.

Ko'p ma'noli so'zlar ko'chma ma'nosida boshqa so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *o'qishni bitirmoq* – *o'qishni tugatmoq*; *ishni bitirmoq* – *ishni bajarmoq*; *sotib bitirmoq* – *sotib yo'qotmoq*.

Sinonim so'zlar nutqning ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. Ular bir xil so'z turkumiga oid bo'ladi: *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol* (ot); *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yarim, ikkidan bir* (son), *hamma, bari, barcha* (olmosh); *gapirdi, so'zladi* (fe'l), *ko'p, mo'l, bisyor* (ravish); *va, hamda* (bog'lovchi); *kabi, singari, yanglig'* (ko'makchi); *xuddi, naq* (yuklama) va hokazo.

Tildagi o'zlashma (boshqa tildan kirgan) so'zlar o'zbekcha so'zlar bilangina emas, balki o'zaro ham sinonim bo'lishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub so'zlar yasama so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *his* (tub) – *sezqi* (yasama), *savol* (tub) – *so'roq* (yasama), *ho'l* (tub) – *quruq* (yasama). Sinonimik qatordagi so'zlar eskirishi mumkin: *odat, rasm, urf, fan* (rasm, odat); *iltimos, o'tinch, tavallo; oqsoq, cho'loq, lang*.

Sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) **leksik (lug'aviy) sinonimlar**. Bular ham ikki xil bo'ladi: a) **to'liq sinonimlar** har jihatdan teng keladigan, o'zaro farq qilmaydigan, birining o'rnida ikkinchisini bimalol qo'llash mumkin bo'lgan sinonimlardir (bular yana **leksik dubletlar** deb qam yuritiladi): *kosmos* – *fazo*, *respublika* – *jumhuriyat*, *savol* – *so'roq*; b) **ma'noviy sinonimlar** ayrim ma'no nozikliklari bilan farq qiladigan, birining o'rnida ikkinchisini har doim ham qo'llab bo'lmaydigan sinonimlardir: *ovqat, taom, yemish, xo'rak; kuldi, jilmaydi, tirjaydi, irjaydi, ishshaydi, irshaydi, xoxoladi*; 2) **frazeologik sinonimlar**: *boshi osmonda* – *og'zi qulog'ida* – *do'ppisini osmonga otmoq* (o'ta xursand). 3) **leksik-frazeologik sinonimlar** so'z va ibora o'rtasidagi ma'nodoshlikdir: *yuvosh* – *qo'y og'zidan cho'p olmagan*; 4) **grammatik sinonimlar** ikki xil bo'ladi: a) **morfologik sinonimlar**: *adabiyotchi* – *adabiyotshunos*, *keldilar* – *kelishdi*. Qo'shimcha va ko'makchilarning o'zaro sinonimligi ham morfologik, ya'ni grammatik sinonimlar jumlasiga kiradi: *maktabga ketdi* – *maktab tomon ketdi*. b) **sintaktik sinonimlar** erkin so'z birikmalari yoki gaplar o'rtasidagi sinonimlikdir: *dala ishlari* – *daladagi ishlar*; *kitobni o'qidi* – *Kitob o'qildi*.

3. Antonimlar (zid ma'noli so'zlar) - grekcha *anti* – “zid”, “qarama-qarshi”, *onoma* yoki *onyma* “nom” degani bo'lib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. Antonimik juftlikdagi so'zlar faqat bir xil so'z turkumlariga oid bo'ladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *ko'p* – *oz* (ravish), *keldi* – *ketdi* (fe'l).

Antonimik juft hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar har bir ma'nosi bilan ayrim-ayrim so'zlarga antonim bo'lishi mumkin: *qattiq yer – yumshoq yer; qattiq (xasis) odam – saxiy odam*. Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: *tun-u kun* (ravishga ko'chgan), *achchiq-chuchuk* (otga ko'chgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim so'z sinonimik qatordagi barcha so'zlarga antonim bo'ladi: *chiroyli – go'zal – xushro'y – ko'hlik = xunuk – badbashara – badburush – ta'viya*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) ma'no jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro ziddlik. Ana shu uchta belgiga ega bo'lgan ikkita so'zgina o'zaro antonim bo'lishi mumkin.

4. Paronimlar (talaffuzdosh so'zlar) - yunoncha *para* – “yonida”, *onyma* – “nom” so'zlaridan hosil qilingan bo'lib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir. Paronimlar ko'pincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr - asir, shox - shoh, amr - amir*.

Paronimlar ba'zan og'zaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumlariga ham oid bo'lishi mumkin: *zirak* (ot) - *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) - *asir* (ot). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) lug'aviy (leksik) paronimlar: *shox-shoh, asl-asil, nufuz-nufus, dara-dala, dadil-dalil*; **2) frazeologik paronimlar:** *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *jon kirdi* (tetiklashmoq), *og'ziga qaramoq* (tinglamoq) – *og'ziga qaratmoq* (mahliyo qilmoq).

5. Uyadosh so'zlar bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat ma'nolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub bo'lgan so'zlardir: **kiyim turlari:** *ko'ylak, shim, kostyum, do'ppi*; **rang turlari:** *oq, qizil, sariq*; **ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari:** *yig'lamoq, kulmoq, xo'rsinmoq*. Uyadosh so'zlarni sinonim so'zlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh so'zlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

LUG'AT TARKIBIDAGI SO'ZLARNING KELIB CHIQISHI JIHATIDAN TAVSIFI

Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar kelib chiqishi jihatidan turli-tumandir. Dunyoda faqat o'z so'zlaridagina foydalanidan birona til yo'q. O'zbek tili ham bundan mustasno emas. Shunga ko'ra tilimizda mavjud bo'lgan so'zlarni bir qancha guruhlarga bo'lish mumkin.

32 -§. O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam

Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar o'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha bo'limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi.

O'zbek xalqi qardosh bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. SHuning tarixiy sabablar bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

I. O'z qatlam. O'z qatlamga umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. **Umumturkiy soʻzlar.** Koʻpchilik turkum xalqlar tilida qoʻllanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy boʻlgan soʻzlar **umumturkiy soʻzlar** deyiladi. Bu soʻzlar turkiy qabilalarning goh qoʻshilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub soʻzlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: **oʻzbek, qozoq, uygʻur, boshqird, qirgʻiz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, noʻgʻoy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qumi, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari** tillari mavjud.

Umumturkiy soʻzlar hozirgi oʻzbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umumturkiy soʻzlar turli sohalarga oid boʻlib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuygʻu bildiradigan soʻzlar kiradi: *kishi, oyoq, qoʻl, bosh, koʻz, qosh, qizil, koʻk, yashil, oq, bir, ikki, uch, toʻrt, oʻn, kel, tur, yot, oʻtir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez* kabi.

2. **Oʻzbekcha soʻzlar.** Oʻzbek tili ichida oʻzbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan soʻzlar **oʻzbekcha soʻzlar** deyiladi. Oʻzbekcha soʻzlar oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida, oʻz qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli oʻzbekcha soʻzlarga shu tildagi soʻz yasovchi qoʻshimchalar qoʻshilishi natijasida hosil qilingan soʻzlar: *ter+im+chi, bir+lash+ma, qoʻl+lan+ma, oʻt+kaz+gich, tur+gʻun, bola+larcha.*

2. Boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlarga oʻzbek tilidagi yasovchi qoʻshimchalarni qoʻshish bilan yasalgan soʻzlar: a) tojikcha soʻzlardan yasalgan soʻzlar: *mard+lik, jang+chi, doʻst+lik, pul+siz*; b) arabcha soʻzlardan yasalgan soʻzlar: *rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li*; d) ruscha-internotsional soʻzlardan yasalgan soʻzlar: *sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.*

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qoʻshimchalar yordamida oʻz va oʻzlashma soʻzlardan hosil qilingan soʻzlar: *til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz* va boshqalar.

II. Oʻzlashgan qatlam. Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibiga tarixiy sabablarga koʻra boshqa tillardan koʻplab soʻzlar kirib kelgan. Oʻzbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar oʻzlashgan soʻzlar (olinma soʻzlar) deb yuritiladi. Oʻzlashgan soʻzlar **uygʻur, tojik, arab, rus, nemis, fransuz, ispan, ingliz** va boshqa tillarga oid.

Oʻzbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarni quyidagi qatlamlarga boʻlish mumkin:

1. **Fors-tojikcha soʻzlar:** Bu soʻzlarning oʻzlashishiga sabab shuki, oʻzbek va tojik xalqlari asrlar mobaynida qoʻni-qoʻshni boʻlib yashab kelyapti. Shunga koʻra, *osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, gʻisht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham* kabi soʻzlarning oʻzbek tiliga oʻzlashishi tabiiy holdir. Misollardan koʻrinyaptiki, fors-tojikcha soʻzlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, soʻzlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin **t**, jaranglidan keyin **d** tovushlari ishtirok etyapti;

2. **Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar.** Arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bogʻliq. *Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, kasb, qassob, sanʼat, asbob, bino, imorat, ovqat, gʻalla, fil, parranda, hasharot, inson, oila, amma, xola, dimogʻ, idora* kabi soʻzlar arab tilidan kirib kelgan. Oʻzbek tilidagi arabcha soʻzlar koʻproq ot va sifat turkumiga tegishli boʻlib, ularning belgilari quyidagilardir: a) ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; b) tutuq belgisi (ʼ) ishtirok etadi: *maʼno, qalʼa*; d) *-iy, -viy* qoʻshimchalarini olib yasalgan boʻladi: *asabiy, oilaviy*

3. Xitoy tilidan olingan soʻzlar. Buyuk ipak yoʻli Markaziy Osiyo bilan Xitoyni bogʻlagan va natijada xitoycha soʻzlar oʻzlashgan: *choy* (xitoy tilida *ttsay* deyilar ekan), *manti* (*myan* – xamir, *ti* – goʻsht degani), *lagʻmon* (“choʻziq xamir” degani)⁶⁰.

4. Moʻgʻul tilidan kirgan soʻzlar. XIII asrda moʻgʻullarning Markaziy Osiyoni bosib olganligi va buyuk Amir Temur tomonidan bu bosqinchilikka barham berilganligi tarixdan maʼlum. Tilimizga oʻzlashgan moʻgʻulcha soʻzlarning ayrimlarini keltiramiz: *navkar* (noʻxoʻr – doʻst, oʻrtoq degani), *tuman* (oʻn ming).

5. Ruscha-baynalmilal soʻzlar. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining oʻzbek tiliga taʼsiri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan koʻplab soʻzlar oʻzlashdi.

Oʻzbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Yevropa xalqlari tillaridan (fransuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) soʻz kirishi ikki tarixiy davrni oʻz ichiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha boʻlgan davr.

2. 1917-yildan keyingi davr.

Rus tilidan soʻzlar ikki yoʻl bilan oʻzlashdi:

1. Rus ishchilari, ustalari, rus askarlari, amaldorlarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari tufayli ogʻzaki nutq orqali: *chilon* (chlen), *adbakat* (advokat), *apisor* (ofitser), *iskalat* (sklad), *axran* (oxrana), *choynay* (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: *ayrapilan* (aeroplan), *pabrik* (fabrika), *poʻshta* (pochta), *zovut* (zavod), *uyez* (uyezd), *kredit* (kredit), *banka* (bank), *veksil* (veksil) kabi.

Rus tili orqali kirgan soʻzlarning baʼzilari dunyodagi koʻpgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli oʻzgartirilmay ishlatiladigan xalqaro soʻzlardir. Ular, odatda, internotsional (baynalmilal) soʻzlar deb yuritiladi. Oʻzbek tiliga oʻzlashgan internotsional soʻzlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

1. Rus tiliga: *sud*, *samolyot*, *stol*, *stul*, *tok* (elektr), *ruchka*.

2. Lotin tiliga: *reviziya*, *nota*, *metall*, *refleks*, *rezina*, *general*, *kapital*, *kanal*, *plan*, *direktor*, *radio*.

3. Yunon tiliga: *grammatika*, *pedagog*, *talant*, *tezis*, *kafedra*, *poeziya*, *poema*, *metr*, *neft*, *taktika*, *parallel*.

4. Nemis tiliga: *raketa*, *kran*, *shaxta*, *rolik*, *politsiya* kabi.

5. Ingliz tiliga: *champion*, *futbol*, *dollar* kabi.

6. Fransuz tiliga: *roman*, *palto*, *serjant*, *bank* kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan soʻzlar ijtimoiy-siyosiy hayotga, sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, sanʼat, savdo, sport, harbiy sohaga oʻddir.

Hozirgi Yevropa tillaridan soʻzlar bevosita aloqalar orqali oʻzlashmoqda.

Oʻzbek tilidan ham boshqa tillarga soʻzlar oʻtgan: *oʻrik*, *anjir*, *somsa* (ruscha: *uryuk*, *injir*, *samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yeralash* (aralash), *utyug* (oʻtli yuk) kabi soʻzlarning ham rus tiliga oʻzbek tilidan oʻtganligi isbotlangan. Oʻzbek tilida ishlatilayotgan *bekat* soʻzi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qoʻllanayotganligi fanga maʼlum. Hozirgi paytda oʻzbek milliy sport turlaridan boʻlgan **kurashning** xalqaro miqyos darajasiga koʻtarilishi munosabati bilan *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol* kabi oʻzbekcha soʻzlar boshqa tillarda ham ishlatilyapti.

Xalqlar orasidagi turli xildagi aloqa tillarning lugʻat tarkibining boyib borishiga xizmat qiladi.

⁶⁰ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2-jild, –T., 2007, 493, 539-betlar.

TIL LUG‘AT TARKIBINING QO‘LLASHI JIHATIDAN TAVSIFLANISHI

Ma'lumki, tildagi barcha soʻzlar shu til egalari tomonidan bir xilda, barcha oʻrinlarda qoʻllanavermaydi. Shu jihatdan tilda mavjud boʻlgan soʻzlarni ma'lum guruhlarga boʻlish mumkin.

33 -§. Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan leksika (soʻzlar)

Bu guruh oʻzbek millatiga mansub barcha insonlar tomonidan kundalik turmushda ishlatiladigan soʻzlar guruhidir. Bu soʻzlar guruhi **qoʻllanish doirasi chegaralangan leksika** yoki **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi.

Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan leksikaning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Bunday soʻzlardan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qatʼi nazar oʻzbek millatiga mansub barcha kishilar foydalanadi.

2. Bu soʻzlarning maʼnosi hammaga tushunarli boʻladi.

3. Bu soʻzlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha soʻz turkumlariga oid boʻladi.

4. Bu soʻzlarning koʻp qismini umumturkiy soʻzlar va oʻzbekcha soʻzlar tashkil etadi.

5. Boshqa tillardan kirgan soʻzlar ham oʻzbek xalqining barchasiga tushunarli boʻlsa, ular ishlatilish doirasiga koʻra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan oʻzlashgan *shamol, soat, inoq, dohiy, magʻrur, xafa, maqol, hayot, millat, hikoya* soʻzlari; fors-tojik tilidan oʻzlashgan *goʻsht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur* kabi soʻzlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan *traktor, kino, teatr, sirk, kartoshka, fabrika, zavod* kabi soʻzlar umumxalq tilida qoʻllanadi.

Demak, qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar oʻz qatlamga ham, oʻzlashgan qatlamga ham oid boʻlishi mumkin.

Shuni aytish lozimki, umumxalq leksikasi har qanday til lugʻatining asosini, yadroisini tashkil etadi. Bu leksika tarkib jihatidan barqaror boʻlib, hayotiy zarur boʻlgan tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

34 -§. Qoʻllanish doirasi chegaralangan leksika (soʻzlar)

Bunday soʻzlar turli sabablarga koʻra oʻzbek tili egalari tomonidan bir xil darajada qoʻllanavermaydi.

Qoʻllanish doirasi chegaralangan leksikaning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Bu leksika tarkibiga kiruvchi soʻzlarning maʼnolari barcha oʻzbek millati vakillariga tushunarli boʻlavermaydi. Masalan, *doyi* soʻzining maʼnosini faqat xorazmliklar (yoki ularga qoʻshni hududdagilar) tushunishadi (bu soʻz adabiy tilde *togʻa* degan maʼnoni bildiradi).

2. Bu soʻzlarning qoʻllanish doirasi chegaralanishi ularning kelib chiqishiga bogʻliq emas. Masalan, kelib chiqishi jihatidan oʻzbekcha boʻlgan *purkagich* (purka+gich) soʻzi barcha oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar tomonidan faol ishlatilmaydi (bu soʻz ruscha *pulverizator* soʻzining tarjimasidir)⁶¹.

O.S.Axmanovning “Slovar lingvisticheskix terminov” lugʻatida **dialekt** soʻziga quyidagicha taʼrif beradi(tarjima): “**DIALEKT** - ... 1. Muayyan tilning hududiy, kasbiy yoki ijtimoiy umumiylik bilan chambarchas bogʻlangan va doimiy hamda bevosita til orqali aloqada boʻlib turadigan u yoki bu miqdorda cheklangan kishilar tomonidan ishlatiladigan koʻrinishi(varianti)dir”⁶² Shundan kelib chiqqan holda, qoʻllanish doirasi chegaralangan leksika **hududiy dialektal leksika**, **ijtimoiy dialektal leksika** va **terminologik leksika** kabi guruhlarga boʻlinadi.

⁶¹ Русско-узбекский словарь. В двух томах. Ташкент, 1984, стр. 278.

⁶² O.C.Axmanova. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр. 131.

Shuni ta'kidlash joizki, bu guruhga kiruvchi soʻzlar tarkiban barqaror emas, ya'ni vaqt oʻtishi bilan ularning ayrimlari umumxalq leksikasi tarkibiga oʻtishi mumkin. Masalan, ijtimoiy dialektal leksikaga tegishli boʻlgan *gap yoʻq* iborasi hozirgi paytda adabiy til guruhiga oʻtmoqda (shu 69nomli telekoʻrsatuv ham bor edi).

1. Hududiy dialektal leksika

Bir millatning maʼlum hududdagina yashaydigan vakillari tomonidan ishlatiladigan soʻzlar yigʻindisi **dialektal leksika** deb ataladi. *Dialekt* – yunoncha soʻz boʻlib, *dialektos* – «tilning mahalliy koʻrinishi» demakdir⁶³. Dialektal leksika birligi **dialektizmlar** deb yuritiladi.

Millatning maʼlum hududda yashaydigan qismi ishlatadigan birliklar ichida adabiy tilga tegishlilari ham boʻlishi mumkin. Dialektizmlar tilning faqat mahalliy koʻrinishigagina tegishli boʻlgan birliklardir.

Dialektal leksika tarkibida quyidagi koʻrinishlar mavjud:

1) lugʻaviy dialektizmlar shakl va maʼno jihatidan shevaga xos boʻlgan soʻzlardir. Bunday dialektizmlar ham ikki xil boʻladi:

a) toʻliq dialektizmlar shakli ham, maʼnosi ham faqat shevaga xos boʻlgan soʻzlardir. Masalan: **xorazmcha**: *momo* (buvi), *gashir* (sabzi), *moyak* (tuxum), *oʻjak* (buzoq), *taxya* (doʻppi), *secha* (chumchuq), *hovva* (ha); **fargʻonacha**: *valish* (ishkom) *paqir* (chelak); **buxoro** *challa* *sh* (doʻppi), *inak* (sigir), *nana* (ona); **toshkentcha**: *ada* (ota), *doda* (bobo).

b) yarim dialektizmlar faqat maʼnosigina shevaga xos boʻlgan soʻzlardir. Masalan, **xorazmcha** *taka* soʻzining “yostiq” manosi, *oʻra* soʻzining “ustun” manosigina shevaga xosdir, adabiy tilda *taka* va *oʻra* soʻzlari boshqa maʼnolarni (“echkining erkagi” va “qazilgan chuqurlik”) ifodalaydi.

Bir lugʻaviy dialektizm har xil shevalarda har xil maʼnolarni ifodalaydi: *andi* soʻzi Toshkent shevasida “loʻli yoki qorayib ketgan, kir odam” maʼnosini ifodalasa, Qashqadaryo (Qovchin) shevasida “anqov, bechora” maʼnolarini bildiradi⁶⁴.

2) fonetik dialektizmlar adabiy tildagi soʻzdan tovushlari bilan farqlanadigan birliklardir: *joʻq* (ad. *yoʻq*), *dagʻ* (ad. *togʻ*), *chish* (ad. *tish*) va b.

3) grammatik dialektizmlar shevagagina xos boʻlgan grammatik birliklardir (bular asosan affiksldir): *borvotti* (ad. *boryapti*), *yurta* (ad. *yurtqa*), *bozorqir* (ad. *bozorhop*) va b.

4) frazeologik dialektizmlar adabiy tilda muqobili boʻlmagan va shevaga xos frazeologik birliklardir: **Xorazm** shevasida: *boshi aylanmaydi* (ad. *eʼtibor bermaydi*). Bu haqda “Frazeologiya” boʻlimida batafsil bayon qilinadi.

2. Ijtimoiy dialektal leksika

Bu leksikaga mansub soʻzlar maʼlum ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatiladigan soʻzlardir. Bu guruhga **jargonlar** va **argo** soʻzlar kiradi.

a) jargonlar (fransuzcha “*buzilgan til*” degani) «umumtildagi» (ustoz prof. Sh. Rahmatullayev ifodasi) soʻzlardan shakily jihatdan farq qiladigan, koʻpincha ogʻzaki muloqotda ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan oʻzini tilning boshqa vakillaridan ajratib koʻrsatish maqsadida qoʻllanadigan birliklardir: *yakan* (pul), *nishtyak* (zoʻr) va h.

Jargonlarning quyidagi xususiyatlari bor:

- shakily jihatdan umumtildagi soʻzlardan farq qiladi. Masalan, *mullajiring* jargon soʻzi qismlari bizga tanishday koʻrinadi, lekin bu ikki qismning oʻzaro bogʻlanishi mantiqan toʻgʻri emas.

⁶³ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. “Universitet” nashriyoti. –T.: 2006, 88-bet.

⁶⁴ Ўзбек халқ шевалари луғати. “Фан” нашриёти, Т., 1971, 30-бет.

- kamsitish, yerga urish, yomonlash kabi qo'shimcha ma'no bo'yoqlariga ega. Masalan, *dum* jargon so'zida kamsitish ma'nosi borligi seziladi.

b) argolar (fransuzcha **argot** – “o'zgalar uchun yopiq” degani⁶⁵) ayrim salbiy ijtimoiy guruhlar (o'g'rilar, qaroqchilar) tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *oq qirg'oq* (100 so'm), *qizil (tilla)* va h.

Argolarning xususiyatlari:

- shakily jihatdan umumtildan farq qilmaydi;
- yashirin ma'noga ega;
- kamsitish, yerga urish ma'nolari yo'q.

3. Terminologik leksika

Ma'lum sohaga oid maxsus tushunchalarni mantiqan aniq ifodalash uchun qo'llanadigan so'z yoki so'z birkmalari yig'indisi **terminologik** (lot. *terminus* – “chegara”, *logos* - “fan” degani)⁶⁶ **leksika** deb ataladi. Terminologik leksikaning birligi **termin** (yoki **atama**) deb yuritiladi. Har qanday termin ma'lum bir terminlar tizimidagina termin hisoblanadi. Shu bilan u umumxalq leksikasiga mansub bo'lgan so'zdan farq qiladi.

Terminlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1) biror sohaga oid maxsus tushunchani ifodalaydi. Masalan, *leksikologiya* termini tilshunoslik sohasiga tegishli bo'lib, tilning lug'at boyligini o'rganadigan bo'lim tushunchasini ifodalaydi.

2) bitta terminologik tizimda har doim bir ma'noli bo'ladi. Masalan, *ot* so'zi atama sifatida faqat so'z turkumi tushunchasini bildiradi (bu so'z “ism”, “hayvon”, “otmoq”, “ichmoq” ma'nolaridagi so'zlar bilan omonim hisoblanadi).

3) ko'pincha tillararo xususiatga ega bo'ladi. Masalan, lotin tilidan olingan *respublika* termini dunyodagi ko'pgina tillarda bir xil tushunchani ifodalaydi.

4) bir so'z bittadan ortiq sohaga tegishli termin bo'lishi mumkin. Masalan, *valentlik* termini **kimyo** hamda **tilshunoslik** fanlarida ishlatiladi.

5) asosan ot turkumiga tegishli bo'ladi, boshqa turkumga tegishli bo'lsa, otga ko'chgan bo'ladi: *sintaksis* (ot), *ishlab chiqarish* (harakat nomi otga ko'chgan).

Atamalarni quyidagi mezonlar bo'yicha **tasnif** qilish mumkin:

1) qaysi sohaga oidligiga ko'ra:

a) kasb-hunar atamalari ma'lum kasb yoki hunar egalari tomonidan ishlatiladigan atamalardir. Dunyoda qancha kasb yoki hunar bo'lsa, shularning har biriga xos bo'lgan atamalar mavjuddir. Ayrim kasblarga oid atamalarga misollar:

- **o'qituvchilik:** *reyting*, *yillik baho*, *sinf jurnali*, *pedkengash*, *semestr*, *choraklik* va h.
- **duradgorlik:** *randa*, *iskana*, *tesha*, *bolg'a* va h.

b) ilmiy atamalar ma'lum fan-texnika sohasiga mansub tushunchalarni ifodalaydigan atamalardir. Bunday atamalar tabiiy fanlar, texnika fanlar, ijtimoiy-gumanitar fanlar, matematik fanlarning barchasida mavjuddir. Masalan:

- **kimyo:** *oksid*, *sulfat*, *reaksiya*, *valentlik*, *kislorod*, *vodorod* va h.
- **matematika:** *sinus*, *kosinus*, *ayniyat*, *romb*, *parallelogram*, *teorema*, *aksioma* va h.
- **mantiq:** *predikat*, *subyekt*, *obyekt*, *hukm*, *tushuncha* va h.
- **kibernetika (yoki komputer texnologiyasi):** *EHM*, *axborot*, *fayl*, *disk*, *internet* va h.

2) kelib chiqishiga ko'ra:

a) umumxalq leksikadan olingan terminlar. Bunda tilning o'zida mavjud bo'lgan so'zlar termin sifatida maydonga chiqadi. Masalan, tilshunoslikka oid *ot*, *sifat*, *son*, *fe'l*, *ravish*,

⁶⁵ Д.Э.Розенталь, И.Б.Голуб, М.А.Теленкова. Современный русский язык. М., 2003, стр. 93.

⁶⁶ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 110.

*ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, gap, so'z kabi, me'morchilikka oid pardoz, davra, namoyon, o'ymakor, taqsim kabi*⁶⁷, *temirchilikka oid pesh, tana, yelka, charxdor, dam kabi*⁶⁸ atamalar bunga misol bo'la oladi.

b) chet tillardan olingan terminlar. Bunda tilimizga hozirgi paytda aloqa vositasi hisoblangan chet tillardan olingan atamalar nazarda tutiladi. Masalan, yadro fizikasiga oid *activator, barion, diproton, kvant*;⁶⁹ botanikaga oid *azaliya, valeriana, gortenziya, magnoliya*;⁷⁰ logopediya faniga oid *anamnez, giperkinez, distoniya, patogenez kabi*⁷¹, zargarlik kasbiga oid *parma, bargak, peshxalta, dahanda kabi*⁷² atamalar shunga misol bo'la oladi. .

4. Vulgarizm va varvarizmlar

Tilda so'kish, qarg'ash ma'nolarini ifodalaydigan so'zlar **vulgarizmlar** (lot. *vulgaris* "qo'pol" degani)⁷³ deb ataladi. Masalan: *haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar* va b. Vulgarizmlarni ham qo'llanish doirasi chegaralangan leksikaga kiritsa bo'ladi, chunki bu guruh so'zlar ham har doim ishlatilavermaydi. Bunday so'zlar badiiy asarlarda qahramonlarning xarakterini chuqurroq ochish uchun xizmat qiladi.

Varvarizmlar (yunoncha *barbarismos* – "tushunarsiz nutq" degani)⁷⁴ biror tilda tarjimasi bo'la turib, o'rinsiz tarzda ishlatiladigan so'zlar guruhidir. Masalan: *znachit* (demak), *tak* (demak), *ostanovka* (bekat), *svet* (chiroq) kabi ruscha so'zlar; *yes* (ha), *vau* (qoyil) kabi inglizcha so'zlar shunga misol bo'la oladi

LUG'AT TARKIBINING FAOLLIGI YOKI NOFAOLLIGI JIHATIDAN TAVSIFLANISHI. LUG'AT TARKIBINING HISSIY-TA'SIRIY BO'YOQDORLIGI JIHATIDAN TAVSIFLANISHI

10 -§. Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi

Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida uning barcha bo'limlarida, jumladan, leksikasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunda tildagi ba'zi so'zlar eskirib, iste'moldan-ishlatilishdan chiqib ketadi yoki yangi tushunchalarni nomlovchi so'zlar paydo bo'ladi. Bu hodisalar tilning leksik tarkibini 2 qatlamga ajratishni taqozo etadi:

1. Zamonaviy qatlam (neytral qatlam).
2. Eskirgan qatlam.

Zamonaviy qatlam. Bu qatlam o'zbek tili leksikasining asosiy qatlami bo'lib, uni umumxalq leksikasiga – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaga oid so'zlar, shuningdek, atamalar, kasb-hunarga doir so'zlar tashkil etadi. Bu qatlamdagi so'zlar yangilik bo'yog'iga ham, eskilik bo'yog'iga ham ega bo'lmaydi.

Zamonaviy qatlamda so'zlarning nutqda ko'p yoki kam ishlatilishi, barcha kishilarning ishlatishi yoki ma'lum guruh kishilari nutqidagina ishlatilishi asosga olinmaydi.

⁶⁷ Т.Турсунова. Меъморчилик терминларининг лексик-грамматик тадқиқи. -Т., "Фан" нашриёти, 1987, 42, 89- бетлар

⁶⁸ С.Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Т., 1959, 107, 108, 109-бетлар.

⁶⁹ А.А.Абдураззоков, Э.Н.Назирова. Ядро физикасидан русча-ўзбекча терминлар луғати. Т., 1988, 11, 20,52, 86-бетлар.

⁷⁰ А.И.Қосимов, М.М.Набиев. Ботаникадан қисқача изоҳли луғат. Т., "Ўқитувчи", 1990, 7, 20, 28, 50-бетлар.

⁷¹ Л.Мўминова, М.Қахрамонова. Логопедия терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., "Ўқитувчи", 1988, 8, 16, 21, 36-бетлар.

⁷² С.Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Т., 1959, 134-135-бетлар.

⁷³ А.Алиев, К.Назаров. Ўзбек тили маълумотномаси. Т., "Фан" нашриёти, 17-бет.

⁷⁴ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 137.

Eskirgan qatlam. Soʻz ifodalaydigan predmet yoki tushuncha hayotda yoʻqolishi, yoki ularning maʼnosini ifodalaydigan boshqa soʻzlarning paydo boʻlishi munosabati bilan ayrim soʻzlar asta-sekin qoʻllanmay unutila boradi. Ular nutqda kam qoʻllanadi. Ularning baʼzilarini tushunish mumkin, ayrimlarini koʻpchilik tushunmaydi, ular badiiy va ilmiy adabiyotlarda qoʻllansa, izoh talab etadi. Eskilik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻzlar **eskirgan leksika** deyiladi. Eskirgan leksika 2 turga ajratiladi:

1. Tarixiy soʻzlar yoki istorizmlar.

2. Arxaik soʻzlar yoki arxaizmlar.

Tarixiy soʻzlar oʻtmishdagi narsa va hodisalarning nomi boʻlgan, ammo hozir eskirib qolgan soʻzlardir. Tarixiy soʻzlar jamiyatda yoʻq boʻlib ketgan narsalar, shaxslar haqida gap borganda ishlatiladi. Hozirgi tilda ularning sinonimii yoʻq. Masalan: *foytun, yasovul, taxt, kanizak, dinor* (tilla pul), *chaqirim* (1 km), *tosh* (8 chaqirim – 8 km), *gaz* (71 sm), *botmon* (176, 128 g), *misqol* (4,25 g.), *miri* (5 tiyin).

Baʼzi soʻzlar til taraqqiyoti davomida turli xil narsalarni ifodalaydigan boʻlib qoladi. Bunday soʻzlarning bir maʼnosi eskirsa, ikkinchi xil maʼnosi zamonaviy qatlamda ishlatiladi.

Masalan: *boy* soʻzining maʼnosini qiyoslang: *Boy Yoʻlchini zimdan kuzatdi (Oybek). Sen boy boʻlaman deb nima ishlarni qilmading, oqibati nima boʻldi?*

Arxaik soʻzlar. Hozir mavjud boʻlgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari arxaik soʻzlar deyiladi. Arxaik soʻzlar yigʻindisi **arxaizmlar** deyiladi. *Arxaizm* – grekcha soʻz boʻlib, *archaios* – «qadimgi» degan maʼnoni bildiradi.

Eskirgan soʻz ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor boʻlgani uchun uning eskirgan nomini almashtira oladigan zamonaviy qatlamga oid soʻz mavjud boʻladi. Aslida bir narsaning birdan ortiq nomi boʻlsa, ulardan til taraqqiyoti qonuniyatlariga javob bera oladigani tilda saqlanib qoladi, javob bera olmaydigan eskilik boʻyogʻiga ega boʻlib, ishlatilmay qolib ketadi. Masalan, *sekretar* – kotib, mirzo, kotiba. Ular ichidan *kotib* soʻzi hozirgi kunda kishilar tomonidan keng koʻlamda qoʻllanilyapti. *Sekretar* soʻzi eskirib, arxaiklashib qolgan. Arxaik soʻzlar soʻzlovchining koʻz oldida isteʼmoldan chiqib ketayotgan soʻzlardir: *revolyutsiya* (inqilob), *tuman* (rayon), *viloyat* (oblast), *baynalmilal* (internotsional), *bitik* (kitob), *ulus*, *budun* (xalq), *oʻmiz* (koʻkrak) kabi.

Soʻzlar butun holda arxaiklashishi yoki uning biror maʼnosi arxaiklashishi mumkin. Shunga koʻra ular: a) leksik arxaizmlar; b) semantik arxaizmlar tarzida ikki xil boʻladi.

Leksik arxaizmida soʻz eskiradi: *gulgun, siymo* (obraz).

Semantik arxaizmida maʼno eskiradi: *chechak* – «gul» maʼnosida eskirgan, *bekat* – karvonlar toʻxtaydigan joy maʼnosida eskirgan, *bagʻir* – «jigar» maʼnosida eskirgan.

Arxaiklashish iboralarda ham, grammatik hodisalar doirasida ham yuz beradi. Iboralarning arxaiklashishi: *dasti alif-lom qilib, gardonini ham qilib; yoqasini chop etmoq*; grammatik hodisalarning arxaiklashishi ham uchraydi: sifatdashning *-din, -mish* shakllari, ravishdashning *-bon, -ibon* shakllari, *-dur* – kesimlikni koʻrsatuvchi bogʻlama eskirgan grammatik shakllardir.

Fonetik arxaizmlar ham mavjud boʻlib, unda tovush eskiradi: *sobun, qabob* kabi (sovun, qovoq).

Neologizmlar. Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan soʻzlar yoki yangi maʼnoda qoʻllangan eski soʻzlar neologizmlar deyiladi. Neologizm grekcha soʻz boʻlib, *neos* – «yangi» degan maʼnoni bildiradi. Neologizm yangilik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻzlardir. Masalan: *bakalavr, magistratura, kompyuter, kompyuter texnologiyasi, marketing, supermarket* kabi. Neologizmlar yangi paydo boʻlgan paytda, ishlatilish doirasiga koʻra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizmning maʼnosi tushunarlilik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik boʻyogʻini yoʻqotadi va umumxalq soʻziga aylanadi. Masalan: *brigada, televizor, traktor, kosmos, kosmonavt* va hokazo.

Ba'zi neologizmlar yangiligicha qolib ketishi, ishlatilish doirasi chegaralangan leksikadan o'rin olib qolishi mumkin. Demak, neologizm – nisbiy tushuncha. Chunki har bir davr o'z neologizmiga ega bo'ladi.

So'z yoki so'zning ma'nosi neologizm bo'lishi mumkin.

So'z neologizm bo'lsa, **leksik neologizm** deb yuritiladi: *broker*, ...

Leksik neologizmlar tamomila yangi, hali o'zlashib ketmagan so'zlardir. Bunday so'zlar: 1) o'zbek tilida avvaldan mavjud bo'lgan so'z va yasovchi qo'shimchalar bilan yasalgan yangi so'zlardir: *aqldosh*; 2) boshqa tildan kirgan, hali umumxalq tiliga singib o'zlashib ketmagan yangi so'zlardir: *magistr*, *bakalavr*.

Leksik ma'nolardan biri yangi bo'lsa, **semantik neologizm** deb yuritiladi. Masalan: *tadbirkor*, *ishbilarmon*.

11 -§. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari

O'zbek tilining leksikasi fan-texnika, san'at, ishlab chiqarishning taraqqiyoti bilan bog'liq holda boyib boradi. Tilning lug'at tarkibi 2 manba asosida boyiydi.

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida (ichki manba). Bunda so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinf-dosh*, *limonzor*, *vazirlik*, *ijarachi*, *tinchliksevar*, *MDH*, *BMT* kabi. Ichki imkoniyatga shevalardan adabiy tilga so'z olish ham kiradi: *aya*, *bolish*, *uvildiriq* (ikra) kabi.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqa manba). O'zbek tiliga boshqa tillardan so'z o'zlashtirish turli davrlarda turlicha bo'lgan. Eng qadimda fors-tojik tillaridan, keyinroq arab tilidan, undan ham keyinroq rus tilidan va rus tili orqali Yevropa tillaridan so'z o'zlashtirish faollashgan. O'zlashgan so'zlar ham o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorni tashkil etadi. Keyingi yillarda tilning leksik tarkibini so'z yasashdan ko'ra boshqa tillardan so'z o'zlashtirish hisobiga boyishi yyetakchilik qilmoqda.

Boshqa tillardan so'zlar ikki usul bilan o'zlashtiriladi: 1) so'zni aynan olish yo'li bilan; 2) kalkalab olish yo'li bilan.

So'zni aynan olish yo'li bilan tojik, arab tillaridan, shuningdek, rus tillaridan, rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan ko'proq o'zlashtirilgan. Masalan, *sinch*, *devor*, *yana*, *rubob*, *kitob*, *maktab*, *daraxt*, *mutolaa*, *muomala*, *traktor*, *sport* kabi.

Kalkalab o'zlashtirishda so'z aynan olinmaydi, balki so'zning ma'nosi o'zlashtiriladi. Ikkinchi tildagi so'zning ma'nosi shu so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali ifoda etiladi. Kalkalab o'zlashtirishning 2 xil yo'li bor:

1. To'liq kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning barcha qismlari o'z til materialidan tuziladi. Masalan: *polugramatniy* – *chalasavod*, *ledokol* - *muzyorar*.

2. Yarim kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi aynan saqlanib, bir qismi o'z til orqali beriladi. *Traktorist* – *traktorch*, *tabelshik* – *tabelchi* kabi.

O'zga til so'zidagi ma'no o'z tildagi so'z bilan berilsa, bu **semantik** kalka deb ham yuritiladi. Masalan, *bo'g'in* so'zining ruscha «pokoleniye» ma'nosi.

LUG'AT TARKIBIDAGI AJRALMAS BIRIKMALAR – FRAZELOGIK BIRIKMALARNI MA'NO VA TARKIB JIHATDAN TAVSIFLANISHI

12 -§. Frazеologiya

Nutqda ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan tuzilgan birikmalar ham qo'llaniladi.

Bunday birikmalarning ayrimlari nutq jarayonida tuziladi, ayrimlari esa tilda tayyor birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular bir-biridan o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi.

Nutq jarayonida tuzilgan birikma kamida ikkita mustaqil soʻzdan tashkil topadi va murakkab tushuncha ifodalaydi. Bunday soʻz birikmasi ifodalaydigan tushuncha tarkibidagi soʻzlarning maʼnosi asosida yuzaga keladi: *qiziqarli asar*. Bunday soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlar ayrim-ayrim soʻzlarga ajrala oladi: *qiziqarli asar – zerikarli asar*. Shuning uchun ular **erkin soʻz birikmasi** deb yuritiladi.

Tilda koʻp vaqt bir qolipda qoʻllanaverib, boʻlinmaydigan holga kelib qolgan birikmalar mavjud: *ogʻzi qulogʻida*. Demak, soʻz birikmalari ikki xil: a) erkin soʻz birikmasi; b) turgʻun soʻz birikmasi. Turgʻun birikmalar ikki xil: a) birikmali atamalar; b) iboralar.

Tilda ikki yoki undan ortiq soʻzdan tarkib topib, koʻchma maʼno ifodalaydigan, maʼnosi bir soʻzga teng keladigan turgʻun birikmalar **ibora (frazеologik birlik)** deyiladi.

Iboralarning quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. Iboralar ahamiyati va qoʻllanishi jihatidan, odatda, soʻzga teng keladi: *kapalagi uchib ketdi* (choʻchidi), *ogʻzing qani desa qulogʻini koʻrsatadi* (lapashang)

2. Iboralar koʻchma maʼno ifodalaydi va taʼsirchanlikka, obrazlilikka ega boʻladi. Masalan, *qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan* iborasani oʻqigan odam oʻt yeb turgan qoʻy, uning ogʻzidagi choʻp kabi timsollarni koʻz oldiga keltiradi. *Yuvosh soʻzida esa bu kabi xususiyatlar yoʻq*.

3. Iboralar gap tarkibida yaxlit koʻrinishda bitta soʻroqqa javob boʻladi va bitta gap boʻlagi vazifasini bajaradi: *yulduzni benarvon uradigan* (yigit)– qanday (yigit)?

4. Ayrim iboralar tarkibiga boshqa soʻzlarni kiritish yoki tarkibidagi soʻzlarni oʻzgartirish mumkin: *koʻzi tushdi – koʻzi menga tushdi; burni koʻtarilgan – burni koʻtarilib ketibdi – burni koʻtarilibdi* va h.

5. Iboralar koʻproq soʻzlashuv va badiiy uslubda ishlatiladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning taʼsirchanligini oshiradi.

6. Birikmalargina emas, ayrim gaplar ham ibora holiga kelib qolishi mumkin: *ishtahasi ochildi, dili siyoh boʻldi*.

Iboralarning barchasi koʻchma maʼno ifodalaydi va ularda emotsionallik soʻzga nisbatan kuchli boʻladi. Shuning uchun iboralar nutqning ifodalaligini va taʼsirchanligini oshiradi.

Tilning iboralarni oʻrganadigan boʻlimi **frazеologiya**, iboralar yigʻindisi esa **frazеologizm** deb yuritiladi.

Iboralar oʻrtasida ham oʻzaro sinonimlik, antonimlik, omonimlik, paronimlik hodisalari boʻlishi mumkin. (*Qarang: 8-§. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari.*)

Frazеologiya birliklarining tasnifi

Frazеologiya birliklarining maʼno darajasiga koʻra turlari

1) **frazеologik qoʻshilmaning** farqli xususiyati shundaki, bunday iboralarning tarkibidagi kamida bitta soʻz oʻzmaʼnosida, qolganlari koʻchma maʼnoda qoʻllanadi: *qoʻl qoʻymoq, imzo chekmoq*.

2) **frazеologik birlashmaning** farqli tomoni shundaki uning tarkibidagi barcha soʻzlar koʻchma maʼnoda qoʻllanib, iboraning maʼnosi shu koʻchma maʼnolardan kelib chiqadi: *tepa sochi tikka boʻldi*(bir lahzaning oʻzida nihoyatda gʻazablanmoq), *jon demoq*(xursand boʻlmoq), *ona suti ogʻzida*(hali yosh, tajribasiz).

3) **frazеologik chatishmaning** asosiy xususiyati shundaki, uning tarkibidagi ayrim soʻzlar eskirgan boʻlib, hozirgi til nuqtai nazaridan tushunarsiz boʻladi: *pixini yorgan* (oʻtaketgan uddaburon, quv), *soʻxtasi sovuq* (yoqimsiz, badha), *enka-tenkasi chiqmoq*(qiynalmoq). Bu misollardagi *pix*, *soʻxta*, *enka-tenka* soʻzlari hozir eskirgan, maʼnosi tushunarsizdir.

Frazeologik birliklarning shakl va ma'no turlariga ko'ra tasnifi

Omonim iboralar- shakli bir xil ma'nosi har xil iboralar. M: *boshga ko'tarmoq-e'zozlamoq; boshga ko'tarmoq- shovqin solmoq*

Sinonim iboralar- bir-biriga ma'nosi yaqin ma'nodosh iboralar. M: *dunyoga kelmoq-tavallud topmoq*

Antonim iboralar- qarama-qarshi ma'noli iboralar zid ma'noli iboralar. M: *dunyoga kelmoq- dunyodan ko'z yummoq*

Paronim iboralar – bitta so'zi yoki affiksi bilan farqlanadigan iboralar: *yetti uxlab, tush(i)ga kirmaslik va yetti uxlab tush(i)da ko'rmaslik;*

Frazeologik birliklarning ko'p manoliligiga ko'ra ko'ra tasnifi

1. Bir ma'noli frazeologik birliklar . Xuddi bir ma'noli so'zlarga o'xshab bir ma'noli frazeologik birliklar ham tarkibidagi so'zlarning ma'nolaridan kelib chiqadigan bitta ma'noga ega bo'ladi. Masalan *bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi "hamjihat bo'lmoq" degan bitta ma'noni, *yer bilan osmoncha* iborasi "juda katta, beqiyos (farq)" degan bitta ma'noni ifodalaydi.

2. Ko'p ma'noli frazeologik birliklar. Ko'p ma'noli leksemaga o'xshab polisemantik iboralar ham bir-biriga bog'langan kamida ikkita ma'noga ega bo'ladi. Ko'p manoli iboralar ko'chma ma'nolari ikkitadan oltitagacha borishi mumkin.

1) ikki manoli iboralar: *yo'lga tushmoq*. 1. *Kim*. jo'namoq, keta boshlamoq. 2. *To'g'ri yo'lga qaytmoq*.

) uch manoli iboralar: *bino qo'yimoq* – 1. *o'ziga*. Ortiqcha baho bermoq, yuksak fikrda bo'lmoq. 2. *o'ziga*. Qiyofasiga alohida e'tibor bermoq. 3. *Kimga* yoki *nimaga*. E'tiqod bilan qaramoq.

3) to'rt manoli iboralar: *bosh ko'tarmoq*. 1. *Kim*. Qaramoq. 2. *Kim nimadan*. Qilib turgan ishini to'xtatmoq. 3. *Nima*. Qo'zg'almoq, harakatga kelmoq. 4. *Kimga qarshi*. Kurashga chog'lanmoq.

4) besh manoli iboralar: *javob bermoq*. 1. *Kim nimaga* yoki *kimga*. Javob qilmoq. 2. *kim nimaga nima bilan*. Javoban ish tutmoq. 3. *Nima nimaga*. Qondirmoq. 4. *Kim nimaga*. Javobgarlikni o'z ustiga ustiga olmoq. 5. *Kim kimga*. Ketishga ruxsat bermoq.

5) olti manoli iboralar: *to'g'ri kelmoq* – 1. *Nima* yoki *kim nimaga* yoki *kimga*. Muvofiq bo'lmoq. 2. *Nima nimaga*. Bir vaqtda bo'lmoq. 3. *Nima kimga* yoki *nimaga qanchadan*. Taqsimlaganda tegmoq. 4. *Nima* yoki *kim kimga*. Yo'liqmoq, uchramoq. 5. *Nima* yoki *nima qilish*. Qulay bo'lmoq. 6. *Nima qilishga*. Lozim bo'lmoq, zarur bo'lmoq.

Frazeologik birliklarning variantliligiga ko'ra tasnifi

Leksik variant. Bunda ibora tarkibidagi mustaqil so'z turkumiga oid so'zi o'zgartilishi nazarda tutiladi. Masalan: *o'yga cho'mmoq* – *o'yga botmoq*, *og'ziga tolqon solmoq* – *og'ziga so'k solmoq* va b.

Grammatik variant deganda ibora tarkibidagi biror grammatik qismning almashtirilishi nazarda tutiladi. Masalan: *o'tirgani joy topolmaslik* – *o'tirishga joy topolmaslik*, *holdan toymoq* – *holdan toydirmoq*.

13-§. Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so'z birikmasi **tasviriy ifoda** (yoki **parafraza**) deyiladi: qushlar - *qanotli do'stlar*; fazogirlar - *samo lochinlari*; makkajo'xori - *dala malikasi*; paxta - *oq oltin*, rassomlar – *mo'yqalam sohiblari*. Tasviriy

ifodalardagi bitta soʻz har doim oʻz maʼnosida boʻladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik xususiyatlariga ega boʻlishi mumkin. **Omonim** tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat, *qora oltin* – 1) neft; 2) koʻmir. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *gʻazal mulkining sultoni* va *oʻzbek tilining asoschisi* – Alisher Navoiy; *uygʻonish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

14 -§. Leksikografiya

Tildagi jamiki soʻzlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lugʻatshunoslik (yoki leksikografiya) shugʻullanadi. Mukammal tuzilgan lugʻat va soʻzliklar u yoki bu tilning boyligini oʻzida toʻplaydi. Lugʻatlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan, Mahmud Koshgʻariy tomonidan XI asrda yaratilgan “Devonu-lugʻotit-turk”, XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan “Abushqa” lugʻatlari tarixdan bizga maʼlum. Lugʻatlar ikki guruhga boʻlinadi:

1. Qomusiy lugʻatlarda mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida maʼlumot beriladi. "Oʻzbek milliy ensiklopediyasi", "Salomatlik ensiklopediyasi", "U kim, bu nima" kabi lugʻatlar shular jumlasidandir.

2. Lingvistik (tilshunoslik) lugʻatlar bir tilli va koʻp tilli boʻladi. **Bir tilli** lugʻatlarga **imlo lugʻati** (soʻzlarni toʻgʻri yozishga yordam beradi), **chappa (ters) lugʻat** (soʻzlar oxirgi harfi boʻyicha alfavit tartibida joylashtiriladi), **orfoepik lugʻat** (soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishga yordam beradi), **morfem lugʻat** (soʻzlarni asos va qoʻshimchalarga ajratishga yordam beradi), **oʻzlashma soʻzlar lugʻati** (chet tillardan kirgan soʻzlarga taʼrif beriladi), **frazeologik lugʻat** (iboralar lugʻati), **terminologik lugʻat** (maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lugʻatlar** (tilda mavjud boʻlgan soʻzlarga izoh beriladi), **chastotali lugʻatlar** (maʼlum asarlarda soʻzlarning qoʻllanish darajasi haqida maʼlumot beradi), **paronimlar lugʻati** (tilda mavjud boʻlgan talaffuzdosh soʻzlar haqida maʼlumot beradi).

1981-yilda yaratilgan “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” ikki jildidan iboratdir. Bu lugʻatda soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari haqida toʻla maʼlumot beriladi.

Bunday lugʻatlar maʼlum bir ijodkor asarlari boʻyicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lugʻatda 60 000 dan ortiq soʻz berilgan.

Koʻp tilli lugʻatlarga esa tarjima lugʻatlari kiradi.

MORFEMIKA (SOʻZ TARKIBI)

Soʻzlar kopincha tarkibiy jihatdan turli qismlardan iborat boʻladi: *Mustaqil-lik-ning 22 yil-lik bayram-i nishon-la-n-di*. Koʻrinyaptiki, gap tarkibidagi soʻzlar atash maʼnosini yoki grammatik maʼnoni ifodalaydigan qismlarga boʻlindi. Bu **qismlar** asos va **qoʻshimchalar** deb yuritiladi.

Soʻzning tub (atash) maʼnosini bildirib, mustaqil qoʻllana oladigan qism **asos** deb ataladi: **qulzor**, **bogʻbon**, **chizgʻich**, **paxtakor**. Oʻzak soʻzdagi maʼnoli qismlarning yetakchisi boʻlib, u boshqa maʼnoli qismlarga boʻlinmaydi. Oʻzak soʻz tarkibida doim qatnashadi.

Asosga qoʻshilib, turli maʼnolarni ifodalaydigan yoki soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qiladigan qism **qoʻshimcha** deyiladi: **tokzor**, **qizcha**, **yozaqi**, **kattaroq**, **ishla**, **keldi**, **birinchi**, **ishni**. Qoʻshimchalar soʻz tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qoʻllanmaydi, doim oʻzakka qoʻshilib keladi.

Qoʻshimchalar vazifasi va soʻzga qoʻshilib anglatadigan maʼnosiga koʻra ikki turga boʻlinadi:

1. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar asosga qoʻshilib, yangi maʼnoli soʻz hosil qiladigan qoʻshimchalardir: *oʻt - oʻtloq, arra - arrala, kuch - kuchli, hosil - serhosil*. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar unumli (-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor) va unumsiz (-vul, -agʻon, -chil, -in, -a) boʻlishi mumkin.

Oʻzbek tilida soʻz yasovchi qoʻshimchalar orasida asli soʻz shaklidan qoʻshimchaga aylangan birliklar ham mavjud. Bular **affiksoidlar** deb ataladi. Ularning affiksga aylanishiga sabab shuki, ular turli asoslarga qoshilib, mustaqil soʻz yasash tizimini hosil qiladi. Bunday birliklar ham qoʻshilish oʻrniga qarab oldqoʻshimcha (prefiksoid), ortqoʻshimcha (postfiksoid)ga boʻlinadi. **1. Postfiksoidlar:** -xona - *ishxona, oshxona, molxona...* -noma - *taklifnoma, xabarnoma...* -aro: *xalqaro, maktablararo, millatlararo...* **2. Prefiksoidlar:** *hamsuhbat, hamqishloq...* *tagmatn, tagmazmun...* ust: *ustqatlam, ustqurma*.

2. Shakl yasovchi qoʻshimchalar asosga qoʻshilib, maʼnoni bir oz oʻzgartiradigan yoki soʻzlarni oʻzaro bogʻlashga xizmat qiladigan qoʻshimchalardir. Bu qoʻshimchalar bajaradigan vazifasi hamda maʼnolariga koʻra ikki guruhga boʻlinadi: **1) lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar** asosga qoʻshilib, unga koʻplik, kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi maʼnolarni ifodalaydigan qoʻshimchalardir: *uycha, kitoblar, kattararoq, ozgina, yurib, onajon, bura, oqarinqira(di), chayqa, tepkila*. **2) sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar** soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan qoʻshimchalardir: Bularga **kelishik** (*kitobni oʻqidi, uyga ketdi, daftarning varagʻi*), **egallik** (*maktabimiz hovlisi, mening ukam, talabalar uy*), **shaxs-son** (*biz keldik, men bordim, sen kelding*) qoʻshimchalari kiradi. Bu qoʻshimchalar yana **sintaktik munosabat shakllari** ham deyiladi.

Oʻzbek tilida qoʻshimchalarning asosga qoʻshilish tartibi, odatda, quyidagicha: **asos + soʻz yasovchi qoʻshimcha + lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha + sintaktik shakl yasovchi qoʻshimcha:** *kitob+xon+lar+ning*. Qoʻshimchalar asosga qoʻshilish oʻrniga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Prefiks asosdan oldin qoʻshiladigan, yaʼni old qoʻshimchalardir. Bular koʻpincha fors-tojik tillaridan oʻzbek tiliga kirgan soʻzlarda uchraydi: *bebaho, bamaʼni, boobroʻ, noqulay, serhosil*.

2. Interfikslar soʻzning ichida qoʻllanadigan qoʻshimchalardir. Baʼzi bir shevalarda *uyida, boshida* soʻzlaridagi **egallik** qoʻshimchasi -i emas -in tarzida qoʻshiladi: *uyinda, boshinda*. Koʻrsatish olmoshlaridagi -n qoʻshimchasi (*bunda, shunda*) ham interfikslardir.

3. Postfikslar asosdan keyin qoʻshiladigan qoʻshimchalardir: *aqli, gulni, kattararoq*.

Qoʻshimchalar tuzilishiga koʻra 2 xil boʻladi:

1. Sodda qoʻshimchalar boshqa qoʻshimchalarga ajralmaydi: *ish-chi, aql-li, gul-la-di*.

2. Murakkab qoʻshimchalar kamida ikkita qoʻshimchaning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *dehqonchilik, odamqarchilik, yordamlash, otlan, uydaqi, yuzlab, butunlay, ochiqchasiqa, tortqila, xomligicha, tepkila, turtkila, yugurgilamoh, ezgʻilamoh, akalararcha*.

Bu qoʻshimchalar maʼlum soʻzlar tarkibida kelganida boshqa maʼnoli qismlarga ajralmaydi.

SOʻZ YASALISHI

Soʻz yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri boʻlib, u yangi maʼnoli soʻz yasalishi, soʻz yasash usullari, soʻz yasalishiga aloqador boʻlgan hodisalarni oʻrganadi.

“**Soʻz yasalishi**” atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qoʻllanadi: 1) tilshunoslikning soʻz yasalishi bilan bogʻliq hodisalarni tekshiruvchi boʻlimini; 2) umuman soʻz yasalishi, soʻz hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda soʻzlar **tub** yoki **yasama** shaklda qoʻllanadi.

Tilda mavjud usullar bilan yasalmagan soʻz **tub soʻz** deb yuritiladi: *inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, oʻn, yigirma, biz, hamma, baʼzi, bormoq, kelmoq, oʻqimoq, sekin, birga, hozir* va h.k.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan soʻz **yasama soʻz** deb yuritiladi. Masalan, *tinchlik, bogʻbon, gulzor, jonlan, birlash, koʻkar, sezgir, zavqli* soʻzlari oʻzakka yasovchi affiksalar (-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li) qoʻshish usuli bilan yasalgan boʻlsa, *Dilorom, Oqtepa, bilaguzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar* soʻzlari soʻzlarni yoki soʻz shakllarini qoʻshish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tilda mavjud boʻlgan soʻz (yoki soʻzlar, soʻz shakllar) negizida maʼlum usullar bilan yangi maʼnodagi soʻzlarni hosil qilish **soʻz yasalishi** deyiladi.

Oʻzbek tilida soʻz yasashining **affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya** kabi usullari mavjud boʻlib, shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi soʻz yasash usullari hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. Soʻzga soʻz yasovchi affiks qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvonch, doʻstlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, oʻyla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, koʻpincha, ertalab* va boshqalar.

Soʻz yasovchi affiksalar oʻzbek tilida asosan suffiks tarzida qoʻllanib, soʻz oʻzagidan soʻng qoʻshilib keladi. Baʼzan bunday affiksalar oʻzak oldiga **prefiks** tarzida qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz yasashi mumkin. Masalan, *serhosil, serunum, badavlat, baʼmani, beminnat, begʻaraz, nooʻrin, nohaq, badfeʼl, badbashara* va h.k.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻz yoki soʻz shakllarining qoʻshiluvini, birikuvi orqali yangi soʻz yasash **kompozitsiya usuli** bilan soʻz yasash deyiladi. Bu usul bilan qoʻshma, ayrim juft soʻzlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta, gultojixoʻroz, asalari, tomorqa, xushfeʼl, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havo rang, eʼlon qilmoq, rad etmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, har gal, yonma-yon, zoʻr-bazoʻr, ketma-ket* va b.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga koʻra, bir butun holda qoʻllanadigan toʻgʻri maʼnoli turgʻun birikmalarning qismlari har xil yoʻl bilan qisqartirilib soʻz hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan boʻlib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, *MDH* – Mustaqil davlatlar hamdoʻstligi, *ATS* – Avtomatik telefon stantsiyasi, *ToshMI* – Toshkent meditsina instituti, *filfak* – filologiya fakulteti, *akademlitsey* – akademik litsey, *peduniversitet* – pedagogika universiteti va b.

Fonetik usul. Bu usulga koʻra, soʻzda fonetik oʻzgarish yuz berib, yangi soʻz hosil qilinadi. Chunonchi, soʻz urgʻusining oʻrnini almashtirish natijasida boshqa-boshqa soʻz turkumiga doir soʻzlar hosil boʻlishi mumkin: *yóзма* (feʼl) - *yozmá* (sifat, *súzma* (feʼl) - *suzmá* (ot), *fízik* (ot) *fizik* (sifat), *akadémik* (ot), *akademík* – (sifat) va b.

Semantik usul. Bu usulga binoan, soʻz maʼnosida oʻzgarish roʻy berib, maʼnosi boshqa-boshqa, shaklan oʻxshash yangi soʻz hosil boʻladi: *kun* – sutkaning yorugʻ qismi, *kun* - quyosh, planeta; *koʻk* – osmon, *koʻk* - havorangga oʻxshash rang, *bir* – son, *birga, birdan, birda* – ravish.

Fonetik va semantik usul hozirgi oʻzbek tili nuqtai nazaridan nafaol tarixiy soʻz yasash usullari deb qaraladi.

Soʻz yasash usullari haqida har bir soʻz turkumi doirasids batafsilroq toʻxtalamiz.

GRAMMATIKA

1 -§. Grammatika haqida umumiy maʼlumot

Grammatika – tilning grammatik qurilishini oʻrganuvchi tilshunoslikning boʻlimi. Grammatika soʻzlarning gapda oʻzgarishi va ularning oʻzaro birikib, soʻz birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar toʻplamidir.

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. **Morfologiya** qismida soʻz turkumlari va ularga xos boʻlgan shakllar haqida bahs yuritilsa, **sintaksis** qismida soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanib, soʻz birikmasi, gap hosil qilishi tekshiriladi.

Ko`rinadiki, grammatika ham leksikologiya singari so`zni o`rganadi. Ammo leksikologiya leksik so`zni – **leksemani** o`rgansa, grammatika grammatik so`zni – so`zning shaklini, so`z shaklini tekshiradi.

2 -§. So`zshakl va grammatik ma`no

Leksik so`z yoki **leksema** ma`no va ifoda birligidan iborat bo`lganidek («*kitob*» leksemasining ma`nosi, yoki mazmun plani - «o`qish quroli» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani **k, i, t, o, b** tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik so`z, yoki so`z shakl grammatik ma`no hamda grammatik ifoda (shakl) birligidan iboratdir. Jumladan, *kitob* so`zi «o`qish quroli» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham bildiradi. Bunda *kitob* so`zining «o`qish quroli» tushunchasini ifodalashi uning leksik ma`nosi sanaladi va shu so`zning otga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik ma`nosidir.

So`zning grammatik ma`nosi uning leksik ma`nosi bilan belgilanmaydi. Masalan, *suv, havo, shamol, bulut* kabi so`zlarning leksik ma`nolari turlicha, lekin grammatik ma`nolari bir xil, ya`ni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik so`z, leksema, ma`lum leksik ma`no anglatgani holda turli shakllarda qo`llanib, har xil grammatik ma`noni ifodalashi mumkin. Masalan, *o`qimoq* fe`lining tuslanishli shakllari turli grammatik ma`nolarni bildiradi: *o`qiyapman* so`z shakli hozirgi zamon davom fe`lining I shaxs birlik ma`nosini, *o`qiyapsan* so`z shakli hozirgi zamon davom fe`lining II shaxs birlik ma`nosini va h.k.

Demak, so`zning ma`lum turkumga mansubligini ko`rsatuvchi, so`zning ma`lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma`no **grammatik ma`no** hisoblanadi. Ko`rinadiki, grammatik ma`no o`z xususiyatiga ko`ra ikki xil bo`ladi: 1) **umumiy grammatik ma`no** ma`lum bir so`z turkumi uchun xos bo`lgan ma`no; 2) **xususiy grammatik ma`no** so`zning kategorial grammatik ma`nosi ma`lum so`z turkumlari uchun xos bo`lgan umumiy grammatik ma`nolardir. Masalan, *non, suv, uy, dala* so`zlarining har biriga xos bo`lgan ma`no – **leksik ma`no**. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo`lgan ma`no, ya`ni predmet ma`nosi **grammatik ma`nodir**. Ayni shu umumiy grammatik ma`no ularni bir turkumga, ya`ni ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, *chiroyli, dono, fozil, kamtarin* so`zlari uchun umumiy bo`lgan belgi ma`nosi va *o`qi, o`rgan, mehnat qil, bor, kel* so`zlari uchun umumiy bo`lgan harakat ma`nosi **kategorial grammatik ma`no** sanaladi.

So`zning xususiy grammatik ma`nosi ma`lum bir so`z turkumi uchun mansub bo`lib, bunday ma`noga otlarga xos bo`lgan son, egalik, kelishik ma`nolari, fe`llarga xos bo`lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo`lishli-bo`lishsizlik kabi ma`nolar kiradi.

3 -§. Grammatik ma`noni ifodalash vosita va usullari

O`zbek tilida grammatik ma`no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. Affiksatsiya. Bunda grammatik ma`no so`zning negiziga turli shakl yasovchi

2. Yordamchi so`zlar.** Bu guruh so`zlar o`zlari grammatik ma`no ifodalay oladi Bundan tashqari, mustaqil ma`noli so`zlar yordamchi so`zlar orqali grammatik ma`no ifodalashi ham mumkin: *Daraxt mevasi bilan ko`rkam, odam - mehnati bilan. (maqol).* Bu maqoldagi ko`makchilar **mevasi va **mehnati** so`zlari yordamida “birga”, “orqali” degan ma`nolarini ifodalaydi.

3. Takrorlash. So`zlarni takrorlash ham grammatik ma`noni ifodalashga xizmat qiladi: *dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta* kabi. Bunda *dasta, xirmon* so`zlarini takrorlash bilan ko`plik, mo`llik ma`nosi ifodalanagan.

4. Suppletivizm. Bu - o`zaro bog`langan, ma`lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma`nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so`zdan foydalanish usuli. Masalan, o`zbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi *men* va *sen* so`zlari

orqali, ko'pligi *biz* va *siz* so'zlaori orqali ifodalanadi. Bu usul asosan hind-yevropa tillar oilasiga xos bo'lib, turkiy tillarda kam uchraydi.

5. Urg'u so'zning grammatik ma'nosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: *akadémi*k (ot), - *akademí*k (sifat), *yangí* (sifat) – *yángi* (ravish), *termá* (sifat) – *térma* fe'l ning bo'lishsiz shakli.

6. So'z tartibi. So'zlarning gapda oldinma-keyin kelishi ham ba'zan grammatik ma'no ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1. *Ajoyib odamlar*. 2. *Odamlar ajoyib*. Birinchi gapda *ajoyib* so'zi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu so'z otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. Ohang ham grammatik ma'no ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda grammatik ma'no so'zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog'liq. Masalan: *Hamma keldi*. (Darak gap) - *Hamma keldi?* (so'roq gap) - *Hamma keldi!* (undov gap).

4-§. So'zning grammatik shakli

So'zning biror grammatik ma'no ifodalaydigan ko'rinishi uning **grammatik shakli** deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma'noni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi. Masalan, otlardagi ko'plik ma'nosi *-lar* affiksli shakl orqali ifodalanadi: *gullar*; tushum kelishigi ma'nosini *-ni* affiksli shakl ko'rsatadi va h.k.

O'zbek tilida so'zlar bir grammatik ko'rsatkichli, ko'p grammatik ko'rsatkichli yoki grammatik ko'rsatkichsiz shaklda bo'lishi mumkin. Masalan: *mamlakat* – grammatik ko'rsatkichsiz so'z shakli; *mamlakatlar* – bir grammatik ko'rsatkichli so'z shakli; *mamlakatlarida* – ko'p grammatik ko'rsatkichli so'z shakli.

Hozirgi o'zbek tilida so'zlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi so'zlar vositasida, so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. Shunga ko'ra so'zlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi:

1. Sintetik shakl. Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo'ladi: *kitobning*, *kitobni*, *kitobga*, *kitobda*; *o'qimoqdaman*, *o'qimoqdasan*, *o'qimoqdamiz*, *o'qimoqdasis* kabi.

2. Analitik shakl. Mazkur shakl yordamchi so'zlar orqali yuzaga keladi: *bolalar uchun*, *zavq bilan*, *o'qib tur*, *o'qib ko'r* kabi.

3. Juft va takroriy shakl. Ikki so'zni juftlash yoki bir so'zni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladi, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: *tog'-tosh*, *katta-kichik* juft shakli umumlashtirish ma'nosini, *savat-savat* (non), *tog'-tog'* (paxta) takrorlash shakli ko'plik, mo'llik ma'nosini ifodalaydi, *katta-katta*, *tez-tez* takroriy shakl ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Demak, so'zning u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida yuzaga keladi. Ammo o'zbek tilida so'zlarning maxsus grammatik ko'rsatkichga ega bo'lmagan shakllari ham mavjud. Masalan:

institutlar – institut Ø (birlik son);

institutda – institut Ø (bosh kelishik);

ishlama – ishla Ø (bo'lishli fe'l shakli) kabi.

So'zning shakllari tizimida ko'rsatkichga ega bo'lmagan so'zning maxsus ko'rinishi nol ko'rsatkichli (Ø ko'rsatkichli) shakl deb yuritiladi. So'zning bunday ko'rinishi so'z shakllari tizimida belgilanadi.

So'zning grammatik shakllari tizimi **paradigma** (yunoncha *paradeima* – «namuna») deyiladi.

Paradigma o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) xususiy paradigma, 2) to'liq paradigma.

Bir turkumga oid soʻzning muayyan shakllari tizimi **xususiy** paradigmani yuzaga keltiradi. Masalan, otlardagi son paradigmasi (*kitob-kitoblar*), kelishik paradigmasi (*kitob – kitobning – kitobni – kitobga – kitobda – kitobdan*) va boshqalar xususiy paradigmalar hisoblanadi.

Bir turkumga xos xususiy paradigmalar yigʻindisi **toʻliq** paradigmani hosil qiladi. Masalan, otga xos toʻliq paradigma: *kitob-kitoblar-kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan-kitobim-kitobing-kitobi-kitobimiz-kitobingiz...* Bunda son, kelishik va egalik paradigmalari toʻliq paradigmani tashkil etgan.

5-§. Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik maʼno bilan shu maʼnoni ifodalovchi grammatik shakllar tizimi **grammatik kategoriya** deyiladi.

Grammatik kategoriya soʻzlarni, soʻz shakllarni, soʻz oʻrinlarini, soʻz qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga koʻra grammatik kategoriyalarning toʻrt turi farqlanadi: 1) soʻzning grammatik kategoriyalari; 2) soʻz shakllarning grammatik kategoriyalari; 3) soʻz oʻrinlarining grammatik kategoriyalari; 4) soʻz qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

Soʻz va soʻz shakllarning grammatik kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, soʻz oʻrinlari va soʻz qurilmalarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatik kategoriyalarni **morfologik kategoriyalarga** va **sintaktik kategoriyalarga** ajratish mumkin.

Morfologik grammatik kategoriyalarga, birinchidan, soʻz turkumlarining oʻzi, yaʼni **ot, sifat, son, feʼl** kabilar kirsa, ikkinchidan, maʼlum bir turkumga xos boʻlgan kategoriyalar, yaʼni otlarga xos boʻlgan **son, egalik, kelishik kategoriyalari**, feʼllarga xos boʻlgan **boʻlishli-boʻlishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son** kategoriyalari kiradi.

Sintaktik grammatik kategoriyalar deyilganda, gap, gap boʻlaklari: **ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol** kabilar nazarda tutiladi.

6 -§. Soʻzlarni turkumlarga ajratish tamoyillari

Nutqimizda mavjud soʻzlar bir-biridan maʼno va grammatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. Shu jihatdan soʻzlar ayrim-ayrim leksik-grammatik guruhlariga, turkumlarga ajratiladi. Soʻzlarning maʼno va grammatik belgilarining oʻxshashligiga qarab guruhlariga boʻlinishi soʻz turkumlari deyiladi. Soʻzlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

- 1) leksik-semantik tamoyil;
- 2) morfologik tamoyil;
- 3) sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratishda, soʻzning leksik maʼnosiga eʼtibor beriladi. Masalan: *tuz, non, tinchlik, daryo, togʻ, osmon* kabi soʻzlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday soʻzlar ot soʻz turkumi deb nomlangan); *katta koʻcha, shirin olma, tiniq osmon, koʻk koʻylak* kabi ajratilgan soʻzlar predmetning belgisini (bunday soʻzlar sifat deb nomlangan), *beshta daftar, yuzlab odam, oʻntadan oʻquvchi, ikkinchi kurs* kabilarda ajratilgan soʻzlar predmetning miqdorini, tartibini (bunday soʻzlar son deb nomlangan); ayrim soʻzlar *bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamoq* kabi harakat va holat tushunchasini (bunday soʻzlar feʼl deb nomlangan); *asta oʻqidi, doʻstona gapirdi, piyoda yurdi* kabi ajratilgan soʻzlar esa ish-harakatning belgisini (bunday soʻzlar ravish deb nomlangan) bildiradi.

Chunonchi, ayrim soʻzlar predmet, belgi, miqdor maʼnosini nomlab koʻrsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: *men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir* kabi (bunday soʻzlar olmosh deb nomlangan).

Tilda shunday soʻzlar (*bilan, va, ammo, uchun, chunki, xuddi, faqat, albatta, yoʻq, eh, oh, dupur-dupur, yalt-yult* kabi) ham borki, ular mustaqil holda leksik maʼno ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi boʻla olmaydi. Bunday soʻzlar hozirgi oʻzbek tilida koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, modal, undov, taqlid soʻzlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. Soʻzlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning maʼno xususiyati bilan bogʻliq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan soʻzlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini bildiradigan soʻzlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga; harakat yoki holat maʼnosini bildirgan soʻzlar (feʼl) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi soʻzlar (olmosh) ham morfologik jihatdan oʻzgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi.

Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi soʻzlar (son) morfologik jihatdan oʻzgarmaydi. Shuningdek, leksik maʼno anglatmaydigan soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, modal soʻz, undov va taqlid soʻzlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratish esa uning sintaktik tomoni, yaʼni qanday soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga koʻra belgilanadi. Masalan: predmet maʼnosini anglatuvchi soʻzlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqlovchi, tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi shakllarida toʻldiruvchi va hol vazifalarida keladi: dars boshlandi, odamning koʻrki, xatni yozdi, universitetda oʻqiydi kabi.

Belgi bildiradigan soʻzlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi (toʻgʻri soʻz, oʻz, beshta bola, koʻp kitob, yaxshi oʻqiydi, birinchi keldi kabi).

Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular oʻrnida almashinib qoʻllanuvchi soʻzlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday soʻzlar bilan birikishiga koʻra gapda ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi (men gapirdim, maqsadim – shu, bu bino, nimani oʻqiding, qayerda yashaydi kabi).

Tildagi leksik maʼno ifoda etmaydigan soʻzlar esa (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama) leksik maʼno ifodalovchi soʻzlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiradi, gap pyoki uning tarkibidagi ayrim soʻzlarga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi. Bunday soʻzlar sintaktik vazifa bajarmaydi.

Shuningdek, leksik maʼno ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) boʻlmasa ham, lekin gap boʻlagi sifatida yoki mustaqil holda soʻz-gap sifatida qoʻllana oladigan soʻzlar (modal, undov, taqlid soʻzlar) ham mavjud (*kerak, zarur, bor, oh, eh, uf, ey, gup-gup, dupur-dupur* kabi).

Demak, soʻzlarning gapda qanday gap boʻlagi boʻlib kelishi, uning qanday soʻzlar bilan aloqaga kira olishi, maʼnosiga va grammatik shakliga bogʻliqdir.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibidagi soʻzlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1) mustaqil soʻzlar, 2) yordamchi soʻzlar, 3) alohida guruh soʻzlar.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda eta oladigan, biror morfologik shaklda kelib, gap boʻlagi vazifasini bajaradigan soʻzlarga **mustaqil soʻzlar** deyiladi. Mustaqil soʻzlarga **ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish** kabi soʻz turkumlari kiradi.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda etmay, gap boʻlagi vazifasini bajarmaydigan, faqat soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlarga **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama** kiradi.

Modal soʻzlar modal maʼno ifodalashi jihatidan yuklamalarga oʻxshasa-da, lekin undan farqli ravishda gapda gap boʻlagi (kesim, sostavli kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi.

Undov va taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi biror hodisaning nomi boʻla olmaydi, lekin gap boʻlagi vazifasida, soʻz-gap vazifasida kela oladi. Shuning uchun ham bunday soʻzlar alohida guruhni tashkil etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Grammatik maʼnoni ifodalash vositalari haqida gapiring.
2. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar.
3. Soʻzlarni qoʻshib, juftlab yasashda qanday soʻzlar hosil boʻladi?
4. Qisqartma usul haqida gapiring.
5. Qaysi turkumlardagi soʻzlar boshqa turkumga koʻchib, yangi soʻz yasaladi?
6. Soʻzlarni takrorlash yordamida soʻz yasalishi haqida gapiring.
7. Sodda tub va sodda yasama soʻzlarga misollar keltiring.
8. Qoʻshma soʻzlarga misollar keltiring.
9. Qisqartma soʻzlarning turli koʻrinishlariga misollar keltiring.
10. Juft soʻzlarning qismlari qanday xususiyatlarga ega boʻlishi mumkin?
11. Juft soʻzlarning qismlari maʼno jihatdan qanday turlarga ega boʻlishi mumkin?
12. Takroriy soʻzlar qanday maʼnolarni ifodalaydi?
13. Morfologiya va sintaksis boʻlimlari-da qanday masalalar oʻrganiladi?
14. “Grammatika” va “morfologiya” soʻzlarining maʼnolarini izohlang.
15. “Soʻz turkumlari” deganda nimani tushunasiz?
16. Mustaqil soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.
17. Yordamchi soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.

OT

1 -§. Otning taʼrifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning nomini (keng maʼnoda) bildiruvchi mustaqil soʻz turkumiga ot deyiladi. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar *kim? nima? kimlar? nimalar? qayer?* savollaridan biriga javob beradi: *oʻqituvchi, xonanda, tilshunos* – kim?, *yer, suv, tuz, non* – nima?, *shahar, joy* – qayer? kabi.

Keng maʼnoda predmet maʼnosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik maʼnosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi (*quyosh, oy, togʻ, tosh, daryo* kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi (*tuz, non, choynak, qatiq* kabi), oʻsimliklarning nomi (*paxta, sholi, joʻxori, beda* kabi), voqea-hodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi (*toʻy, anjuman, majlis, shodlik, ishonch, kurash* kabi), oʻrin va vaqt nomlari (*yoz, kuz, pastlik, tepalik* kabi), shuningdek atab qoʻyilgan shaxs va predmet nomlari (*Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «Oʻqituvchi» nashriyoti* kabi) ifoda etadi.

Ot shu maʼno xususiyati jihatidan ikki turga boʻlinadi: turdosh otlar va atoqli otlar. *Kitob, daftar, tinchlik* – turdosh otlar; *Samarqand, Akmal, «Qora koʻzlar» (roman), «Fan» (nashriyot)* – atoqli otlar.

Ot oʻziga xos morfologik xususiyatlarga ega, yaʼni:

1) Ot son kategoriyasiga ega, yaʼni predmet anglatuvchi soʻzlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: *daraxt* – yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; *daraxtlar* – noaniq koʻplik son shaklida kelgan;

2) ot egalik kategoriyasiga ega, yaʼni predmetning uch shaxsdan biriga (soʻzlovchi, tinglovchi, oʻzga shaxsga) taalluqliligini, qarashliligini, maksubligini bildiradi: *mening daftarim, sening ukang, uning quvonchi* kabi;

3) ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik maʼnosiga ega boʻlib, bu kelishik shakllari otning boshqa soʻzlarga boʻlgan sintaktik munosabatini ifodalaydi (*Barnoning kitobi, kitobni oʻqidi, kitobdan foydalandi* kabi);

Ot o`ziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

1) ot ot bilan bog`lanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar *ana shunday xususiyatga ega: paxta g`ururimiz, farzandning baxti* kabi;

2) ot fe`l bilan bog`lanadi, ya`ni tushum, jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe`l bilan birikadi: *xatni o`qidi, xatga qaradi, xatda yozilgan, xatdan ko`chirdi* kabi;

3) ot ba`zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so`zlar bilan ham birika oladi: *osmon tiniq, uylar ko`p, beshta bola, maqsadim shu, dupur-dupur ovoz, holiga voy* kabi;

4) bosh kelishik shaklidagi ot gapda asosan, ega va kesim, ba`zan sifatlovchi-aniqllovchi, izohlovchi kabi gap bo`laklari vazifasida, shuningdek, undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: *O`zbekiston – kelajagi buyuk davlat (I.Karimov). Olim kishi o`zining ilmi va odobiga tayanadi. (Oz-oz o`rganib dono bo`lur). Seni ulug`layman, ey ona xalqim (A.O.) Subhidam. Quyosh yotog`idan bosh ko`tardi (P.Q.);*

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniqllovchi vazifasida keladi: *Sen Pushkinning sevgan malagi (A.O.);*

6) tushum, jo`nalish, o`rin-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to`ldiruvchi, hol, ba`zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi (S.A.). Bog`chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi (O.). Oltin o`tda bilinadi, odam mehnatda. (Maqol).*

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning qaysi kelishik shaklida kelishi bilan bog`liqdir.

Shuningdek, ot so`z turkumi so`z yasallish xususiyatiga ega. Ot so`z turkumi faol so`z yasallish usullari morfologik, sintaktik va faqat ot so`z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: *xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch (morfologik usul bilan); belbog`, ko`zoynak, baxt-saodat, ota-ona (sintaktik usul); DAN, ToshDPU (abbreviatsiya usuli bilan)* kabi.

Otlarda modal shakl yasallishi ham mavjud. Otlarda modal ma`no otning leksik ma`nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik, kesatq, ta`kid, umumlashtirish kabi qo`shimcha ma`nolarni qo`shish bilan hosil qilinadi: *qizcha, qo`zichoq, bo`taloq, bolagina, Karimjon, Ra`noxon, un-pun, non-pon* kabi.

2 -§. Otlarning ma`no turlari

Otlar ma`no jihatdan ikki turga bo`linadi: **atoqli otlar va turdosh otlar.**

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko`rsatadigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar atab qo`yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familiyalari: *Murod, O`ktam, O`tkir, Mahmudov, Ahmedov* kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: *Oybek, Uyg`un, Muqimiy, Furqat* kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo`yilgan nomlar: *Olapar, To`rtko`z, Mosh* kabi;

4) planeta, yulduzva sayyoralarning nomi: *Yer, Zuhra, Etti qaroqchi, Mirrix* kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog`, daryo, ko`l, cho`l, qit`a nomlari): *Samarqand, Chotqol, Pomir, Ohangaron, CHirchiq, Osiy* kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O`zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O`zbekiston Oliy Kengashi* kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o`quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: *Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki* kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: *O`zbekiston Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi raisi, Bosh Qo`mondon* kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi: *Ulug` Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani* kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo`jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari: «*Sharq yulduzi*» xo`jaligi, «*O`rtoq*» konditer fabrikasi, «*Yosh kuch*» sport jamiyati, «*Turkiston*» kontsert zali, «*Yulduzli tunlar*» romani, «*Ma`rifat*» gazetasi, «*Guliston*» jurnali kabi.

Atoqli otlar, odatda, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko`plik son shaklida qo`llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi turdosh ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g`oya, anjuman kabi. Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko`p miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o`tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi *Batist* (atoqli ot) so`zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo`lsa, *muhabbat* turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko`ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar konkret otlar deyiladi: *qalam*, *daftar*, *bola*, *tog`* kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko`rish mumkin: *o`nta daftar*, *beshta bola* kabi. Birlik va ko`plik shaklida kela oladi: *bola* (birlik) – *bolalar* (ko`plik) kabi.

Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar abstrakt ot deyiladi: *tinchlik*, *iroda*, *baxt*, *quvonch* kabi.

Abstrakt otlarni sanash va ko`rish mumkin emas. Ko`plik son shaklida qo`llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlarning to`dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko`ra turdosh otlarning ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot yakka ot deyiladi: *daraxt*, *stol*, *kishi*, *daryo* kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlarning jamini, to`dasini ifodalaydigan ot jamlovchi ot deyiladi: *xalq*, *lashkar*, *to`da*, *olomon*, *ko`pchilik*, *ozchilik* kabi.

3 -§. Otlarda son kategoriyasi

Otlarga xos morfologik xususiyatlardan biri son kategoriyasidir. Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo`yilgan birlik son shakli va ko`plik son shakli tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo`llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakkalikni ajratilmaydigan predmetni anglatadi: *qalam*, *daftar*, *tog`*, *uy*, *talaba* kabi. Birlik son shaklida qo`llangan ot maxsus grammatik ko`rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo`shimcha olmagan shakli (nol ko`rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaraladi.

Ko`plik son shaklida qo`llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko`plikni) anglatadi: *qalamlar*, *daftarlar*, *tog`lar*, *uyalar*, *talabalar* kabi.

Otlarda grammatik ko`plik son shakli –*lar* affiksi bilan hosil qilinadi.

Ko`rinadiki, otlardagi birlik ma`nosi va ko`plik ma`nosi hamda bularni ifoda etuvchi shakllar yig`indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko`plik ma`nosida qo`llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo`lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko`plik son shaklida ham qo`llanadi: *xona* – *uchta xona* – *xonalar*; *bola* – *beshta bola* – *bolalar* kabi.

O`zbek tilida birlik va ko`plik son shakliga ega bo`lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo`llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar (*sevgi*, *ishonch*, *ko`ngil* kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar (*un*, *suv*, *yog`*, *guruch* kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar (*til*, *bosh*, *yurak* kabi), juft predmetni anglatuvchi otlar (*ko`z*, *qosh*, *qo`l*, *etik*, *paypoq* kabi),

atoqli otlar (*Zulfiya, Toshkent, Sirdaryo* kabi) kiradi. Ayrim hollarda bu otlarga *-lar* ko'plik affiksi qo'shila oladi. Bunday holda *-lar* ko'plik ma'nosini emas, balki quyidagi ma'nolarni ifodalab keladi:

1. Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, juft predmetni anglatuvchi otlarda *-lar* affiksi qo'shilganda ma'noni kuchaytiradi yoki ta'kidlaydi: *Kumushning qoshlari chimirildi* (A.Qodiriy).

2. Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga *-lar* affiksi qo'shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo'llik kabi ma'nolarni bildiradi: *Zilol suvlar, eram kabi bog'u-bo'stonlar* (G'ayratiy).

3. Atoqli otlarga qo'shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma'nolarni bildiradi: *Saidalar kelishdi* kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug'lik munosabatini bildiruvchi (*ota, ona, buvi, aka, opa* kabi) otlarga egalik qo'shimchasidan keyin *-lar* affiksi qo'shilganda, bu otlar hurmat ma'nosini anglatadi: *otamlar, opamlar, buvimlar* kabi.

Otlarda ko'plik ma'nosi turli xil usullar bilan ifodalanadi.

1. Otlarda ko'plik ma'nosi, asosan, *-lar* affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Ko'plik ma'nosining bunday maxsus grammatik ko'rsatkich bilan ifodalanishi ko'plikning **morfologik usul** bilan ifodalanishi sanaladi: *eshiklar, ko'chalar* kabi. Bunday otlarga grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko'plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko'plik ma'nosi, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

2. Otlarda ko'plik ma'nosi leksik ma'nosi ko'p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo'lsa ham, bir turdagi predmetlarning to'dasini, jamini bildiradi: *to'da, gala, aholi, xalq, olomon* kabi. Ko'plik ma'nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi **leksik-semantik** usul deyiladi. Bunday ma'nodagi otlarga grammatik jihatdan birlik shaklda, lekin semantik jihatdan ko'plikda deb qaraladi.

3. Otlarda ko'plik ma'nosi ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar, sanoq sonlar, gumon olmoshlarini keltirish, so'zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan ko'plik ma'nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: *ko'p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to'da-to'da odam* kabi.

4 -§. Otlarda aloqa-munosabat kategoriyalari Otlarda egalik kategoriyasi

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba'zan predmetga) taalluqli ekanligini ko'rsatuvchi umumiy ma'nolar va bu ma'nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya'ni so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affikslar **egalik affikslari** deyiladi. Egalik affikslari shaxs ma'nosi bilan birga uning sonini (birlik yoki ko'plik ma'nosini) ham ifodalaydi. Egalik affikslari quyidagi jadvalda berilgan.

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-(i)m	-(i)miz
II shaxs	-(i)ng	-(i)ngiz
III shaxs	-i, -si	-i, -si

Jadvaldan ko'rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko'plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko'p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog'lanib kelgan so'zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: uning kitobi – birlik, ularning kitobi – ko'plikdir.

Shuningdek, egalik affikslari ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga qarab ikki xil shaklda qo`llanadi.

Shaxs	Birlik		Ko`plik	
	unlidan so`ng	undoshdan so`ng	unlidan so`ng	undoshdan so`ng
I shaxs	<i>sovg`a+ -m</i>	<i>daftar+ -im</i>	<i>sovg`a+ -miz</i>	<i>daftar+ -imiz</i>
II shaxs	<i>sovg`a+ -ng</i>	<i>daftar+ -ing</i>	<i>sovg`a+ -ngiz</i>	<i>daftar+ -ingiz</i>
III shaxs	<i>sovg`a+ -si</i>	<i>daftar+ -i</i>	<i>sovg`a+ -si</i>	<i>daftar+ -i</i>

Egalik affikslari odatda, ko`plik affiksidan keyin qo`shiladi: *kitob+ -lar+ -im* kabi.

Egalik affiksi qo`shilgan ot, odatda, qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so`z bilan bog`lanadi: daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so`zi kabi. Bu bog`lanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan so`zga qaramli ekanligini ko`rsatadi.

Egalik affiksini olgan ot ba`zan chiqish kelishigidagi ot bilan ham bog`lanishi mumkin. Masalan: talabalardan bir guruhi kabi. Bunday bog`lanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik ma`nosini emas, balki aloqadorlik, mansublik ma`nosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) ma`nosi mavjud.

Egalik affiksi I va II shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq ko`rsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *mening burchim, sening burching, bizning burchimiz, sizning burchingiz* kabi. III shaxsda esa egalik affiksini olgan ot qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan so`zlar bilan ham bog`lana oladi: *uning burchi, farzandning baxti, ko`plarning orzusi* kabi.

Ba`zan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat o`zgacha bo`lishi mumkin, ya`ni II shaxs birlik sondagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning ko`pligi uchun qo`llanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning II shaxs ko`plik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qo`llanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatq kabi ma`nolar, ikkinchi holda esa hurmat ma`nosi ifodalanadi.

Ot ko`plik son shaklida kelib, ko`plik ma`nosini ifodalaganda, egalik affiksi *-lar* qo`shimchasidan keyin qo`shiladi: *opalarim* kabi. Lekin hurmat ma`nosi ifodalanganda, egalik affikslari *-lar* qo`shimchasidan oldin qo`shiladi: *opamlar, akamlar* kabi.

Egalik affikslari otning gapdagi sintaktik vazifasini ko`rsatmaydi.

Ba`zi otlarga egalik affikslari qo`shilganda, so`z tarkibida turli fonetik o`zgarishlar ro`y beradi. Bular quyidagilar:

1. **k, q** undoshi bilan tugagan ko`p bo`g`inli so`zlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir bo`g`inli so`zlarga egalik affikslari qo`shilganda, k undoshi g undoshiga, q undoshi g` undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: *tilak – tilagi, yurak – yuragi, bek – begi, kubok – kubogi, qishloq – qishlog`i* kabi. Lekin ko`p bo`g`inli o`zlashma so`zlarga, bir bo`g`inli so`zlarga (ko`p hollarda) egalik affikslari qo`shilganda k, q undoshi asliga mos holda aytiladi va yoziladi: *ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherking, erk – erki; huquq – huquqim, zavq – zavqi* kabi.

2. *O`rin, qorin, burun, o`g`il, bo`yin, ko`ngil, singil* kabi otlarga egalik affikslari qo`shilganda, ikkinchi bo`g`indagi i, u unlilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: *o`rin – o`rnim, qorin – qornim, burun – burning, o`g`il – o`g`lim, ko`ngil – ko`ngli, singil – singlim* kabi.

3. *Parvo, obro`, mavqe, avzo, mavzu* so`zlariga I va II shaxs egalik affikslari qo`shilganda, so`z tarkibida bir y tovushi qo`shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim,*

parvoying, obro`yim, obro`ying kabi; III shaxsda esa *parvo, obro`, mavqe, avzo* so`zlari *parvoyi, obro`yi, mavqeyi, avzoyi* kabi, *mavzu* so`zi esa *mavzusi* tarzida aytiladi va yoziladi.

5-§. Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot (yoki otlashgan so`z)ning boshqa so`zlarga bo`lgan sintaktik munosabatini ko`rsatuvchi ma`nolar va bu ma`nolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatik ma`no va uni ifoda etuvchi shakllarni o`z ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, jo`nalish kelishik, o`rin-payt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatik ma`nolar hamda bu ma`nolarni ifodalovchi *-ning, -ni, -ga (-ka,-qa), -da, -dan* kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o`z nomi, ifoda shakliga ega, ma`lum bir so`roqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	So`roqlari
Bosh kelishik	<i>Saida, kitob, Toshkent</i>	<i>kim? nima? qayer?</i>
Qaratqich kelishigi	<i>Saidaning, kitobning, Toshkentning</i>	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
Tushum kelishigi	<i>Saidani, kitobni, Toshkentni</i>	<i>kimni? nimani? qayerni?</i>
Jo`nalish kelishigi	<i>Saidaga, kitobga, Toshkentga</i>	<i>kimga? nimaga? qayerga</i>
O`rin-payt kelishigi	<i>Saidada, kitobda, Toshkentda</i>	<i>kimda? nimada? qayerda</i>
Chiqish kelishik	<i>Saidadan, kitobdan, Toshkentdan</i>	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>

Otlarda kelishik affikslari **turlovchi affikslar** deb ham yuritiladi. Otlarning kelishiklar bilan o`zgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

Kelishik affiksi yo`q holat bosh kelishik bo`lib, bunday shakldagi ot ko`pincha boshqa so`zni o`ziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo`nalish, o`rin-payt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so`zlarga grammatik jihatdan tobe bo`ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov)*. Bu gapda *aql* so`zi bosh kelishikda bo`lib, affiksi bo`lmagan shaklda *qutqaradi* fe`liga nisbatan hokim holatda; insonni so`zi *-ni* tushum kelishigi shakli vositasida, *ayb (-dan)*, *kamchiliklardan* so`zlari *-dan* chiqish kelishigi vositasida *qutqaradi* fe`liga tobe bo`lib kelgan.

Kelishik shaklidagi otlar boshqa so`zlar bilan o`zaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, jo`nalish, o`rin-payt va chiqish kelishiklari, odatda, ot bilan fe`lning sintaktik munosabatini ko`rsatadi: *oilaning ko`rki, onani ardoqlamoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi*.

Ba`zan kelishik shaklidagi otlar sifat, son, olmosh, ravish, undov bilan ham bog`lanib, ularga tobe bo`lib keladi: *ipakdan mayin, talabalardan beshtasi, Barnoning o`zi, xonada ko`p, holiga voy* kabi.

Kelishik shaklida kelgan otning ma`nosi va vazifasi uning leksik, grammatik ma`nosi, qanday so`zlar bilan (fe`l, ot) bog`lanishiga qarab aniqlanadi. Masalan: jo`nalish kelishigining asosiy ma`nosi harakatning yo`nalish o`rnini ko`rsatishidir: *maktabga bordi*. Bu ma`nodan tashqari jo`nalish kelishigida kelgan ot vosita, payt, atash, maqsad ma`nolarini ifoda qiladi: *rasmga qaradi, kuzga qoldirildi, singlisiga oldi, o`qishga keldi* kabi. Lekin kelishik ma`nolaridan biri asosiy ma`no sanaladi, kelishik nomi shu asosiy ma`noga ko`ra nomlanadi.

Bosh kelishikdagi ot shaxs, predmet, voqea-hodisalarning nomini ataydi. *Kim? nima? qayer?* kabi so`roqlardan biriga javob beradi. Bu kelishikning ko`rsatkichi yo`q, ya`ni nol ko`rsatkichli shaklda keladi. Bunday shakl tahlilda Ø belgisi bilan ifodalanadi.

Bosh kelishik shaklida kelgan otning asosiy sintaktik vazifasi ega vazifasida kelishdir. Masalan: *Himmatlilik o`zining saxovati bilan odamlar qalbiga singib ketadi. (O`Mahkamov)*

Nutqda oz uchrasada, ega vazifasidagi so`z qae? so`rog`iga ham javob bo`lib keladi, bunday holda o`rin predmeti ma`nosi anglashiladi. Masalan: *Toshkent – tinchlik shahri.*

O`zbek tilida bosh kelishikdagi ot yana bir necha sintaktik vazifani bajaradi.

1.Kesim vazifasida keladi: *Ilm – insoniyat gavhari (Bedil).*

2.Izohlovchi vazifasida keladi: *Navro`zda ona tabiat uyg`onadi.*

3.Sifatlovchi vazifasida keladi: *Po`lat pichoq qinsiz qolmas (Maqol).* Bunda bosh kelishik shaklida kelgan ot boshqa ot oldida kelib, *qanday? qanaqa?* so`roqlaridan biriga javob beradi.

4. Hol vazifasida keladi: *Yulduzlar chaman-chaman yonadi (O).*

5. Undalma vazifasida keladi: *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot! Undalma vasifasida kelgan bosh kelishikdagi ot gap bo`laklari bilan grammatik jihatdan bog`lanmaydi.*

6.Nominativ (atov) gap vazifasida keladi: *Subhidam. Quyosh yotog`idan bosh ko`tardi (T.Q.).*

Bundan tashqari bosh kelishikdagi otlar ko`makchi shaklda kelib to`ldiruvchi va hol vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Igna bilan quduq qazib bo`lmas (Maqol).* Yuksak *quyosh kabi, yuksak oy kabi. Sep bilan bezalsin yurtning fazosi (Uyg`un).*

Qaratqich kelishigi biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga yoki shaxsga qarashli ekanligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigida kelgan ot *kimning? nimaning? qaerning?* kabi so`roqlardan biriga javob beradi. –*ning* affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Bilim va donishmandlik insonning bezagidir (A.Navoiy).*

Ba`zan she`riyatda qaratqich kelishigi egalik affiksidan so`ng –n shaklida ham qo`llanadi: *Har bolam ufurgan nafasin atrii. She`rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G`.G`ulom).*

Qaratqich kelishigidagi ot egalik affiksini olgan ot bilan grammatik jihatdan bog`lanib, gapda aniqlovchining turi qaratuvchi vazifasida keladi. Qaratqich kelishigidagi so`z qaratuvchi, unga bog`lanib kelgan egalik affiksini olgan ot esa qaralmish sanaladi. Masalan: *Guruchning kurmagi bor, yomonning to`g`mog`i bor (Maqol).*

Qaratqich kelishigi ikki xil – belgili yoki belgisiz shaklda qo`llanadi.

Qaratqich kelishigi –*ning* (-n) affiksi bilan qo`llansa, belgili sanaladi. Belgili qaratqich kelishigidagi ot aniq qarashlilik ma`nosini ifodalaydi: *daraxtning ildizi, onaning baxti* kabi.

Qaratqich kelishigi –*ning* affiksi bilan qo`llanmasa, belgisiz sanaladi: *umid uchquni, bahor fasli* kabi. Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o`zi bog`lanib kelgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigidagi ot anglatgan predmetga aloqador hodisa ekanligini ifodalaydi.

Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o`zi bog`langan ot bilan ma`no va grammatik jihatdan juda zich bog`langan bo`lib, ular orasiga boshqa so`z kiritish mumkin emas.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgili qo`llanadi:

1.Qaratqich kelishigidagi ot shaxs otlari bo`lganda: *Zulfiyaning xati, talabaning bahosi kabi.*

2.Butunning qismini anglatgan otlar: *uzukning ko`zi, stolning oyog`i.*

3.Qaratqich kelishigidagi so`z o`zi bog`latgan otdan anglashilgan predmet bilan o`zaro genetik aloqada bo`lsa: *buvining nevarasi, sherning bolasi.*

4.Qaratqich kelishigidagi so`z manba ma`nosini ifodalaganda: *olimning ma`ruzasi, talabaning fikri.*

5.Qaratqich kelishigidagi so`z bilan qaralmish o`rtasida boshqa so`zlar kelganda: *shaharning baland imoratlari, yozning issiq shamoli* kabi.

6. Qaratqich kelishigida ot o`zining maxsus aniqlovchisiga ega bo`lganda: *alo`chi o`quvchining hulqi* kabi.

7. Qaratqich kelishigidagi soʻz tarkibida –lar koʻplik affiksi qoʻllanganda: *qizlarning raqsi, gullarning hidi* kabi.

8. Qaralmish otlashgan soʻzlar bilan ifodalanganda: *olmaning shirini, soʻzning ozi, doʻstlarning uchtasi* kabi.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz qoʻllanadi:

1. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot abstrakt otlar bilan ifodalanganda: *muhabbat sehri, bilim manbai, ilm ahli, tafakkur gulshani* kabi.

2. Qaratqich va qaralmish munosabatidagi otlar payt maʼnosini anglatganda: *bahor fasli, oqshom payti, tong chogʻi, yakshanba kuni* kabi.

3. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot ifodalagan predmetning qaralmish ifodalagan predmetga umumiy xosligini bildirganda: *ipak qurti, er islohoti* kabi.

4. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot nomiga qoʻyilgan, atab qoʻyilgan otlar bilan ifodalanganda: *Navoiy teatri, Orol dengizi, Toshkent shahri* kabi.

5. Qaratqich kelishigi shaklidagi otlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng soʻnggisidagi oldingilari belgisiz shaklda qoʻllanadi: *Toshkent Davlat pedagogika universiteti, boshlangʻich taʼlim va defektologiya fakulteti boshlangʻich taʼlim boʻlimining talabasi* kabi.

Tushum kelishigi ot ish-harakatni oʻz ustiga olgan predmetni anglatadi. Tushum kelishigidagi ot, odatda, ish-harakatni oʻz ustiga olgan predmetni, yaʼni obʼekt maʼnosini ifodalaganda kimni? nimani? soʻrogʻiga javob beradi: *Hayot harakatni talab qiladi (Arastu).*

Tushum kelishigidagi otning negizi oʻrin maʼnosini anglatga, qaerni? soʻrogʻiga javob beradi: *Hujrani yasatganmisan? (A.Qahhor). Toʻrtta karnay, oltita surnayning shovqini koʻkni tutdi (O.).*

Tushum kelishigi –ni affiksi bilan shakllanadi: *Ulugʻ kishilarni mehnat etiltiradi («Tafakkur gulshani»).*

Baʼzan sheʼriyatda egalik affiksidan soʻng –n shaklida ham uchraydi: *Olmazorlar gulin toʻkadi, Meva bogʻlab shoxin bukadi (H.O.).*

Tushum kelishigida kelgan ot feʼl bilan bogʻlanadi va gapda asosan, vositasiz toʻldiruvchi vazifasini bajaradi.

Tushum kelishigi ham qaratqich kelishigi singari 2 xil shaklda qoʻllanadi: belgili tushum kelishigi va belgisiz tushum kelishigi.

Belgili tushum kelishigi shaklidagi ot –ni (-n) affiksini olgan holda keladi: *Xushroʻyning rahmsiz muhokamasidan oqqan bu haqiqatlar Zaynabni yigʻlatdi (A.Qodiriy).*

Belgisiz tushum kelishigi shaklidagi otda esa –ni affiksi qoʻllanmaydi: *Gul tufayli tikan suv ichar (Maqol).*

Tushum kelishigining ham belgili va belgisiz shaklda qoʻllanishi maʼno talabi va grammatik holatga koʻra belgilanadi. Belgisiz tushum kelishigidagi otning tushum kelishigida ekanligi uning mazmunidan va feʼlga bogʻlanishidan bilinib turadi.

Belgisiz tushum kelishigidagi ot feʼl kesim bilan juda zich bogʻlangan boʻlib, ular orasiga boshqa soʻzni kiritib boʻlmaydi: *Nazira singlisiga xat yozdi.*

Tushum kelishigi quyidagi hollarda faqat belgili qoʻllanadi:

1. Tushum kelishigi shaklidagi ot atoqli ot bilan ifodalangan holda: *Saidani oʻz qanoti ostiga oldi (A.Qahhor).*

2. Tushum kelishigidagi ot payt bildiruvchi otlar bilan ifodalansa: *Zulfiya taʼtilni yaxshi oʻtkazdi.*

3. Tushum kelishigidagi ot oʻz aniqllovchisiga ega boʻlsa: *Bu kuchli irodani, bu jahoniy qudratni har kimki mensimasa, oʻziga-oʻzi zolim (Gʻ.Gʻulom).*

4. Tushum kelishigidagi ot bilan uni boshqargan feʼl oʻrtasida boshqa soʻzlar kelsa: *Bogʻni bir bogʻbon yaratadi, Ming odam bahramand boʻladi (Hikmatlar xazinas).*

5. Tushum kelishigi shaklidagi ot, yaʼni kelishik affiksidan oldin egalik affiksi boʻlsa, belgili qoʻllanadi: ... *Uzoq vaqt hayotda yoʻlini topolmay yuribdi (A.Qahhor).*

SHuningdek, boshqa soʻz turkumlari (olmosh, feʼlning harakat nomi shakli, otlashgan soʻzlar) faqat belgili tushum kelishigi shaklida keladi.

Joʻnalish kelishigidagi ot ish-harakat yoʻnalgan predmetni, shuningdek, harakatning bajarilish payti, ish-harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni anglatadi. Otlarda joʻnalish kelishigining asosiy maʼnosi harakatning yoʻnalish nuqtasini ifodalashdir. Obʼekt, payt, sabab, maqsad kabi maʼno xususiyatlarining ifodalanishi bu kelishik shaklini olgan va uni boshqargan soʻzning leksik maʼnosiga bogʻliq. SHu maʼnolariga koʻra joʻnalish kishilik shaklidagi ot *kimga? nimaga? qayerga? qachon?* kabi soʻroqlarga javob beradi.

Joʻnalish kelishigi –ga affiksi bilan shakllanadi: daftarga, osmonga kabi. Lekin soʻz negizi k tovushi bilan tugasa, -ka shaklida: q tovushi bilan tugasa, -qa shaklida qoʻshiladi: *terak-terakka, qishloq-qishloqqa* kabi.

Joʻnalish kelishigidagi otlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1.Harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni anglatganda, kimga? yoki nimaga? soʻrogʻiga javob boʻladi va gapda vositali toʻldiruvchi vazifasida keladi: *Mahmadona, valdirovchi odam ochiq bir maktubga oʻxshaydi (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).*

2.Harakatning yoʻnalish oʻrnini anglatganda, qaerga? soʻrogʻiga javob boʻladi va oʻrin holi vazifasida keladi: *Qishloqqa shahar tutash, ikkov birga hamnafas (Gʻ.Gʻulom). Inson agar jahl qilsa osmonni ham yerga olib tushadi (Bedil).*

3.Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? soʻrogʻiga javob boʻladi va payt holi vazifasida keladi: *Toʻy koʻklamga belgilandi.*

Shuningdek, joʻnalish kelishigi shakli feʼlning harakat nomi, otlashgan sifat doshlarga qoʻshilib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, *nega? nima maqsadda?* soʻroqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Men Fargʻonadan ataylab siz bilan koʻrishishga, rozi boʻlsangiz, otpuska ichida toʻy qilishga kelgan edim (Oydin). Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman (A.M.).*

Oʻrin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish oʻrnini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik maʼnoni anglatishiga qarab oʻrin, payt, obʼekt maʼnolari haqida gapiriladi. SHu maʼnolariga koʻra oʻrin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qaerda? qachon? kabi soʻroqlarga javob beradi. Oʻrin-payt kelishigi –da affiksi bilan shakllanadi: *Sada tagidagi hovuzning zilol suvida yaproqlar suzadi (S.Z.). Ayvonda bosma guli boʻz koʻrpa yopilgan pastakkina tanchada qizlar oʻtiradi (O.). SHavvozlarda shuncha hunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz (H.N.).*

Oʻrin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1.Ish-harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni anglatib, kimda? nimada? soʻrogʻiga javob beradi va gapda vositali toʻldiruvchi vazifasini bajaradi: *Bolaga otaning mehnati singgan boʻlsa, soʻng u bolaning hulq-atvorida bilinadi (YUsuf Xos Hojib).*

2.Ish-harakatning bajarilish oʻrnini anglatib, qaerda? soʻrogʻiga javob beradi va gapda oʻrin holi vazifasini bajaradi: *Vohidlarning qishlogʻida boshqa erlarda juda kam uchraydigan halim va shirin olma bor. (O.Y.)*

3.Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? soʻrogʻiga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: *Bahorda shaftoli gullari koʻm-koʻk maysalar ustida toʻkilib qoladi (M.I.).*

4.Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? soʻrogʻiga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi (O.).*

Baʼzan predmet yoki hodisaning boʻlish oʻrnini, yoshini, holatini ifodalab, *qayerda? nechada? kimda? nimada?* soʻroqlaridan biriga javob berib, gapda kesim vazifasini bajaradi: *Singlim uyda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlikda.*

Chiqish kelishigi shaklidagi ot ish-harakatning kelib chiqish oʻrni, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni anglatadi. SHu maʼnolariga koʻra chiqish kelishigi shaklidagi ot *kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?* kabi

soʻroqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishigi –dan affiksi bilan shakllanadi: *Insonga bilimdan durustroq biror narsa topilmaydi («Hikmatlar xazinasi»).*

Chiqish kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chogʻishtirish maʼnolarini anglatib, kimdan? nimadan? soʻrogʻiga javob beradi va gapda vositali toʻldiruvchi vazifasini bajaradi:

Ilmdan bir shuʻla dilga tushgan on,

Shunda bilursankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).

2. Harakatning boshlanish oʻrni, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, qayerdan? qachondan? qanday? nega? kabi soʻroqlardan biriga javob beradi va gapda oʻrin, payt, holat, sabab holi boʻlib keladi: *Ulugʻ musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulgʻaydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka toʻgʻnadi-da, oʻrnidan turdi (O.). Umaralining yurakdan yozgan iliq soʻzlari uning koʻnglini shodlikka toʻldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi koʻzlarida yosh (H.O.).*

3. Kimdan? yoki nimadan? kabi soʻroqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: *Shaxnoza, zerikmaydigan boʻldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva).*

6 -§. Otlarning yasalishi

Hozirgi oʻzbek tilida ot soʻz turkumi lugʻat tarkibida mavjud boʻlgan soʻzlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot soʻz turkumi boshqa soʻz turkumlariga nisbatan yangi soʻzlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdur.

Oʻzbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga koʻra soʻz negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qoʻshish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, feʼl va ravish kabi mustaqil soʻz turkumlari, shuningdek, modal va taqlid soʻz negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar maʼno jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

1. Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.
2. Narsa, qurol, oʻlchov birligi otlarini yasovchi affikslar.
3. Oʻrin-payt otlarini yasovchi affikslar.
4. Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qoʻshilib, negizdan anglashilgan predmet bilan bogʻliq shaxs otlarini va maʼlum bir soha, kasb bilan shugʻullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

- chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi
- dosh: fikrdosh, kursdosh, zamondosh, suhbatdosh, muallifdosh
- gar,-kor: zargar, kimyogar, gʻallakor, sanʼatkor
- bon,-boz: bogʻbon, darvozabon, darboz, bedanaboz
- paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz
- kash: suratkash, aravakash, mehnatkash
- dor: chorvador, mulkdor
- shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos
- xon: kitobxon, gazetxon, gʻazalxon
- soz: mashinasoz, traktorsoz, soatsoz
- doʻz: doʻppidoʻz, etikdoʻz, mahsidoʻz, gilamdoʻz
- xoʻr: choyxoʻr, oshxoʻr.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslardan –chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi.

Yuqorida qayd etilgan –kash, -xo`r, -paz, -do`z, -boz, -gar, -soz, -xon, -shunos so`z yasovchi affikslari tojik tilida fe`l o`zaklari bo`lib, o`zbek tilida so`z yasovchi affiks vazifasini bajaradi.

Narsa, qurol, o`lchov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe`l negiziga qo`shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo`lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo`llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so`z negizlari narsa, qurol, o`lchov birligi otlarini yasashga asos bo`la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq: elak, kurak, teshik, pirpirak, bo`lak, bo`yoq, so`roq, chopiq, topshiriq, yutuq, o`roq kabi.

-gich (-g`ich, -kich, -qich): suzgich, o`chirg`ich, qirg`ich, ko`rsatkich, tutqich, qisqich.

-gi (-ki, -qi, -g`i, -g`u): supurgi, kulgi, tepki, chopqi, tutatqi, yoqilg`i, cholg`u.

-m (-im, -um): to`plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum.

-ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar), isitma, jamg`arma.

-don: qalamdon, guldond.

-indi: yuvindi, chirindi, qirindi.

-qin (-qun, -g`in, -g`un): to`lqin, toshqin, uchqun, yong`in, yulg`un.

-in (-un, -on): yig`in, tugun, to`zon.

-ak (-oq): qarsak, varrak, qaltiroq.

-a: sharshara, jizza.

-os: gulduros, chuvvos.

-gak (-kak): ilgak, eshkak.

-doq: qovurdoq.

-moq (-mak): quymoq (ovqat turi), chertmak.

-cha: qizilcha, olacha.

-chiq: yopinchiq.

-ildoq: shaqildoq.

-machoq: bekinmachoq, tortishmachoq.

-noma: taklifnoma, tashakkurnoma, vasiyatnoma.

Yuqorida sanalgan affikslardan –a, -os, -gak, -doq, -moq, -cha, -chiq, -ildoq, -machoq affikslari ot yasashda kam unum so`z yasovchi affikslar sanaladi.

O`rin-joy oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo`shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo`lgan, ekiladigan, dam oladigan, yashaydigan o`rin-joy otini yasaydi. Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-zor: olmazor, gulzor, bug`doyzor

-loq: o`tloq, toshloq, qumloq

-iston: O`zbekiston, guliston, qabriston

-goh: oromgoh, sayilgoh

-xona (affiksoid): choyxona, oshxona, yotoqxona, sartaroshxona

-qoq: botqoq (fe`l negizidan yasalgan o`rin-joy oti).

Abstrakt ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe`l, ravish, ba`zan modal so`z negizlariga qo`shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog`liq abstrakt ma`nodagi ot yasaydi. Bular quyidagilar:

-lik (-liq): go`zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko`plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o`zlik, manmanlik (olmosh negizidan); yo`qlik, borliq (modal so`z negizidan).

-ch (-inch): sevinch, quvonch, tayanch, qo`rqinch (fe`l negizidan yasalgan)

-chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan), xursandchilik (sifat negizidan), yo`qchilik (modal so`z negizidan yasalgan).

-gilik, -kilik: ko`rgilik, ichkilik (fe'l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko`ra ikki va undan ortiq so`z shakllari Biron qolipda birikib, bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko`ra qo`shma va juft otlar yasaladi.

Qo`shma ot ikki va undan ortiq so`zning birikishidan hosil bo`lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo`shma ot tarkibidagi so`zlar dastlab ma`no va grammatik jihatdan tobelanish yo`li bilan (qo`shimcha aniqlovchi+aniqlanmish) tuzilgan so`z birikmasi bo`lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo`qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: ko`zoynak, belbog`, o`rinbosar kabi. Qo`shma ot bir bosh urg`u bilan aytiladi.

Qo`shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo`qolishi natijasida hosil bo`ladi:

1. Aniqlovchi+aniqlanmish: *bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshko`mir, bedapoya, so`zboshi, Beshariq, Kattaqo`rg`on.*

2. Ega+kesim: *Soykeldi, qoryog`di.*

3. To`ldiruvchi+kesim: *dunyoqarash, kungaboqar, muzyorar, otboqar, ish tashlash.*

4. Hol+kesim: *beshtotar, iskabtopar, bosvoldi.*

5. Kesim+undalma: *Yoriltosh, ochildasturxon.*

O`zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o`zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshanba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko`ra qo`shma ot bo`lsa-da, o`zbek tilida qo`shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi.

Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki so`zning grammatik jihatdan teng bog`lanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy ma`noni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqcha bilan ko`rsatiladi. Bunday juft otning qismlari 2 xil bog`lanadi: a) bog`lovchilarsiz: ota-ona, gul-lola; b) bog`lovchi vazifasidagi -u, -yu yuklamalari yordamida: *tog`-u tosh, olma-yu o`rik* kabi.

Juft ot qismlari bir so`z turkumiga oid bo`lib, qismlarining har biri o`z urg`usiga ega bo`ladi. Juft otlarning ma`nosi qismlar ma`nosining yig`indisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-ona.

Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi ma`no munosabatlarini ifodalaydi:

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bermaydi. Juft so`zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so`zning butunligicha qanday ma`no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo`ladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum so`zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to`y-tomosha.*

2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq.*

3. Ravish: *kam-ko`st.*

4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi.*

5. Fe'lning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*

6. Taqlidiy so`zlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1. Juft otning har ikkala qismi mustaqil ma`noli so`zlardan tuziladi: o`yin-kulgi, opa-singil

2. Juft otning bir qismigina mustaqil ma`noga ega bo`ladi: kiyim-kechak, bozor-o`char

3. Juft otning har ikki qismi mustaqil ma`noga ega bo`lmagan so`z bo`lishi mumkin: g`ala-g`ovur, dali-g`uli.

Juft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday juft otlar modal ma`no ifodalaydi.

Abbreviatsiya usuliga ko'ra turg'un so'z birikmalarini turli usullar bilan qisqartish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan so'z yasash o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, nutqda ixchamlikka erishish maqsadida qo'llaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan o'zlashtirilgan bir qator qisqartma otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning o'zbek tilidagi shakli ishlatilmoqda. *GES, ZAGS* – aynan o'zlashtirilgan, *VAK* – *Visshaya Attestatsionnaya Komissiya*, *OAK* – *Oliy Attestatsiya komissiyasi*, *GA* – *gosudarstvennaya attestatsiya* – *DA* – *davlat attestatsiyasi* kabilar o'zbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lug'at tarkibidan joy olmoqda: *DTM, DAN, O'zFA* kabi.

Qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha bo'ladi:

1.Qisqartirilayotgan so'zlarning birinchi tovushlaridan tuziladi: *BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti)*, *XXR (Xitoy Xalq Respublikasi)*, *DTM (Davlat test markazi)*; *DAN (davlat avtomobil nazorati)*.

2.Qisqartirilayotgan so'zning bosh qismi va keyingi so'zlarning birinchi tovushlaridan: *ToshDIU (Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti)*, *O'zFA (O'zbekiston Fanlar Akademiyasi)*.

3.Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'z to'liq olinadi: *pedkolledj (pedagogik kolledj)*, *pedamaliyot (pedagogik amaliyot)*.

4.So'zlarning bosh qismlaridan: *Toshunivermag (Toshkent universal magazini)*, ...

7 -§. Otlarda modal shakl yasalishi

Otlarda so'z o'zgarish, so'z yasaliş xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik ma'nosiga qo'shimcha modal ma'no qo'shilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar o'z leksik ma'nosiga qo'shimcha kichraytish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik kabi modal ma'nolarni ifodalaydi.

Otlarda bu modal ma'nolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga ko'ra otning leksik ma'no ifoda etuvchi qismiga modal shakl yasovchi affikslarni qo'shish orqali modal ma'no yasaladi. Bu usulga ko'ra otlarning kichraytish, erkalash, hurmat kabi modal shakllari hosil qilinadi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

-cha: *qizcha, uycha*

-chak, -choq: *kelinchak, qo'zichoq, toychoq*

-loq, -aloq: *joyloq, bo'taloq, qizaloq*

-gina: *bolagina, qizgina*

-xon, -jon, -oy, -boy: *otaxon, onajon, Ra'noxon, Yulduzoy, Karimboy*.

Otni maxsus takrorlash yo'li bilan gumon, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal ma'nolar yasaladi. Bu usulga ko'ra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi:

1.Ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa p, m, s, ch, d, j, t tovush orttiriladi: *un-pun, ot-pot, o'rik-mo'rik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.

2.Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagi birinchi undosh p, m, s, ch, b tovushlaridan biri bilan almashtiriladi: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, poda-moda, patir-satir, meva-cheva, g'idi-bidi* kabi.

3.Otning takrorlanuvchi qismida keng va cho'ziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.

4. Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.

Ba'zan otning o'zi aynan hech o'zgarishsiz takrorlangan holda qo'llanib, kuchaytirish ma'nosini hosil qiladi: *tog`-tog`, xirmon-xirmon* kabi.

Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi (semantik usul). 1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol* (odam); 2) fe'ldan otga ko'chish: *kelajak* (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qo'ydi-chiqdi*.

So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash. *Lik-lik* (ko'kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

8 -§. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilishi jihatdan sodda ot, qo'shma ot, juft ot, qisqartma otlarga bo'linadi.

1. Sodda ot bir o'zak morfemadan tashkil topadi: *daraxt, kitoblar, gulzor, uycha* kabi.

2. Qo'shma ot ikki va undan ortiq o'zak morfemaning birikishidan hosil bo'ladi: *belbog`, atirgul, oqsoqol* kabi.

3. Juft ot ikki o'zak morfemaning o'zaro teng bog'lanishidan tuziladi: *aka-uka, o'y-xayol, temir-tersak* kabi.

4. Qisqartma otlar birikma qismlarini qisqartirish yo'li bilan tuzilgan otlar: *AQSH, MDH, O'zMU* kabi.

5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim, yor-yor* (qo'shiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'rtasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan **u, yu** tovushlari bo'lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo'yilmaydi: *Onayu bola - gulu lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi*. Tilimizda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh **p** eki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi **takroriy** otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	uning shaxs-soni aniqlanadi.
2. Ma'no turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlarning turlari).	6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash ma'nolari bo'lsa, aniqlanadi.
3. Birlik yoki ko'pligi (soni)	7. Tuzilish turi.
4. Kelishigi.	8. Tub yoki yasamaligi.
5. Egalik qo'shimchasi bo'lsa,	9. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Ot turkumining ta'rifi va so'roqlarini ayting, misollar keltiring.
2. Otlarning xususiyatlari va gapdagi vazifalarini ayting.
3. Turdosh otlar deb qanday otlarga aytiladi?
4. Qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
5. Birlik shaklda ko'plikni ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
6. Atoqli otlarning ta'rifi va turlari haqida gapiring.

7. Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishiga misollar keltiring.
8. Otlardagi birlik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
9. Otlardagi ko'plik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
10. Qanday otlar faqat birlikda qo'llanadi?
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlarga **-lar** qo'shimchasi qo'shilsa, qanday ma'no ifodalanadi?
12. **-lar** qo'shimchasi yana qanday turkumdagi so'zlarga qo'shiladi va qanday ma'nolarni ifodalaydi?
13. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
14. Kelishiklarni qo'shimchalari bilan aytib bering.
15. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so'zlarga bo'jlanishi haqida gapiring.
16. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
17. Qaysi kelishik qo'shimchalari qisqaradi?
18. Egalik qo'shimchalari qanday ma'noni ifodalaydi?
19. Egalik qo'shimchalari bilan bo'liq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
20. Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalarni misollari bilan sanab ko'rsating .

SIFAT

1 -§. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning doimiy, o'zgarmas belgisini ifodalaydigan so'zlar sifat deyiladi.

Sifat mustaqil so'z turkumi sifatida uch xil belgiga ega:

1. Leksik-semantik belgisi. Sifat belgi ma'nosini bildiradi.

2. Morfologik belgisi: Sifat *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi keng bo'lib, ma'nosiga ko'ra bir necha guruhga ajratiladi:

a) rang-tus ma'nosini bildiradigan sifatlar: *oq, qizil, sariq, havo rang, kul rang, yashil, zangori*;

b) hajmi ma'nosini bildiradi: *keng, tor, baland, past, uzun, chuqur, yirik, mayda*;

d) shakl va ko'rinish ma'nosini bildiradi: *dumaloq, yassi, egri, qiyshiq, do'ng*;

e) maza-ta'm ma'nosini bildiradi: *shirin, achchiq, nordon, sho'r, taxir, chuchmal, bemaza*;

f) xarakter-xususiyat ma'nosini bildiradi: *muloyim, odobli, shirinso'z, chaqqon, sho'x, yalqov, dangasa, chechan, qo'rs, qaysar*. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar ijobiy yoki salbiy xususiyatlarni ifodalaydi;

j) hid ma'nosini bildiradi: *sassiq, qo'lansa, badbo'y, xushbo'y, muattar*;

h) holat ma'nosini bildiradi. Holat bildiruvchi sifatlar ikki xil bo'ladi:

1) psixik holatni ifodalaydi: *xursand, xafa, shod, kasal, injiq*;

2) tabiiy holatni ifodalaydi: *yosh, qari, keksa*.

Sifat belgini bevosita yoki bivosita ifodalaydi. Predmetning doimiy belgisini bildiradigan belgini bevosita ifodalaydigan sifatlar asliy sifat deyiladi. Sifatning yuqoridagi ma'no turlari sifatni bevosita ifodalaydi.

Asliy sifatlar belgini darajalab ko'rsata oladi: *katta, kattaroq, eng katta* kabi.

Juft sifatlar asosan asliy sifatlardan tarkib topadi: *yosh-qari, yaxshi-yomon* kabi.

Belgini bivosita, ya'ni biror narsa va hodisaga nisbat berish, o'xshatish orqali ifodalaydigan sifatlar **nisbiy sifat** deyiladi.

Nisbiy sifatlar boshqa so'z turkumlaridan yasaladi va xoslik, o'xshashlik, o'rin yoki paytga munosabat, mo'ljal ma'nolarini bildiradi:

a) xoslik ma'nosini ifodalaydigan sifat ot turkumidagi so'zga *-iy, -viy* qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *zamonaviy, oilaviy, ma'naviy, siyosiy*;

b) o'xshashlik ma'nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zga –simon, -sifat birliklarini qo'shish bilan yasaladi: *odamsimon, hayvonsifat, devsifat*;

v) o'rin va payt ma'nolarini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zlarga –gi, -qi, -ki, -dagi affiksini qo'shish bilan yasaladi: *qishki, yozgi, bahorgi, bulturg, tushki, kechki*;

g) mo'ljallanganlik, xoslik, o'lchov ma'nolarini ifodalovchi sifatlar ot turkumidagi so'zlarga –lik affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ko'rpalik, ko'rpachalik, toshkentlik, ko'ylaklik*.

Sifat ba'zan ravish o'rnida qo'llanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin: *ma'noli gapirmoq, chiroyli yozmoq, yaxshi o'qimoq* kabi.

Sifatning belgisini darajalab ko'rsatishi (*qizil, qizilroq, eng qizil, qip-qizil*), yasallish sistemasiga egaligi otlashishi uning morfologik belgilaridan hisoblanadi.

3. Sifatning sintaktik belgisi. Sifat gapda otga, ba'zan fe'lga bitishuv usuli orqali bog'lanadi va o'zi bog'lanib kelayotgan so'zga tobelanadi.

Sifat otga bog'lanib kelganda, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Misol: *Biz do'stlarning eng yaxshi do'sti, dushmanlarning eng kuchli dushmani ekanligimizni ham oqil odamlar tushunsin. (Y.Shukurov).*

Sifat fe'lga bog'lanib kelganda vaziyat holi vazifasini bajaradi. Misol: *Yulduzlar odatdagidan ko'ra toza, kattaroq, yorqinroq ko'rinardi. (P.Qodirov).*

2 -§. Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgini miqdorga ko'ra nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajasi deyiladi. Sifatlarda uch xil daraja bor:

1. Oddiy daraja. Predmetning belgisi boshqa predmetdagi xudi shunday belgiga qiyos qilinmasa, oddiy darajadagi sifat deyiladi. Oddiy darajadagi sifat belgining me'yorida ekanini ko'rsatadi va u maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi: *go'zal tabiat, shirin qovun, keng hovli*.

2. Qiyosiy daraja. Predmet belgisining boshqa predmetdagi xudi shunday belgidan ortiq yoki kam ekanligining ifodalaydigan sifatlar qiyosiy darajadagi sifat deyiladi. Qiyosiy daraja quyidagi usullar bilan hosil qilinadi:

1) morfologik usul. Oddiy darajadagi sifatga –roq affiksini qo'shish yordamida yasalladi. Bunda gap mazmunidan chog'ishtirish, qiyoslash ma'nosi anglashilib turadi. Misol: *Shu lahzada unga Farhod har vaqtdagidan donoroq va hatto savlatliroq ko'rinib ketdi. Donoroq, savlatliroq sifatlaridan oldin kelgan chiqish kelishigidagi so'z (har vaqtdagidan) qiyoslash mazmun munosabatini ifodalayapti. O'shandan buyon halol dehqonchilik qiladi; o'rtadan ko'ra pastroq... xo'jaligi bor. (A.Qahhor).* Bu misolda *pastroq* so'zi belgining kamligi bildiriyapti, qiyoslash ma'nosini o'rtadan ko'ra so'zlari ifodalayapti.

2) leksik usul. Qiyosiy darajadagi sifat oldidan **sal, picha, och, bir oz, xiyol, aytarli** so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *sal baland, bir oz baland,*

3) leksik-morfologik usul: *picha kattaroq, xiyol achchiqroq.*

4) fonetik usul. Unlilar cho'zib, undoshlar esa ikkilantirilib aytiladi: *balaand, chuquur, tekkis* kabi.

3. Orttirma daraja. Predmetdagi belgining boshqa predmetdagi shunday belgiga nisbatan eng ko'p, oliy darajada ekanligini ifodalash orttirma daraja deyiladi. Sifatning orttirma daraja shakli quyidagi usullar bilan ifoda qilinadi:

1) leksik usul. Oddiy darajadagi sifat oldidan *eng, juda, nihoyatda, behad, g'oyat, g'oyatda, hammadan* kabi so'zlarni keltirish bilan: *juda chiroyli, nihoyatda shirin, g'oyatda mehribon* kabi.

Leksik usulda ba'zan belgi bildiruvchi sifatlar o'rnida boshqa so'zlar ishlatilishi mumkin: *zahar (garmdori), olov (sho'x).*

Sifat tovush o'zgarishlarisiz takrorlash orqali ham orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta, shirin-shirin.*

- sifat oldidan to`q, jiqqa, tim, g`irt kabi so`zlarni keltirish bilan: jiqqa ho`l, tim qora.
- sifat oldidan so`z birikmalari va iboralarni qo`llash orqali: haddan ziyod (chiroyli), quling o`rgilsin (jonon).

2) fonetik usul. Bunda sifatni tovush o`zgarishlari orqali takrorlash yo`li bilan.

- sifatning birinchi bo`g`ini ikkinchi bo`g`inidagi undosh bilan takrorlanadi: dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun kabi.
- sifatni birinchi bo`g`inidagi p undoshi qo`shib takrorlanadi: sap-sariq, qip-qizil.
- sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib, unga p,m tovushlaridan biri qo`shiladi va undan keyin so`zning o`zi takrorlanadi: yap-yangi, ko`m-ko`k.
- sifatning birinchi bo`g`inidan keyin –ppa shakli qo`shiladi: soppa-sog`, to`ppa-to`g`ri.

3 -§. Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar.

Sifat belgini ozaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga ko`ra ikki xil bo`ladi:

a) ozaytirma sifat;

b) kuchaytirma sifat.

Ozaytirma sifat o`zakdan anglashilgan belgining me`yoridan ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlariga –ish, -imtir, -mtir affikslarini qo`shib ozaytirma sifat hosil qilinadi: *ko`kish, qizg`ish, oqimtir, qoramtir*. –ish qo`shimchasi qo`shilgan ba`zi sifatlar o`zagida tovush o`zgarishlari sodir bo`ladi: *sariq+ish-sarg`ish*. Bu so`zda o`zakdagi i unlisi tushib qolgan, q undoshi g` undoshiga almashgan. *Qizil* sifatiga –ish qo`shilishi bilan o`zakdagi –il tovushlari tushib, g` tovushi orttirilgan.

Sifatlariga –gina, -kina, -qina affikslari qo`shilib, belgilarni kuchsizlantirish ozaytirishi mumkin. Bunda –k bilan tugagan sifatlariga –kina, -q bilan tugagan sifatlariga -qina, qolgan sifat shakllariga –gina affiksi qo`shiladi. Misol: *tuzukkina, oriqqina, sariqqina, kattagina*.

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim so`zlarini keltirish bilan belgi kamaytiriladi: *och pushti, nimqizil*.

Kuchaytirma sifatlar o`zakdan anglashilgan belgining ortiqqligini bildiradi. Kuchaytirma sifatlar leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi.

a) morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush o`zgarishlari orqali takrorlash yo`li bilan:

- Sifatning birinchi bo`g`ini ikkinchi bo`g`inidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun*

- Sifatning birinchi bo`g`iniga –p undoshi qo`shib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil*.

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo`shiladi va undan keyin so`zning o`zi takrorlanadi: *yap-yangi, ko`m-ko`k*.

- Sifatning birinchi bo`g`inidan keyin ppa shakli qo`shiladi: *soppasog`, to`ppato`g`ri*.

b) leksik usul. Sifat tovush o`zgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta*

Qiyosiy darajadagi sifat oldida ma`noni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham so`zlari kelishi mumkin: *yanada yaxshiroq, yana ham balandroq, yana jonliroq*.

4 -§. Sifatlarning otlashishi

Sifat turkumidagi so`zlar ba`zan ot turkumidagi so`zlarning ma`nosini ifodalab, uning vazifasini bajarib kelishi mumkin. Bunda sifat o`zining leksik va grammatik ma`nosini yo`qotib, predmetlik ma`nosini ifodalaydi. Gapda sifat bog`lanib kelayotgan otning tushib qolishi natijasida sifat uning predmetlik ma`nosini ham, morfologik belgisini ham, sintaktik vazifasini ham o`z ustiga oladi. Misol: *Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi* gapida *yaxshi, yomon* sifatleri tushib qolgan, kim? so`rog`iga javob bo`lgan, bosh kelishikdagi, ega vazivasidagi ot (*odam*) vazifasini bajargan. *Odam* oti gapda tushib qolgani tufayli *yaxshi, yomon* sifatleri otlashishgan. Bu hodisa gap tarkibida yuz bergan. Bunga nutqning ixchamlikka intilishi sabab

bo'ladi. Sifatlariga oid so'zlarning hammasi ham otlashavermaydi. Asosan belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlar, kishilarning laqabini bildiruvchi (tajang, maymoq, cho'tir, daroz) sifatlar, hayvonlarning tusini bildiruvchi (saman, to'riq, bo'z, qashqa) sifatleri otlashadi.

Otlashgan sifatlar aniqlovchilik vazifasidan chiqib, otga xos ega, kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, undalma vazifasini bajaradi. Misol: *Aqlsizlar gap bermaydi otasiga. (A.Po'lat) Mard bo'lgandan keyin yomonni ham yaxshilik bilan engar ekan. (P.Kodirov) Yaxshining so'zi qaymoq, yomonning so'zi to'qmoq. (Maqol) Yaxshilar, uni eslang!*

5-§. Sifatlarning yasalihi

Sifatlar quyidagicha yasaladi: 1. Sifat yasovchi qo'shimchalar bilan. 2. So'zlarni qo'shish bilan. 3. So'zlarni takrorlash bilan.

1. Sifat yasovchi qo'shimchalar quyidagilardir:

1) otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

- li: rasmli kitob, kuchli shamol
- dor: aybdor, vafodor
- ba-: badavlat, baquvvat
- ser-: serhosil olma.
- mand: kasalmand, davlatmand

YUqoridagi qo'shimchalar asosdan anglashilgan belgiga egalikni bildiradi.

- siz: tuzsiz ovqat.
- be-: beq'ubor, bexabar

Bu qo'shimchalar esa (no- qo'shimchasi bilan birgalikda: noaniq, notinch.) asosdan anglashilgan belgiga ega emaslikni ifodalaydi.

- lik: toshkentlik (bola)
- iy,-viy: tarbiyaviy soat, devoriy soat.
- gi,-ki,-qi: bahorgi ishlar, qishki kiyim
(paytga xos belgini bildiradi).
- aki, -oqi: jizzaki, jirttaki, pistoqi
- yi: havoyi.
- chan: ishchan bola.
- simon: odamsimon maymun
(o'xshashlik ma'nosini bildiradi).
- kor,-gar: isyonkor, zulmkor, javobgar, ig'vogar.
- i: qishloqi, qozoqi, jannatii
- cha: farg'onacha, erkakcha, arabcha (o'yin)
- namo: avliyonamo, darveshnamo
- parvar: xalqparvar, adolatparvar
- on: charog'on, za'faron
- aki: dahanaki, og'zaki
- bad-: badbaxt, badnafs
- shumul: olamshumul, jahonshumul
- don: gapdon, bilimdon
- kash: dilkash, hazilkash
- bop: palovbop, qishbop
- xush-: xushfe'l, xushhavo
- in: erkinin, otashin
- vor: devonavor, afsonavor
- parast: mansabparast, maishatparast
- bar-: barhayot, barvaqt

-chil:	xa lqchil , iz chil .
-lik(-liq):	ko`ylak <b>lik</b> (chit), bola <b>lik</b> (chog`lar)
-i:	jannati i (kampir)
-loq:	baqa loq , qo`sha <b>loq</b> (g`o`za)
-kor:	dev kor (ish), fusun kor (husn)
-kash:	zahmat kash (odam), nos kash (kampir)
-chi:	gap chi (odam), vahima chi (ayol)
-von:	zo`ra von (odam)
-qa:	loy qa (suv)
-omuz:	hazil omuz (gap), zahar omuz (hazil)
-xo`r:	g`am <b>xo`r (odam), go`sht <b>xo`r (hayvon)
-soz:	soat soz (usta)
-dek(-day):	muz dek (suv), jo`jabir day (jon)

2) Fe`ldan sifat yasovchi qo`shimchalar:

-choq,-chak,-chiq:	maqtan choq , kuyun chak , qizg`an chiq
-gir,-g`ir,-kir,-qir,-qur:	sez qir , top qir , o`tk <b>ir</b> , olq` ir , uch qur
-ma:	qaynat ma sho`rva, bur <b>ma</b> ko`ylak
-k (-uk, -ik,-ak)	chirik k , tesh ik , tuz uk , g`alvir ak
-q(-uq,-iq,-a/oq):	ili q , sini iq , buzuq, qolo q .
-oq:	qoch oq , qo`rq oq , baqiro q
-qi:	sayro qi qush,
-qoq, -g`oq:	tirish qoq , uyush qoq , toy q`oq
-ag`on:	bil ag`on</b> , chop <b>ag`on
-mon:	bilar mon , qirar mon
-kun, -qin, -g`in,	tush kun , oza in , jo`sh qin ,
-g`un, -qun:	tur g`un , tut qun
-(a)rli:	etar li , zerika rli
-ch:	tin ch , jirka nch
-g`ich:	yul g`ich (odam)
-ong`ich:	tepo ng`ich</b> , suzo <b>ng`ich
-ovuch:	hur kovuch , isko vuch
-mas:	o`tm as (pichoq), inda mas (odam)
-(i)ndi:	asra ndi (bola)
-a:	ko`ta ra (savdo)

-msiq:

qar**im**siq, ach**im**siq

3) Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo`shimchalar :

Ravishdan:	-gi:	kecha gi , dastlab ki
Sifatdan:	no-:	no ma`lum, <b>no</b> to`g`ri.
	-lom:	sog` lom

Taqlid so`zdan: -ildoq: bi**jil**doq, lik**il**doq

2. So`zlarni qo`shish, bog`lash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

1) qo`shma sifatlar quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo`shib yoziladi: **bodomqovoq**, **sheryurak**;

b) sifat va otdan. Bular qo`shib yoziladi: **qimmatbaho**;

v) ot yoki ravishga -ar qo`shimchali fe`lni qo`shish bilan yasaladi. Bular qo`shib yoziladi:

tezoqar daryo, **ertapishar** (o`rik)

g) otga aro, umum, yarim, g`ayri, nim, rang so`zlarini qo`shish bilan. Bular qo`shib yoziladi: **xalqaro**, **umumkomanda**, **yarimavtomat**, **g`ayridin**, **nimpushti**.

Qo'shma sifatlar a) ikki tub soʻzdan tashkil topadi: *sovuqqon, xom semiz, kamgap*; b) biri tub, ikkinchisi yasama soʻzdan iborat boʻladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilarmon*.

2) birikmali sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq soʻzdan iborat boʻladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan boʻladi, bunday sifatlar *aralash, yoʻq, koʻp, oliy, och, toʻq, toʻla, chala, yarim, bir, ikki* kabi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yoʻq, koʻp tarmoqli, oliy ma'lumotli, och qizil, qorni toʻq, toʻq qizil, toʻla huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulugʻ* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

3) juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi maʼnoli soʻzlardan: *katta- kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi*; 2) sinonim koʻrinishdagi soʻzlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sogʻ-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, moʻmin-qobil, xor-zor*; 3) yaqin maʼnoli soʻzlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, oʻydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, -u, -yu yuklamalari bilan bogʻlansa, chiziqcha qoʻyilmaydi: **yakkayu yagona farzand**.

3. Soʻzlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi: Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yoʻl-yoʻl* (koʻylak), *manman* (odam), *shiqshiq* (tugma), *liplip* (chiroq), *chaqchaq* (odam),

6-§. Sifatlarning tuzilish turlari

1. Sodda sifatlar bir oʻzakdan iborat boʻladi: *aqlli, yaxshi*.

2. Qo'shma sifatlar - *rahmdil, ertapishar, havo rang*. Bunday sifatlar: 1) ikki tub soʻzdan tashkil topib, ot+ot (**kulcha yuz bola**), ot+sifat, sifat+ot (*sovuqqon*), ravish+ot koʻrinishlarida boʻladi: *ommabop, xom semiz* (yigit), *kamgap*; 2) biri tub, ikkinchisi yasama soʻzdan iborat boʻladi: *sovuqqon, ishyoqmas, erksevar, tilbilmas*.

3. Birikmali sifatlar: *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulugʻ* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

4. Juft sifatlar - *oʻydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq*.

5. Takroriy sifatlar - *baland-baland, uzun-uzun, yoʻl-yoʻl* (koʻylak).

Sifat tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Darajasi.	5. Tuzilish turi.
3. Ozaytirma sifatmi yoki kuchaytirma sifatmi?	6. Tub yoki yasamaligi.
	7. Gapdagi sintaktik vazifasi

Takrorlash uchun savollar

1. Sifatning taʼrifi va soʻroqlarini ayting.
2. Sifatning maʼno jihatdan turlarini misollar bilan koʻrsating.
3. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring.
4. Sifat darajalari deb... (davom ettiring).
5. Ortirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring.
6. Ortirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring.
7. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi?
8. Ozaytirma daraja qanday yasaladi?
9. Otdan yasalgan sifatlariga 5 ta misol keltiring.
10. Feʼldan yasalgan sifatlariga 5 ta misol keltiring.
11. Boshqa soʻz turkumlaridan yasalgan sifatlariga 3 ta misol keltiring.
12. Qo'shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?

13. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
14. Soʻzlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
15. Otlashgan sifatlar qanday qoʻshimchalarni olishi mumkin?
16. Qaysi turkumdagi soʻzlar sifat oʻrnida qoʻllanadi? Misollar keltiring.
17. Qoʻshma sifatlar qanday soʻzlardan iborat boʻladi?
18. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring.
19. Juft sifatning turlariga misollar keltiring.
20. Boshqa soʻzlarning sifat oʻrnida qoʻllanishiga misollar keltiring.

SON

1-§. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning miqdorini, sanogʻini, joylashish tartibini, baʼzan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil soʻz turkumi son deyiladi. Son *necha? nechanchi? nechta? qancha?* kabi soʻroqlardan biriga javob beradi.

Son otga bogʻlanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, baʼzan feʼlga bogʻlanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: *toʻrtta daftar, ikki oy oʻqidi, birinchi keldi* kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, feʼlga bogʻlanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum maʼnoga ega boʻladi: *ikki qoʻshuv uch*. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qoʻshilishi bilan besh hosil boʻlishi aniq emas.

Sonlar koʻpincha raqamlar bilan yoziladi:

- 1) arab raqamlari bilan 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
- 2) rim raqamlari bilan: ***birliklar:*** I (1), II (2), III(3), IV(4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9); ***oʻnliklar:*** X (10), XX(20), XXX(30), XL(40), L (50) LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC(90); ***yuzliklar:*** C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900); ***mingliklar:*** M (1000), MM (2000), MMM (3000) ...

Badiiy asarlarda sonlar soʻz bilan yoziladi: ***Toʻrt yil kutdi.***

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son boʻlib, boshqa sonlar shularning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *nol, bir, ikki, uch, toʻrt, besh, olti, etti, sakkiz, toʻqqiz, oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, toʻqson, yuz, ming, million, milliard.*

Eski yozuv tilida tuman (oʻn ming), lak (yuz ming) kabi sonlar boʻlgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi.

Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalangan. Ravish soʻz turkumiga doir *koʻp, oz, kam, moʻl* kabi soʻzlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu soʻzlar raqam bilan ifodalanmaydi. Shuning uchun ham bu soʻzlar son soʻz turkumiga oid emas.

Son soʻz turkumi oʻziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

1. Sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi maʼnosini ifodalashidir, yaʼni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga koʻra (baʼzan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisi) belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi boʻladi.

2. Son maʼno jihatdan predmetning sanogʻini, donasini, taxminiy miqdorini, umumiy miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi; shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal maʼnolarni ifodalaydi. Shu maʼno xususiyatlariga koʻra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga boʻlinadi. Sonning maʼno turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affikslar mavjud: *uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, toʻrttadan, uch-toʻrt, oʻninchi* kabi. Bu affikslar faqat sonlarga qoʻshiladi.

3. Son morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, yaʼni egalik, kelishik, koʻrlik affikslarni olmaydi, chunki son asosan otga bogʻlanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uy egasi Otabekning yoniga ikkita yostiq olib qoʻydi va bittani oʻz yonboshiga ham oldi. (A.Qodiriy.)*

Son hech qachon belgi ifodalovchi soʻzni oʻziga tobe qilib kelmaydi - aniqlovchi olmaydi.

Son ba'zan fe'lga bog'lanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hol vazifasini bajaradi: *Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Marg'ilonga yetti-sakkiz marta kelibdi* (A.Qodiriy.)

4. Son bog'lanib kelgan ot qo'llanmaganda, otga qo'shilib kelgan so'z o'zgartiruvchi affikslar, ya'ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi ko'plik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan o'zgargan son **otlashgan son** sanalib, gapda ot bajargan ega, to'ldiruvchi, qaratqich-aniqllovchi, kesim kabi sintaktik vazifalarni bajaradi: *Birov tosh, birov gul, o'z joyida ikkovi ham yaxshi* (Shukrullo). *Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni.* (Amir Temur o'gitlari). *O'nning yarmi besh.*

Otlashgan son fikrni stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi (maqol, matal, aforizmlarda ko'p uchraydi). Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan o'zgarmaydi (chama son hosil qiluvchi *-tacha, -lab, -lar* qo'shimchalari kasr songa qo'shilmaydi).

5. Sonlarning hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qo'llanishi uni boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi o'ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so'zlari ot so'z turkumiga doir bo'lib, u son bilan bog'lanib kelgan ot va fe'l orasida ishlatiladi: *ikki tup daraxt, besh kilogramm olma, o'n kilometr yurdi, to'rt sahifa o'qidi* kabi.

Sonlar hisob so'zlari bilan ham, hisob so'zlarisiz ham qo'llanadi (Bu so'zlar haqida quyida to'xtalamiz).

6. Son so'z yasash tizimiga ega emas. Boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Lekin sondan boshqa so'z turkumlari yasalishi mumkin: *birlik, beshlik (ot), ikkilan (fe'l), bittalab (ravish)* kabi.

2 -§. Sonning ma'no turlari

Son ma'no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: **sanoq sonlar** va **tartib sonlar**.

1. **Sanoq son** predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdorini, belgisini bildiradi: *uch bola, ikkita kitob, besh tonna paxta, olti kilogramm sotib oldi* kabi.

Sanoq sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanish xususiyatiga ega: *ikkita qalam, besh talaba, o'ntacha o'quvchi - hisob so'zlarisiz; olti tup daraxt, uch litr sut, o'n oy o'tdi, ikki marta chaqirdi - hisob so'zlari bilan kelgan.*

Hisob so'zlari ko'p hollarda predmetning, ba'zan ish-harakatning hisobini ko'rsatuvchi o'lchov birligi bo'lib, u orqali predmetning ish harakatning miqdori belgilanadi. Hisob so'zlar sanoq son bilan sanaladigan predmet, ish-harakat anglatuvchi so'z orasida kelib, ularni og'irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o'xshash xususiyatlarga ko'ra o'lchovini bildiradi: *ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qultum suv, ikki gektar er* kabi.

O'zbek tilida hisob so'zlari ot so'z turkumiga oid bo'lib, ular qo'llanilishiga ko'ra quyidagi ma'nodagi otlarni o'z ichiga oladi:

1. Predmetni yakka, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *dona, nusxa, bosh, tun, nafar* kabi.

2. Butunning bo'lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *burda, parcha, varaq, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, xarch, qop, arava, mashina, chaqmoq* kabi.

3. Juft predmetlar hisobini ko'rsatuvchi hisob so'zlari: *juft, par, jo'ra* kabi.

4. Og'irlikni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *gramm, kilogramm, tsentner, tonna* kabi.

Eski o'zbek tilida *misqol, qadoq, botmon* kabi otlar og'irlik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: *Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming botmongacha yer sug'orilar edi.* (A.Qodiriy)

5. Uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloch* kabi.

Bu hisob so'zlarining *gaz, tanob, tosh, chaqirim* kabi sinonimlari mavjud bo'lib, hozir bu so'zlar arxaiklashgan hisob so'zlari sanaladi.

6. Suyuqlik hajmini ifodalovchi *hisob so'zlari: litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, ho'plam, hovuch, chelak* kabi.

7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlari: *tiyin, so'm, dollar* kabi.

Tanga, chaqa, tilla so'zlari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlatilgan bo'lib, hozirgi kunda arxaik so'zlar qatoridan o'rin olgan: *Solih maxdum ... bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib hovliga kirdi. (A.Qodiriy)*

8. Vaqt o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *asr, yil, oy, hafta, sutka, kun* so'zlari hamda sutkaning bo'laklarini ifodalovchi *soat, daqiqa, minut, sekund* kabi so'zlar kiradi.

Asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so'zlari turli kelishik affikslarini olib kelishi, shuningdek, ko'makchilar bilan birga ham qo'llanishi mumkin: *Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to'g'risida materiallar yig'a boshlagan edi (Z.Saidnosirova).*

9. Yosh hisobi uchun qo'llanadigan hisob so'zlari: *yosh, yashar, kunlik, oylik* kabi.

10. Harakat miqdorini ko'rsatish uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *marta, karra, bor, hissa, qatla, daf'a, sidra* kabi.

Sanoq son ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son.

1) miqdor son bir turdagi predmetlarning umumiy miqdorini, ba'zan ish-harakatning umumiy miqdoriy belgisini anglatadi: *uch kishi, ikki qop guruch, besh yil o'qimoq* kabi.

Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yo'qdir (P.Qodirov). Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarflamaydi, o'n so'mga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz so'm sarf etmaydi («Odob bo'stoni va axloq gulistoni»).

Miqdor sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanadi.

Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affikslar mavjud emas.

2) dona son bir xil predmetlarning yakka, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi.

Dona son miqdor son negiziga –*ta* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *o'nta o'quvchi, beshta daftar* kabi. Shuningdek, dona son miqdor sonidan so'ng donalikni ifodalaydigan *dona, tup, nusxa, nafar, tuyoq, bosh* kabi hisob so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *yuz nusxa kitob, ikki bosh qo'y, besh dona qalam, uch tup daraxt* kabi.

G'avvoslarning rahmi kelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Vaqti kelsa, *o'nta quruq gapdan bitta dalil, o'nta qonun-qoidadan bitta amaliy mashg'ulot a'lo (A.Soliyev).* Gulshan kirganida *uch nafar kaniz sanoliya tikmoqda edi (A. Qodiriy).* Javonda Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma jildlik *«Kitob ush shifo»si turardi. (O.Yoqubov).*

3) chama son predmetning, ish-harakatning noaniq, taxminiy miqdorini anglatadi.

Chama son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga –*tacha* affiksini qo'shish bilan: *beshtacha, o'ntacha, yuztacha* kabi. *Ikki tomonga uch qavatdan oltmishtacha joy qilingan. (A.Q.)*

Hisob so'zlari bilan birga qo'llanadigan sonlarda –*cha* affiksi hisob so'ziga qo'shib keladi: *Ikkala to'rg'ay taxminan bir-birlaridan ellik metrcha narida uchib sayrashyapti (S.Ahmad).*

2. Miqdor son negiziga –*larcha* affiksini qo'shish bilan (miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'nlar, yuzlar, minglar* kabi: *Menga bir bechora, notavonning sevinch ko'z yoshi minglar qimmatbaho toshlardan afzaldir («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

3. Miqdor son negiziga –lab affiksini qo`shish bilan (bu affiks ham *miqdor jihatdan yirik sonlarga qo`shiladi*): o`nlab, yuzlab, minglab kabi: *O`zbekistonda butun jahondan yig`ilgan yuzlab millatlar va elatlar yashaydi («O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh»).*

4. Ketma-ket kelgan ikki sonni juft holda keltirish orqali: *bir-ikki, uch-to`rt* kabi: *Hanifa xolaning sandig`ida bo`lajak kelinga atab yig`ilgan besh-o`n kiyimlik atlas va boshqa yaxshi matolar bor edi (B.Qodirov).*

Ba`zan –ta affiksi bu juft sonlarning har bir qismiga yoki ikkinchi qismiga qo`shilib keladi: *bitta-ikkita, uch-to`rtta* kabi: *Daraxtlar orasidan sarg`ayib bir-ikkita yulduz ko`rindi (O`Umarbekov).*

5. Hisob so`zlari bilan qo`llangan miqdor sonlarga –lar ko`plik affiksi hamda kelishik affiksini qo`shish bilan yasaladi. Bunda ko`pincha vaqt bildiruvchi hisob so`zi oldin keladi: *Saida uyga kech soat o`n birlarda qaytdi (A.Qahhor).* Bunda ish-harakatning bajarilishidagi payt, vaqtga nisbatan taxmin ma`nosi ifodalanadi.

Ba`zan bu affikslar hisob so`ziga ham qo`shiladi: *Ro`zimat qorong`ida ko`ziga yigirma besh yoshlarda ko`ringan edi. (A.Qahhor)*

5. Chama sonlar taxmin ma`nosini ifodalovchi *chamasi, chog`li, taxminan, qariyb*, shuningdek, *yaqin, ortiq, kamida* kabi so`zlarning ishtiroki bilan ham hosil qilinadi: *Maktabda o`n chog`li bola yig`ilgan (O).* Ko`chalarning ikki yuziga sakson besh mingdan ortiqroq ko`chat o`tkazildi (A.Qahhor).

4) jamlovchi son bir turdagi predmetlarning miqdorini jamlab, to`dalab ko`rsatadi.

Jamlovchi son miqdor songa quyidagi affikslarni qo`shish bilan hosil qilinadi:

a) miqdor songa –ov affiksini (ikkidan yettigacha bo`lgan sonlarga) qo`shish bilan: *ikkov, uchov, to`rtov, beshov, oltov, yettov* kabi. Ba`zan o`n sonidan ham yasaladi *o`novi* kabi. Bu affiks bilan yasalgan son otlashgan holda kelib, doimo egalik affikslari bilan birga (I shaxs birlik egalik affiksidan tashqari) qo`llanadi, ya`ni ular ko`pchiligi predmetning miqdoriga ko`ra belgisini ko`rsatmaydi, miqdor ma`nosi bilan birga predmetlik ma`nosini anglatadi: *Ular ikkovi birining og`zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar (A.Qodiriy).* *Maqsud akaning qaytganini eshitganimiz hamon Oybek men Mirtemir uchchovimiz suyunib yugurdik (Z.Saidnosirova).*

b) miqdor songa –ala affiksini qo`shish bilan yasaladi: *ikkala, uchala, to`rtala, beshala* kabi. *Olti* va *yetti* sonlariga ham qo`shiladi. (*Ikki* va *olti* sonlariga qo`shilganda negiz oxiridagi *i* unlisi tushib qoladi). *Teshaboy ikala otni jilovidan ushlab tolning naryog`iga olib o`tib ketdi (S.Ahmad).*

d) miqdor songa –ovlon affiksini qo`shish bilan yasaladi: *ikkovlon, uchovlon*. Bu affiks ham ikkidan yettigacha bo`lgan sonlarga qo`shiladi: *Oltovlon ola bo`lsa og`zidagin oldirar, to`rtovlon tugal bo`lsa tepadagin endirar (Maqol).*

Otga bog`lanib kelgan jamlovchi son sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: Haqiqat uchun, Vatan uchun jonini ayamagan ikala pahlavon sal o`tmay jangda mardona halok bo`ldi. (SHukrullo)

Lekin jamlovchi son gapda ko`pincha ega, to`ldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: *Ikkovlari kech salqinda adir tagida bitta-bitta yurib ketishyapti (S.Ahmad).* Uchalasining maqsadi bir. Talabalarning beshoviga ham mukofot topshirildi.

5) taqsim son predmetlarning miqdor jihatdan teng taqsimlanishini, guruhlanish miqdorini anglatadi.

Taqsim son quyidagicha yasaladi:

a) miqdor son negiziga –tadan affiksini qo`shish bilan: *Azim har yelkasiga to`rttadan odam sig`adigan yigit bo`libdi (A.Qahhor).*

2. Donalik anglatadigan sonni takrorlash yo`li bilan: *bitta-bitta, uchta-uchta* kabi. Ba`zan so`nggi qismga –dan chiqish kelishigi affiksi qo`shilishi ham mumkin: *bitta-bittadan, uchta-uchtadan* kabi.

3. Miqdor sonlarning takrorlanishi bilan yasaladi: *ikki-ikki, uch-uch* kabi.

3 -§. *Bir sonining o`ziga xos grammatik xususiyatlari*

Sonlar ichida ***bir*** soni o`ziga xos grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-grammatik xususiyatlarga ega bo`lishi bilan birga o`ziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega:

1. Ilgari tilga olinmagan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon va noaniqlik ma`nosini ifodalaydi: *Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergan edi. (Z.Saidnosirova.)*

Miqdor anglatadigan so`zlari, so`roq olmoshlari yoki *narsa* so`zidan oldin *bir* so`zini kiritish bilan gumon, noaniqlik ma`nosidagi ravishlar yasaladi: *bir necha, bir qancha, bir nima, bir narsa, bir zum, bir payt* kabi.

Bir so`ziga *-ov, -on, -or* affiksi qo`shilishi bilan ham gumon ma`nosini bildiruvchi gumon olmoshlari yasaladi: *birov, biron, biror* kabi.

2. *Bir* so`zi fe`l, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (*juda, g`oyat*) va kuchaytiruv yuklamasi (*hatto*) kabi ma`noni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroyli, bir yoqimli shamol turdi. (Said Ahmad)*

3. *Bir* so`zi sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham ma`noni kuchaytiradi: *Gulnor uchun ulug` bir baxt shu uchrashuv bo`ldi. (A.Q.) Juvon asabiy bir harakat bilan ro`molini olib o`radi. (A.Q.)*

4. Ayiruv chegaralov yuklamalari (*-gina, faqat*) vazifasini bajarib, ayirish, chegaralash kabi ma`nolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat («Tafakkur gulshani»).* Mening ishonchim *bir* sensan. Bunda *bir* so`zi *-gina, faqat* vazifasini bajargan.

5. Bog`lovchi vazifasida kelib, uyushiq gap bo`laklarini yoki qo`shma gap qismlarini bog`lashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning (Maqol).*

6. *Bir* so`zi o`zi bog`lanib kelgan so`z bilan «hech kim», «hech qanday» olmoshlar ma`nosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi.*

7. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, o`xshashlik, umumiylik ma`nosini ifodalaydi: *Kemaga tushganning joni bir (Maqol). Odamning tili bilan dili bir bo`lsin.*

Bir sonidan olmosh, ravish, ot va fe`l yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, bir vaqt, birlik, birik* kabi.

4 -§. Sonlarning otlashishi

Gapda otning so`rog`iga javob bo`ladigan va ot kabi ko`plik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son ***otlashgan son*** hisoblanadi: *Beshga, uchni, ikkimiz, ikkinchilar.* Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot-kesim, to`ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: *Besh -o`nning yarmi. Beshni uchga qo`shsa, sakkiz bo`ladi. Imtihonlar yibirmanchida bo`ladi.*

5 -§. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo`linadi:

1. **Sodda sonlar** bir o`zakdan iborat bo`ladi: *bir, uch.*

2. **Qo`shma sonlar** ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o`n uch, bir yuz o`n sakkiz.*

3. **Juft sonlar** ikkita turli o`zakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, yetti-sakkiz, o`n besh-o`n olti.*

4. Takroriy sonlar bir oʻzakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, toʻrtta-toʻrtta, oʻnta-oʻnta.*

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Son tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	5. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Butun yoki kasrligi.	6. Tuzilish turi.
3. Maʼno turi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Hisob soʻzi bor-yoʻqligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday soʻzlarga son deyiladi?
2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qoʻshimchalarni olishi mumkin?
3. Narsa-buyumlarning son-sanojini bildiradigan sonlarni soʻzlarga bojlab 5 ta misol keltiring.
4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi?
5. Nutqimizda tez-tez qoʻllanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang.
6. Eskirgan sonlarga misol keltiring.
7. Butun va kasr sonlarning oʻzaro farqini tushuntiring.
8. Kasr sonning turlari haqida gapiring.
9. Aralash sonlar haqida gapiring.
10. Miqdor sonlar haqida gapiring.
11. Hisob soʻzlarining maʼno guruhleri haqida gapiring.
12. “Bir” soʻzining qanday maʼnolari bor?
13. Dona va tartib sonlar haqida gapiring.
14. CHama sonlar qanday hosil qilinadi?
15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi?
16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi?
17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring.
18. Otlashgan sonlar qanday qoʻshimchalarni oladi?
19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring.
20. “Beshtacha kitob” birikmasidagi sonni yoddan toʻliq tahlil qilib bering.
21. Omonimlik xususiyatiga ega boʻlgan sonlar haqida gapiring.
22. Sinonimlik xususiyatiga ega boʻlgan sonlar haqida gapiring .

O L M O S H

1-§. Olmoshning taʼrifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, baʼzan soʻz birikmasi va gap oʻrnida qoʻllana oladigan, aniq lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan soʻz turkumi **olmosh** deb ataladi: 1) ot oʻrnida: **Karim juda quvondi, chunki u oʻz orzusiga erishgan edi.** 2) sifat oʻrnida: **Kechagi** kitobingni berib tur, men **shu** kitobdan misollar olmoqchiman. 3) son oʻrnida: **Menda ikkita** qalam bor, senda **nechta** bor? 4) ravish oʻrnida: **Men bugun** ketaman, sen **qachon** ketasan? 5) soʻz birikmasi oʻrnida: **Yomon soʻz bosh qozigʻidir, shunday** soʻzni gapirmagan maʼqul. 6) gap oʻrnida: **Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu** esa insondagi eng yomon xislatdir. Olmoshlar turlanadi, gapda koʻpincha ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi va undalma boʻlib keladi: Hamma keldi. Bizni tabriklang. SHu kitobni bering. Hoy **sen**, beri kel!

Olmoshlar gapda soʻzlarni oʻrinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) soʻz yasali

xususiyati yo`q (lekin olmoshlar asosida ot, fe`l, ravish, sifat yasalishi mumkin: *o`zlik, sensirama, o`zicha, menbop*); 2) juftlanib, boshqa so`z turkumi vazifasida keladi: *o`sha-o`sha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so`z o`zgartiruvchi qo`shimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi*; 4) olmosh hech vaqt o`zidan oldin aniqlovchi olmaydi. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko`ra quyidagi turlarga bo`lsa bo`ladi: **1) ot toifasidagi olmoshlar**. Bular otlarning so`roqlariga javob bo`ladi, otlarga o`xshab so`z o`zgartuvchi qo`shimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi. **2) sifat toifasidagi olmoshlar**. Bular sifatlariga o`xshab sifatlovchi-aniqlovchi, kesim va hol vazifalarini bajaradi, otlashish xususiyatiga ega. **3) son toifasidagi olmoshlar**. Bular miqdorni ifodalash uchun qo`llanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi, kesim, ba`zan hol vazifalarini bajaradi.

2-§. Olmoshlarning ma`no turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. **U** kishilik olmoshiga jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishigi qo`shimchalari qo`shilganda, bir **n** orttiriladi: *unga, unda, undan*. Qaratqich, tushum kelishigi va qarashlilik shakli qo`shimchasi *-niki* qo`shilganida esa, **-n** tushiriladi: *men+ning=mening, sen+ni=seni, sen+niki=seniki*. Ayrim vaqtlarda *biz, siz, ular* olmoshlari birlik ma`nosida ham ishlatiladi, bunda *biz* olmoshi kamtarlik, bajirilgan ishda o`zining rolini oshirmaslik kabi ma`nolarni ifodalaydi. *Siz, ular* esa hurmat ma`nosini bildiradi, bunda *siz* olmoshiga ko`plikni ifodalash uchun *-lar* qo`shimchasi qo`shiladi. Bu olmoshlarga egalik qo`shimchalari deyarli qo`shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men keldim*), to`ldiruvchi (*Senga aytaman*), qaratqich aniqlovchi (*Uning ukasi kelibdi*), ot-kesim (*Mening do`stim sensan*) vazifalarini bajaradi.

2. O`zlik olmoshi** narsa-buyumni aniqlab yoki ta`kidlab ko`rsatish uchun ishlatiladigan **o`z so`zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishlilikini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o`z uyi, o`z ukasi*. O`zlik olmoshi egalik qo`shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo`ladi: *o`zim - men, o`zing - sen, o`zi - u*. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan qo`llanganda, ularga ta`kid ma`nosini yuklaydi: *men o`zim, sen o`zing*.

O`zlik olmoshi turlanganda kelishik qo`shimchalaridan oldin egalik qo`shimchalari bo`lishi shart: *o`ziga, o`zingdan* va b. **O`z** olmoshi belgisiz kelishik ko`rinishida qo`llanishi mumkin: *O`z uying - o`zingning uying*.

**3. Ko`rsatish olmoshlari** narsa-buyumni, kimsani ko`rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o`sha, ana, mana, ana u* yoki *anovi, mana bu* yoki *manavi, ushbu* (ko`tarinki, tantanali ma`no ifodalaydi). Ko`rsatish olmoshlari oldingi gap, gap ichidagi ma`lum bir so`z yoki so`z birikmasi o`rnida qo`llanadi va ularga ishora qiladi yoxud biror-bir so`zni aniqlab keladi. So`z ma`nosini aniqlab keluvchi bunday olmoshlar aniqlanayotgan so`zdan oldin keladi: *o`sha odam*.

Kishilik olmoshi **u** bilan ko`rsatish olmoshi **u** ni gapdagi ma`nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi kim? so`rog`iga (*U keldi*), ko`rsatish olmoshi **u** esa qaysi? so`rog`iga javob bo`ladi (*U kishi keldi*). *U, bu, shu, o`sha* olmoshlari jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -dek, -aqa, -cha* qo`shimchalari qo`shilganda, qo`shimcha oldidan bir **n** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o`shanday, uncha, shunaaqa, o`shandek*.

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma`nolarini ifodalaydi. Ko`rsatish olmoshlari gapda asosan aniqlovchi (*Bu kitob ukamniki*) va kesim (*Men aytgan odam shu*) vazifalarini bajaradi. Otlashsa, ega (*SHu mening maqsadimdir*), to`ldiruvchi (*Buni tushundim*), qaratqich aniqlovchi (*SHuning egasi sensan*), hol (*Bunda bulbul kitob o`qiydi*) bo`lib ham kela oladi.

4. **So`roq olmoshlari** biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so`roqni bildirgan olmoshlardir. So`roq olmoshlarining nimaga nisbatan so`roq bildirishini quyidagi jadvaldan bilsa bo`ladi:

№	So`roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so`roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so`roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so`roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so`roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so`roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqсадga so`roq	<i>Nega? Nimaga ?</i>
7.	O`rin-joyga so`roq	<i>Qaerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so`roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so`roq	<i>Qani?</i>

Kim birlik va ko`plikda qo`llanadi, egalik va kelishik qo`shimchalarini oladi: *Kim so`zladi? Nimalarni ko`rding? Nimang bor? Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob. Qaerda, qayda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o`rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qaerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. **Belgilash olmoshlari** predmet va shaxslarning yig`indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko`rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo`lish mumkin: 1) **jamlovchi** belgilash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so`zlari kiradi. 2) **ayiruvchi belgilash** olmoshlariga *har* so`zining o`zi (*Har qovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so`zlar kiradi va bu olmoshlar to`pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradi. *Har* so`zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko`plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko`plik qo`shimchalari bilan qo`llanadi: **Hammalari jim. Har kimga aytaverma.**

6. **Bo`lishsizlik olmoshlari** inkor ma`nosini bildirgan olmoshlardir. Bular **hech** so`zining o`zi va shu so`zning ba`zi so`roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi, **hech** so`zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo`shimchalari bilan qo`llanadi: *U hech kimni ko`rmadi. Hech kimim yo`q.*

Hech so`zi yakka holda qo`llanganda, ko`pincha fe`llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi (lekin butunlay ravish turkumiga o`tmaydi): *U hech qiynalmadi.*

Bo`lishsizlik olmoshlari ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida bo`ladi: **Hech qachon unutmaydi.**

Kimsa so`zi ham bo`lishsizlik olmoshlari o`rnida qo`llanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

7. **Gumon olmoshlari** narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qo`shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allanarsa (narsadir emas), allaqaysi, allaqaer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qaerdadir, qaergadir, negadir.* Gumon olmoshlari so`roq olmoshlariga *bir, ham* so`zlarini qo`shish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday bo`ldi.* (Ba`zan *bir nima* birikmasi bo`lishsiz olmosh o`rnida kelishi mumkin: *Buni ko`rib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va ko`plikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi: (*kimnidir*), egalik qo`shimchasini oladi (*allakimim*). *Birov* so`zi ham *kimdir, allakim* so`zlariga sinonim bo`lgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi. **Birov** so`zi, shuningdek, *har kim, hech kim, bitta* degan so`zlarga ham sinonim bo`lishi mumkin.

3-§. Boshqa turkumga oid soʻzlarning olmoshga koʻchishi

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim soʻzlar olmoshga koʻchadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish*; 2) sifat: *baʼzi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* soʻzlari bilan keladigan koʻpgina soʻzlar olmoshga koʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har erda*.

Eski oʻzbek tilida *men* olmoshi oʻrnida *kamina* (hozir ham ishlatiladi), *faqir, kaminai kamtarin, qulingiz, bandai ojizingiz* kabi soʻzlar qoʻllangan (25; 28).

4-§. Olmoshlarning tuzilish turlari

1. **Sodda olmoshlar** barcha olmoshlar guruhida mavjud: *men, shu, oʻz, kim, hamma, hech, birov*.

2. **Qoʻshma olmoshlar** faqat koʻrsatish, belgilash, boʻlishsizlik olmoshlari guruhida mavjud: *ana shu, har kim, hech nima*.

3. **Juft olmoshlar** faqat kishilik, koʻrsatish olmoshlari guruhida bor: *sizu biz, u-bu*.

4. **Takroriy olmoshlar** koʻrsatish, oʻzlik, soʻroq, belgilash olmoshlariga tegishlidir: *shu-shu, oʻz-oʻzini, kim-kim, barcha-barchasi*.

Olmosh tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	4. Tuzilish turi.
2. Qaysi turkum oʻrnida kelganligi.	5. Gapdagi sintaktik vazifasi
3. Maʼno guruhi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Olmosh deb qanday soʻzlarga aytiladi?
2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab koʻrsating.
3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
4. Oʻzlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring.
5. Koʻrsatish olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
6. Soʻroq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
8. Boʻlishsizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
9. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
10. Olmoshlar bilan boʻjliq tovush oʻzgarishlari haqida gapiring.
11. Qaysi turkumga oid soʻzlar olmoshlarga koʻchadi?
12. Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring.
13. Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring.
14. Turlanmaydigan olmoshlarga misollar keltiring.
15. Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring.
16. Oʻzaro sinonim boʻla oladigan olmoshlar haqida gapiring.
17. **-lar** qoʻshimchasi qoʻshilganda kuchaytirish maʼnosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
18. **-lar** qoʻshimchasi qoʻshilganda kinoya maʼnosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
19. **-lar** qoʻshimchasi qoʻshilganda hurmat maʼnosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
20. Qaysi olmoshlar daraja koʻrsatkichlarini olishi mumkin?

FEʼL

1 -§. Feʼning leksik-grammatik xususiyatlari

Shaxs va predmetning ish-harakati va holatini ifodalaydigan mustaqil soʻzlar **feʼl** deyiladi. Masalan: *Men olimlarga, ilohiyotchilarga, tarixshunoslarga hurmat-ehtirom koʻrsatdim va eʼzozladim. (A.Temur). Mehnat insonda ijodiy kuch uygʻotadi (Tafakkur jurnali).*

Grammatikada harakat va holat tushunchasi juda keng. Feʼl holat, belgining yuzaga kelishi, oʻzgarishi kabi jarayonlarni ham harakat tarzida anglatadi: *oʻrik gulladi, yaproqlar sargʻaydi, bola uxlayapti* kabi.

Feʼllarning barchasi bir umumiy *nima kilmoq?* degan soʻroqqa javob boʻladi.

Feʼl oʻziga xos morfologik belgilarga ega, yaʼni:

1) ish-harakatning predmetga (toʻldiruvchiga) munosabati feʼldagi oʻtimli va oʻtimsizlik maʼnosini hosil qiladi: *oʻqimoq, yozmoq* - oʻtimli feʼl; *oʻtirmoq, chiniqmoq* - oʻtimsiz feʼl;

2) ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni anglashilishiga koʻra feʼllar boʻlishli va boʻlishsizlik maʼnosini bildiradi: *ayt* – boʻlishli, *aytma* – boʻlishsiz; *bilgan* – boʻlishli, *bilgani yoʻq* – boʻlishsiz feʼl;

3) ish-harakat bilan uning bajaruvchisi, obyekt va subyektlar orasidagi munosabat nisbat maʼnosini hosil qiladi: *kiydi* - aniq nisbat, *kiyindi* - oʻzlik nisbat, *kiyildi* - majhullik nisbat, *kiydirdi* – orttirma nisbat;

4) ish-harakatning voqelikka munosabati mayl maʼnosida aks etadi: *bordi, bormoqda, bormoqchi* - aniqlik mayli; *boray, borgin, borsin* - buyruq-istak mayli; *borsa* – shart mayli;

5) ish-harakatning nutq soʻzlanib turgan payt bilan munosabati feʼldagi zamon maʼnosini hosil qiladi: *oʻrgandim* - oʻtgan zamon, *oʻrganayapman* - hozirgi zamon, *oʻrganmoqchiman* – kelasi zamon;

6) ish-harakatning biror grammatik shaxs (birlik yoki koʻplikda) tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligi feʼldagi shaxs-son maʼnosida aks etadi. Feʼl shaxs-son qoʻshimchalari bilan tuslanadi: *qiziqdim, qiziqding, qiziqdi; qiziqdik, qiziqdingiz, qiziqdilar*.

Demak, feʼl oʻtimli-oʻtimsizlik, boʻlishli-boʻlishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son maʼnolarini ifodalash kabi oʻziga xos morfologik belgilarga ega.

Shu bilan birga feʼlning sifatdash, ravishdash, harakat nomi kabi oʻziga xos vazifadagi shakllari ham mavjud (*ishongan odam* – sifatdash; *ishonib, ishongach* – ravishdash; *ishonish, ishonmoq kerak* - harakat nomi). Feʼlning bu vazifadagi shakllari gapda maʼlum bir gap boʻlagi vazifasini bajarishga moslashgan boʻladi.

Feʼl oʻziga xos maxsus soʻz yasaliş tizimiga ham ega: *bahola, ulgʻay, tinchi, suvsira* – affiksatsiya usul bilan yasalgan feʼllar; *xursand boʻlmoq, javob bermoq, sotib olmoq* - kompozitsiya usuli bilan yasalgan yasama feʼllar.

Feʼllarda modal shakl yasaliş ham mavjud, u oʻz ichida turli xil qoʻshimcha maʼnolarni aks ettiradi: *kulimsira* – kuchsizlik, *turtkila* – davomiylik, *yozib boʻldi* – tugallanganlik kabi.

Feʼl oʻziga xos sintaktik vazifalarga ham ega:

1) sof feʼl gapda, asosan, kesim vazifasini bajarib keladi. Masalan: *Insonni mehnat, odobni yaxshi fazilat bezaydi (Hikmatlar xazinasini);*

2) feʼlning vazifadosh shakllari sifatdash, sifatlovchi-aniqllovchi, ravishdash, hol, harakat nomi, ega, qaratuvchi-aniqllovchi, toʻldiruvchi kabi gap boʻlaklari vazifasini ham bajarib keladi. Masalan: *Oʻzingga yoqqan narsani boshqalarga ham ravo koʻr (Hadis namunolari). Dunyoda eng yomoni faqat oʻzini bilib oʻzgani unutib yashashdir (I.Karimov). Ilm-fanga intilish insonning eng oliy maʼnaviy harkatlaridandir (Pedagogika tarixi).*

2 -§. Oʻtimli va oʻtimsiz feʼllar

Oʻtimli va oʻtimsiz feʼllar feʼl anglatgan harakatning predmetga munosabati orqali belgilanadi.

Feʼldagi anglashilgan harakatning tushum kelishigi formasidagi ot bilan (yoki otlashgan soʻz bilan) ifodlangan predmetga oʻtganligini bildiradigan feʼllar oʻtimli feʼl deyiladi.

Masalan: *Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non-tuzini eganmiz (I.Karimov).*

Bu gap *ichganmiz, yeganmiz* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigi shaklidagi *suvini, non-tuzini* so'zlari bilan ifodalangan predmetga o'tadi. Demak, o'timli fe'llar tushum kelishigi shaklidagi ot bilan bog'lanadi.

Ba'zan fe'l anglatgan harakat yoki holat predmetning bir qismiga o'tishi yoki harakat o'tgan predmet shu harakatning bajarilishida vosita bo'lishi mumkin. Bunday holda o'timli fe'llar jo'nalish va chiqish kelishigi shaklida qo'llangan otlar bilan ham birikadi. Qiyoslang: *nonni oling – nondan oling, otni mining – otga mining*.

Biron predmetga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'l deyiladi. Masalan: *Ko'ngil quvonchi uning kuchsizligidan dalolat beradi* (Tafakkur gulshani). Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov).

Bu gaplardagi *dalolat beradi, qutqaradi* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigida kelgan otni boshqarmagan, boshqa predmetga o'tmagan, balki harakat bajaruvchining o'zida qolgan.

Fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosi ikki xil usul bilan ifodalanadi:

1. Leksik-semantik usul. Bunda fe'llar o'z leksik ma'nosiga ko'ra biror affiks olmagan, hech qanday shakl o'zgarishsiz (o'zak-negiz holida) o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: *ol, och, ko'r, yoz, ich, qo'y, so'ra, ber* kabilar o'timli; *bor, kel, o'tir, uxla, yot, yur* kabilar o'timsiz fe'llardir.

2. Morfologik usul. Bunda fe'l o'zak-negiziga qo'shiladigan fe'l nisbatini yasaydigan qo'shimchalar (o'zlik, majhullik, orttirma nisbat qo'shimchalari) o'timli va o'timsiz fe'llarni belgilab beradi. Fe'l o'zak-negiziga nisbat qo'shimchalari qo'shilganda, fe'ling o'timli-o'timsizligi quyidagicha yuz beradi:

1) o'zlik va majhullik nisbat qo'shimchalari o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *so'radi* - o'timli fe'l, *so'raldi* - o'timsiz fe'l; *ko'rdi* - o'timli fe'l, *ko'rindi* - o'timsiz fe'l. *So'radi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-l* majhullik nisbat qo'shimchasi, *ko'rdi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-in* o'zlik nisbat qo'shimchasi *so'radi, ko'rdi* fe'llarini o'timsiz fe'llarga aylantirdi;

2) orttirma nisbat qo'shimchalari, aksincha, o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi: *kuldi* - o'timsiz fe'l, *kuldirdi* - o'timli fe'l; *yurdi* - o'timsiz fe'l, *yurgizdi* - o'timli fe'l; *uxladi* - o'timsiz fe'l, *uxlatdi* - o'timli fe'l.

3) orttirma nisbat qo'shimchalari orqali o'timli fe'ldan yana o'timli fe'l hosil qilinadi: *esladi* - o'timli fe'l, *eslatdi* - o'timli fe'l; *ichdi* - o'timli fe'l, *ichirdi* - o'timli fe'l.

Qo'shma fe'llarda o'timli va o'timsizlik ma'nosi yyetakchi qismga qarab belgilanadi. Masalan: *aytib berdi, ko'ra boshladi, yozib chiqdi* qo'shma fe'llarda *aytib, ko'ra, yozib* yetakchi qismning o'timli ekanligi shu fe'llarning o'timli ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, qo'shma fe'llarning yyetakchi qismi o'timsiz fe'ldan bo'lsa, butun qo'shma fe'l o'timsiz bo'ladi: *o'sa boshladi, quvonib ketdi, kulib qo'ydi* kabi.

3 -§. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkor tushunchasi fe'ldagi bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini anglatadi.

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiqni anglatuvchi fe'llar bo'lishli fe'l deyiladi. Fe'ldagi bo'lishlilik ma'nosini ifodalovchi maxsus grammatik ko'rsatkich yo'q: *o'qi, eslat, qolgan, borsa, aytib bergan, o'qib chiqdi, hurmat qil* kabi. Masalan: *Ona so'zining o'zi har yurakka jarangli sado beradi* (Hikmatlar guldastasi). *O'z burchini bajarishdan mamnun odamligina erkin yashaydi* (Tafakkur gulshani).

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi inkorni anglatuvchi fe'llar bo'lishsiz fe'l deyiladi. Bo'lishli fe'l bo'lishsiz fe'lni hosil qilish uchun asos bo'ladi. Fe'ling bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l negiziga *-ma* (bu affiks urg'u olmaydi), *-may*, *-mas*, *-masdan*, *-maslik* affikslarini qo'shish: *ko'rmadi*, *kelmagach*, *bajarmadi*, *yoqmas*, *avaylamasdan*, *o'smaslik* kabi.

Ko'rinadiki *-ma* elementi *-may*, *-mas*, *-masdan*, *maslik* affikslarining tarkibida uchraydi. Bu affikslar sof fe'lga va fe'l shakllariga (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) qo'shilib inkor ma'nosini ifodalashda asosiy morfologik ko'rsatkich sanaladi. Masalan: *G'ulomjon darpardasi yonidan qalin qorni g'irchillatib o'tgan dupurni ham eshitmadi*. (M.Ismoilij). *Tog' arqon bilan eshilmaydi* (M.Qoshg'ariy). *Mehnat qilmagan rohat ko'rmas* (O'zbek xalq maqoli). *Uydagilarga aytmasdan do'sti bilan Quدراتnikiga ketibdi. Kasal tabib kasalni davolay olmas* (Abu Ali ibn Sino). *Bu voqeani ko'rmaslik uchun bolalar ko'zlarini chirt yumdilar*.

-ma, *-may* affikslari qo'shma fe'llarga quyidagicha qo'shiladi:

a) asosiy qismga yetakchi fe'lga qo'shiladi: *eshitmay qoldi*, *uxlamay chiqdi*, *ko'rmay qoldi* kabi;

b) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *sotib olmadi*, *javob bermadi*, *o'qib chiqmadi* kabi;

d) qo'shma fe'lning har ikala qismiga qo'shiladi: *aytmay qo'ymaydi*, *bormay qolmaydi*. Bunday holda bo'lishsiz shakl orqali bo'lishlilik ma'nosi anglashiladi, ya'ni *aytadi*, *boradi* kabi.

Masalan: *Buvijonimning aytishicha, astoydil yaxshi niyat qilgan odam murodi maqsadiga etmasdan qolmas ekan* (X.To'xtaboev).

Eslatma: ravishdoshning *-gani* (*-kani*, *-qani*) affikslari bilan yasalgan shakliga bo'lishsizlik ifodalovchi affikslar qo'shilmaydi.

2. Fe'lning ayrim sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllaridan so'ng *emas*, *yo'q* so'zlarini kiritish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: *hayratlangan emas*, *boradigan emas*, *egib emas*, *tinchigani yo'q*, *ishonish emas* kabi. Masalan: *Lekin ularning nima o'qiganini ko'rgan ham, qanday o'qiganini eshitgan ham emas* (P.Tursun).

3. *Na* inkor yuklamasini uyushiq bo'lak sifatida qo'llangan bo'lishi fe'ldan oldin keltirish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi. Masalan: *Keksa cholning kesatig gapidan u dong qotib qoldi: na o'tirdi, na ketdi* (A.Qodiriy).

4. Ba'zan ohang va fe'lga yuklamani (*-mi*, *-a*, *-ya*) qo'shish hamda fe'lni takrorlash orqali bo'lishsizlik ma'nosi ifodalanadi: *oladi-ya oladi (olmaydi)*; *aytasan-a*, *aytasan (aytmaysan)*.

Masalan: *Bolasi tushmagur-ey, chumchuqning uyasini buzib rohat toparmidi?* (G'ayratij). «*Katta bo'lsam, akamga o'xshab, albatta komandir bo'laman*», - dedi Sobir. *Bo'lasan-a*, *bo'lasan*. *Komandir bo'lishga yurak kerak...* (H.Nazir).

4 -§. Fe'l nisbatlari

Fe'l ifodalagan harakat bilan uning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) yoki bir necha bajaruvchi (subyektlar) orasidagi munosabatning ifodalanishi fe'l nisbati deyiladi. Harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat turlicha bo'ladi. Ma'lum bir shaklda harakat ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajariladi. Masalan: *Bobur ota yurtidan batamom ajralganini endi astoydil his qildi* (P.Qodirov).

Boshqa bir shaklda harakatning subyekt (ega) ham, obyekt ham bir shaxsning (predmetning) o'zi bo'ladi. Masalan: *Feruza hovliga tushib, shabnamda qiyg'os ochilgan atirgullar ustiga egildi*. (H.G'ulom).

Yana bir ko'rinishda harakatning bajaruvchisi sub'ekt emas, ob'ekt sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Masalan: *Tashqarida so'riga gilam to'shaldi*, *ko'rpacha solindi*. *Dasturxon yoyildi*, *choy damlandi* (Tog'ay Murod).

Shuningdek, harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajarilishi mumkin. Masalan: *Ichkaridan birin-ketin bolalar chiqib kelishdi* (Tog'ay Murod).

Yana bir nisbat shaklida esa harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt va obyekt ta'siri bilan bajariladi. Masalan: *Mo'minning ovozidan qat'iyat, buyruq Laylini bo'shashtirdi (S.Z.)*.

Shunga ko'ra fe'llarda besh xil nisbat ko'rinishi mavjud: 1. Aniq nisbat. 2. O'zlik nisbat. 3. Majhullik nisbati. 4. Birgalik nisbati. 5. Orttirma nisbat.

Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi qo'shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo'shimchalar fe'ning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, balki unga qo'shimcha ma'no qo'shadi, ya'ni bu qo'shimchalar harakatning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) ni ko'rsatib, gap qurilishining qanday bo'lishini bildirib turadi. Masalan: yozdi – subyekt (ega)ning o'zi bajaradigan harakat, yozildi – predmet (obyekt) tomonidan bajarilib, subyekt noma'lum harakat, yozishdi – bir necha subyektlar bajaradigan harakat, yozdirdi – subyektning obyektga ta'siri bilan bajariladigan harakat.

1. Aniq nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakatning bajaruvchisi grammatik jihatdan ega vazifasini bajargan shaxs yoki predmet bo'ladi. To'ldiruvchi esa harakatning obyekt bo'ladi. Gapning bunday qurilishi tilshunoslikda aktiv konstruktsiya (faol qurilma) deb yuritiladi. Masalan: *Navoiy shiringina yasog'liq uyda tanho ishlar edi (O.)*. Ushbu gapda *ishlar edi* harakatining bajaruvchisi (subyekt) Navoiy bo'lib, u ega orqali ifodalangan. Harakatning obyekt esa *uyda holi* orqali ifodalangan.

Bunday shaklda maxsus nisbat ko'rsatkichi yo'q. Bu nisbat ma'nosi fe'l negizi orqali ifodalanadi, shuning uchun ham u boshqa nisbat shakllarini hosil qilishi uchun asos bo'la oladi (qiyoslang: *o'qidi, o'qildi, o'qishdi, o'qitdi* kabi).

2. O'zlik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda harakatning subyekt bilan obyekt bir shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Men har tong Toshkentning go'zilligi, fayzi bilan zavqlanaman (U.Mahkamov)* gapida *zavqlanaman* fe'li tarkibida kelgan *-lan* qo'shimchasi harakatning subyekt bilan obyekt *men* shaxsi ekanligini ko'rsatib turibdi.

O'zlik nisbati quyidagi affikslar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unlidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* qo'shish bilan: *maqta-n, o'ra-n, yuv-in, kiy-in* kabi;

b) fe'l negiziga unlidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* qo'shish bilan: *surka-l, shosh-il* kabi;

v) *-lan* (*-la+-n* dan tuzilgan qo'shma affiks) affiksini qo'shish bilan: *zavq-lan, tinch-lan, shod-lan* kabi;

g) *-ish* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ker-ish* kabi.

So'ra, bor, yugur kabi fe'l negizlaridan (o'timli, ba'zi bir o'timsiz) o'zlik nisbati yasalmaydi.

3. Majhul nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakat bajaruvchisi subyekt (ega) emas, obyekt (to'ldiruvchi) sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi.

Masalan: *Ot-aravalar birin-ketin saroyga olib kirildi (H.G.)* gapida *olib kirildi* harakatining bajaruvchi subyekt noma'lum, *ot-aravalar* so'zi ega vazifasida kelsa-da, obyekt vazifasini bajargan.

Kesimi majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalangan gap qurilishi tilshunoslikda **passiv konstruktsiya** deb yuritiladi.

Majhul nisbat quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unlidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* affiksini qo'shish bilan: *yasa-l(-di)*, *ata-l(-di)*, *yut-il(-di)*, *sot-il(-di)* kabi;

b) fe'l negiziga unlidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* affiksini qo'shish bilan: *bastala-n(-di)*, *ol-in(-di)* kabi.

Majhul nisbatdagi fe'lni hosil qilishda *-l* (*-il*) affiksi ko'proq qo'llanadi. Ba'zan ayni bir fe'l negizidan *-l* (*-il*), *-n* (*-in*) affikslari bilan ham o'zlik, ham majhul nisbat yasalishi mumkin. Bunday bir xil shaklda kelgan bir xil fe'l negizining o'zlik yoki majhul nisbatda ekanligi matndan aniqlaniladi. Masalan: *Zulfiya darsga tayyorlandi. Muolajaga tibbiy uskunalari tayyorlandi.*

4. Birgalik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda ish-harakat bir necha subyekt tomonidan birgalikda bajariladi. Masalan: *Ayollar chaqaloqqa ko'z tegmasligi uchun qilinadigan irim-sirimlarini bitirishgach, bolani beshikka belashdi* (O'.Hoshimov) gapida *bitirishgach*, *belashdi* fe'llari anglatgan harakatning bir necha subyekt, ya'ni ayollar tomonidan birgalikda bajarilganini anglatadi.

Birgalik nisbatdagi fe'l quyidagicha yasaladi:

a) fe'l negiziga unlidan so'ng *-sh*, undoshdan so'ng *-ish* affiksini qo'shish bilan: *sana-sh(di)*, *yugur-ish(di)* kabi;

b) so'z o'zagiga *-lash* (*-la+-sh* qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *yordam-lash(di)*, *bahs-lash(di)* kabi.

5. Orttirma nisbat

Bu nisbat shaklida harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt yoki obyektga ta'siri, tazyiqi bilan bajariladi.

Masalan: *Kampir nevarasiga xatni o'qitdi* gapida ikkita subyekt mavjud bo'lib, asosiy subyekt vositali to'ldiruvchi (*nevarasiga*), ikkinchi darajali subyekt esa ega (*kampir*) vazifasida qo'llangan bo'lib, *o'qitdi* harakati subyektning subyektga ta'siri natijasida bajarilgan.

Shuningdek, orttirma nisbatdagi fe'lda faqat bir subyekt mavjud bo'ladi. Bunday holda harakat obyektga (to'ldiruvchiga) o'tadi. Masalan: *U kitob keltirdi* kabi.

Orttirma nisbat fe'l negiziga quyidagi affikslarni qo'shish bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga *-t* affiksini qo'shish bilan: *qisqart*, *boyit* kabi;

2) fe'l negiziga *-tir* (*-dir*) affikslarini qo'shish bilan: *keltir*, *chaqirtir*, *kuldir*, *buzdir* kabi;

3) *sh*, *ch*, *t* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga *-ir* affiksini qo'shish bilan: *shoshir*, *ichir*, *botir* kabi;

4) oxiri undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'l negizlariga *-ar* affiksini qo'shish bilan: *chiqar*, *qaytar* kabi;

5) oxiri undosh bilan tugagan fe'l negizlariga *-g'iz*, *-giz*, *-qaz*, *-g'az*, *-kaz*, *-qiz*, *-kiz* affikslarini qo'shish bilan: *turg'iz*, *egiz*, *o'tkaz*, *qutqaz*, *yutqiz*, *etkiz* kabi;

6) oxiri *m*, *q* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga *-iz* affiksini qo'shish bilan: *tomiz*, *oqiz* kabi;

7) fe'l negiziga *-sat* (*-sa+-t* qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *ko'rsat* (faqat *ko'r* fe'l negiziga qo'shiladi) kabi.

5 -§. Fe'lining vazifadosh shakllari

Fe'ning gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga mos bo'lgan shakli uning funktsional⁷⁵ formasi deyiladi. Fe'ning funktsional formalari gapda kesim, hol, aniqllovchi, ega va to'ldiruvchi vazifalarida keladi.

O'zbek tilida fe'ning funktsional formalariga sof fe'l, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi kiradi.

1. Sof fe'l

Fe'ning tuslangan formada qo'llanib, kesim vazifasini bajarishga mos shakli **sof fe'l** deb ataladi. Sof fe'l har uch zamon shaklida qo'llangan aniqlik, buyruq-istak, shart mayli formasidagi fe'llarni o'z ichiga oladi. Masalan: *To'g'ri so'z odam butun hayoti davomida mehr, sadoqat nurlarini tarqatadi (U.Mahkamov). Kimki oz bilsa, ozga o'rgatadi. (Tafakkur gulshani). Aqlni beaqldan o'rgan (Maqol).*

2. Ravishdosh

Harakatning belgisini (harakat tarzidagi belgi) anglatadigan, gapda ko'pincha hol yoki ergash gapning kesimi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli ravishdosh deyiladi. Masalan: *Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar ("Pedagogika tarixi"dan). Choyga fотиha o'qilgach, hamma o'rnidan turdi (S.Ahmad).* Bu misollarning birinchisida *borib* ravishdoshi hol vazifasini, ikkinchi misoldagi *o'qilgach* ravishdoshi ergash gapning kesimi vazifasini bajargan.

Ravishdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga unlidan so'ng -b, undoshdan so'ng -ib affiksini qo'shish bilan: *o'qib, borib;*

2) fe'l o'zak-negiziga unlidan so'ng -y, undashdan so'ng -a affiksini qo'shish bilan: *o'qiy-o'qiy, bora-bora.*

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda, asosan, takroriy holda qo'llanadi;

-b (-ib), -a, -y affikslari bilan yasalgan ravishdosh qo'shma fe'l (sof fe'l) tarkibida yetakchi qism vazifasida ham keladi: *yoza boshladi, o'qib chiqdi* kabi.

3) -gani (-kani, -qani) affikslari bilan: *o'qigani, aytgani* kabi;

4) -gach (-kach, -qach) affikslari bilan: *o'qigach, borgach* kabi;

5) -guncha (-kuncha, -quncha) affikslari bilan: *o'qiguncha, borguncha* kabi.

Fe'l o'zak-negizi k yoki g undoshi bilan tugasa, -kani, -kach, -kuncha tarzida, **q** yoki **g** undoshi bilan tugasa, -qani, -qach, -quncha tarzida qo'shiladi: *ekkani, ekkach, ekkani, ekkuncha; chiqqani, chiqqach, chiqquncha* kabi.

Fe'ning ravishdosh shakli fe'l singari harakat tushunchasini anglatib, fe'lga xos quyidagi morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *eslab* - o'timli, *kulib* - o'timsiz ravishdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosiga ega: *ko'rib* - bo'lishli, *ko'rmay, ko'rmasdan* - bo'lishsiz ravishdosh; *kelguncha* - bo'lishli, *kelmaguncha* - bo'lishsiz ravishdosh; *o'tgach* - bo'lishli, *o'tmagach* - bo'lishsiz ravishdosh.

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdoshning bo'lishsizlik shakli yo'q (-ma bo'lishsizlik qo'shimchasini olmaydi).

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yasab* - aniq nisbat, *yasajib* - o'zlik nisbat, *yasalib* - majhullik nisbati, *yasashib* - birgalik nisbat, *yasatib* - ortirma nisbat;

⁷⁵ Funktsiya – lat. function – «faoliyat», «vazifa».

4) ravishdoshlar tuslovchi qo'shimchalarni olish-olmaslik xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: tuslanadigan ravishdoshlar va tuslanmaydigan ravishdoshlar.

Tuslanadigan ravishdoshlarga fe'l negiziga *-b (-ib)*, *-a*, *-y* affikslarni qo'shish bilan shakllangan ravishdoshlar kiradi.

Bu guruhdagi ravishdoshlar tuslangan holda sof fe'lga aylanadi. Masalan: *Kechaning tili qorasida yulduzlar yorqin yonadi (O)*. *Oyoq ostimizda munchoq-munchoq oq, sariq gullar sochilib yotibdi (B.Jahongirov)*.

Tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda ham qo'llana oladi. Masalan: *Vohid ho'l sochlarini taray-taray boqqa sho'ng'idi (O.YOqubov)*. *Mashina silkinib oldinga intildi (S.Ahmad)*.

Ravishdoshlarning *-gach (-kach, -qach)*, *-gani (-kani, -qani)*, *guncha (-kuncha, -quncha)* affikslari yordamida hosil qilingan shakllari tuslanmaydigan ravishdoshlar sanaladi: *etgach, ekkach, chiqqach; etgani, ekkani, chiqqani; etguncha, ekkuncha, chiqquncha* kabi. Masalan: *Sultonali tong otguncha ikki go'dakning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib chiqqan (A.Qodiriy)*. *Uzun, qorong'i yo'lakka chiqqach, Unsin to'xtadi (O)*. *Siz bilan maslahatlashgani keldim (B.Rahmonov)*.

d) zamon ma'nosini ifodalaydi. Ravishdoshning zamon ma'nosini ifodalashi nisbiy zamon sanaladi, chunki ravishdoshning zamoni shu gapdagi tuslangan fe'lning zamoniga nisbatan belgilanadi.

Ravishdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uchga bo'linadi: o'tgan zamon ravishdoshi, hozirgi zamon ravishdoshi, kelasi zamon ravishdoshi.

O'tgan zamon ravishdoshlari fe'l o'zak-negiziga *-b (-ib)*, *-gach (-kach, -qach)* affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *qolib, o'qib, qolgach, o'qigach* kabi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakatdan ilgari bo'lgan harakatni yoki asosiy harakatdan oldin boshlangandek ko'rinsa ham ammo u bilan bir vaqtda yuz bergan harakatni anglatadi. Masalan: *Zulfiya javob so'rab keldi* gapida *so'rab* ravishdoshi asosiy harakatdan (*keldi* harakatidan) oldin ro'y bergan harakatni bildirsa, *U kulib gapirmoqda* gapida esa *kulib* ravishdoshi asosiy harakat (*gapirmoqda* harakati) bilan bir vaqtda yuz beradigan harakatni anglatadi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslanganda, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi.

Fe'l negiziga *-gach (-kach, -qach)* affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslanmaydigan ravishdosh bo'lib, u tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan ilgari uning bajarilishi (yoki bajarilmaslik) sababi yoki paytini ko'rsatadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Uch-to'rt kun mehmondorchilikda yurishgach, maktabdan qaytdilar (P.Tursun)*. *Zorlanishdan, ichni eyishdan boshqa hech nima qo'lidan kelmagach, nima qilsin (M. Ismoiliy)*.

Hozirgi zamon ravishdoshi fe'l o'zak-negiziga *-a*, *-y* affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *bora-bora, ishlay-ishlay* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakat bilan bir vaqtda ro'y beradigan harakatni anglatib, uning bajarilish holati, paytini ko'rsatadi. Masalan: *Toma-toma ko'l bo'lur, hech tommasa cho'l bo'lur (Maqol)*. *Tog' oralig'idagi qalin qor eriy-eriy odam bemalol kira oladigan g'or bo'lib qolibdi (S.Anorboyev)*.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda odatda, takroriy so'z shaklida qo'llanadi. Yakka holda ishlatilganda, ravishdosh anglatgan harakatdan tuslangan fe'l anglatgan harakatga tezlik bilan o'tilganlik ma'nosi hosil bo'ladi. Masalan: *Sultonmurod kela o'qishga kirishdi*.

Hozirgi zamon ravishdoshi tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'lini hosil qiladi. Masalan: *Sada tagidagi hovuzning suvida yaproqlar suzadi (S.Z.)*.

Kelasi zamon ravishdoshlari fe'l negiziga *-gani (-kani, -qani)*, *-guncha (-kuncha, -quncha)* affikslarini qo'shish bilan yasaladi: *o'qigani, tinchiguncha* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar tuslanmaydi. Fe'l negiziga *-gani* (*-kani*, *-qani*) qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan so'ng bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatadi. Masalan: *Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim* (U.).

Fe'l negiziga *-guncha* (*-kuncha*, *-quncha*) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatning davom qilish vaqtining o'lchovi sifatidagi harakatni ifodalaydi. Masalan: *Yo'lchi so'zlaguncha, Tantiboyvachcha qorong'ida yo'qoldi* (O.).

Shu bilan birga ravishdosh o'ziga xos sintaktik belgilarga ham ega, ya'ni:

1) gap tarkibida boshqa so'zlarni boshqarib kela oladi;

2) tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda hol va *-b* (*-ib*) affiksi bilan yasalgan ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Gulnorning egnida kaltagina qora (lapis) kamzul yuvila-yuvila yupqalashgan* (O.). *Ibn Iroq uning gapidan zavqlanib kuldi* (M.Osim). *Kursi ustiga dasturxon yozilib, meva-cheva to'la patnis qo'yildi* (O.).

Shuningdek, tuslanadigan ravishdoshlar o'zlariga tobe bo'lgan so'zlar bilan sostavli hol sifatida, ravishdosh o'ram tarzida ajratilgan hol vazifasini ham bajaradi: *Bozor darvozasi yoniga kelishganida bir to'da odamni ko'rib to'xtab qolishdi* (O'.Hoshimov). *April oqshomlaridan birida Farida ikkovlari shahar aylanib yurib stadionga kirib qolishdi* (O'.Hoshimov). *Keng, baland, serhasham chodirda oltin shamdonlarni qo'yib, Navoiy yaqin beklari bilan suhbatlashib o'tirardi* (O.).

3) tuslanmaydigan ravishdoshlar gapda hol, ajratilgan ikkinchi darajali bo'lak va ergash gapning kesimi vazifasini bajarib keladi: *Oradan uch oy o'tib hash-pash deguncha issiq kunlar etib keldi* (S.A.). *U oltinsoyliklarni kanal va buloq qazigani boshlab ketdi* (SH.R.). *Shartning nozik va qaltisligi ko'z oldiga kelgach, yuragi orqasiga tortib ketdi* (H.N.). *Asalxon karvon o'tib ketguncha, yo'l yoqasida qo'l siltab turdi* (H.G').

-gani (*-kani*, *-qani*) affiksi bilan yasalgan ravishdosh gapda faqat hol vazifasini bajaradi.

3. Sifatdosh

Predmet belgisini harakat va holat vositasida bildiradigan, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **sifatdosh** deb ataladi: *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* («Tafakkur gulshani»). *Ko'chaning ikki chetidagi turli mollar bilan savdo qiluvchi do'konlar joylashgan* (M.Qoriev) gaplaridagi *so'zlayotgan*, *savdo qiluvchi* sifatdoshlari *kishi*, *do'konlar* otlariga bog'lanib, uning harakat belgisini bildirib, sifatlovchi (aniqlovchining bir turi) vazifasini bajargan.

Sifatdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga *-gan* (*-kan*, *-qan*) affikslarni qo'shish bilan: yuklagan, kechikkan, qiziqqan (fe'l negizi *k* yoki *g* bilan tugasa, *-kan*; q yoki *g'* bilan tugasa, *-qan* tarzida).

Bu affiks sifatdosh yasashda eng mahsuldor, unumli affiks sanaladi.

Eski o'zbek adabiy tilida *-gan* affiksining ekvivalenti *-mish*, *-dik* affikslari bilan ham yasalgan (bu affikslar hozir ham uchraydi).

2) fe'lning *-a*, *-y* affiksi bilan tugagan ravishdosh negiziga *-digan*, *-yotgan* affikslarini qo'shish bilan: *kelayotgan*, *o'qiyotgan*, *boradigan*, *ishlaydigan* kabi;

3) fe'l o'zak-negiziga *-r* (*-ar*) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng *-r*, undoshdan so'ng *-ar*): *buklar*, *ko'kar* kabi;

4) fe'l o'zak-negiziga *-vchi* (*-uvchi*) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng *-vchi*, undoshdan so'ng *-uvchi*): *boshlovchi*, *kutuvchi* kabi;

Eski adabiy tilda sifatdoshning bu turi *-guchi*, *-g'uchi* shaklida ham ishlatilgan: *aytguchi*, *kelguchi*. Bu shakl hozir ham she'riyatda uchraydi: *Kulimsirab turg'uchi toleing porloq* (G'.G').

Bu affiks bilan yasalgan sifatdoshning ot so'z turkumiga ko'chish holati ham uchraydi: *o'quvchi*, *to'quvchi*, *yozuvchi* kabi.

5) fe'l negiziga *-ajak* qo'shilishi bilan: *kelajak*, *bo'lajak* kabi;

6) fe'l negiziga *-gusi, -g'usi* qo'shilishi bilan: *kelgusi, bo'lg'usi* kabi.

Sifatdosh leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shunga ko'ra sifatdosh fe'l sanaladi va fe'lga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga egadir, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan, yozdirgan* - o'timli; *qolgan, qiziqtirgan* - o'timsiz sifatdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan* – bo'lishli, *o'qimagan* – bo'lishsiz; *aytar* – bo'lishli, *aytmas* – bo'lishsiz sifatdosh;

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yuvgan* - aniq nisbat, *yuvingan* - o'zlik nisbat, *yuvilgan* - majhullik nisbat, *yuvishgan* – birgalik nisbat, *yuvdirgan* – orttirma nisbat;

4) sifatdoshlar tushlanganda aniqlik maylining biror zamoniga xos bo'lgan fe'lni hosil qiladi (sof fe'lga aylanadi) va kesim vazifasini bajaradi: *Bu hofiz butun olamga tanilgan* (O.).

Sifatdoshning deyarli barcha shakllari tushlanish xususiyatiga (*-yotgan* shaklidan tashqari) ega. *-r (-ar)* bilan yasalgan sifatdosh shakli esa hozirgi tilda ko'proq tushlangan shaklda ishlatiladi: *o'qirman, o'qirsan, o'qir; o'qirmiz, o'qirsiz, o'qir(lar)* kabi;

5) sifatdosh zamon ma'nosini ifodalaydi. Atributiv (sifatlovchi) holatida kelgan sifatdoshning zamon ma'nosi nisbiy sanaladi, chunki sifatdoshning zamoni nutq momentiga nisbatan emas, balki fe'l-kesimning zamoniga nisbatan belgilanadi: *Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka etadi* (YUsuf Xos Xojib) gapida tushlangan fe'l etadi hozirgi-kelasi zamonni ifodalasa, *ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan* sifatdoshlari o'tgan zamonni ifodalaydi.

Sifatdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: o'tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi. Sifatdoshlarni hosil qiluvchi maxsus grammatik ko'rsatkichlar sifatdoshning nisbiy zamon ko'rsatkichi ham sanaladi.

O'tgan zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan ilgari bo'lgan harakat belgisini anglatadi. *-gan (-kan, -qan)* grammatik ko'rsatkichlari bilan yasalgan sifatdosh o'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi: *Murabbiysi bo'lmagan odamni hayot o'zi tarbiyalab qo'yadi* («O'talar so'zi»).

Hozirgi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlashib turgan vaqtida davom etayotgan harakat belgisini anglatadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi *-yotgan, -vchi (-uvchi)* affikslarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: *Adolat biz qurayotgan jamiyatning mezonini bo'lmog'i darkor* (I.A.Karimov). *Elmurod bu erga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi* (P.Tursun).

Kelasi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan keyin bajariladigan harakat tarzidagi belgisini anglatadi. Kelasi zamon sifatdoshi *-r (-ar), -digan, -ajak* affikslari bilan yasaladi: *Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt* (Maqol). *Dehqon kelasi kuzda oladigan hosilining g'amini shu kuzdan ko'radi* (M.Ismoilij).

Sifatdosh fe'l shaklining «sifatdosh» deb atalishi, uning sifat singari predmetning belgisini bildirishiga ko'radir. Sifatlar predmetning rangi, hajmi, mazasi, xususiyati kabilarni bildirsa, sifatdosh predmetning harakat va holat belgisini anglatadi.

Demak, sifatdosh sifatga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham egadir, ya'ni:

1) sifatdosh morfologik jihatdan o'zgarmaydi (egalik, kelishik, ko'plik affikslarini olmaydi);

2) sifatdosh otga bog'lanib kelib, predmetning harakat belgisini bildiradi va gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi: *Ko'klam quyoshidan ko'kargan qirlar, ko'm-ko'k* (H.Olimjon). *Xadichabegim yurt uchun qayg'uradigan bir malika ekanini ko'rsatishni sevardi* (Oybek).

3) sifatdosh otlashish xususiyatiga ega, bunday holda sifatdosh bog'lanib kelgan ot qo'llanmaydi va sifatdosh ot kabi so'z o'zgartiruvchi (egalik, kelishik, ko'plik affikslarini) affikslarni oladi, ot singari sintaktik vazifalarni (ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi) bajaradi: *Yo'lni bilgan qoqilmaydi* (Maqol). *Qishloq xo'jaligida bevosita ishlab chiqaruvchining o'zi xo'jayin*

bo'lishi shart (I.Karimov). Ko'p yurgandan so'rama, ko'p ko'rgandan so'ra (Maqol). Dushmanga nafrati bo'lmaganning Vatanga muhabbati bo'lmas (Maqol).

4. Harakat nomi

Ish-harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalarni bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **harakat nomi** deb ataladi: Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. *Chavandoz bu gaplarni Ertoyevga aytishini ham, aytmaslikni ham bilmay turgandi* (O.YOqubov). *Mustaqilligimiz tufayli xalq va Vatan tarixi, boy ilmiy va adabiy merosga xolisona yondashishning guvohi va shohidi bo'lmoqdamiz* (Rahim Vohidov) gaplaridagi intilish, aytishni, aytmaslikni, yondashishning fe'l shakllari harakatning atamasi (nomi) bo'lib, gapda otga xos ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarini bajargan.

Harakat nomi quyidagi shakl yasovchi affiksalar bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga *-sh (-ish)* qo'shish bilan (unlidan so'ng *-sh*, undoshdan so'ng *-ish*): *o'qish, yozish, ishlash, chiqish* kabi;

Harakat nomining *-sh (-ish)* affiksi bilan yasalgan shakli otga yaqin turadi, shuning uchun ham bu shaklda harakat nomi otga ko'chishga moyil bo'ladi.

2) fe'l negiziga *-v (-uv)* qo'shish bilan (unlidan so'ng *-v*, undoshdan so'ng *-uv*): *ishlov, bag'ishlov, boruv, keluv* kabi;

Bu affiks bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o'zbek tilida kam ishlatiladi;

3) fe'l negiziga *-moq* qo'shish bilan: *o'smoq, ulg'aymoq, o'rganmoq* kabi.

Harakat nomining *-moq* affiksi bilan yasalgan shakli fe'lga juda yaqin turadi, chunki har qanday fe'lning bosh shakli yo buyruq-istak mayli shaklida *esla, shosh* kabi; yoki *eslamoq, shoshmoq* kabi harakat nomi shaklida olinadi.

Harakat nomi leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shu jihatdan harakat nomi fe'lga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'rganish, ko'rmoq* - o'timli harakat nomi; *yugurish, ishonmoq* - o'timsiz harakat nomi;

2) nisbat ma'nosiga ega: *yutmoq* - aniq nisbat, *yasamoq* - o'zlik nisbat, *baholanmoq* - majhullik nisbati, *qiziqitirmoq* - orttirma nisbat;

3) harakat nomining bo'lishsiz shakli faqat *-maslik* affiksi bilan yasaladi: *aytish* - bo'lishli harakat nomi, *aytmaslik* - bo'lishsiz harakat nomi.

4) harakat nomi zamon ma'nosiga ega emas. Lekin ma'lum bir qulay sharoitda unda hozirgi-kelasi zamon ma'nosi aks etadi: *Oilada farzand tarbiyasiga har tomonlama e'tibor bermoq lozim* (O.Karimova).

5) boshqa fe'l shakllari singari harakat nomi boshqarish xususiyatiga ega.

Shuningdek, ish-harakatning nomini bildirish jihatdan harakat nomi otga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham ega, ya'ni:

1) harakat nomi son, egalik va kelishik affikslarini oladi;

2) harakat nomi ot singari ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi ko'makchili shaklda hol va kesim vazifalarini bajaradi: *Zumradning tikishi* - go'zal, *ipakni turlashi ham mohirona* (O.). *Bilim va tushunishga intil kunu tun* (YUsuf Xos Xojib). *Rais Jo'raboev bilan jiddiy tortishuvdan so'ng juda qattiq asabiylashdi* (SH.R.). *O'zini olim, fozilman deb maqtanish, shu bilan g'ururlanish jaholatning bir ko'rinishidir* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

6 -§. Fe'llarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)

Ish-harakat ma'lum bir grammatik shaxs tomonidan bajariladi (yoki bajarilmaydi). Grammatik shaxs so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs yoki predmet) bo'lishi mumkin.

Grammatik shaxs grammatik son (birlik yoki ko`plik) bilan birgalikda ifodalanadi. Fe'llardagi bunday grammatik shaxs va son ma'nosi ma'lum bir grammatik ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan: o`qdim, o`qisam, o`qisang, o`qiyapman, o`qibman, o`qiy fe'llari tarkibidagi *-m*, *-man*, *-y* qo'shimchalari ish-harakatning I shaxs so'zlovchi, ya'ni yakka shaxs tomonidan bajarilganini ko'rsatsa; o`qidik, o`qisak, o`qiyapmiz, o`qibmiz, o`qiylik fe'llari tarkibidagi *-k*, *-miz*, *-ylik* affikslari ish-harakatning I shaxs, lekin ko'p so'zlovchilar (shaxslar) tomonidan bajarilganini ifodalaydi.

Demak, ish-harakatning bajaruvchisi uch shaxs va 2 son tushunchalarini aks ettiruvchi affikslarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham bunday affikslar **shaxs-son affikslari** deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi esa tuslanish deyiladi. Shaxs-son affikslari tilshunoslikda **tuslovchi affikslar** deb ham yuritiladi.

O'zbek tilida tuslovchi affikslar fe'l shakllariga turlicha ko'rinishda qo'shiladi. Shu jihatdan tuslovchi affikslar uch guruhga bo'linadi.

1. Birinchi guruh tuslovchilar

Bu guruhga mansub tuslovchilar aniqlik va shart-istak maylidagi *-di*, *-sa* qo'shimchalarini olgan sof fe'l negizidan so'ng va edi to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: keldi-m, keldi-ng, keldi; kelsa-k, kelsa-ng, kelsa(lar) kabi.

Fe'llarning birinchi guruh tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	<i>yozdim, yozsam, yozgan edim</i>	<i>zdik, yozsak, yozgan edik</i>
II	<i>yozding, yozsang, yozgan eding</i>	<i>yozdingiz, yozsangiz, yozgan edingiz</i>
III	<i>yozdi, yozsa, yozgan edi</i>	<i>yozdi(-lar), yozsa(-lar), yozgan edi(-lar)</i>

2. Ikkinchi guruh tuslovchilar

Bu affikslar *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlardan, sifatdoshlardan (*-yotgan* qo'shimchasidan tashqari), shuningdek, *-yap*, *-moqda*, *-yotib*, *-moqchi* bilan shakllangan fe'l negizidan so'ng qo'shiladi. Mazkur guruhdagi tuslovchilar III shaxsdagina ikki xil ko'rinishda bo'ladi, ya'ni birinchi xil ko'rinishda *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlar hamda *-yap*, *-yotib* bilan shakllangan fe'llar III shaxs birlikda *-di* (*-ti*), ko'plikda *-di(lar)*, *-ti(lar)* shaxs-son affikslari bilan shakllanadi.

Ikkinchi xil ko'rinishda esa fe'lning sifatdosh shakllariga (*-gan*, *-r(-ar)*, *-digan*, *-vchi(-uvchi)* bilan hosil qilingan shakllariga), *-moqda*, *-moqchi*, *-yotir* bilan shakllangan fe'l negizlari, shuningdek, fe'llar ekan, emish to'liqsiz fe'llari bilan birga qo'llansa, III shaxsda shaxs ko'rsatkichi shakllanmaydi (nol ko'rsatkichli shaklda keladi).

Fe'llarning ikkinchi guruh (A.B ko'rinishi) tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha: «A» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	<i>yozib-man, yozayotib-man, yoza-man, yozyap-man</i>	<i>yozib-miz, yozayotib-miz, yoza-miz, yozyap -miz</i>
II	<i>yozib-san, yozayotib-san, yoza-san, yozyap -san</i>	<i>yozib-siz, yozayotib-siz, yoza-siz, yozyap -siz</i>

III	<i>yozib-di, yozayotib-di, yoza-di, yozyap-ti</i>	<i>yozibdilar, zayotibdilar, yozadilar, yozyaptilar</i>
-----	---	---

«B» ko`rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	<i>yozgan-man, yozar-man, yozadigan-man, yozmoqda-man, yozmoqchi-man</i>	<i>yozgan-miz, yozar-miz, yozadigan-miz, yozmoqda-miz, yozmoqchi-miz</i>
II	<i>yozgan-san, yozar-san, yozadigan-san, yozmoqda-san, yozmoqchi-san</i>	<i>yozgan-siz, yozar-siz, yozadigan-siz, yozmoqda-siz, yozmoqchi-siz</i>
III	<i>yozgan, yozar, yozadigan, yozmoqda, yozmoqchi</i>	<i>yozgan-lar, yozar-lar, yozadigan-lar, yozmoqda-lar, yozmoqchi-lar</i>

3. Uchinchi guruh tuslovchilar

Bular buyruq maylidagi sof fe'l negizidan so`ng qo`shiladi.

Fe'llarning uchinchi guruh tuslovchi bilan tuslanishi quyidagicha:

SHaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	<i>yozay, yozayin, o`qiy, o`qiyin</i>	<i>yozaylik, o`qiylik</i>
II	<i>yoz, yozgin, o`qi, o`qigin</i>	<i>yozingiz, o`qingiz,</i>
III	<i>yozsin, o`qisin</i>	<i>yozsinlar, o`qisinlar,</i>

7 -§. Fe'l zamonlari

Ish-harakatning voqe bo`lishi (yoki bo`lmasligi) mantiqan zamon bilan bog`liq bo`ladi. Fe'llardagi zamon nutq so`zlanib turgan paytga nisbatan qiyoslangan holda aniqlanadi, ya'ni ish-harakat nutq so`zlanib turgan paytdan oldin, nutq so`zlanib turgan paytda, nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilishi yoki bajarilmasligi mumkin. Shunga ko`ra, fe'l uch zamon ko`rinishiga ega: 1. O'tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon. Fe'llarda zamon ma'nosi fe'l tarkibida qo`llangan grammatik ko`rsatkichlar orqali belgilanadi. Masalan: 1. *Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o`tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi.* (R.Shog`ulomov). 2. *Ko`nglini kichik tutgan, kamtarlik yo`lidan yurgan kishi ulug`likka yetadi* (Yusuf Xos Hojib). 3. *Ilm ko`pga yetkazar, hunar esa ko`kka* (Maqol). Keltirilgan misollarning birinchisida *bunyod etdi, nom qoldirdi* fe'llari tarkibidagi *-di* o'tgan zamonni, ikkinchisida *yetadi* fe'li tarkibidagi *-a* ko`rsatkichi hozirgi zamonni, uchinchisida *yetkazar* fe'lidagi *-ar* ko`rsatkichi esa kelasi zamon ma'nosini ifodalagan.

Har bir zamon o`z navbatida yana bir necha turga bo`linadi. Chunki har bir zamon vaqtning katta qismini ko`rsatish bilan birga o`zining ichki xususiy modal ma'nolariga (qo`shimcha ma'nolarga) ham ega. Masalan: *o`qimoqchiman, o`qiydiganman* fe'llari nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajariladigan harakatni ifodalab, vaqtning katta qismini ko`rsatish bilan birga, bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatishi kabi o`ziga xos modal ma'noga ham ega.

1. O'tgan zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'li xususiy modal ma'nolariga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi:

1) yaqin o'tgan zamon fe'li; 2) uzoq o'tgan zamon fe'li; 3) o'tgan zamon hikoya fe'li; 4) o'tgan zamon davom fe'li; 5) o'tgan zamon maqsad fe'li.

Yaqin o'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan bir oz oldin, ammo so'zlovchining ko'z oldida (yoki uning faol ishtiroki bilan) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Masalan: Go'zal vodiydagi Gullar bog'i ko'klam libosi bilan bezandi (SH.R.).

Yaqin o'tgan zamon fe'li sof fe'l negiziga –di qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (I guruh tuslovchi) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi
I	o'qidim	-di	-m	o'qidik	-di	-k
II	o'qiding	-di	-ng	o'qidingiz	-di	-ngiz
III	o'qidi	-di	-	o'qidilar	-di	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan, ammo bu haqda nutq so'zlanib turgan paytda xabar qilingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: SHoyi, atlas, chit, las ko'ylak; nimcha, durra, peshonabog', xullas bor boricha yo'q holicha yasalgan (N. Safarov).

Uzoq o'tgan zamon fe'li negiziga –gan sifatdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (II guruh «B» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi
I	o'qiganman	-gan	-man	o'qiganmiz	-gan	-miz
II	o'qigansan	-gan	-san	o'qigansiz	-gan	-siz
III	o'qigan	-gan	-	o'qiganlar	-gan	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutqda aniq eslash (yoki eslatish), kutilmaganda eslash, eshitilganlik kabi qo'shimcha modal ma'nolarga ham ega bo'ladi. Uzoq o'tgan zamonning bo'lib o'tgan ish-harakatni aniq eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga edi (qisqa shaklida) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash orqali: o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi; o'qigan edik, o'qigan edingiz, o'qigan edilar kabi; kutilmaganda eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga ekan (qisqa shakli –kan) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash bilan: o'qigan ekanman, o'qigan ekansan, o'qigan ekan; o'qigan ekanmiz, o'qigan ekansiz, o'qigan ekanlar kabi; bo'lib o'tgan ish-harakatning so'zlovchining boshqa shaxsdan eshitganligi –gan sifatdoshiga emish (qisqa shakli –mish) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash orqali: o'qigan emishman, o'qigan emishsan, o'qigan emish; o'qigan emishmiz, o'qigan emishsiz, o'qigan emishlar kabi shakllanadi. Masalan: *Nasibaning yuzidagi bo'g'riqish yo'qolib, uning o'rnida nafislik paydo bo'lgan edi (X.No'`mon). Mirza Bahrom unday ma'no chiqishini sira ko'zda tutmagan ekan, o'sal bo'ldi (A.Qahhor).*

O'tgan zamon hikoya fe'li kutilmaganda, qisqa vaqt ichida nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari bajarilgan (yoki bajarilmagan) ish-harakatni hikoya qilish, tasvirlash yo'li bilan ifodalaydi. Masalan: *Halol rizq istab, mehnat qilib, charchab uxlagan kishi shu kechani ma'rifat qilingan holda o'tkazibdi* (Hadisdan).

O'tgan zamon hikoya fe'li fe'l negiziga –b (-ib) o'tgan zamon ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (II guruh «A») ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shimchasi
I	o'qibman	-b	-man	o'qibmiz	-b	-miz
II	o'qibsan	-b	-san	o'qibsiz	-b	-siz
III	o'qibdi	-b	-di	o'qibdilar	-b	-di(-lar)

O'tgan zamon hikoya fe'lining eslay (eslatish) ma'no ko'rinishi ham bor. Bu shakl o'tgan zamon –b (-ib) ravishdoshiga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash orqali hosil bo'ladi: o'qib edim, o'qib eding, o'qib edi; o'qib edik, o'qib edingiz, o'qib edilar kabi. Masalan: *Urush tugasa, biznikiga mehmongan borasiz, o'shanda ayamning qanaqaligini ko'rasiz deb edi* (S.Zunnunova).

O'tgan zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari ma'lum bir muddat davomli bo'lgan yoki takrorlanib turgan ish-harakatni eslash ma'no ottenkasi bilan ifodalaydi. Masalan: 1. *Bu yerda Boburning doim o'z kuchi bilan birga olib yuradigan kitoblari saqlanar edi* (P.Qodirov). 2. *Daryolardan kuylab o'tardim, Ertaklarga quloq tutardim, Hammasini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo* (H.O.). Bu misollarning birinchisida saqlanar edi fe'li o'tmishda ma'lum bir muddat davomli bo'lgach ish-harakatni ifodalasa, ikkinchisida kuylab o'tardim, quloq tutardim, tinglardim vaqti-vaqti bilan takrorlanib ish-harakatni anglatadi. O'tgan zamon davom fe'li –r(-ar), -yotgan sifatdosh fe'l negiziga hamda -moqda qo'shimchasini olgan sof fe'l negiziga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash (I guruh tuslovchilari bilan) orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'sh.	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'sh.
I	o'qir edim, o'qiyotgan edim, o'qimoqda edim	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-m	o'qir edik, o'qiyotgan edik, o'qimoqda edik	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-k
II	o'qir eding, o'qiyotgan eding, o'qimoqda eding	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ng	o'qir edingiz, o'qiyotgan edingiz, o'qimoqda edingiz	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ngiz

III	o`qir edi, o`qiyotgan edi, o`qimoqda edi	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-	o`qir edilar, o`qiyotgan edilar, o`qimoqda edilar	-r+edi, - yotgan+edi, - moqda+edi	(-lar)
-----	--	--	---	---	---	--------

**O`rgan zamon maqsad** fe`li nutq so`zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo voqe bo`lmagan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: U bugun Malika bilan xoli gaplashib, ko`nglidagi hamma sir-asrorini to`kib solmoqchi edi (E.Usmonov). Ertasiga qishloqqa chiqadigan edi.

O`rgan zamon maqsad fe`li -moqchi, -digan qo`shimchalarini olgan fe`l negiziga edi to`liqsiz fe`lini biriktirib (I guruh tuslovchilar bilan) tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimc	Misol	Zamon ko`rsat- kichi	qo`shimc ha
I	o`qimoqchi edim, o`qiydigan edim,	-moqchi+edi, - digan+edi	-m	o`qimoqchi edik, o`qiydigan edik,	-moqchi+edi, - digan+edi	-k
II	o`qimoqchi eding, o`qiydigan eding,	-moqchi+edi, - digan+edi	-ng	o`qimoqchi edingiz, o`qiydigan edingiz,	-moqchi+edi, - digan+edi	-ngiz
III	o`qimoqchi edi, o`qiydigan edi,	-moqchi+edi, - digan+edi	-	o`qimoqchi edilar, o`qiydigan edilar,	-moqchi+edi, - digan+edi	(-lar)

2. Hozirgi zamon

Bu zamondagi fe`llar ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytda bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe`li qo`shimcha modal ma`nolariga ko`ra 2 turga bo`linadi: 1) hozirgi-kelasi zamon fe`li, 2) hozirgi zamon davom fe`li.

Hozirgi-kelasi zamon fe`li nutq so`zlanib turgan paytda va undan keyin ro`y beradigan harakatni yoki doimiy harakatni ifodalaydi. Masalan: Bobur bu chigal tugunlarni o`zi echilmasligini sezadi (P.Qodirov). YOshlikda zahmat chekib, ilm o`rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan (Koshifiy).

Hozirgi-kelasi zamon fe`li sof fe`l negiziga -a, -y ravishdosh qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	SHaxs-son qo`shim-chasi
I shaxs	o`qiyman, boraman	-y, -a	-man	o`qiymiz, boramiz	-y, -a	-k
II shaxs	o`qiysan, borasan	-y, -a	-san	o`qiysiz, borasiz	-y, -a	-ngiz
III shaxs	o`qiydi, boradi	-y, -a	-di	o`qiydilar, boradilar	-y, -a	-di(-lar)

Hozirgi zamon davom fe'li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytda aniq davom etayotganini bildiradi: Mustaqillikka erishganimizdan so`ng xalqimizning o`z yurti, dili, tarixini bilishga qiziqish ortib bormoqda (I.Karimov).

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha
I	o`qiyapman, o`qimoqdaman, o`qiyotibman	-yap, -moqda, -yotib	-man	o`qiyapmiz, o`qimoqdamiz, o`qiyotibmiz	-yap, -moqda, -yotib	-miz
II	o`qiyapsan, o`qimoqdasan, o`qiyotibsan	-yap, -moqda, -yotib	-san	o`qiyapsiz, o`qimoqdasiz, o`qiyotibsiz	-yap, -moqda, -yotib	-siz
III	o`qiyapti, o`qimoqda, o`qiyotibdi	-yap, -moqda, -yotib	-ti - -di	o`qiyaptilar, o`qimoqdalar, o`qiyotibdilar	-yap, -moqda, -yotib	-ti(-lar) - -di(-lar)

SHuningdek, murakkab fe'l tarkibida qo`llangan yot, yur, tur, o`tir ko`makchi fe'llarni tushlash bilan ham hozirgi zamon davom fe'li hosil qilinadi: o`qib yotibman, o`qib yuribman, o`qib turibman, o`qib o`tiribman kabi.

3. Kelasi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe'li qo`shimcha modal ma'nolariga ko`ra ikki turga bo`linadi:

1) kelasi zamon gumon fe'li; 2) kelasi zamon maqsad fe'li.

Kelasi zamon gumon fe'li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish-bajarilmasligi mo`ljallanishini, taxmin qilinishini ifodalaydi. Masalan: *Bugun havo ochiq bo`lar* (A.Q.)

Kelasi zamon gumon fe'li ba'zan hozirgi-kelasi zamon ma'nosida kelib, aniqlik, qat'iylik ma'nolarini ham ifodalaydi: *Qadrlasang, qadring oshar, qadrsizdan hamma qochar* (Maqol).

Kelasi zamon gumon fe'li sof fe'l negiziga –r(-ar) sifatdosh qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi
I	o`qirman, borarman	-r, -ar	-man	o`qirmiz, borarmiz	-r, -ar	-miz
II	o`qirsan, borarsan	-r, -ar	-san	o`qirsiz, borarsiz	-r, -ar	-siz
III	o`qir, borar	-r, -ar	-	o`qirlar, borarlar	-r, -ar	(-lar)

Kelasi zamon maqsad fe'li nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilishi maqsad qilib olingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Men kuzdan boshlab o`qishni davom ettirmoqchiman, so`ngra qishloq xo`jalik institutiga kirmoqchiman (SH.R.). Oho qora ko`z deganda, u devordan oshadigan (O.).

Kelasi zamon maqsad fe'li sof fe'l negiziga -moqchi hamda fe'ling ravishdosh (-a, -y bilan shakllangan) shakliga –digan qo`shimchasini qo`shish bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha
I	o`qimoqchiman, o`qiydiganman	-moqchi, -digan	-man	o`qimoqchimiz, o`qiydiganmiz	-moqchi, -digan	-miz
II	o`qimoqchisan, o`qiydigansan	-moqchi, -digan	-san	o`qimoqchisiz, o`qiydigansiz	-moqchi, -digan	-siz
III	o`qimoqchi, o`qiydigan	-moqchi, -digan	-	o`qimoqchilar, o`qiydiganlar	-moqchi, -digan	(-lar)

8 -§. Fe'l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabatini ko`rsatuvchi grammatik kategoriyaga fe'l mayli deyiladi. Mayl kategoriyasi grammatik zamon (o`tgan, hozirgi, kelasi) va grammatik shaxs (bajaruvchi) bilan uzviy bog`langan bo`lib, hammasi birgalikda fe'ling tuslanish tizimiga kiradi. Fe'l mayllarida voqelik bilan bog`liq ravishda ish-harakatning bajarilish xususiyatlari turlicha bo`ladi. Masalan: 1) *Havo sovuq, osmonda zahardek achchiq qor uchqunlari erinchoq kezadi* (O`Hoshimov). 2) *YOshlikda zaxmat chekib, ilm o`rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan.* (Koshifiy). 3) *So`zlayotgan kishining o`ziga emas, so`ziga e`tibor qil* (Montes`ke. Tafakkur gulshani). Bu misollarning birinchisida kezadi fe'li ish-harakatning aniq bajarilishini, ikkinchisida o`rgansang, egallasang fe'llari ish-harakatning bajarilishi uchun shart qilib olingan harakat ma'nosini, uchinchi misolda esa e`tibor qil fe'li ish-harakatning bajarilishi haqidagi buyruq, maslahat ma'nosini anglatgan. Demak, fe'l anglatgan ish-harakat voqelikka munosabatiga ko`ra aniqlik, shart (istak), buyruq (istak) kabi qo`shimcha modal ma'nolarni ifodalaydi. Shunga ko`ra fe'llar, asosan, 3 fe'l mayli ko`rinishiga ega: 1) aniqlik mayli, 2) shart mayli, 3) buyruq-istak mayli.

Aniqlik mayl

Bu mayldagi fe'l ish-harakatning uch zamondan birida aniq (real) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi, ya'ni aniqlik maylidagi fe'l o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon fe'llarining barcha ma'no ko'rinishlarini o'z ichiga qamrab oladi: *o'qidim, o'qimadim* - yaqin o'tgan zamon fe'li; *o'qiyapman* - hozirgi zamon davom fe'li; *o'qimoqchiman, o'qimoqchi emasman* – kelasi zamon maqsad fe'li kabi. Masalan: *Men unga mustaqil odam ekanligimni ko'rsatib qo'ymoqchiman* (P.Q.) gapida ko'rsatib qo'ymoqchiman fe'li ish-harakatning kelasi zamonda (kelasi zamon maqsad fe'li) I shaxs tomonidan (-man shaxs-son affiksi) aniq bajarilishini anglatadi.

Aniqlik maylidagi fe'llar I-II guruh tuslovchi affikslar bilan tuslanadi.

2. Buyruq-istak mayli

Bu mayldagi fe'l kelasi zamonga oid bo'lib ish-harakatni bajarish yoki bajarmaslik haqida buyurish, so'rash, istash, iltimos, maslahat, undash-chaqirish kabi ma'nolarni anglatadi va III guruh tuslovchi affikslar bilan o'zgaradi: *o'qiy* (*o'qiyin*), *o'qigin* (*o'qi*), *o'qisin*; *o'qiylik, o'qingiz, o'qisinlar* kabi.

Buyruq-istak maylining I shaxsi istak iltimos, undash-chaqirish ma'nolarini (I shaxsda buyurish, iltimos ma'nolari ifodalanmaydi); II-III shaxsi buyruq, iltimos, maslahat o'rni bilan do'q kabi ma'nolarni ifodalaydi va ma'nolarning har biri o'ziga xos intonatsiya bilan ajralib turadi. Masalan: 1. *O'z shaxsiy foydangni izlama, xalqning foydasini izla, xalqqa mashaqqat yukki tushirib, uni qiynama, o'zing yuk ko'taruvchi bo'l* (YUsuf Xos Xojib). 2. *Naqadar buyuk zamonda yashayotganligimizni unutmaylik* (I.Karimov) birinchi misolidagi *izlama, izla, qiynama, bo'l* fe'llari II shaxs (nol ko'rsatkichli shaklda)da kelib maslahat, iltimos kabi ma'nolarni, ikkinchi misoldagi *unutmaylik* fe'li I shaxs ko'plikda kelib, shu harakatni bajarishga undash, shu bilan birga istak, xohish kabi ma'nolar bildiriladi.

3. Shart (istak) mayli

Bu mayldagi fe'l birinchidan, ma'lum ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalaydi. Bunda shart maylidagi fe'l ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Bolalaring senga qanday munosabatda bo'lishini istasang, ota-onangga ham shunday munosabatda bo'l* (Tafakkur gulshani). Ikkinchidan, bu shakldagi fe'lning o'zi orzu-istak, xohish, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni ifodalaydi va sodda gapning yoki qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifasida qo'llanadi: *Qani endi inqilob bo'lsa-yu, mehnatkash xalq xonni ag'darib mamlakatni o'zi idora qilsa, hamma erkin nafas olsa* (N.SHaripov). *Qani endi bu qirlarga ko'klamda chiqsang. Onajon, shu suratni menga bersangiz* (A.Q.)

Ko'rinadiki, shart maylidagi fe'l kelasi zamon tushunchasini anglatib, shart-istak ma'nosi fe'lning buyruq-istak maylidan bosh shaklga –sa qo'shimchasini qo'shish va tushlash orqali shakllanadi: *o'qisam, o'qisang, o'qisa; o'qisak, o'qisangiz, o'qisalar* kabi.

Shart mayli formasidagi fe'l edi, ekan to'liqsiz fe'llar bilan; kerak, bo'lmoq, ehtimol kabi modal ma'noli so'zlar bilan birga qo'llanishi mumkin: *o'qisa edi, o'qisa ekan; o'qisa kerak, o'qisa bo'ladi* kabi. Bunday shaklda kelgan fe'llar tilak, orzu, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarni bildiradi: *Nahotki Muqaddas shu yotoqxonada tursa? (O.Y.). bu erda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak (A.Q.). Xo'sh, endi sizlarga nima sovg'a bersam ekan (O.).*

Shuningdek, shart maylidagi fe'l qo'shma gapning bir necha turlarida ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma yoq oppoq... (O.). To'tiqiz... dugonasini o'ylasa, xolasi o'z ko'ksida panoh topgandek bag'riga kirib olgan jiyanini o'ylar edi (M. Ismoilov).*

9 -§. Fe'llarning yasalishi

O'zbek tilida fe'llar so'z yasash xususiyatiga ega. Fe'llar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik (affiksatsiya) usuli va sintaktik (kompozitsiya) usuli.

1. Morfologik usulga ko'ra, maxsus fe'l yasovchi affikslar yordamida boshqa so'z turkumlaridan (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, taqlidiy so'zlardan) fe'l yasaladi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'l yasashda quyidagi so'z yasovchi affikslar qo'llanadi:

-la affiksi: *kuyla, bahola; tozala, oqla; sizla; tezla, sekinla; ufla, dodla; shitirla, shivirla* kabi. Bu affiks unumdor fe'l yasovchi affiks sanalib, barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi.

-a affiksi: *tuna, o'yna; qiyna, yasha; guldura, shildira* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-r (-ar) affiksi: *eskir, qisqar, ko'kar* kabi. Bu affiks yordamida sifat asosidagi fe'l yasaladi.

-y (-ay) affiksi: *ulg'ay, kuchay, qoray; ko'pay, ozay* kabi. Bu affiks sifat va ravish asosidan fe'l yasaladi.

-sira affiksi: *suvsira, yotsira; sizsira, sensira* kabi. Bu affiks bilan ot, sifat, olmoshdan fe'l yasaladi.

-lan affiksi: *otlan, shodlan, zavqlan, ikkilan* kabi. Bu affiks tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+n) bo'lib, ot, sifat, son, undov so'zdan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbat (o'zlik)ni shakllantiradi.

-lash affiksi: *gaplash, bahslash, birlash, salomlash, xayrlash* kabi. Bu affiks ham tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+sh) bo'lib, u ot, son, undov so'zdan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbati (birgalik nisbat)ni shakllantiradi.

-i affiksi: *changi, boyi, tinchi* kabi. Bu affiks bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi.

-ik (-iq) affiksi: *yo'liq, do'riq, birik, kechik* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, son, ravishdan fe'l yasaladi.

-qir, -ira, -illa affikslari: *hayqir, yarqira, yaltira, miltira; taqilla, gurilla, vishilla* kabi. Bu affikslar yordamida undov va taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-ir (-ur) affiksi: *gapir, tupur*. Bu affiks ham unum so'z yasovchi affiks bo'lib, u ot va undov so'zdan fe'l yasaydi.

-ka, -sa affikslari: ham unum so'z yasovchi affikslar bo'lib, bu affikslar yordamida ot, sifat, son, undov so'zdan fe'l yasaladi: *iska, suvsa* kabi.

2. Sintaktik usulga ko'ra ikki (ba'zan undan ortiq) so'z asosi birikishi bilan yangi so'z qo'shma fe'l yasaladi. Masalan: *Borlig'imizni, boyligimizni, qadriyatlarimizni dunyoga ayon qilmoqdamiz (I.Karimov). Sustkashlik oson ishni mushkullashtiradi, qiyin ishni esa, chorasiz bir ahvolga olib keladi (Tafakkur gulshani).* Bu misollardagi ayon qilmoqdamiz, olib keladi fe'llari sintaktik usul bilan yasalgan qo'shma fe'llardir.

Qo'shma fe'llarning qismlari qaysi so'z turkumidan tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1) ot+fe'l qolipidan qo'shma fe'llar. Bunday fe'llarda birinchi qism fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, undov, taqlid)dan tuzilib, ikkinchi qismi fe'l bo'ladi: javob bermoq, qo'l qo'ymoq, nazar tashlamoq, xursand bo'lmoq, xafa qilmoq, oh urmoq, yalt etmoq kabi. 2) fe'l+fe'l qolipidan qo'shma fe'llarning har ikkala qismi fe'llardan tuziladi: *olib chiqmoq, sotib olmoq* kabi. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi qismi -b (-ib), -a (-y) qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdosh shaklida keladi, tuslovchi qo'shimchalar ikkinchi qismga qo'shiladi.

Fe'l+fe'l qolipidagi qo'shma fe'llar kam miqdorni tashkil etadi.

Qo'shma fe'llarning har bir qismi o'z leksik ma'nosini saqlagan holda, birgalikda bitta murakkab harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan qo'shma fe'llar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalaridan (analitik shakllardan) farqlanadi, chunki bunday fe'llarda leksik ma'no uning birinchi qismi bilan ifodalanib (yetakchi qism), ikkinchi qismi esa (ko'makchi fe'l) unga (yyetakchi qism ma'nosiga) qo'shimcha modal ma'no qo'shadi: *aytib ko'r, olib tur, ko'rib chiq* kabi qo'shilmalarda *aytib, olib, ko'rib* qismi yetakchi, *ko'r, tur, chiq* qismlari esa ko'makchi fe'ldir.

10 -§. Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari

O'zbek tilida fe'l o'ziga xos turli modal ma'nolarga (qo'shimcha ma'nolarga) ega. Fe'llardagi modal ma'nolar sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakllar vositasida ifodalanadi.

Fe'ldagi modal ma'no sintetik shakl vositasida ifodalanganda, fe'l negiziga ish-harakatning davomliligi, takroriyliigi, kuchsizligi kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shadigan shakl yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil qilinadi. Fe'llarda modal ma'no yasovchi affiksalar quyidagilar:

1) **-la** affiksi fe'l negiziga qo'shilib, takror, davomiylik ma'nosini bildiradi: *savala, ishqala, tirnala, cho'qila* kabi;

2) **-gila (-kila, -qila, -g'ila)**: *yugurgila, turtkila, tortqila, ezg'ila* kabi. Bu affiksalar ham fe'l negiziga qo'shilib, harakatning davomiyliigi, takror ma'nosini bildiradi;

3) **-(i)msira, -(i)nqira**: *yig'lamsira, kulimsira, oqarinqira* kabi. Bu affiksalar fe'l negiziga qo'shilib, harakatning kuchsizlanishini bildiradi;

4) **-(i)sh** affiksi ham harakatning kuchsizligini bildiradi: *oqarishdi, to'lishdi* kabi;

5) **-qilla**: *chopqilla*. Bu affiks fe'l negiziga qo'shilib, harakatning zudlik bilan bajarilish ma'nosini bildiradi.

Fe'ldagi modal ma'no analitik shakl vositasi bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar yordamida hosil qilinadi: yozib ko'r, aytib chiq, ko'ra qol, so'zlay boshla, borar edi, kelgan emish, olgan ekan kabi.

Ko'makchi fe'llar bilan shakllangan qo'shilmalar ikki so'z shaklidan tashkil topib, birinchi qism leksik ma'no ifodalaydi. SHu tufayli yetakchi fe'l deb yuritiladi; ikkinchi qism esa unga birikib grammatik ma'no ifodalaydi va ko'makchi fe'l sanaladi. Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lining ma'nosiga qo'shimcha modal ma'nolar qo'shadi.

Ko'makchi fe'l tarzida *kel, ket, bor, yubor, chiq, o't, tur, qol, bo'l, ol, bil, qo'y, ber, tashla, ko'r, boshla* kabilar keladi. Bu fe'llar bir tomondan, harakat ma'nosini ifodalab, mustaqil holda leksik birlik sanaladi, ya'ni *keldi, borgan, ko'rmoqchi, bilib* kabi; ikkinchi tomondan boshqa fe'l shakliga qo'shilib, o'z leksik ma'nosini vaqtincha yo'qotib, o'zi aloqador bo'lgan fe'lining leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no qo'shadi va ko'makchi fe'lga aylanadi. Masalan: *yoza boshladi* fe'li tarkibidagi *boshladi* fe'li mustaqil holda boshlanish harakatini ifodalaydi, lekin bu qo'shilmada o'z leksik ma'nosini yo'qotib yozish fe'lining leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no, ya'ni harakatning endi boshlanish ma'nosini qo'shgan.

Shu bilan birga ko'makchi fe'l yetakchi ma'nosiga davomiylik, tugallanganlik, takroriylik (*yoza tur, yozib tur, aytib bo'l* kabi); harakatning bajarilish imkoniyati (*yoza ko'r, aytib boq* kabi); harakatning boshqa shaxsdan so'zlovchiga yo'nalishi (*aytib ket, olib bor, aytib chiq, ola kel, yozib ol, yozib ber*), harakatning bajarilish usuli (*yoza tashla, aytib yubor*) kabi modal ma'nolarni qo'shadi.

Fe'llarda modal ma'no juft va takroriy shakllar vositasida ham ifodalanadi. Yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'l bir xil shaklda kelib, juft fe'lni hosil qiladi. Bunda leksik ma'no salmog'i birinchi qismda bo'ladi: *aytdi-qo'ydi, o'tdi-ketdi, oldi-qoldi* kabi.

Ko'makchi fe'llar fe'lining -b (-ib), -a (-y) bilan yasalgan ravishdosh shakllari bilan birga qo'llanadi: *o'qib ber, o'qiy boshla* kabi.

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan fe'l shakllarida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi ham mumkin: *yoza qo'ya qol, yozib berib qo'ya qol* kabi.

Ko'makchi fe'lli fe'l shakllarida shaxs-son qo'shimchalari ko'makchi fe'llarga qo'shiladi: *yoza chiqdim, yozib chiqding, yozib chiqdik, yozib chiqdingiz* kabi.

11 -§. To'liqsiz fe'llar

Mustaqil holda ish-harakat ma'nosini ifodalamay, turli fe'l shakllaridan so'ng (keng ma'noda ot bilan) qo'llanib, faqat grammatik modal ma'no ifodalaydigan fe'llar to'liqsiz fe'llar

deyiladi. To'liqsiz fe'llarga *edi* (-di), *ekan* (-kan), *emish* (-mish) kabi fe'l shakllari kiradi. *Yozar edi* – *yozardi*, *yozar ekan* – *yozarkan*, *yozar emish* – *yozarmish* kabi. Bu fe'llar aslida bir **e** (arxaik **er**) fe'l negizining turli shakllari bo'lib, ular hozir ayrim-ayrim so'z sifatida tushuniladi.

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi bilan birikib, fe'l zamonlarining analitik usul bilan yasalgan shakllarini hosil qiladi. To'liqsiz fe'llar *edi*, *ekan*, *emish* turlicha modal ma'nolar ifodalaydi:

1) *edi* to'liqsiz fe'li qatnashgan fe'l shaklida ta'kidlash, eslatish, hikoya, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *Bo'shagan erlarning bag'rini pluglarning o'tkir tig'lari tilka-tilka qilmoqda edi* (H.N.). *Shu kuni endi ko'chaga chiqib edi...* (M.Ismoiliy). *Ular bir partada o'tirishar, birga dars tayyorlashar, maktabni bitirgandan keyin qayerga o'qishga borish haqida maslahatlashar, xayol surishar edi* (S.Zunnunova).

2) *ekan* to'liqsiz fe'l qatnashgan shakllarda o'tmishda yuz bergan voqea-hodisaning so'zlovchiga keyinchalik ma'lum bo'lganligi va uning davomi ekanligi anglashiladi: *Aytishingizdan, oradan hech gap o'tmagan ekan* (A.Qahhor).

3) *emish* to'liqsiz fe'li esa noaniqlik, gumon, eshitilganlik ma'nolarini bildiradi: *O'zgarmagan, ammo negadir ikkovining ham bo'yi juda uzun bo'lib ketgan emish* (S.Ahmad).

To'liqsiz fe'llar boshqa so'z turkumlari bilan ham birikib keladi. Bu holda ot kesim tarkibida kelib, bog'lama vazifasini bajarib, tuslovchi affikslarni oladi: *Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi* (O.)

Fe'llarda modal ma'no fe'lining juft va takrorik shakli bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl orqali harakatning davomlilik, takrorlanib turishi, tugallanganlik, harakatning voqe bo'lishiga turlicha munosabat (beparqlik) kabi modal ma'nolar anglashiladi: *ayta-ayta*, *borib-borib*, *aytsa-aytar*, *uchadi-ketadi*, *kelsa-kelibdi*, *ishlasa-ishlasin* kabi.

Fe'l tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	8. To'liq yoki to'liqsizligi.
2. Bo'lishli yoki bo'lishsizligi.	9. Yetakchi, ko'makchi fe'llar aniqlanadi.
3. O'timli yoki o'timsizligi.	10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
4. Nisbati.	11. Tuzilish turi.
5. SHaxs-soni	12. Tub yoki yasamaligi.
6. Zamon turi.	13. Gapdagi sintaktik vazifasi
7. Mayl turi.	

Nazorat savollari:

1. Fe'ning so'roqlari va grammatik xususiyatlari haqida gapiring.
2. Bo'lishli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Bo'lishsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
4. O'timli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
5. O'timsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
7. O'zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
10. Orttirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
11. Maxsus qo'shimchasiz orttirma nisbat ifodalagan fe'lga misol keltiring.
12. Birdan ortiq orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga misollar keltiring.
13. Qaysi nisbatdagi fe'llardan orttirma nisbat hosil qilib bo'lmaydi?
14. Orttirma nisbatdagi fe'llardan qaysi nisbatdagi fe'llarni hosil qilish mumkin?
15. Birdan ortiq nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga 4 ta misol ayting.
16. Tuslanish nima?

17. –**m, -ng, -k, -ngiz** qo`shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi?
18. –**man, -san, -miz, -siz** kabi qo`shim -chalar qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi?
19. –**gin, -ay, -ing(iz)** kabi qo`shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi?
20. O`tgani zamon fe'llarining turlari haqida gapiring.

RAVISH

1-§. Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari

Harakat va holatning belgisini, belgining belgisini (sifat va ravishning), ba'zan predmetning (ot) belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi ravish deyiladi. Masalan: *Qutlug`jon tez orada o`zbekcha biyron-biyron gaplasha boshladi (O.). Ko`kday bepoyon mening Vatanim (Q.Hikmat).*

Sifat so'z turkumi kabi ravish ham belgi bildiradi. Lekin sifat, asosan, predmetning belgisini, ravish esa, asosan, ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.

Ravish ish-harakatning bajarilish tarzi (*astoydil urindi*), payti (*hozir keldi*), o`rni (*yuqoriga intildi*), miqdori (*kam gapirdi*), darajasi (nihoyatda achindi), sababi (noiloj ko`ndi) va maqsadi (jo`rttaga indamadi)ni anglatadi.

Ayrim ravishlar ba'zan otga bog`lanib, predmetning noaniq miqdorini (*ko`p kitob*), sifat va ravishning o`ziga bog`lanib, belgini kuchini; darajasini, o`xshashligini (*obdon pishiq, ancha ilgari, toshday qattiq*) ifodalaydi. Shu ma`no xususiyatlariga ko`ra ravish qanday? qay tarzda? qachon? qayerga? qayerda? qayerdan? qancha? qay darajada? nega? nima maqsadda? kabi so`roqlariga javob bo`ladi.

Ravish o`ziga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) ravish boshqa so'z bilan bog`lanib kelganda morfologik jihatdan o`zgarmaydi (so'z o`zgartiruvchi affikslarni olmaydi). Lekin ma'lum kelishik yoki egalik kelishik shaklida (qotib qolgan holda) ravishga ko`chgan so`zlar mavjud: *kunda, yiliga, kunduzi, chindan, rostdan, yaqinda, birdan, birga* kabi.

2) ravish belgi bildiruvchi so'z bo`lgani uchun sifat kabi belgini (harakatning belgisini) darajalab, chog`ishtirib ko`rsatish xususiyatiga ega. Biroq ravishlarda daraja anglatish sifatlardagi kabi taraqqiy qilgan emas. Ravish ham uch daraja ko`rinishiga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, ortirma daraja. Daraja ma`nosi sifat darajalaridagi vositalarning o`zi bilan ifodalanadi. Belgini darajalab ifodalash, asosan, holat ravishlari (ayrim payt va miqdor)ga xos.

Oddiy daraja. Oddiy darajada ravish ish-harakat belgining normal holatda (chog`ishtirilmagan holatda) ekanligini bildiradi va o`ziga xos morfologik ko`rsatkichga emas: *Usmonjon gunoxkorona jilmaydi (S.Z.).*

Qiyosiy daraja. Qiyosiy darajadagi ravish harakat belgisining boshqa belgi bilan chog`ishtirish orqali belgining kamligi, kuchsizligi, ko`pligi, ya'ni kuchaytirish ma`nosini ko`rsatadi va ravishlarga -roq affiksini qo`shish bilan hosil qilinadi: *astaroq, ozroq, barvaqtroq, keyinroq* kabi: *Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga kirishdi (A.Qodiriy).* Ba'zan qiyosiy darajadagi ravishdan oldin *sal, yana, tobora* kabi ravishlar keladi. Bunday holda kuchaytiruv va kuchsizlantiruv ekspressiv yo`l bilan yanada orttirilgan bo`ladi: *Sal burunroq o`tkazilsa, ancha bo`y bergan bo`ladi (Sh.Rashidov).*

Orttirma daraja esa ravishdan oldin juda, nihoyatda, eng, hammadan kabi so`zlarni keltirish bilan hosil qilinadi va harakat belgisining normal holatdan o`ta ortiqligini, kuchaytirilganligini ifodalaydi: *Bu yurtda eng avval senda tong otar, Eng keyin tark etar seni quyoshing (E.Vohidov).* Imon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas (*Hadisidan*).

3) ravishning fe'lga bog`lanib, gapda ko`pincha hol vazifasida kelishi, uning asosiy grammatik xususiyatlaridan biri sanaladi: *Ogahiy yaratgan she`riy misralar o`zining serjiloligi bilan kishilarni hamon o`ziga rom qilib kelmoqda (Kaykovus).*

4) ravish sifat va ravishga, ba'zan otga bog'lanib kelib, belgini belgisini bildiradi, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasi bajaradi: *Tog'day og'ir bilak berdim... (H.O.)*.

Ba'zi ravishlar otga ham bog'lanib, uning belgisini ko'rsatadi va sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar ravish so'z turkumiga o'tib ketmagani kabi, otga bog'langan ravishlar ham sifat turkumiga o'tmaydi: *U ancha jo'yaklarni oraladi, ancha qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi (O.)*. Yetti qizning onasi *haligacha kelinchak (Topishmoq)*.

5) ravish otlashish xususiyatiga ega, ya'ni ravish bog'lanib kelgan ot gapda qo'llanmasligi mumkin. Bunday holda ravig otga xos egalik, kelishik, ko'plik affikslarini qabul qiladi va gapda ot kabi ega, qaratuvchi-aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifalarida keladi: *Ko'pni ko'rgan ko'hna dunyoda Baxt axtarib ko'plar o'tdilar (H.O.)*. *Ilm ko'pga etkazar, hunar esa ko'kka (Maqol)*. *Har bir ishimizdan ertaning shabadasi kelib turibdi, o'g'lim (O.)*.

Ravishlarda otlashish hodisasi, asosan, holat, miqdor belgisini (ba'zan payt belgisi) bildiruvchi ravishlarga xos.

6) ravish gapda hukm tushunchasini anglatib bosh bo'lak ot kesim vazifasida ham keladi: *Odam har qancha olim bo'lsa ham, uning o'zi sezmagan kamchiliklari ko'p («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»)*.

7) ravish so'z yasaliş xususiyatiga ega. Ravish yasovchi maxsus so'z yasovchi affikslar mavjud: *do'stona, yangicha, tasodifan, butunlay* kabi. Bunday usul bilan ravish yasaliş morfologik usul sanaladi. Ravish sintaktik usul bilan ham yasaladi: bir oz, har gal, bir yo'la, dam-badam kabi.

8) ravishlarda modal ma'no yasaliş ham mavjud. Bunday shaklda kelgan ravishlar harakat belgisining kuchsizligi, ta'kid, noaniqlik kabi ma'nolar anglatadi. Bu modal ma'no sintetik shakl orqali hosil qilinadi, ya'ni ravishga *-roq, -gina (-kina, -qina)* affikslarini qo'shish orqali: *ko'proq, endigina, sekingina, kechagina* kabi hamda ravishlarni aynan takrorlash yo'li bilan hosil qilinadi: *asta-asta, tez-tez, sal-pal*.

Men ko'proq uni ko'rish niyatida yurar edim, lekin o'ylaganim bo'lmadi (P.Qodirov). *Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi (A.Qodiriy)*. *CHiqsak ham Sulton amaki bilan chiqardik. Sekin-sekin unga o'rgana boshlagandik (H.Nazir)*.

2 -§. Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatdan olti guruhga bo'linadi: 1) holat ravishi, 2) payt ravishi, 3) o'rin ravishi, 4) miqdor-daraja ravishi, 5) sabab ravishi, 6) maqsad ravishi.

Holat ravishi. Holat ravishi ish-harakatning qay tarzda, qay holatda bajarilishini bildirib, *qanday? qay tarzda? qay holda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta, sekin, tez, piyoda, ayov, qo'qqisdan, tasodifan, xomlay, ochin-to'kin, butunligicha, jim, darov, darhol, zo'rg'a, birdan, birga, majburan, yaqqol, harbiylarcha, o'zbekcha, yuzma-yuz, ochiq-oydin* kabi.

Holat ravishlari, asosan, ravish holi otga bog'lanib kelganda sifatlovchi-aniqlovchi va kesim vazifalarida keladi: *Bobur ota yurtidan ajralganini endi astoydil his qildi (P.Q.)*. *Salqin shabadasi kelib olqishlar bizning g'olibona bayrog'imizni (A.M.)*. *Auditoriya jimjit, hamma unga qarar (P.Q.)*.

Payt ravishi. Payt ravishi ish-harakatning paytini bildirib, *qachon? qachongacha? qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob beradi. Payt ravishlariga: *hozir, boya, hali, endi, oldin, burun, avval, qadim, bultur, tunov kun, yaqinda, hamisha, hanuz, hamon, bugun, indin, keyin, so'ng, yiliga, dastlab, har kuni, erta-indin, erta-kech, qishin-yozin* kabilar kiradi.

Payt ravishlari asosan, payt holi, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: *Sen bir birodaringning ayblarini zikr qilmoqchi bo'lsang, avval o'z ayblaringni esla! (Imom Ismoil al Buxoriy)*. *Bugun sening tug'ilgan kuning, Bugun uying to'ladi gulga (H.O.)*.

O'rin ravishi. O'rin ravishi ish-harakatning bajarilish o'rnini va harakat yo'nalgan tomonni anglatadi. O'rin ravishi *qayerga? qayerda? qayerdan?* kabi so'roqlarga javob berib,

ularga nari, beri, oldinga, pastda, tubanda, yuqoridan, quyidan, u yoqqa, bu yoqqa, yaqinda, orqadan, to`g`riga, chapda, o`ngda kabilar kiradi.

O`rin ravishlari gapda, asosan, o`rin holi ba`zan esa kesim vazifasini bajaradi: *Biror kishi gapirgan paytida u yoq - bu yoqqa qarab qo`ysa, demak bu gap omonatdir (Hadisdan). YOshi ulug` Nazarali ota shu erda (G`.G`ulom).*

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi ish-harakatning miqdoriy belgisi, bajarilish darajasini, shuningdek, predmetning noaniq miqdori, belgining darajasi va miqdorini anglatadi.

Miqdor-daraja ravishlari ma`no xususiyatiga ko`ra ikki guruhga bo`linadi: miqdor ravishi va daraja ravishi.

Miqdor ravishi miqdor tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilishida uning miqdoriy belgisini ko`rsatadi. Shu bilan birga miqdor ravishi otga ham bog`lanib kela oladigan ravish turidir, shu jihatdan bu ravishlar predmetning noaniq miqdorini ham ifodalaydi. Miqdor ravishi qancha? so`rog`iga javob berib, ularga ko`p, mo`l, kam, bir oz, sal, picha, xiyol kabilar kiradi.

Daraja ravishi daraja tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilish darajasini ko`rsatadi. Ba`zan daraja ravishlari sifat va ravishning o`ziga bog`lanib kelib, belgi ma`nosini kuchaytirib keladi. Bu ravishlar qay darajada? so`rog`iga javob berib, ularga g`oyat, nihoyatda, obdon, o`ta, aslo, sira kabilar kiradi.

Daraja ravishlari belgi ma`nosini kuchaytirishiga ko`ra (juda, g`oyat) sifat va ravishlarning orttirma darajasini hosil qiladigan element sifatida ham qatnashadi.

Miqdor-daraja ravishlari, asosan, miqdor-daraja holi, ba`zan kesim vazifasini bajaradi: *Mo`l-ko`l nur to`kar, ko`kdan qadrdon quyoshimiz (E.Vohidov). Biroq ko`zgu shunaqangi xira ediki, o`zimning yuzimni zo`rg`a ko`rardim (O`.H.).*

Miqdor-daraja ravishi predmetning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqllovchi vazifasida ham keladi: *Ko`p gap quloqqa yoqmas (Maqol).*

Sabab ravishi. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilish sababini anglatadi. Sabab ravishi nega? nima uchun? nima sababdan? kabi so`roqlarga javob bo`ladi va ularga noiloj, noilojlikdan, chorasiz, chorasizlikdan kabi ravishlar kiradi.

Sabab ravishi, asosan, sabab holi vazifasini bajaradi: *Qunduzoyning qistashi bilan noiloj birinchi qatorga borib o`tirdi (Oydin).*

Maqsad ravishi. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, nega? nima maqsadda? kabi so`roqlarga javob beradi. Bu ravishlarga atay(in), ataylab, jo`rttaga, qasddan kabilar kiradi. Maqsad ravishi gapda, asosan, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Yuksak binolar tomon, Bordik bizlar atayin (Po`lat Mo`min).*

3 -§. Ravishlarning yasalihi

O`zbek tilida ravishlar, asosan, 2 xil usul, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashda so`z negiziga maxsus ravish yasovchi affikslarni qo`shish bilan ravish yasaladi. Ravishning bu usul bilan yasalihi ko`pincha ot, ba`zan sifat, son, olmosh, fe`lning sifat-dosh va harakat nomi shakllari, shuningdek ravishning o`zi asos bo`ladi.

Ravish yasovchi affikslar quyidagilar:

-an: taxminan, rasman, tasodifan, majburan kabi. Bu affiks ot, sifat asosidan ravish yasaydi.

-cha: o`zbekcha, yangicha, boshqacha, o`zicha, istagancha, hozircha kabi. Bu affiks ot, sifat, olmosh, sifat-dosh, ravish asosidan ravish yasaydi.

-incha: ko`pincha, aksincha kabi. Bu affiks ravish, sifat asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-larcha: *o`rtoqlarcha, qarindoshlarcha, aybdorlarcha, vahshiylarcha* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-ligicha: *tirikligicha, xomligicha, ozligicha, xo`lligicha* kabi. Bu affiks sifat, ravish asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-lay: *tiriklay, butunlay* kabi. Bu affiks sifat va olmosh asosidan ravish yasaydi.

-ona: *do`stona, fidokorona, g`olibona, qadimona* kabi. Bu affiks ot, sifat, ravish asosidan ravish yasaydi.

-lab: *haftalab, yaxshilab, bittalab, ko`plab* kabi. Bu affiks ot, sifat, son, ravish asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-chasiga: *dehqonchasiga, eskichasiga* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo`shiladi.

-siga: *tikkasiga, yappisiga* kabi. Bu affiks sifat, olmosh asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-n (-in): *ertan, kechin, yashirin* kabi. Bu affiks ravish, fe'l asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

-siz, be-: *tinimsiz, to`xtovsiz, beto`xtov* kabi. Bu affikslar omonim affiks sifatida sifatdan tashqari ot, harakat nomi asosidan ravish yasaydi.

-day (-dek): *toshdek, gulday* kabi. Bu affikslar ot asosiga qo`shilib ravish yasaydi.

Kompozitsiya usuliga ko`ra ikki so`z asosini ma`lum bir qolipda birikishi, tizilishi orqali harakatning bitta belgisini ifodalaydigan ravish yasaladi. Bu usul bilan qo`shma va juft ravishlar yasaladi.

Qo`shma ravish quyidagicha yasaladi:

1) har olmoshi bilan o`rin yoki payt ma`nosini bildiruvchi so`zlarni biriktirish bilan: *har vaqt, har lahza, har on, har gal, har yoq, har zamon* kabi;

2) ko`rsatish olmoshlariga *yon, yer, yoq* so`zlarini qo`shish bilan: *shu yer, shu yoqqa, shu yonda, bu yerda, bu yoqqa, o`sha yoqda, o`sha yoqqa, u yerdan* kabi;

3) *bir* soniga o`rin, payt, miqdor ma`nosini bildiruvchi so`zlarni yoki mustaqil ishlatilmaydigan so`zlarni qo`shish bilan: *bir zum, bir lahza, bir zamon, bir yo`la, birmuncha, birvarakay, bir yoqqa, birato`la, bir oz* kabi;

4) turli so`z turkumiga oid ikki so`z shaklining (o`z leksik ma`nosini saqlagan, ba`zan mustaqil ishlatilmaydigan so`z bilan) birikishi bilan: *tez orada, hali zamon, shu zahoti, tunov kun, kuni kecha, qadim zamon, ozmuncha* kabi.

Juft ravish ikki so`zning teng bog`lanishi bilan yasaladi.

Juft ravish quyidagicha yasaladi:

1) ma`nosi bir-biriga yaqin (sinonim) so`zlarning teng bog`lanishi bilan: *asta-sekin, ochiq-oydin, eson-omon* kabi;

2) qarama-qarshi ma`noli (antonim) so`zlarning teng bog`lanishi bilan: *bugun-erta, yozin-qishin, nari-beri* kabi;

3) -ma (-ba) elementlari, shuningdek, chiqish va jo`nalish (ba`zan bosh) kelishigi shaklini olgan so`zlarni takrorlash bilan: *yuzma-yuz, yonma-yon, dam-badam, kundan-kunga, naridan-beri, kamdan-kam* kabi;

4) turli fe'l shakllarining takrorlanishi hamda ularni bo`lishli va bo`lishsiz shaklda takrorlash bilan: *qayta-qayta, sezilar-sezilmas, qo`yarda-qo`ymay, bilinar-bilinmas* kabi.

Boshimga olma o'raydigan yog'och qirindisidan yostiq qilib rohat-rohat uyquga ketdim.

4 -§. Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari

Ravish tuzilishiga ko`ra: 1) sodda, 2) qo`shma, 3) juft, 4) takroriy ravishlarga bo`ladi.

Sodda ravishlar bir o`zak morfemadan tuziladi: *yaqqol, ko`p, hozir, vijdonan, kamtarona* kabi.

Qo`shma ravishlar ikki so`z asosining birikishi orqali tuziladi: *har gal, bir vaqt, tez fursatda, shu yoqqa* kabi.

Juft ravishlar ikki soʻz asosining teng bogʻlanishidan tuziladi: *hali-beri, erta-kech, eson-omon* kabi.

Takroriy ravishlar esa bir soʻz asosini aynan takrorlash bilan yoki ikkinchi takrorlangan ravishda tovush oʻzgarishi yuz bergan holda tuziladi: *endi-endi, asta-asta, oz-moz, sal-pal, zoʻrgʻa-zoʻrgʻa* kabi.

Takroriy ravishlar soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmay, balki ortiqligi, kamligi, noaniqlik, taʼkid kabi qoʻshimcha maʼnolarni ifodalab keladi.

Ravish tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	5. Tuzilish turi.
2. Maʼno turi.	6. Tub yoki yasamaligi.
3. Darajasi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Ravishning taʼrifi va soʻroqlari haqida gapiring.
2. Ravishlar qanday soʻzlarga boʻjlanib keladi? Misollar keltiring.
3. Ravishlarning daraja koʻrsatish xususiyatlari haqida gapiring.
4. Holat ravishlari haqida gapiring.
5. Payt ravishlari haqida gapiring.
6. Oʻrin ravishlari haqida gapiring.
7. Sabab ravishlari haqida gapiring.
8. Maqsad ravishlari haqida gapiring.
9. Daraja-miqdor ravishlari haqida gapiring.
10. Daraja-miqdor ravishlari qanday turlarga boʻlinadi?
11. Ravishlar qoʻshimchalar yordamida qanday soʻz turkumlaridan yasaladi?
12. Qoʻshma ravishlar qanday yasaladi?
13. Qoʻshma ravishlar qaytarzda yoziladi?
14. Juft ravishlar qanday yasaladi?
15. Takroriy ravishlar qanday yasaladi?
16. Oʻrin-payt va chiqish kelishigi shaklida ravishga aylangan soʻzlar haqida gapiring.
17. Qanday soʻzlar ravishga koʻchadi?
18. Ravishlarning otlashishi haqida gapiring.
19. Sodda tub va sodda yasama ravishlarga 3 tadan misol keltiring.
20. Ham holat, ham daraja-miqdor ravishlari guruhiga kiruvchi soʻz haqida gapiring.
21. Sifatga boʻjlanib, belgining belgisini bildirgan ravishga misol keltiring.
22. Boshqa turkum soʻzlari ravishga aylan-ganda qanday qoʻshimchalarni olgan boʻladi?

YORDAMCHI SOʻZ TURKUMLARI

Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil soʻz turkumlaridan farqlanadi. Ular lugʻaviy maʼnoga ega emas, morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, yasalish xususiyatiga ega emas.

Mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmay, gap boʻlaklari va gaplarni oʻzaro bogʻlash, xilma-xil munosabatlarni koʻrsatish yoki ularga qandaydir qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻz turkumlari yordamchi soʻz turkumlari deyiladi. Yordamchi soʻz turkumlariga bogʻlovchi, koʻmakchi va yuklama kiradi.

1-§. Koʻmakchi haqida maʼlumot

Ot, va otlashgan soʻzlardan keyin kelib, ularni boshqa soʻzlarga tobelanish yoʻli bilan boʻgʻlaydigan yordamchi soʻzlar **koʻmakchi** deyiladi: *Oʻz qoʻli bilan toʻgʻriladi.* Koʻmakchi qaysi soʻzdan keyin kelsa, oʻsha soʻz bilan birgalikda bir soʻroqqa javob boʻlib, bir xil gap boʻlagi vazifasini bajaradi.

Koʻmakchilar quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Sof koʻmakchilar luGʻaviy maʼnolarini butunlay yoʻqotib, vazifa jihatidan kelishik qoʻshimchalariga yaqin turadigan soʻzlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yangliGʻ.* Bunday koʻmakchilar urgʻu olmaydi, urgʻu koʻmakchidan oldingi soʻzning oxirgi boʻgʻiniga tushadi.

2. Koʻmakchi vazifasida qoʻllanuvchi soʻzlar (vazifadosh koʻmakchilar gapdaoʻrni bilan mustaqil soʻz, oʻrni bilan koʻmakchi boʻlib keladi. Bular quyidagi turkumlardan koʻmakchilarga koʻchadi:

1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, boʻyi, chamasi, holda, yoʻsinda;*

2) sifatdan: *sababli, tufayli, qarshi, choGʻli, doir, muvofiq, oʻzga, boshqa;* **3) feʼldan:** *qarab, qaraganda, koʻra, tortib, degan, deydigan, osha, boʻylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;*

4) ravishdan: *avval, soʻng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan.*

3. Koʻmakchi-bohlovchilar boʻgʻlovchi vazifasini ham bajaradigan koʻmakchilar: *bilan, deb, deya.* Masalan: *daftar bilan qalam; Umrin shirinoʻtsin deb(deya), u koʻp mehnat qildi.*

4. Koʻmakchi otlar oʻz luGʻaviy maʼnolarini saqlagan holda koʻmakchioʻrnida kelib, harakat bilan predmetoʻrtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan soʻzlardir. Bu soʻzlaroʻrin-payt, chiqish kelishigi va egalik qoʻshimchalarini qabul qiladi: *old, oʻrta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, oʻrin, qosh, yoqa, tomon.* Bu soʻzlar belgisiz qaratqich kelishigidagi soʻzdan keyin kelgandagina koʻmakchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqiGʻi ostida.* Aks holda, ularoʻrin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?), uyning oldida.* Koʻmakchi otlarni quyidagi turlarga boʻlish mumkin: **1) vertikal** yoʻnalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag.*

2) gorizontal yoʻnalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon;*

3) aralash yoʻnalishni bildiruvchi: *oʻrta, ora, bosh.*

1. Koʻmakchilarning qoʻllanishi va maʼnolari

1) bosh kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar:

Bilan (qisqa shakllari: **-la, ila**) koʻmakchisi birgalik, vosita, tez bosGʻlanish, payt, ish-harakat obʼekti, holat, maqsad maʼnolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: **-chun**) koʻmakchisi maqsad, sabab, atash, evaz maʼnolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. oʻqimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

D i q q a t ! **-la, -chun** shakllarioʻzi bogʻlanib kelgan soʻzdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qoʻllarim-la, Vatan-chun.*

Uchun, bilan, kabi, singari koʻmakchilari qaratqich kelishigidagi soʻzlar bilan ham qoʻllanishi mumkin: *shuning uchun, buning kabi, shuning singari.*

2. Koʻmakchilar va kelishiklar

Koʻmakchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga oʻxshaydi. Ayrim hollarda koʻmakchi kelishik qoʻshimchasioʻrnida yoki kelishik qoʻshimchasi koʻmakchioʻrnida almashib kelishi mumkin. Koʻmakchilar tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishiklarioʻrnida almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdik - Radiodan eshitdik. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi.* Biroq hamma

vaqt ham ko'makchior'nida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Do'sti^{ga} yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasior'nida ko'makchini qo'llab bo'lmaydi.

2-§. Bog'lovchi

Gap bo'laklarini yoki qo'shma gapning qismlarini bog'laydigan yordamchi so'zlar bog'lovchi deyiladi. Bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini ko'rsatadi. Farzand olgan tarbiyasiga qarab ota-onasiga rohat yoki jazo keltiradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa erga mixlangandek qotib turdi. (A.Qod.)

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1. Yakka bog'lovchilar. 2. Takroriy bog'lovchilar.

Yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi. Bular va, hamda, lekin, biroq, -ki (-kim), chunki, agar, gar, balki, go'yo, basharti, garchi, go'yoki, holbuki, vaholanki.

Xazon qilmas Zaynabni zamon Va otashda o'rtanmas Omon (H.O.) Bu gullarni Azizxon, go'yo ona o'z farzandini ardoqlagan kabi ardoqlardi. (S. Jamol). Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maqtar edi, lekin Homid bu maqtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g'ijingandek ko'rinar edi. (A.Qod.)

Takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari, shuningdek qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi. Bular dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, yo..., yo, yoki..., yoki, ham..., ham, ba'zan..., ba'zan, bir...,bir. Masalan, *U goh dashtdagi otlarning kishnashiga, goh yaqin chodirdagi go'zal kanilarning mayin kulgulariga quloq solib yotarkan, olam beg'ubor bo'lib tuyular edi. (O.YO.) YO bir maslahatni aytib bo'ladi, yo ro'zg'or ishni. (CHo'lpon). Dam bobomga, dam uning o'rtog'iga tikilaman. (O.) Dadasi... erkato'yg'lining bu arzini eshitib, bir hayratga tushdi, bir quvondi. (O.YO.)*

Takroriy bog'lovchilardan yo,yoki yakka holda ham qo'llanishi mumkin, ham, ba'zan, bir so'zlari esa yakka holda qo'llansa bog'lovchi bo'la olmaydi. Navoiy Xuroson va Movarounnahrda yashamoqda bo'lgan yoki dunyodan ko'z yumgan yuzlarga shoirlarni xotirga oldi. (O.) Bu erda qovun tekin. Uzib beraymi yo o'zingiz uzasizmi? (S.Ahmad).

Bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar

Teng bog'lovchilar grammatik jihatdan teng huquqli gap bo'laklarini va gaplarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Masalan, *Kitob har qanday bilimning joni va yuragi, har qanday fanning ibtidosidir. (Stefan TSveyg). Agar so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (H.O.)*

Teng bog'lovchilar biriktiruv, zidlov va ayiruv bog'lovchilariga bo'linadi.

1) biriktiruv bog'lovchilar guruhiga **va, hamda, bilan, ham** kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Biriktiruv bog'lovchisi **va** eng ko'p qo'llanadigan bog'lovchidir. Bu bog'lovchi:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: *Aqlli odam olimlar, fozillar va tadbirli xunarmandlarning suhbatlarida bo'ladi, ulardan bahra oladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»);*

2) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashga xizmat qiladi va turli ma'no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Hamid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilgali kelgani edi va biz ularni osh-suv qilib jo'natgan edik. (A.Qod.)*

Ham, hamda bog'lovchilari ham gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun qo'llanadi. Sultonmurod ham do'st Zayniddin cheksiz quvondilar. (O.) Kun sovidi hamda erlar muzladi.

Ham soʻzi bogʻlovchi boʻlib emas, balki gap maʼnosini yoki ayrim gap boʻlaklarini taʼkidlash, kuchaytirish uchun koʻp ishlatiladi. Quyosh ham oltin toʻrlarini toʻkib, magʻrur koʻtariladi (O.)

Biriktiruvchi bogʻlovchilari bilan koʻmakchisi, -da, -u(-yu) yuklamalari ham qoʻllanadi.

Bobom asta koʻzlarini yumadi-da, allaqanday uzoq bir xayolga ketadi. (O.) Onayu bola – gulu lola. (Maqol). SHudgorda Jannatxola bilan Zebixon qoldi. (S.A.)

1) zidlov bogʻlovchilari guruhiga *biroq, ammo, lekin, balki, holbuki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar mazmunan bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilgan boʻlaklarni yoki gaplarni bogʻlash uchun xizmat qiladi.

Biroq, ammo, lekin bogʻlovchilari gap boʻlaklarini bogʻlab kelganda zidlik maʼnosini, shu bilan birga, gap mazmunini toʻldirish, izohlash, qiyoslash uchun ham xizmat qiladi. Qoʻshma gap qismlari tarkibidagi sodda gaplarni bogʻlashda esa keyingi qism avvalgi qismda aytilgan fikrga qarama-qarshi, zid faktlar ifodalanadi. SHuning uchun bu faktlar, voqea-hodisalardan faqat bittasining boʻlayotganini, ikkinchisi inkor etilganigi maʼnosi anglashiladi. Masalan, *Mahallada bolalar koʻp, lekin bir-biriga oʻxshamaydi. (O.) Har narsaning yangisi, ammo doʻstning eskisi yaxshi. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).* Oʻxshash mevalarni saralaydi, xidlaydi, biroq egisi kelmaydi. (O.)

Zidlov bogʻlovchilari gap boshida kelib, avval aytilgan fikrga zid boʻlgan yangi fikrli gapni oldingi gapga bogʻlaydi:

Mazmunan bir-biriga qarama-qarshi gap boʻlaklari va gaplarni bogʻlashda *–da, -u (-yu)* yuklamalari ham qoʻllanadi. *Sobir kichkina-yu, pishiqqina (O.)*

2) ayiruv bogʻlovchilar guruhiga *yo, yoki, yo..., yo, yoxud, dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, baʼzan..., baʼzan, bir-bir* kabi soʻzlar kiradi.

Bu bogʻlovchilar narsa, voqea-hodisalarni boshqarishdan ajratish yoki ularning galma-gal boʻlishini koʻrsatish uchun xizmat qiladi.

Bulardan *yo, yoki, yo..., yo, xoh..., xoh* bogʻlovchilari uyushgan boʻlaklarning birini ikkinchisidan, biror voqea, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib koʻrsatish uchun ishlatiladi: *Poshshaxon Umrinisabibining qizini yo koʻrmadi, yo koʻrsa ham nazarga ilmadi. (CHoʻlpon). «YO podshoh biron erga chiqadi yoki elchi kelishi kutiladi», - dedi Zayniddin. (O.) Xoh ishonang, xoh ishonmang, birinchi kuniyoq toʻqqiz tonna paxta teribman. (S. A.)*

Baʼzan..., baʼzan, dam..., dam, goh..., goh bogʻlovchilari esa galma-gallikni, navbat bilan almashinib, takrorlanib turishni ifodalaydi. *Dam tekisliklar boʻylab balandga, dam pastga tushib boramiz. (O.) Nimqorongʻi shiftga tikilib yotgancha xayol suraman: goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman. (Oʻ.Hoshimov) Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga soldimi, har nechuk javob bermadi (A. Qod.)*

2. Ergashtiruvchi bogʻlovchilar

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga tobelanish yoʻli bilan bogʻlaydi.

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar grammatik aloqalarni ifodalash va maʼnolariga qarab: 1) aniqlov bogʻlovchisi; 2) sabab bogʻlovchilari; 3) chogʻishtiruv bogʻlovchilari; 4) maqsad bogʻlovchisi; 5) shart va toʻliqsizlik bogʻlovchilariga boʻlinadi.

1) aniqlov bogʻlovchilariga *yaʼni, -ki (-kim)* soʻzlari mansub boʻlib, ular ergash gaplarni bosh gapga bogʻlash uchun qoʻllanadi. Bilib qoʻyki, seni Vatan kutadi. *Mirzo Ulugʻbek joyiga oʻtirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomani tutdi. (O.Y.)*

2) sabab bogʻlovchilariga *chunki, shuning uchun, negaki, zeroki, nainki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar ergash gapni bosh gapga bogʻlab, sabab, payt maʼnolarini ifodalaydi. *Chorasi boʻlmagan ishga kirishma, chunki undan qutilib boʻlmaydi. (Amir Temur oʻgitlari) Koʻchadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. (A.Qod.) U ikki, balki uch yildan buyon oʻz toʻyini kutar edi. (O.)*

3) chog`ishtiruv bog`lovchilari: *go`yo, go`yoki.* Bu bog`lovchilar bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko`rsatadi. *Sen menga baxsh etding ko`rkam bir yoshlik, go`yo qalbmida ulg`aydi quyoshday viqor. (J.Jabborov). Nihoyat chollar jim bo`lishadi, go`yo yoshliklarini sog`inganday boshlarini quyi solishadi (O.)*

**4) maqsad bog`lovchisi** toki qo`shma gap tarkibidagi maqsad ma`nosini ifodalagan ergash gapni bosh gap bilan bog`laydi. *Yomonlarning jazosini berish kerak, toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar. (H.G`.)*

5) shart va to`liqsizlik bog`lovchilari: *agar (gar), modomiki, basharti, garchi, garchand, mabodo.*

Bu bog`lovchilar shart va to`liqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo`lgan munosabatdagi shartni, shu bilan birga to`liqsizlik ma`nolarini anglatadi: *Agar kishining hayoti biror maqsad, biror g`oya uchun kurash bilan o`tsa, bunday hayotga hech afsus qilmaslik kerak. (M.Ibr.) Bu oqshom, garchi tevarak tinch bo`lsa ham, kechagidan ko`ra qo`rqinchliroq, ezuvchanroq tuyular edi. (O.)*

Bog`lovchi vazifasini bajaruvchi so`zlar

Boshqa so`z turkumiga oid ba`zi so`zlar ham bog`lovchi o`rnida qo`llanadi: *bilan, deb, degan, bordi-yu, u(-yu), -da.*

Masalan: *Umrin shirin o`tsin deb, tilni tiydim hamisha. Ayvonda Hurmatbibi bilan onam choy ichib, gaplashib o`tirishibdi (O.)*

2 -§. Yuklama

Ayrim so`z yoki gapga qo`shimcha ma`no berish uchun qo`llanadigan yordamchi so`zlar yuklamalar deb ataladi. Masalan: *Haqiqiy kasbu kamol faqat ilm bilan hosil bo`ladi. (M.Hasaniy). Quyosh ham atayin nurlarini to`kib, mag`rur ko`tarildi. (O.)*

Yuklamalar tuzilishiga ko`ra ikki xil: a) qo`shimcha holatdagi yuklamalar: -mi, -chi, -a, -ya, -oq (-yoq), -da, -u (-yu), -gina (-kina, -qina), -ku; b) so`z holatidagi yuklamalar: axir, faqat, xudi, nahotki, ham, naq, xolos. To`ydan faqat Anor xabardor (H.O.) Eshik «g`irch etib ochildi-da, ruxsat so`rab ukasi Darvishali kirdi. (O.) Bir vaqi G`iyosiddin Kichkina, xudi shu erda, daricha ostida o`tirib, uni erkalatmasmidi.

1. Yuklamalarning turlari

Hozirgi o`zbek adabiy tilida gapga yoki ayrim so`zlarga beradigan qo`shimcha ma`nolariga ko`ra yuklamalarni quyidagicha turlarga bo`lish mumkin.

1. So`roq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya.

-mi yuklamasi so`roq, taajjub, hayrat kabi ma`nolari bildiradi. Masalan: - *Kelinning suluvligi Marg`ilonda ma`lum ekanmi? (A.Qodiriy) Men dalada ishlashish kerakmishmi? (O.)*

-chi yuklamasi so`roq, kuchaytiruv, harakatga undash, buyruq, iltimos, ta`kid ma`nolarini bildiradi. - *Sizga-chi, Anvar (A.Qodiriy) - O`g`ling qaytsin-chi, bo`lmasa... (A.Qod.) - Loaqal bir og`iz o`g`lingizga aytib o`tishga va`da bering-chi, -dedi (A.Qod.) - O`rtoqjon, bir narsa desang-chi. (Cho`lpon).*

-a (-ya) yuklamalari so`roq, taajjub, hayratlanish ma`nolarini bildiradi. *Bu gap oramizda qolsin-a! (T.Malik) Gulnorni sevishimni bilardi-ya (O.) - Qizim, bugun mehmonlaringni Sultonxonlarnikiga olib chiqasan-a? - deb qolmasinmi! (A.Qod.)*

2. Kuchaytiruv va ta`kid yuklamalari: -ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim), ham, hatto, hattoki, axir, nahot (nahotki).

-ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim) yuklamalari ma'noni kuchaytirish, to'liqsizlik, tezlik va davomiylik ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. *Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u, Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim (A.Q.) - O'z qizingiz-ku, tengini topib bering-da! (Cho'lpon) Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasdanoq o'rnidan turib ketdi. (O.Y.) Ko'plar yomg'irdan qochib ulgirmasdayoq, oftob charaqlab ketdi. (S.A.)*

Ham, axir, hatto, hattoki, nahot (nahotki) so'z yuklamalari fikrni ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi. (S.A.) Oyim o'rta bo'yli, oppoq, nozik tabiat ham ipakday muloyim, istarasi issiq xotin edi. (Zarifa Saidnosirova) Axir bu qal'ani olguncha ozmuncha talofat berildimi? (P.Q.) Sizni otasi o'rnida ko'rsak-u, nahotki sizdan beso'roq ish tutsak (A.Q.) Uzoq cho'zilgan bu suhbatda Miryoqubning qulog'i bir marta g'alati dingkaydi, hatto uning qop-qora chiroyli ko'zlarida allaqanday sehrli olovlar yondi. (CH.) Bir qissakim, buning so'ngida Sevishganlar topishgusidir. (H.O.)

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *faqat, faqatgina, -gina (-kina, -qina)*. Bu yuklamalar turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish va ma'no jihatdan ajratish uchun qo'llanadi. *O'zi haqida o'ylamay, faqat xalqqa ilm berishga bel bog'lagan olim kishi xudi shamga o'xshaydi, sham o'zini yondiradi, xalqqa ziyo bag'ishlaydi. (M.Hasaniy) YOqimli do'stgina suhbatlari olis yo'lni yaqin qiladi. (M.Hasaniy) Dunyoda ko'rib o'tatrgan barcha orzuimiz, havasimiz faqat sengagina qarab qolgan (A.Qod.)*

Faqat yuklamasi o'rnida yolg'iz so'zi qo'llanishi ham mumkin. Miryoqubning topishi yolg'iz mingboshi orqali bo'lsa, unga «epaqa» nomini qo'yish to'g'ri bo'larmidi. (Cho'lpon)

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq, ayni*. Bu yuklamalar o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. *Ilm o'rganib, ilmiga amal qilmagan kishi naq yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi. (M.Xasaniy) Hayosi yo'q po'sti shilib olingan yog'och va xuddi yog'i tugagan chiroqqa o'xshaydi. (M.Hasaniy)*

5. Gumon yuklamasi: *-dir* barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi va o'zi aloqador bo'lgan so'zga gumon, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: *- Sizga nimadir va'da bergandir-da? (Isfandiyor)*

6. Inkori yuklamasi *na... na* uyushiq bo'laklar va qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, bo'lishsizga aylantiradi. Inkori shaklli gap bo'laklari va gaplar oldida kelganda, bo'lishsizlik kuchaytiriladi, ta'kidlanadi. *Bu buyruqqa na ona e'tiroz qildi va na qiz (Cho'lpon). Na qor, na yomg'irdan darak bor. (O.)*

2. Yuklamalarning yozilishi

1) *-mi, -oq(-yoq), -gina (-kina,-qina), -dir* yuklamalari o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) *-chi,-ku,-u(-yu), -da, -a(-ya)* yuklamalaridan oldin chiziqli qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

D i q q a t! Juft so'zlar tarkibida bo'g'lovchi vazifasida kelgan *-u(-yu)* yuklamasi kirilcha yozuvda so'zga qo'shilib yoziladi: Гану сўз кўпайди. Yangi alifboda esa chiziqli bilan ajratib yoziladi: Gap-u so'z ko'paydi.

4) *faqat, ham, hatto, axir* kabi so'z yuklamalar ayrim yoziladi: *To'g'larda hatto yoz oylarida ham yomg'ir yo'g'adi.*

5)

Ko'makchi tahlili	Bog'lovchi tahlili	Yuklama tahlili
1. Turi aniqlanadi.	1. Qo'llanish turi.	1. Tuzilishiga ko'ra turi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?	2. Ma'no hamda vazifasiga ko'ra turi.	2. Ma'nosiga ko'ra turi
3. Grammatik ma'nosi.	3. Nimani bog'lagan?	
4. Qaysi so'zni qaysi so'zga		

bog'layapti?		
--------------	--	--

Takrorlash uchun savollar:

1. Ko'makchi ta'rifini ayting va misollar keltiring.
2. Ko'makchi qanday gap bo'lagi bo'lib keladi?
3. Sof ko'makchilar haqida gapiring.
4. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar haqida gapiring.
5. Ko'makchi otlar haqida gapiring.
6. Bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
7. Qaratqich kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
8. Jo'nalish kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
9. CHiqish kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
10. Ko'makchi va kelishiklarning sinonimlik xususiyatlari haqida gapiring.
11. Bojlovchining ta'rifini ayting.
12. Bojlovchilar qo'llanishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
13. Teng bojlovchilar ta'rifini ayting.
14. Biriktiruvchi bojlovchilarning ta'rifini ayting.
15. Zidlov bojlovchilar ta'rifini ayting.
16. Ayiruv bojlovchilar ta'rifini ayting.
17. Ergashtiruvchi bojlovchilarning ta'rifini ayting.
18. Aniqlov bojlovchilari haqida so'zlang.
19. Sabab bojlovchilari haqida gapiring.
20. SHart va o'xshatish bojlovchilari haqida gapiring.

ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI

1-§. Modal so'zlar

So'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlar **modal so'zlar** deyiladi: *Ehtimol, bugun etib kelar.*

Modal so'zlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal so'zlar:
 - 1) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat (arx.);*
 - 2) fikrning qat'iyligi ta'kidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz*
 - 3) ishonch: *albatta*
 - 4) anglatilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, o'z-o'zidan,*
 - 5) fikrning chinligi eslatiladi: *to'g'ri, xoytaxoy, muhaqqaq (arxaik), aslida, darvoqe, rostdan.*
 2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal so'zlar:
 - 1) fikrning taxminiyligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chog'i;*
 - 2) fikrning gumonli ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki;*
 - 3) fikrning tussmolli ekanini bildiradi: *aftidan;*
 - 4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay.*
 3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor, birinchidan, ikkinchidan.*
 4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan.*
 5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom.*
 6. Achinish: *afsus, attang, esiz.*
 7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim.*
 8. Quvonch: *xayriyat.*
 9. Mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yo'q.*
- Bulardan tashqari: *binobarin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal so'zlar ham mavjud.
- Modal so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqandir.

1) ot turkumidan: *aftidan, haqiqatan, mazmuni, ehtimol, darhaqiqat*; 2) sifatdan: *yaxshi(ki), to'g'ri, so'zsiz, shubhasiz, tabiiy*; 3) ravishdan: *albatta*; 4) fe'ldan: *xoy-na-xoy* (tojikcha *xohi-naxohi* so'zidan); 4) bog'lovchidan: *balki*; 5) so'z birikmasidan: *har qalay, har holda*; 6) gapning modal so'zga aylanishi: *holbuki (Hol buki)*; 7) so'z tushirish natijasida hosil bo'lgan: *o'z-o'zidan (aniq so'zi tushib qoladi)*.

Modal so'zlar **sof** va **vazifadosh** modal so'zlarga bo'linadi. *Haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, xullas, masalan, umuman, taxminan* so'zlari sof modal so'zlar hisoblansa, modal ma'noda ham qo'llanadigan *aftidan, chamasi, balki, ehtimol, shubhasiz* kabi so'zlar vazifadosh modal so'zlar hisoblanadi.

Modal so'zlar gap tarkibidagi so'zlardan vergul bilan ajratiladi va ko'pincha **kirish so'z** vazifasini bajarib keladi.

2-§. Undov so'zlar haqida ma'lumot

His-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov** deyiladi: *eh, uh, o, e, uf, voy, ura, barakalla, ofarin, salom, xayr, xo'sh, rahmat, balli, bay-bay, voy-bo'y, a, ax, ohho, obbo, ey, ehhe, i, ie, o'h, o'hho, hm, him, be, tuf, hah, ho, hay-hay, eh, o, ha, iyi*. Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay*.

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi.

Undovlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **His-hayajon** undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) shafqat, mehribonlik: *ie, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho, ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrihohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlar ham mavjud: 1) olmoshdan: *qani*; 2) fe'llardan: *kel, hormang, yo'qol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Kel, bir bahslashaylik!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo kirish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Ie, men kimni ko'ryapman? - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi*.

2. **Buyruq-xitob** undovlari ikki xil bo'ladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hoy, hay* (bir marta aytilsa), *hey, allo, ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan: *ma, tss, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kisht, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan: *ishsh, ho'k, tak*; v) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladigan: *pisht, drr, xix, hov-hov, cho'k, tek, hayt, chu*.

3. **Ko'rsatish, ta'kid** undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) ko'rsatish: *hu, huv, hovv*; 2) javob, tasdiq, ta'kid, mulohaza: *ha-ha-ha, xo'sh, labbay, ha*.

Bulardan tashqari, quyidagi undovlarni urf-odat undovlari (ayrim darsliklarda **nutqiy odat** undovlari deb ataladi: (25; 100.) tarzida ajratish mumkin: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

Undovlar odatda **deb** so'zi bilan qo'llanib, hol (*U "voy" deb yonboshiga yiqildi*), **degan** so'zi bilan qo'llanib, gapda ko'pincha sifatlovchi-aniqlovchi (*Ko'chada "dod" degan ovoz eshitildi*) bo'lib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*Ularning dod-voyi osmoni*

falakka chiqdi.), kesim (*Endi uning holiga voy*) to'ldiruvchi (*Uning oh-yohiga kim quloq soladi?*), qaratqich-aniglovchi (*Dod-voyning foydasi yo`q.*) vazifalarini bajaradi.

3-§. Taqlid so`zlar

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan so`zlar **taqlid so`zlar** deyiladi. Bunday so`zlar ma'no jihatidan ikki turga bo'linadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan so`zlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, g`arch-g`urch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, mo`o`, maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, g`a-g`a, qag`-qag`, pit-pildiq, parr, viz-viz.*

2. Holatga taqlid bildirgan so`zlar: *yalt-yult, apil-tapil, g`uj-g`uj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, mo`lt-mo`lt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, g`ivir-g`ivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Taqlid so`zlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qo'llanadi. Juft va takrorlangan taqlid so`zlar orasiga chiziqcha qo'yiladi.

Taqlid so`zlar mustaqil so`zlar kabi gap bo'lagi bo'la oladi: *Shamol g`ir-g`ir* (hol) esmoqda.

Tovushga taqlid so`zlar ba'zan otlashib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi va **ega, qaratqich aniglovchi** hamda **to'ldiruvchi** vazifalarini bajaradi: *Odamlarning g`ovur-g`ovuri* bosildi. *YUragining duk-dukini* eshitdi. *CHug`ur-chug`urning* to'xtashi amri mahol.

Modal so`zlar tahlili	Undov, taqlid so`zlar tahlili
1. Ma'no turi.	1. Ma'no turi.
2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan?	2. Tuzilish turi.
3. Gapda bajargan vazifasi	3. Otlashgan-otlashmaganligi.
	4. Gapda bajargan vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

- Modal so`zlarning ta'rifini ayting.
- Modal so`zlarning ma'no jihatidan turlarini ayting.
- Ma'lum bir guruhga kirmagan modal so`zlarni sanab ko'rsating.
- Mustaqil so`zlardan o'sib chiqqan modal so`zlar haqida gapiring.
- Modal so`zlar kelib chiqishiga ko'ra yana qanday bo'lishi mumkin?
- Undov so`zlarning ta'rifini ayting.
- Undov so`zlar qanday ko'rinishlarda qo'llanishi mumkin?
- His-hayajon undovlari haqida gapiring.
- Mustaqil so`zlardan his-hayajon undovlariga o'tgan so`zlarga misollar keltiring.
- Haydash-chaqirish undovlari haqida gapiring.
- Haydash-chaqirish undovlari qanday so`zlar bilan qo'llanadi?
- Taqlid so`zlarning ta'rifini ayting.
- Tovushga taqlid so`zlar haqida so`zlang.
- Holatga taqlid so`zlar haqida so`zlang.
- Taqlid so`zlar qanday ko'rinishlarda qo'llanadi?
- Taqlid so`zlar mustaqil so`zlarga qaysi jihatlari bilan o'xshaydi?
- Taqlid so`zlarning otlashishi haqida gapiring.
- Eskirgan modal so`zlarga misollar keltiring.
- "O`z-o`zidan" modal so`zi qaysi mustaqil so`z turkumlariga omonim bo'la oladi?
- Ham tovushga, ham holatga taqlid bildiradigan so`zlarga misollar keltiring.

SINTAKSIS

1-§. Sintaksis haqida umumiy ma'lumot

Sintaksis (grekcha – *syntaxis* – «tuzish» soʻzidan olingan) grammatikaning bir boʻlimi boʻlib, soʻzlarning birikish yoʻllari, soʻz birikmasi, gap, uning turlari, xususiyatlarini tekshiradi.

Sintaksis, bir tomondan, soʻz va soʻzshakllarning, shuningdek, gaplarning aloqa qilish, birikish yoʻllarini tekshirsa, ikkinchi tomondan, maʼlum bogʻlanish asosida yuzaga keladigan sintaktik birliklarni oʻrganadi.

Soʻz birikmasi, gap, gap boʻlaklari asosiy sintaktik birliklar, sintaktik kategoriyalar hisoblanadi.

2-§. Sintaktik aloqa turlari

Soʻzlarning, shuningdek, gaplarning orasidagi bogʻlanish, aloqa ikki xil boʻladi: 1) teng bogʻlanish yoki teng aloqa; 2) tobe bogʻlanish yoki tobe aloqa.

Teng bogʻlanish sintaktik jihatdan teng huquqli boʻlgan biri ikkinchisiga boʻysunmagan soʻzlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi soʻzlar yoki gaplar oʻzaro teng bogʻlovchilar, teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar, ohang yordamida munosabatga kirishadi. Masalan: 1. *Beminnat qilingan ezgulik eng maqbul va goʻzal ezgulikdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* 2. *Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* Birinchi misolda *eng maqbul, goʻzal* soʻzlari oʻzaro teng bogʻlanib, gapda uyushiq sifatlovchi vazifasini bajargan. Ikkinchi misolda esa *Bilmaslik ayb emas* va *Bilishni istamaslik aybdir* gaplari bir-biri bilan teng aloqaga kirishgan.

Tobe bogʻlanishda biri hokim, ikkinchisi tobe boʻlgan aʼzolar (soʻzlar, ergash gapli qoʻshma gap qismlari) oʻzaro aloqaga kirishadi. Ularning biri ikkinchisini aniqlash, izohlash, toʻldirish uchun xizmat qiladi. Aniqlaydigan, izohlaydigan, toʻldiradigan aʼzosi **tobe**, izohlanadigan aʼzo **hokim** deb yuritiladi: 1. *Kitobni oʻqimoq, qiziqarli voqea.* 2. *Kimning himmati baland boʻlsa, qadr-qimmat ham boʻladi (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* Birinchi misolda soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlardan biri hokim qism (*oʻqimoq, voqea*), ikkinchisi (*kitobni, qiziqarli*) tobe aʼzo boʻlib kelgan. Ikkinchi misolda ergashgan qoʻshma gapning qismlaridan biri *«qadr-qimmat ham baland boʻladi»* hokim aʼzo, bosh gap sifatida, ikkinchisi *«kimning himmati baland boʻlsa»* tobe aʼzo ergash gap sifatida qatnashgan. Shunday qilib, bogʻlanishning ikki xil turini soʻzlar orasida ham, gaplar orasida hamkuzatish mumkin. (Gaplar orasidagi bogʻlanish haqida «Qoʻshma gap» boʻlimida baxs yuritiladi).

Soʻzlar orasidagi tobe bogʻlanish ikki xil boʻladi:

1) **predikativ** tobe bogʻlanish; 2) **nopredikativ** tobe bogʻlanish.

Ega va kesimning bogʻlanishi predikativ tobe bogʻlanish hisoblanadi va bunday bogʻlanishdan gap hosil boʻladi. Tobe (ergash) bogʻlanishning qolgan koʻrinishlari (aniqlovchi+aniqlanmish, toʻldiruvchi+toʻldirilmish, hol+hollanmish) nopredikativ tobe bogʻlanish boʻlib, bunday bogʻlanishdan soʻz birikmasi yuzaga keladi.

Soʻzlarning nopredikativ tobe bogʻlanishi uch xil boʻladi: 1) **boshqaruv**; 2) **bitishuv**; 3) **muvofiglashuv**.

1. Boshqaruv. Tobe soʻzning hokim soʻz talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi soʻz bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki koʻmakchini olib keladi. Boshqariluvchining qaysi kelishik yoki koʻmakchi bilan shakllanishi boshqaruvchi soʻzning maʼnosi, semantikasi bilan belgilanadi: *kitobni oʻqimoq, qariyalarga gʻamxoʻrlik qilmoq, universitetda oʻqimoq, ishdan qaytmoq, oʻquvchilar bilan suhbatlashmoq* kabi.

Boshqaruv ikki xil boʻladi: **kelishikli** boshqaruv va **koʻmakchili** boshqaruv.

Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi soʻz maʼlum kelishik shaklida qoʻllanadi: *kattalarni hurmat qilmoq, togʻga chiqmoq* kabi.

Koʻmakchili boshqaruvda boshqariluvchi soʻz koʻmakchi orqali shakllanadi: *zavq bilan ishlamoq, telefon orqali gaplashmoq* kabi.

Boshqaruv usuli bilan bog‘lanish to‘ldiruvchi-to‘ldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

2. Bitishuv. Hokim va tobe so‘zlarning o‘zaro so‘z tartibi hamda ohang yordamida birikishiga **bitishuv** deyiladi. Bitishuv yo‘li bilan bog‘lanish sifatlovchi-sifatlanmish (*yangi libos*), izohlovchi-izohlanmish (*shoir Erkin Vohidov*), qisman hol-hollanmish (*to‘satdan uchrab qolmoq*) munosabatidagi birikmalarga xos bo‘lib, uning qismlari ifoda materialiga ko‘ra turlicha bo‘ladi:

- 1) sifat + ot: *ziyrak bola, yam-yashil dala*;
- 2) ot + ot: *temir darvoza, oltin kuz*;
- 3) son + ot: *besh kishi, o‘n tup ko‘chat*;
- 4) olmosh + ot: *barcha xalqlar, shu yo‘l*;
- 5) sifatdosh + ot: *sinalgan odam, aytilgan so‘z*;
- 6) ravish + ot: *mo‘l hosil, ko‘p xususiyatlar*;
- 7) taqlid so‘z + ot: *g‘ir-g‘ir shabada, tars-turs ovozlari*;
- 8) ravish + fe‘l: *tez yurmoq, erta kelmoq*;
- 9) ravishdosh + fe‘l: *o‘ylab gapirmoq, quvonib aytmoq*;
- 10) taqlid so‘z + fe‘l: *duv-duv to‘kilmoq, gir-gir aylanmoq*.

3. Muvofiqlashuv. O‘zbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bog‘lanishning alohida turini tashkil qiladi. Bunda so‘zlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi bo‘lak qaratqich kelishigi shaklini oladi, o‘z navbatida, qaratuvchining talabiga ko‘ra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: *bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi* kabi. Bunda munosabatdorlik (o‘zaro hokimlik, tobelik) kuzatiladi.

Aslida moslashuv deyilganda, tobe so‘z shaklining hokim so‘z shakliga mos kelishi nazarda tutiladi. Bu holat rus tiliga xos, negaki moslashuv yo‘li bilan tuzilgan qurilmalarda, jumladan, aniqlovchili birikmalarda tobe so‘z hokim so‘z bilan grammatik shaklda moslashib, hokim so‘z bildirgan xususiy grammatik ma’nodarga ega bo‘ladi. Masalan, *interesnaya kniga* birikmasida *kniga* hokim so‘z bo‘lib, bosh kelishik, birlik, jenskiy rod (jins) kabi xususiy grammatik ma’nolar anglatgan; tobe so‘z (*interesnaya*) hokim so‘zning aynan shu shakliga moslashib, xuddi shunday grammatik ma’nomlarni ifodalaydi.

O‘zbek tilida qaratuvchi va qaralmishning munosabati yuqorida qayd etilgan birikma qismlarining munosabatidan farq qiladi. Shuning uchun bunday bog‘lanishni moslashuv deb emas, **muvofiglashuv** deb izohlash lozim bo‘ladi.

Demak, o‘zbek tilida qaratuvchi va qaralmishning birikishi muvofiglashuv asosida voqe bo‘ladi.

3-§. So‘zlarning o‘zaro sintaktik munosabatga kirishuvi

Gapda so‘zlarning o‘zaro sintaktik munosabatga kirishuvi quyidagi vositalar orqali bo‘ladi:

1. Affikslar. O‘zbek tilida so‘zlarning o‘zaro sintaktik munosabatga kirishuvida turlovchi va tuslovchi affikslarning xizmati katta. Masalan: *Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to‘ladi (O‘.H.)*. Bu gapdagi so‘zlar o‘zaro kelishik affikslari (*-ning, -ga*), egalik affiksi (*-i*) va shaxs-son affiksi (*-di*) orqali sintaktik aloqaga kirishgan.

2. Yordamchi so‘zlar. Ko‘makchilar, bog‘lovchilar gapda so‘zlarning o‘zaro munosabatga kirishuviga xizmat qiladi. Masalan: *Xalqning ulug‘vorligi uning soni bilan o‘lchanmaydi, yagona o‘lchov uning aqliy kamoloti va axloqiy barkamolligidir. («Tafakkur gulshani»)*. Bu gapda ot (*soni*) fe‘lga (*o‘lchanmaydi*) bilan ko‘makchisi orqali bog‘langan; *kamoloti, barkamolligi* so‘zlari teng aloqaga kirishib, uyushgan ot kesim vazifasini bajargani holda **va** bog‘lovchisi yordamida sintaktik munosabatga kirishgan.

Ba'zi hollarda **yuklamalar** ham bog'lovchi vazifasida kelib, gaplar, so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatib keladi: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi.* (P.Q.).

Bog'lama ega va ot kesim munosabatini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchidir: *Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

3. **So'z tartibi.** Gap tarkibidagi so'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lganda, ularning o'rnini almashtirish sintaktik holatni o'zgartirmaydi. Qiyoslaylik: *daraxtlarning tagida... nozikkina maysalar ko'rinib qoladi.* (O.U.). – *Nozikkina maysalar daraxtlarning tagida ko'rinib qoladi.*

So'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lmaganda, ularning o'rnini almashtirish sintaktik holatga ta'sir qiladi. Qiyoslang: *yam-yashil dala (aniqlovchili birikma) – Dala yam-yashil* (ega, kesimdan iborat yig'iq gap).

4. **Pauza(to'xtam).** Pauza ham sintaktik vosita sifatida ahamiyatga ega. Pauzaning o'zgarishi sintaktik holatning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan: *Quloq solib o'tirgan boladan so'radi.* Bunda *boladan* so'zidan so'ng pauza qilinsa, *quloq solib o'tirgan* sifatDOSHI *boladan* so'ziga nisbatan sifatlovchi vazifasini bajaradi. Agar *quloq solib o'tirgan* sifatDOSHIDAN keyin pauza bo'lsa, sifatDOSH anglashgani holda ega vazifasini bajaradi.

4-§. So'z birikmasi

Odatda, nutqda, gapda so'zlar ma'lum qonun-qoidalar asosida o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi. Masalan, *qiziqarli kitob, tog'ga chiqmoq, tez o'qimoq.* Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin o'z ichida qismlarga bo'linadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z va so'z shakllarning nopredikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil bo'lgan bog'lanma **so'z birikmasi** deyiladi.

So'z birikmasi mustaqil so'zlarning bog'lanishidan hosil bo'ladi, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) o'z oldidagi mustaqil so'z bilan birga birikmaning bir qismi, a'zosi sanaladi. Masalan, *do'stlik haqida suhbatlashmoq, qarsaklar bilan olqishlamoq* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi so'zlardan biri hokim, ikkinchi tobe bo'ladi. So'z birikmasi boshqaruv, bitishuv, muvofiqlashuv usullari bilan hosil bo'ladi.

So'z birikmasi, birinchidan, frazeologik iboralardan farq qiladi. Frazeologik iboralar so'z kabi til birligi bo'lib, so'z kabi tayyor holda qo'llanib, bir butun holda lug'aviy ma'no ifodalaydi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z birikmasi tarkibidagi a'zolar boshqa-boshqa gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

So'z birikmasini, ikkinchidan, gapdan farqlash lozim. So'z birikmasi tushuncha ifodalab, nominativ (nomlash, atash) vazifasini bajaradi, shuning uchun intonatsion tugallikka ega bo'lmaydi. Gap esa fikr bildirib, **kommunikativ** (aloqa qilish) va **kognitiv** (fikr almashish) vazifalarini bajaradi. So'z birikmasi kamida ikki mustaqil so'zdan tuzilsa, gap ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin.

So'z birikmasi, uchinchidan, o'zaro teng bog'langan so'zlardan ham farq qiladi. Masalan: *Maqsad va marom insonning eng buyuk quvvatidir.* (Oz-oz o'rganib dono bo'lur). Bunda maqsad va marom so'zlari o'zaro teng bog'lanib, gapda uyushiq bo'lak hosil qilib, so'z birikmasi sanalmaydi.

So'z birikmasi, to'rtinchidan, fonetik taktdan (sintagmadan) farqlanadi.

5-§. So'z birikmalarining tasnifi

So'z birikmalari quyidagi xususiyatlari asosida tasnif qilinadi:

1. So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra.
2. So'z birikmalarining tuzilishiga ko'ra.

So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra tasnif qilinganda, hokim a'zoning qaysi so'z turkumidan ekanligi, tobe a'zoning sintaktik vazifasi asosga olinadi.

Soʻz birikmalari hokim qismning qaysi soʻz turkumidan ekanligiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) feʼlli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal soʻzli birikma.

1. Otli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi vazifasida ot, otlashgan soʻzlar keladi va u quyidagi koʻrinishlarga ega boʻladi:

Hokim aʼzo vazifasida ot keladi: *gʻayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi.*

Hokim aʼzo sifatida olmosh keladi: *bolaning oʻzi, Karimaning oʻzi.*

Hokim soʻz sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mard, qizlarning sarasi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, oʻquvchilardan biri.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, bolalarning oʻqiyotgani* va b.

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan ravish keladi: *jumhuriyatimizning buguni, ishlarning koʻpi.*

Hokim aʼzo sifatida otlashgan undov soʻz keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning qiy-chuvi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan taqlid soʻz keladi: *otlarning dupur-dupuri, toʻplarning gumbur-gumburi.*

Koʻrinadiki, otli soʻz birikmasi qismlari bitishuv, muvofiqlashuv va boshqaruv yoʻli bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) yoki ikki soʻz shakllarning bogʻlanishidan hosil boʻladi.

2. Feʼlli birikma. Bunday birikmaning hokim qismi feʼl bilan ifodalanadi: *tez ishlamoq, oldinda yurmoq, diqqat bilan tinglamoq, kulib gapirmoq.*

Feʼlli birikmaning aʼzolari oʻzaro bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi. Feʼlli soʻz birikmasi soʻz shakl bilan soʻzning (leksemaning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi.

3. Sifatli birikma. Mazkur birikmada hokim soʻz otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yoʻli bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq.*

4. Ravishli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli soʻz birikmalarida tobe va hokim qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *raketadan tez, toshbaqadan sekin.*

5. Modal soʻzli birikma. Bunda modal soʻz birikmaning hokim soʻzi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yoʻli bilan tuziladi: *bizga kerak, oʻquvchilarda bor.*

Sifatli, ravishli, modal soʻzli birikmalar ham feʼlli birikma singari soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning oʻzaro bogʻlashi natijasida hosil qilinadi.

Soʻz birikmalari, tobe aʼzoning sintaktik vazifasiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi: **1) aniqllovchili birikma; 2) toʻldiruvchili birikma; 3) holli birikma.**

1. Aniqllovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe aʼzolari aniqllovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga koʻra ularni: 1) sifatlovchili birikma; 2) qaratuvchili birikma; 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlari* – sifatlovchili birikma; *iqtisodiyotning taraqqiyoti, maktab hovlisi* – qaratuvchili birikma; *oʻqituvchi Salimova, professor Qodirov* – izohlovchili birikma.

Aniqllovchili birikma bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan tuziladi.

2. Toʻldiruvchili birikma. Tobe aʼzosi toʻldiruvchi vazifasini bajaradigan soʻz birikmasi toʻldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida soʻzlam.*

3. Holli birikma. Bu xil soʻz birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim aʼzolari oʻzaro bitishuv yoki boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *yangicha fikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq.*

Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra 2 xil boʻladi:

1) oddiy soʻz birikmalari, 2) murakkab soʻz birikmalari.

Oddiy soʻz birikmasi. Soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning yoki ikki soʻzshaklning bogʻlanmasi oddiy soʻz birikmasi hisoblanadi: *keng dala, tekisroq yoʻl, tinchlikka daʼvat qilmoq, davlatlarning hamdoʻstligi, maktab hovlisi.*

Biror qismi frazeologik ibora yoki murakkab tushunchani bildiradigan turgʻun birikma bilan ifodalanadigan soʻz birikmasi ham oddiy soʻz birikmasiga mansub boʻladi. Masalan: *yulduzni benarvon uradigan odam, Fanlar akademiyasi institutlari* kabi.

Murakkab soʻz birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi soʻz birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh boʻlgan kishi* kabi soʻz birikmalarining tobe aʼzosi («*mehnat qilishni sevadigan*», «*odamlarga xayrixoh boʻlgan*») soʻz birikmasi shaklida qoʻllanib, hokim soʻzga bitishuv yoʻli bilan bogʻlangan.

Murakkab soʻz birikmasining biror qismi, koʻpincha tobe qismi predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ham ifodalanishi mumkin: *qiliqlari yoqimli bola, ota-onalarimiz bergan nasihatlar* kabi birikmalarining tobe aʼzosi («*qiliqlari yoqimli*», «*ota-onalarimiz bergan*») gapga teng qurilma, yaʼni predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ifodalangan.

Soʻz birikmasi tahlili	
1. Gapdagi soʻz birikmalari aniqlanadi.	5. Soʻz birikmasining hokim aʼzo turkumi boʻyicha turi aniqlanadi.
2. Hokim va tobe aʼzo lar aniqlanadi.	6. Soʻz birikmasidagi tobe aʼzoning vazifasi boʻyicha turi aniqlanadi.
3. Hokim va tobe aʼzo larning bogʻlanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv).	7. Soʻz birikmasining tuzilish turi aniqlanadi
4. Hokim va tobe aʼzolari bogʻlovchi vosita (kelishik qoʻshimchasi, koʻmakchi yoki ohang) aniqlanadi.	

GAP

1-§. Gap va uning belgilari

Sintaksisda oʻrganiladigan asosiy sintaktik birlik **gap** hisoblanadi. Gap – kishilar nutqining kichik birligi boʻlib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega boʻlgan soʻzlar bogʻlamasi yoki yakka soʻzdir. Aloqa birligi boʻlmish gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga koʻra gap **kommunikativ** (aloqa qilish) va **kognitiv** (fikir ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni soʻzdan va soʻz birikmasidan farqlaydi.

Gapning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1. Gapning koʻpgina turlari mantiqiy hukm bilan chambarchas bogʻliq. Hukmda esa biror narsa haqida nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi va aynan ana shunda predikativlik oʻz ifodasini topadi. Demak, gapning muhim belgilaridan biri **predikativlikdir**. Predikativlik gap mazmunining obyektiv borliqqa boʻlgan munosabatini ifodalaydi. Predikativlikni ifodalovchi grammatik vositalar mavjud boʻlib, ular mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalaridir.

Predikativlik odatda soʻzlarning predikativ aloqaga kirishuvi bilan, yaʼni ega-kesim aloqasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Bolalar keldi. Bolalar xursand.*

Ayrim hollarda predikativlik bir bosh boʻlak bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Tinchlik uchun kurashaylik.*

2. Gapda bayon qilinayotgan fikrga soʻzlovchining munosabati ham ifodalanadi. Bunday munosabat **modallik** deb yuritiladi. Anglashiladiki, gapning asosiy belgilaridan biri modallik hisoblanadi. Modallik (tasdiq, inkor, gumon, shubha kabilar) mayl kategoriyasi, modal soʻzlar, yuklamalar kabi vositalar orqali ifolanadi.

3. Gap intonatsiya (ohang) jihatdan tugallikka ega bo'ladi. Intonatsiya ham predikativlik, modallik belgilari singari gapni so'z birikmasidan chegaralashga xizmat qiladi. Intonatsiya, birinchidan, so'zlar bog'lanmasi yoki yakka so'z gapni shakllantirganini ko'rsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ifodalab, uni boshqa gapdan ajratib turadi. Intonatsiyaning xabar, so'roq, buyruq va boshqa turlari farqlanadi.

4. Gap mazmun jihatdan ham nisbiy tugal bo'ladi. Uning tugal fikrni ifodalashi ma'lum sharoit bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, predikativlik (gap mazmunining borliqqa munosabati), modallik (so'zlovchining aytilayotgan fikrga munosabati), intonatsiya shakllanganlik va mazmunan nisbiy tugallik gapning asosiy xususiyatlari, belgilari sanaladi.

2-§. Gapning turlari

O'zbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi.

I. Ifoda maqsadiga ko'ra.

II. Emotsionalikka ko'ra.

III. Tuzilishiga ko'ra.

Ifoda maqsadiga va bu maqsad bilan bog'liq bo'lgan intonatsiyaga ko'ra gaplar **darak**, **so'roq**, **buyruq** gaplarga ajratiladi.

Emotsionalikka ko'ra gaplar ikki turga bo'linadi: emotsional gaplar yoki undov gaplar va emotsional bo'lmagan gaplar. Darak, so'roq, buyruq gaplar darak, so'roq, buyruq ohangi bilan aytilsa, emotsional bo'lmagan gaplar deb yuritiladi. Yuqorida sanab o'tilgan gaplar kuchli his-hayajonga ega bo'lishi bilan emotsional gapga aylanadi. Emotsional gaplar **undov gaplar** deb ataladi.

Tuzilishiga ko'ra gaplar sodda va qo'shma bo'ladi. Gaplarning bunday bo'linishi ularning tarkibidagi predikativ birliklarning soniga, miqdoriga asoslanadi.

3-§. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari

Gaplar ifoda maqsadiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1) darak gap; 2) so'roq gap; 3) buyruq gap.

1. Darak gap

Borliq hodisalarini tasdiq yoki inkor yo'li bilan xabar qiluvchi gap **darak gap** deyiladi. Darak gap nutqda gapning boshqa turlariga qaraganda ko'p qo'llanadi.

Darak gap mazmunan va tuzilishi jihatdan rang-barang bo'ladi. Darak gap darak intonatsiyasi bilan aytiladi. Bunda gapning birinchi qismida ohang ko'tariladi, ikkinchi qismida esa pasayadi. Masalan: *Yoz kechasining yoqimli salqini. Ko'kda, daraxtlar ustida g'uj-g'uj yulduzlar yonadi. Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi. (O.).*

Darak gapning kesimi ko'pincha aniqlik (xabar) maylidagi fe'l bilan yoki fe'ldan boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi.

Darak gap oxiriga nuqta qo'yiladi.

2. So'roq gap

So'zlovchiga noma'lum bo'lgan voqea-hodisa, harakat-holat haqida ma'lumot olish ko'zda tutiladigan gap **so'roq gap** deyiladi.

So'roq gaplar ko'proq dialogik nutqda qo'llanadi. Bunday gaplar alohida intonatsiya bilan aytiladi.

So'roq gaplarni quyidagi vositalar shakllantiradi:

1. So'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya). Masalan: *Chindan qo'rqqaningmi bu, Robiya? (P.Q.). Ammo Naziraning o'rniga o'zimni qo'yib ko'rsam-chi? (O'.Usmonov).*

2. So‘roq olmoshlari (kim, nima, qanday, qaysi, qachon, qaerda, nega va boshqalar). Masalan: *Akmalxon, nega bizga qatnamay qo‘ydingiz?* (F.Musajonov). *Nega o‘rtoqlaringizga qaramaysizlar? Bu qanaqa tartibsizlik?* (O‘.Usmonov).

3. So‘roq intonatsiyasi. Bunda savol mazmuni bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zda intonatsiya (ohang) ko‘tariladi. Masalan: *Soyliqqa borasiz? – deb so‘radi.* (O‘.Usmonov). *Juda kamnamolar, Akmalxon?* (F.Musajonov).

So‘roq gaplar so‘roqning xususiyatiga ko‘ra uch turga bo‘linadi: **sof so‘roq gaplar, ritorik so‘roq gaplar, so‘roq buyruq gaplar.**

Sof so‘roq gaplar tinglovchidan so‘roqqa javobni talab qiladi. Masalan: *Kechagi maqola nima bo‘ldi, Rahim aka?* (F.Musajonov). *Qishloq xo‘jalik bo‘limi shumi?* (F.Musajonov)

Ritorik so‘roq gaplarda so‘roq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: *Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz ko‘radigan kishining yuziga oyoq bosishdan og‘ir jinoyat bormi?* (A.Muhiddin).

So‘roq-buyruq gaplar so‘roq orqali buyruq jilvasini o‘z ichiga oladi. Masalan: *Aka, nega indamaysiz?* (P.Qodirov). *Uka, Murtazobekning o‘zi qayerdaligini aytib berolmaysizmi?* (O‘.Usmonov).

3. Buyruq gap

So‘zlovchining biror narsaga buyurish-xohishini bildiradigan gap **buyruq gap** deyiladi. Buyruq gapda quyidagilar ifodalanadi:

1. Buyruq, do‘q-po‘pisa. Masalan: *Taqsir, ... bitta surat chizib bering.* (P.Qodirov). *Bolalar tezroq olib chiqilsin!..* (P.Qodirov). *Professor Jamolov senga ham ota, ham ustozlik qiladi, o‘g‘lim... Gapidan chiqma.* (J.Abdullaxonov.). – *Sen darsingga o‘tir, qizim, - buyruq qildi u Yulduzga, - sen Qunduz, Temirjonga darrandayu parrandalarini ko‘rsat.* (J.Abdullaxonov.).

2. Iltimos, yalinish, istak. Masalan: *Oshiqmang, bo‘ladi. Faqat iltimos qilamanki, bo‘tam, buni hozircha zinhor-bazinhor sir tuting. Zero, nifoq solguvchilar paydo bo‘lib, biror ishkallikni o‘ylab topmasinlar. Institutimiz rahnamolari bu maqsadga uncha ro‘yixushlik bermayotganlarini unutmang.* (J.Abdullaxonov).

3. Maslahat. Masalan: *Fanda kashf qilishdan buyuk narsa yo‘q, toylog‘im,- deb qoldi professor, - siz ham faoliyatingizni kashf qilishdan boshlang.* (J.Abdullaxonov). *Keling, institutda olgan nazariy bilimingizni amaliyot bilan bog‘lash imkoniga ega bo‘ling avval.* (J.Abdullaxonov).

Buyruq gapning ko‘pgina ma‘nolari intonatsiya orqali anglashiladi.

Buyruq gapni shakllantirishda quyidagi vositalar xizmat qiladi: 1) buyruq intonatsiyasi; 2) ko‘pincha buyruq maylidagi fe‘l bilan ifodalanagan kesimi; 3) gapga buyruq jilvasini qo‘shadigan maxsus so‘zlar (*keling, kel, yaxshisi, iloji bo‘lsa* va boshqalar).

Buyruq gap kesimning ifodalanish usuliga ko‘ra farqlanadi:

1. Buyruq gapning kesimi ko‘p hollarda buyruq-istak maylidagi fe‘l bilan ifodalanadi. Masalan: *Och odamning ustidan kulmang.*

Yetishmasa ishga qurbati,

Xunukkina qizlarni siylang,

Go‘zal bo‘lar ular siyrati.

Birovlarning haqqin yeganni

Dasturxonga yo‘lata ko‘rmang.

Rostni ko‘rib yolg‘on deganning

Kosasini to‘lata ko‘rmang. (A.Oripov).

2. Buyruq gapning kesimi sifatida shart maylidagi fe‘l keladi. Masalan: *Iloji bo‘lsa, uzoq kutdirib qo‘ymasangiz... (J.Abdullaxonov). Unday bo‘lsa, marhamat qilib uni ishlarimiz bilan ham oshno qilsangiz (J.Abdullaxonov).*

3. Ba'zan buyruq gapning kesimi aniqlik (ijro, xabar) mayli shaklidagi fe'l bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Professor haliginday takror qo'l siltadi: - Raddiyani uning o'ziga yozdirlasiz, bo'tam. (J.Abdullaxonov).*

4. Buyruq gapning kesimi vazifasida fe'ldan boshqa so'zlar ham kelishi mumkin. Masalan: *Uztoz Ali! Oldinga! (P.Q.). Bobur uning so'nggi yillarda o'rgangan chavandozlik mashqlaridan ko'rsatmoqchi ekanini sezdi. - Qani, qani,- dedi maroq bilan. (P.Q.). Hazratim, lozim bo'lsa, endi musiqadan, bir imtihon qilib ko'ring. - Qani, qani! (P.Q.). Orqadan kimdir: «E, bas, bas!» deb qichqirdi. (P.Q.).*

4-§. Gapning emotsionallikka ko'ra turlari

Gaplar emotsionallikka ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) emotsional bo'lmagan gaplar, 2) emotsional yoki undov gaplar.

Xabar-darak, so'roq, buyurish intonatsiyasiga ega bo'lgan gaplar emotsional bo'lmagan gaplardir. Yuqorida ko'rib o'tilgan gaplarning barchasi, ya'ni darak gap, so'roq gap va buyruq gaplar emotsional bo'lmagan gaplarni tashkil qiladi.

Emotsional yoki undov gaplar kuchli his-hayajon bilan ifoda qilingan gaplardir. Bunday gaplar maxsus his-hayajon intonatsiyasi, ohangi bilan talaffuz etiladi.

Darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajon bilan aytilsa, undov gapga aylanadi. Shunga ko'ra undov gaplarning darak undov-gap, so'roq-undov gap, buyruq-undov gap turlari yuzaga keladi.

Darak-undov gap: *Ishonganimdan senikiga olib keldim-da, o'rtoq! (O'.H.*

So'roq-undov gap: *Bu gaplardan so'ng menga ko'ngillarini ocharmidilar?! (P.Q.).*

Buyruq-undov gap: *Yo'qolgan pichoqning sopi oltin bo'lavermasin!- dedi Davlatbekov. (P.Q.).*

Undov gap quyidagi grammatik vositalar yordamida shakllanadi:

1) turli his-tuyg'ularni: shodlik, quvonch, taajjub, afsuslanish, hayratlanish, g'azab va shu kabilarni bildiruvchi intonatsiya yordamida. Masalan: *Odamlar bilan... yashash, ishlash, do'stlashish, yordamlashish va yordam olish naqadar yaxshi! (CH.Aytmatov).* Aya, ayajon, shu ham gapmi! (A.Q.). Ayam bilan xollam yo'lga nima pishirsak ekan deb maslahat qilib o'tirishibdi! (A.Q.). Yillar, yillar o'tdi! (A.Q.). Kecha g'ishtdan tekkan edi, endi paxtadan tegibdi-da! (A.Q.);

2) undov so'zlar yordamida, masalan: *E, u gaplar o'tdi-ketdi-da! (P.Q.). Obbo, noshudlar-ey!- dedi Ortiq qo'ziga achinib. (P.Q.). Ha, barakalla!- dedi keksa ishchi. (A.Q.). O'h-o'h-o'h! Chuchvara-ku... Hay-hay, og'izda erib ketadi-ya!.. (A.Q.);*

3) yuklamalar yordamida. Masalan: *Nahot, Mavloningiz jiyanining to'yiga kelmasa! (A.Q.). ... birpas tinch qo'yamaydi-ya!- deb bolalarini koyidi. (P.Q.). Boyaqishlar selda qoldi-yov!- deb Suyunboy aka qoyatoshning kamaridan chiqdi. (P.Q.).*

GAPLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI

Gaplar tuzilish jihatdan ikki guruhga bo'linadi:

1. Sodda gap bir predikativ birlikdan iborat bo'lib, uning tarkibi ayrim gaplarga bo'linmaydi. Masalan: *G'ir-g'ir shabada turli-tuman giyohlarning hidlarini olib keladi. (O.). Oqil va donolar bilan suhbatdosh bo'ling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

2. Qo'shma gap mazmun va grammatik jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo'linadi. Masalan: *Hali daraxtlar barg chiqarmagan-u, pushti guldastaga o'xshab gullagan bir tup bodom qo'shni hovlining devori osha yashnab turibdi. (P.Q.). Haqiqiy do'stlik suvdek zilol, qalbaki do'stlik – tuz qo'shilgan asal. (Maqol).*

1-§. Sodda gap turlari

Sodda gaplar grammatik asosining tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **1) ikki bosh bo'lakli gaplar; 2) bir bosh bo'lakli gaplar.**

Grammatik asosi ikki bosh bo'lakdan: ega va kesimdan iborat bo'lgan gaplar ikki bosh bo'lakli gaplar deyiladi. Masalan: *Mehnatdan do'st ortar.* (Maqol).

Grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'lgan gaplar bir bosh bo'lakli gap deb yuritiladi. Masalan: *Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga.* (Maqol).

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklarning qatnashishi-qatnashmasligiga ko'ra ikki xid bo'ladi: **yig'iq** gaplar va **yoyiq** gaplar.

Bosh bo'laklardangina yoki bir bosh bo'lakdan tashkil topgan gap yig'iq gap, ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etgan gap yoyiq gap deyiladi. Masalan: *Yomg'ir tindi. Bulutlar hamon qaysarlik bilan quyosh yuzini to'sib turardi.* (S.Karomatov). Birinchi gap yig'iq gap bo'lib, faqat bosh bo'laklardan tuzilgan. Ikkinchi gapda bosh bo'laklar (*bulutlar* – ega, *to'sib turardi* – kesim)dan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham (*hamon, qaysarlik bilan* - hollar, *quyosh* - aniqlovchi, *yuzini* – to'ldiruvchi) qatnashgan. Shuning uchun bu gap yoyiq gapdir.

Bir bosh bo'lakli gaplar ham, ikki bosh bo'lakli gaplar ham zarur bo'laklarning to'la ifodalanishi yoki tushirilishiga ko'ra ikki turga ajratiladi: to'liq gap va to'liqsiz gap. To'liq gaplarda fikrni ifodalash uchun zarur bo'laklarning barchasi qatnashadi, to'liqsiz gaplarda zarur bo'laklarning biri yoki bir qismi tushiriladi.

Masalan: - *Ilgari qayerda ishlagan edilar?* (To'liq gap). – *Dastavval Surxondaryoda, keyin qarshi cho'lida.* (O.Y.) (To'liqsiz gap).

Sodda gaplar bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **bo'laklarga ajraladigan gaplar** va **bo'laklarga ajralmaydigan gaplar**. So'zlar bog'lanmasidan yoki yakka so'zdan tuzilib, gap bo'laklarini aniqlash (ajratish) mumkin bo'lgan gaplar bo'laklarga ajraladigan gaplar deb yuritiladi. Masalan: *Mashina darvoza oldida to'xtadi.* (O.Y.). Bir so'zdan tashkil topib, tarkibi bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar bo'laklarga ajralmaydigan gaplar yoki **so'z-gaplar** deyiladi. Masalan: - *Assalomu alaykum, dada.* (P.Q.).

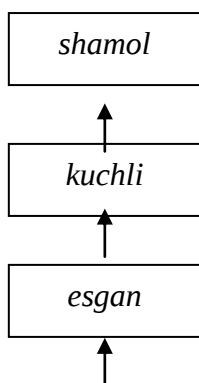
2-§. Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi

Ikki bosh bo'lakli gap ikki grammatik tarkibi: ega tarkibi va kesim tarkibi mavjud bo'lgan gapdir.

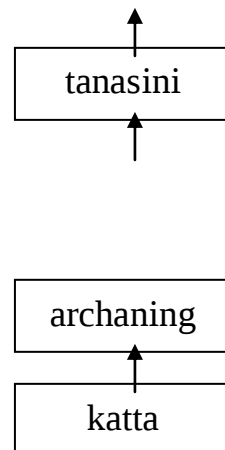
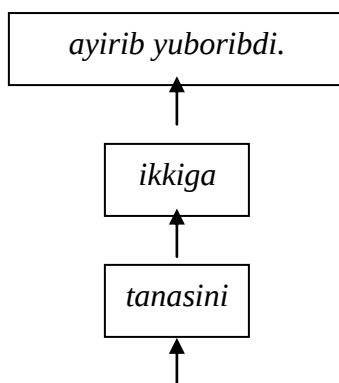
Ega yoki ega va unga taalluqli so'zlar ega tarkibini tashkil etsa, kesim yoki kesim va unga taalluqli so'zlar kesim tarkibini tashkil qiladi.

Masalan: *Kecha tunda esgan kuchli shamol katta archaning tanasini ikkiga ayirib yuboribdi.* Buni chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Ega tarkibi:

Kesim tarkibi:

3-§. Bir bosh bo‘lakli gaplar

Bir bosh bo‘lakli gaplarning tuzilish asosi yo kesim tarkibidan, yo ega tarkibidan tashkil topadi. Kesim yoki kesim tarkibidan tashkil topgan gaplarda ega, ega yoki ega tarkibidan tashkil topgan gaplarda kesim qatnashmaydi va bunday bo‘lakka ehtiyoj ham bo‘lmaydi. Bunday gaplarda predikativlik bir bo‘lak bilan ifodalanadi. Masalan: *Oyko ‘lliklarni yaxshi gaplar bilan yo‘ldan qaytarishdi* (P. Q.). *Bugungi ishni ertaga qo‘yma.* (Maqol). *Yosh bo‘lsa ham ko‘p narsani boshidan kechirgan.* (P.Qodirov). *Oqshom chog‘i... Vatan bo‘ylab qadam - qadamlab Quyosh o‘tdi dengizlar, tog‘lar ortiga.* (Shayxzoda). *Aqlni beaqldan o‘rgan.* (Maqol).

Bir bosh bo‘lakli gaplar, bosh bo‘lakning qaysi biridan tashkil topishiga ko‘ra, ikki guruhga bo‘linadi: **egasiz gaplar, kesimsiz gaplar.**

Egasiz bir bosh bo‘lakli gaplar faqat kesim tarkibidan iborat bo‘lib, egani topish mumkin yoki mumkin emasligiga ko‘ra **egasi topiladigan** va **egasi topilmaydigan** gaplarga bo‘linadi.

Kesimsiz bir bosh bo‘lakli gaplar nominativ (atov) gaplardir.

1. Egasi topiladigan gaplar

Egasi topiladigan gaplarda egasini kesim orqali beriladigan so‘roq bilan topish mumkin bo‘ladi. Bunday gaplar **shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplarga** bo‘linadi.

Shaxsi aniq gap. Kesimi, asosan, fe‘l bilan, ba‘zan fe‘ldan boshqa so‘z bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko‘rsatib turadigan bir bosh bo‘lakli gap **shaxsi aniq gap** deyiladi.

Shaxsi aniq gaplarda ega lesik jihatdan shakllanmaydi va unga hech qanday ehtiyoj ham bo‘lmaydi; kesim vazifasida kelgan so‘z tarkibidagi tuslovchi affikslar shaxsni aniq ko‘rsatib turadi.

Shaxsi aniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe‘l va boshqa so‘z turkumlari bilan. Masalan: *Ertalabki poezddan qolmaslik uchun shoshilib chiqib ketayotgan edi.* (O‘.Hoshimov).

Shaxsi aniq gap kesimining aniqlik maylidagi fe‘l bilan ifodalanishi quyidagicha:

1) o‘tgan zamon fe‘l shakllari bilan: *Ular bilan ham murosa qilolmagan edingiz-ku ...* (P.Qodirov). *Abdukarimova haqida bilmoqchi edim.* (F.Musajonov).

2) hozirgi zamon fe‘l shakllari bilan: *Endi ularning xatosini tuzatish uchun qancha mashaqqat chekamiz.* (P.Qodirov). *Gapimni tushuntir olmay qolamanmi deb qo‘rqapman.* (J.Abdullaxonov).

3) kelasi zamon fe‘l shakllari bilan: *Hech kim bilan hech qanaqa raqobat qilmoqchimasman.* (J.Abdullaxonov). *Saviyasini tekshirmoqchimisani?* (F.Musajonov).

2. Buyruq - istak mayidagi fe‘l bilan: *Xatlarni menga bering! – deb qoldi Tolib aka.* (F.Musajonov). *Gazeta ishidan misol keltirib gapiray.* (F.Musajonov).

3. Shart maylidagi fe‘l bilan:

Xulosangizga astoydil ishonsangiz, nimdan qo‘rqasiz? Tushuntirsangiz, tushunishadi. (J.Abdullaxonov).

Shaxsi aniq gapning kesimi ba'zan fe'ldan boshqa so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Kelishgan, o'qimishlisiz, buning ustiga yoshsiz. (F.Musajonov). Mulla Usmon, ... hammasidan xabardorsiz. (P.Qodirov).*

Shaxsi aniq gaplar badiiy adabiyotda, ayniqsa dialogik nutqda ko'p qo'llanadi.

Shaxsi noaniq gap. Kesimi, odatda, fe'l bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko'rsatib turmaydigan bir bosh bo'lakli gap **shaxsi noaniq gap** deyiladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi uchinchi shaxsga qaratilgan bo'lsa ham, bajaruvchisi noaniq bo'ladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi.

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe'l bilan:

1) o'tgan zamon fe'l shakllari bilan: *Axtargan topar, deb bejiz aytmaganlar. (J.Abdullaxonov). Xuddi shu kunning ertasiga kimdir uni qidirib yurganini aytdilar. (J.Abdullaxonov). Baribir to'y-hashamlarda, gap-gashtaklarda uni goh Aleksandr Sergeevich Pushkin. goh Alisher Navoiy ... deb chaqirishardi. (S.Ahmad).*

2) hozirgi zamon fe'li bilan: *Yong'oqni suv ombori deyishadi. (J.Abdullaxonov). Mehr ko'zda deb bekor aytmadilar. (F.Musajonov).*

3) kelasi zamon fe'li bilan: *Ularni yarashtirishga urinishmoqchilar. (P.Qodirov).*

2. Buyruq-istak maylidagi fe'l bilan: *... mayli, mehnatimdan qirsinlar. (A.Qahhor).*

3. Shart maylidagi fe'l bilan: *Bir oydan beri uchovidan birortasini ko'rsatarmikin deb ko'zim to'rt bo'lib qarayman. Hechki ko'rsatishmasa! (P.Qodirov).*

Shaxsi umumlashgan gap. Kesimi fe'l bilan ifodalanib, umumga qaratilgan bir bosh bo'lakli gap **shaxsi umumlashgan gap** deyiladi. Bunday gaplarda hayotiy xulosalar, hayotiy tajribalar, umumiy qoidalar, umumlashgan mulohazalar ifoda qilinadi.

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ko'pincha buyruq-istak maylining ikkinchi shaxs shakli bilan ifodalanadi.

Maqollar ko'pincha shaxsi umumlashgan gap shaklida bo'ladi: *Bilmagan ishga urinma, urinib tuzoqqa ilinma. (Maqol). Tulkining tavbasidan qo'rq, mug'ambirning - yig'isidan. (Maqol). Kattani katta bil, kichikni -kichik! (Maqol). Tilingni botir qilma, o'zingni botir qil (Maqol).*

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ba'zan buyruq-istak maylining birinchi shaxs ko'plik shakli orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Xushmuomalali bo'laylik, bu go'zal sifat baxt-saodatning tuganmas xazinasini ekanini unutmaylik. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* Qarilikning yuzimizdan ko'ra aqlimizda ajinlar hosil qilishdan ehtiyot bo'laylik. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Shaxsi umumlashgan gapning bosh bo'laki ot kesim shaklida ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *Kattaga xizmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l. (Maqol). Salobatli bo'lma, sabotli bo'l. (Maqol).*

2. Egasi topilmaydigan gap

Kesimi orqali harakatni bajaruvchi shaxs (ega)ni topish mumkin bo'lmagan bir bosh bo'lakli gap **egasi topilmaydigan** yoki **shaxssiz gap** deyiladi. Bunday gaplarda egani kiritib ham bo'lmaydi, gapning kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi.

Egasi topilmaydigan gapning kesimi ko'pincha tarkibli bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

1. *-(i)b* affiksli ravishdosh hamda «bo'ladi»/«bo'lmaydi» so'zi bilan: *El og'ziga elak tutib bo'lmaydi. (Maqol). Momaqalldiroqning gumburiga chidab bo'lmaydi. (J.Abdullaxonov). - Nima endi, haq gapni ham gapirib bo'lmaydimi? - ... so'radi u. (F.Musajonov).*

2. Shart maylidagi fe'l hamda «bo'ladi»/ «bo'lmaydi» so'zi bilan: *- Shu tor yo'ldan Afg'onistonga o'tsa bo'ladi. (K.Yashin.).*

3. Harakat nomi va «zarur», «mumkin», «shart», «lozim», «darkor», «kerak» so'zlaridan biri bilan: *Fazilat farzand kabidir. Uni avaylab saqlash va yanada barkamol etish lozim. («Oz-oz*

o'rganib dono bo'lur»). *Qo'lda bo'lgan pul va molni kerakli joylarga sarf eta bilish, yaxshi idora qila olish uchun isrofdan saqlanish kerak. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

4. «Yaxshi», «yomon» sifatlari hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: *Shu shiypon bitmay qolib ketsa, el oldida yaxshi bo'lmaydi. (P.Qodirov).*

5. Majhul nisbati shaklidagi fe'l bilan: *Unga pastdan ikki yuz ellik uchta tosh zinani bosib chiqiladi. (K.Yashin).*

6. «To'g'ri» so'zi va «kelmoq» fe'lining tuslangan shakli bilan: *Mashina kabinasidan chiqishga to'g'ri keldi. (Ch.Aytmatov).*

3. Nominativ (atov) gap

Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanib, predmet yoki voqea-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh bo'lakli gap nominativ, yoki atov gap deyiladi.

Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, predikativlik ohang orqali ifodalanadi. Ohang mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Ohang tufayli oddiy so'z gapga aylanadi. Nominativ gap, odatda, yakka holda qo'llanmaydi, undan so'ng ko'pincha boshqa bir gap keladi.

Nominativ gaplarda nutq so'zlanib turgan paytda mavjud bo'lgan predmet yoki voqea-hodisalar nomlanadi, qayd etiladi. Bunday gaplar quyidagi semantik xususiyatga ega:

1. Aniq predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: *Bir chetdagi stol ustida katta- kichik limonlarning suratlari. Boshqa stolda mikroskop. Mayda shishachalarda limon suvlari, yaproq tolqonlari, limon poyalari. (J.Abdullaxonov).*

2. Mavhum tushunchalarning mavjudligini tasdiqlaydi: *Avazlarning hovlisida boshqa o'ylar, boshqa tashvishlar. (P.Qodirov).*

3. Turli tabiat hodisalarining mavjudligini tasdiqlaydi: *Yaproqlar... yaproqlar! Quyosh shu'lasida jilva urib, cho'g'dek tovlanib turgan oltinrang va shafaqrang yaproqlar! Hazin va za'faron yaproqlar! O, ko'p latofat bor sizlarda! (F.Musajonov).* *Ariq bo'yida gulsapsar, namozshomgul, rayhon, uch-to'rt tup atirgul, yarim bo'yracha joyda elpillab o'sgan o'sma. (Oybek).*

4. O'rin-joyning mavjudligini tasdiqlaydi: **Cho'li! ... Cho'lining ham o'z gashti bor, zavqi bor! (Sh. Xolmirzaev).** **Tanish ko'cha.** *Yo'l yoqasida o'sha novcha daraxtlar! (SH. Xolmirzaev).*

5. Aniq paytini tasdiqlaydi: **Mayning oxirlari.** *Vodiylarda barvaqt xazon bo'lgan lolaqizg'aldoqlar Turkiston tizma tog'ining etaklarida endi ochilgan. (P.Qodirov). **Xazonrezlik payti.** *Hirof bog'lariga suv beradigan Hiriyrud daryosi va Injil anhorining qirg'oqlariga za'faron yaproqlar to'kilgan. (P.Qodirov).**

6. Hayot voqealarini tasdiqlaydi: **Yoqimli ohang, zavqli qo'shiqlar.** *Anorxon yo'lidan to'xtab tinglaydi. (J.Abdullaxonov).*

7. Ko'rsatishni ifoda qiladi: *Mana, yosh-yosh chinorlar! Barglari to'kilmabdi. Shoxlarini qor bosgan. Ana, archalar. (SH. Xolmirzayev).* **Ana, akasi bilan yangasi turadigan imorat.** *Bu imorat Zeboga yaqin, aziz ko'rinib ketdi. (SH. Xolmirzayev).*

Nominativ gap yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin. Yig'iq nominativ gap bosh bo'lakning o'zidan iborat bo'lsa, yoyiq nominativ gap bosh bo'lakdan tashqari ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Masalan: **Kechqurun.** *Quyosh ufqni qip-qizil qondek lovillatib botib bormoqda. (Oybek).* **Iliq tun.** *Qumlarning shitirlashi suv yuzida engilgina suzgan qayiq sasiyday mayin sadoni eslatadi. (J.Abdullaxonov).*

4. Infinitiv gaplar

Bunday gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: **Sevish! Bu qanday baxt! Birovni kutish! Bundan azob narsa bo'lmasa kerak!**

GAP BO'LAKLARI

1-§. Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan vao'zaro tobe bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi **gap bo'lagi** deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap bo'laklarining gap tarkibidagi mavqei bir xil emas. Ba'zi gap bo'laklari gap qurilishida markaziy o'rinni egallaydi, bunday bo'laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo'laklar esa gap qurilishida asosiy rol o'ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo'laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko'ra gap bo'laklari ikki turga ajratiladi:

- 1) bosh bo'laklar;
- 2) ikkinchi darajali bo'laklar.

Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so'z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklar bilan yoki o'zaro tobe aloqada bo'lib, ularni izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar **ega** va **kesimdan** iborat. Ikkinchi darajali bo'laklar **aniqlovchi**, **to'ldiruvchi** va **holdir**.

2-§. Gapning bosh bo'laklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa bo'laklariga tobe bo'lmagan bosh bo'lakka **ega** deyiladi.

Ega keng ma'noda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashlilikini ko'rsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, *kim? nima? qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega, odatda, yakka so'z: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan so'z (sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravishdosh, ravish, taqlid so'z, undov so'z, modal so'z) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot ko'pincha ega vazifasini bajaradi: ***Sirdaryo** hammasini yig'ib olib, rosa kuchga to'ladi-da.* (P.Q.).

Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi. (O'.H.).

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: ***Ular** kulimsirab askiyaga quloq solishdi* (P.Q.) ***Kimdir** unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi.* (O'.Usmonov). ***O'zingiz** juda aqlli, uzoqni ko'radigan odamsiz.* (S.Soliyev).

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: ... *ariqdan oqqan suvning **shildirashi** eshitila boshladi...* (P.Q.). *Boshliq bo'lish oson, boshlamoq qiyin.* (Maqol).

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: ***Botir** topsa, barcha yer, **baxil** topsa, bosib yer.* (Maqol). ***Yaxshi** yaxshining qadriga yetar.* (Maqol).

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: **Ikki** ham bir-biriga juda o'xshash... (P.Q.). Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. **Birinchisi** yaxshi fazilatni o'stirsa, **ikkinchisi** ba'zilarining illatidan himoya qiladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Eganing otlashgan olmosh bilan ifodalanishi. Ega vazifasida sifat, son o'rnida qo'llanuvchi otlashgan olmosh bilan ham ifodalanadi: **Bu**, ehtimol, ona suti bilan kirgan g'ayrushuriy bir tuyg'udir. (P.Q.). Odamlar uchun xuddi **mana shunisi** kerak edi. (CH.Aytmatov).

Eganing otlashgan sifatdosh bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi otlashgan sifatdosh ega vazifasini bajaradi: *Ishlagan xor bo'lmas* (Maqol). **Qimirlagan** qir oshar (Maqol). **Birlashgan** daryo bo'lar, **targalgan** irmoq bo'lar (Maqol).

Eganing otlashgan ravish bilan ifodalanishi. Ravish otlashganda, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: *Ko'p so'zning **ozi** yaxshi, oz so'zning o'zi yaxshi* (Maqol). O'qishning **erta-kechi** bo'lmas (Maqol).

Eganing otlashgan taqlid so'z bilan ifodalanishi. Taqlid so'zlar otlashib ega vazifasini bajaradi: *Otning **dukura-dukuri** relslarning tutashgan joyiga urilayotgan g'ildirak tovushi bilan uyg'unlashib ketardi.* (Ch.Aytmatov). Bu shovqinlarni karnayning **vat-vati** bosib ketadi. (S.A.)

Eganing otlashgan undov so'z bilan ifodalanishi. Ega vazifasida otlashgan undov so'z kelishi mumkin: *Yer kurrasida qadim-qadim zamonlardan yangragan musiqiy **«qur-ey!»** bunday keyin ham tinmaydi.* (S.Nurov).

Eganing otlashgan modal so'z bilan ifodalanishi. Otlashgan modal so'z ega vazifasini bajarishi mumkin: **Bor** so'ylaydi, **yo'q** o'ylaydi. (Maqol).

Ega ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanishi mumkin: *Birovning **ko'nqlini** **ko'tarish** qiyin, **ko'nqlini cho'ktirish** esa oson.*

Bundan tashqari, ega so'z birikmasi yoki gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanadi.

Eganing so'z birikmasi bilan ifodalanishi. Ega vazifasida so'z birikmasi kela oladi: **Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam** doim vijdoni farmoniga itoat qiladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Eganing gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanishi. Ega-kesim munosabati aks etgan predikativ birlik ega vazifasida kela oladi: **Bilagi zo'r** birni yiqitadi, **bilimi zo'r** – mingni (Maqol).

2. Kesim va uning ifodalanishi

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo'lak **kesim** deyiladi.

Kesim o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo'lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko'ra (qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra) ikki turga ajratiladi: 1) **fe'l kesim**; 2) **ot kesim**.

Fe'l kesim. Turli fe'l shakllari bilan ifodalanadigan kesim **fe'l kesim** deb yuritiladi: *Yo'l chetida zarg'aldoqlar **sayraydi**.* (P.Q.). O'rik qiyg'os **gullaganda**, birdan havo **sovib**, laylakqor **yog'ib berdi**. (P.Q.).

Fe'l kesim ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: *Tog' etagida qishloqning mirzateraklari elas-elas **ko'zga tashlanadi**.* (P.Q.).

Ot kesim. Fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe'ning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesim **ot kesim** deb ataladi.

1) kesimning ot bilan ifodalanishi. Ot kesim vazifasida ko'pincha bosh kelishikdagi ot, ba'zan esa o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishiklardagi ot yoki ko'makchi bilan qo'llangan ot kelishi mumkin: *Yoshning hurmati - **qarz**, qarining hurmati – **farz**.* (Maqol). So'zning ko'rki -

maqol. (Maqol). O'sha kuni Norboy ota **dalada edi.** (P. Q.). Safaviylar ham o'zimizning turkiy **ulusdan.** (P.Q)

Ot bilan ifodalangan kesim nafaqat bosh kelishik shaklida, ba'zan jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklar shaklida bo'lishi mumkin, hatto ko'makchi orqali shakllangan bo'lishi mumkin. Masalan: Ilmu hunar **yerga emas, elga.** (Maqol). Haqiqat **kuchda emas,** kuch **haqiqatda.** (V.Kataev). Bir kishi **hamma uchun,** hamma **bir kishi uchun.**(Maqol).

2) kesimning sifat bilan ifodalanishi: O'rmon ichi **sersoya, salqin.**(P.Qodirov) Uning bo'yi **baland edi.** (P.Qodirov)

3) kesimning son bilan ifodalanishi: Besh karra besh - **yigirma besh.** Qayiq kattagina, eshkagi **to'rtta edi.** (P.Qodirov) So'zimiz, va'damiz, ahdimiz **bitta,** do'stlikda yaratgan baxtimiz **bitta.**(Maqol). 4) kesimning olmoshibilan ifodalanishi : Endi navbat **sizniki.** (P.Qodirov) Sen uning **kimi bo'lasan?** (Ch.Aytmatov) Bir kishi **hamma uchun,** hamma bir kishi uchun.(Maqol)

5) kesimning harakat nomi bilan ifodalanishi: Bir ko'rgan **bilish,** ikki ko'rgan tanish. (Maqol)

6) kesimning ravish bilan ifodalanishi: Podshoni kuyov qilishga havasmandlar **ko'p edi.**(P.Qodirov). 7) kesimning modal so'z bilan ifodalanishi: Oy tunda **kerak,** aql kunda **kerak.** (Maqol) Tengdoshlari ichida undan tez chopadigani, chillak otishda undan ustasi **yo'q.**(P.Qodirov). 8) kesimning undov so'z bilan ifodalanishi: Ellarni qutqazgan mardlarga **balli!** Mardlarni yetkizgan yurtlarga **balli!** (M.SHayxzoda)

Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) **sodda kesim** yakka bir asosli fe'llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog'lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko'ra ikki xil: **sodda fe'l kesim, sodda ot kesim.** a) **sodda fe'l kesim** tushangan fe'l, ravishdosh, sifatosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Ot **yigilayotqanda,** Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga **sakradi.** (P.Qodirov) Qalin qorlar **erib,** o'tlar ko'karib qoldi. (Ch.Aytmatov) b) **sodda ot kesim** fe'ldan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, modal so'z, shuningdek, fe'lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Yolg'onchi kishi har kim qoshida **beobro'dir.** («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Keng-keng ko'chalari **bor-u,** lekin markazi **tiqilinch.** (P.Qodirov) Soyda tosh **ko'p,** terib chiqaraverasan. (P.Qodirov)

2) **tarkibli kesim** ikki va undan ortiq so'z shakllarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma'noni, yordamchi qism qo'shimcha ma'noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko'ra tarkibli kesim ham ikki xil bo'ladi:

a) **tarkibli fe'l kesim** fe'lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko'makchi fe'l yoki to'liqsiz fe'l bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri **oshib qolgan edi.** (A.Muxtor). O'rmon ichidan qushlarning sayrashi... **eshitilib turadi.** (P.Qodirov). b) **tarkibli ot kesim** fe'ldan boshqa so'z turkumlarining bog'lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog'lama vazifasidagi «bo'lmoq», «sanalmoq», «hisoblanmoq», «tuyulmoq» kabi fe'llar, shuningdek, «edi», «ekan», «emish» to'liqsiz fe'li tashkil etadi.

Tarkibli ot kesimda asosiy ma'no yetakchi qism, ot qismida bo'ladi. Yordamchi qism, bog'lama esa qo'shimcha ma'noni, grammatik ma'noni: mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalaydi.

O'zbek tilida bog'lamani qo'llanishiga ko'ra ikki turga ajratish mumkin:

1. **So'z bog'lamalari:** bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, ko'rinmoq, tuyulmoq, edi, ekan kabilar.

2. **Affiks bog'lama:** **-dir.**

Affiks bog'lama sodda ot kesim tarkibida qo'llanib, doimiy sintaktik zamonni ifodalaydi. Masalan: *Agar yolg'iz esang hamdam kitobdir, Bilim subhidagi nur ham kitobdir.* (Abdurahmon Jomiy)

Ko'pincha mazkur bog'lama qo'llanmasligi mumkin, nol shaklida ishlatilishi mumkin: *Aqlning o'lchovi – idrok Ø. (Maqol). Dono durdan a'lo Ø. (Maqol).*

So'z bog'lama tarkibli ot kesimni shakllantiradi va turli mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Yomonga bosh bo'lquncha, yaxshiga yo'ldosh bo'l. (Maqol). Uying tor bo'lsa ham, ko'ngling keng bo'lsin. (Maqol). Shirboz qo'zining tandir kabobi juda yaxshi bo'ladi-da. (P.Qodirov). Avazning akasi Ortiq shu edi (P.Qodirov).*

Tarkibli ot kesim *harakat nomi + kerak, lozim, mumkin, shart, darkor* kabi so'zlar shaklida ham kelishi mumkin. Masalan: *Endi jiyan panoh istab borsa, qanoti tagiga olishi mumkin. (P.Qodirov). Bu vatanni tashlab ketmoqchi bo'lganlarga qat'iy zarba berilmog'i lozim. (P.Qodirov).*

3-§. Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi

Yozuvda ba'zan kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi. Bu quyidagi holatlarda sodir bo'ladi:

1. Kesim ot, olmosh, son bilan ifodalanib, -dir affiks bog'lamasi qo'llanmaganda: *Mehnat - hurmatning toji. (Maqol). Tashqaridagi gap – kir o'radagi mag'zava (Shuhrat). To'rt karra to'rt - o'n olti.*
2. Gapning egasi yoki kesimi, yo bo'lmasa ham egasi, ham kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, -dir bog'lamasi bo'lmaganda: *Bekor yurish – illatning onasi, g'urbatning makoni. («Tafakkur gulshani»).* O'qish - ulg'ayish. (Maqol). Tilni bilish – dilni bilish (Maqol).
3. Ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanib, kesim tarkibida affiks bog'lama ishlatilmaganda: *Bular – ko'm-ko'k dov-daraxtlar. (K.Yashin).*

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

1-§. Ainqllovchi

Predmet ma'nosini bildiruvchi so'zni izohlaydigan va uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali bo'lakka **aniqllovchi** deyiladi.

Aniqllovchi predmetning xususiyatini, qarashlilikini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqllovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil bo'ladi: **sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.**

1. Sifatlovchi aniqllovchi

Aniqllovchining bu turi ot bilan ifodalangan bo'lakka odatda bitishuv yo'li bilan bog'lanib, otdan anglashilgan predmetning belgi-xususiyatini, sifatini, miqdorini, o'ringa munosabatini bildiradigan aniqllovchining bir turidir. U *qanday?, qanaqa?, qaysi?, qancha?, necha?, nechanchi?, qachongi?, qayerdagi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z **sifatlanmish** deb ataladi.

Sifatlovchi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) sifat bilan: *Quyoshning issiq, tansiq nurlari odamlarga xush yoqadigan bo'lib qoldi. (O'.Hoshimov). Rang-barang gullar, har xil ekinlar, bog'lar, suvlar quyoshda yashnab tovlanadi (Oybek). Yaxshi so'z, yaxshi muomala, ishq-muhabbat – insonni insonga, qalbni qalbga bog'laydigan sehrli ip. (Sh.Ubaydullayev).*

2) son bilan: *Ikkita zog'ora non bilan to'rtta turshakni dasturxonga qo'yib tamaddi qilgan bo'ldim. (O'.Hoshimov). Birinchi qor ham shu tepalik boshiga yog'adi, birinchi maysalar ham*

Xirmontepa bag'rida ko'karadi. (O'.Hoshimov). **Uch-to'rtta** yirik-yirik qora qushlar nimanidir mo'ljalga olib shoshilmay aylanishadi. (P.Qodirov).

3) **olmosh bilan: Allaqaysi** dengiz qushlarining odati qiziq ekan. (O'.Usmonov) **Har bir** qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor. (Maqol).

4) **ot bilan:** Asfalt ko'chaning u er bu erida suv xalqob bo'lib yotardi. (O'.Hoshimov). **Kumush** so'zingni chaqaga mayda qilma. (Maqol).

-**dagi** affiksini olgan otlar ham sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: **Uydagi** har bitta buyum Ma'sudani esimga soladi. (P.Q.). Toshkentlik yosh olim... **atrofdagi** cho'ponlarni to'plab, ziyofat qilib bermoqda... edi. (P.Q.).

5) **sifatdosh bilan:** Unda **dam oladigan** va yo **tunab qoladigan** manzil yo'q. (K.Yashin). **Aytar** so'zni ayt, **aytmas** so'zdan qayt. (Maqol).

6) **ravish bilan:** Ko'p befoyda narsalarni o'rganganingdan ko'ra senga doimo xizmat qiladigan besh-o'nta yaxshi o'gitni bilganing ma'qulroq. (Seneka).

7) **taqlid so'z bilan:** **G'ir-g'ir** mayin bahor shamoli. (Oybek). Bir gala o'rdak kanal bo'yiga tushdi. Bularning **g'aq-g'uq** ovozi ancha vaqtgacha bosilmadi. (S.Ahmad).

Sifatlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifodalanadi. Masalan: **Qarama-qarshi turgan** ikki eshikning birini shaxt bilan ochdi... (P.Qodirov). Dunyoda xushfe'l, olijanob, hamisha **ezgu niyat bilan ish qiladigan** odamlar juda ko'p (O.Husanov).

Sifatlovchi vazifasini gapga teng predikativ birliklar ham bajarishi mumkin: **Himmati zo'r** kishining qimmatini zo'rdir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Qaratqich aniqllovchi

Bu aniqllovchi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalangan bo'lakka muvofiqlashuv yo'li bilan bog'lanib, o'zi ifodalayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shaxs yoki predmetning qarashli, tegishli ekanini bildiruvchi aniqllovchining bir turidir. U kimning? nimaning? qayerning? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Qaratuvchi bog'lanib kelgan so'z **qaralmish** deb yuritiladi.

Qaratuvchi quyidagicha ifodalanadi:

1) **ot yoki ot o'rnida qo'llanadigan olmosh bilan:** Tip-tiniq **fazoning** bir burchida **turnalar** karvoni ko'rindi. Zum o'tmay **ularning** o'ychan sadolari havoni to'ldirdi... (O'.Hoshimov).

2) **harakat nomi bilan:** U bilan **uchrashishning** ming xil yo'lini izladi. (S.Ahmad). **Ovora bo'lmoqning** nima zarurati bor? (A.Qodiriy).

3) **otlashgan sifat bilan:** Nomardga ishi tushmagan **mardning** qadrini bilmas. (Maqol). **Tekinning** minnati ko'p, **mehnatning** ziynati ko'p. (Maqol). **Qo'rqqoqning** ko'zi katta, **ahmoqning** so'zi katta. (Maqol).

4) **otlashgan son bilan:** **O'ning** yarmi – besh.

5) **otlashgan olmosh bilan (sifat, son o'rnida qo'llanadigan otlashgan olmosh bilan):** **Buning** sababi ko'p. (P.Qodirov).

6) **otlashgan sifatdosh bilan:** **O'qiganning** tili ko'p uzun bo'ladi. (Maqol).

7) **otlashgan ravish bilan:** **Ertaning** buguni bor, **bugunning** ertasi bor. (Maqol).

Qaratuvchi ba'zi hollarda so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: ... kim bo'lsa ham **beklardan birining** shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'lading'an ish» deb qarar edi. (A.Qodiriy). **Cho'qqida yashashning** ta'rifi ulug', cho'qqidan olam keng, cho'qqida - yorug'!!! (Shuhrat).

Qaratuvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanadi. Masalan: Uyda **rohati yo'qning** ko'chada farog'ati yo'q. (Maqol). **Dili qing'irning** tili qing'ir. (Maqol). **Qizi borning** nozi bor. (Maqol).

Qaratuvchi ikki xil shaklda bo'lishi mumkin: belgili va belgisiz. Aniqllovchi qaratqich kelishigi affiksini olgan bo'lsa, **belgili** bo'ladi. Masalan: **Har narsaning** dalili bor: **aqlning** dalili – fikr, **fikrning** dalili sukutdir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olmagan bo'lsa, **belgisiz** sanaladi. Masalan: Xullasi, ikkala **qal'a** ahli bir-biri bilan ahil, bir onaning bolasidek yashar ekan. (S.Ahmad). Mashina **Hazrat Botir** burulishiga kelganda, Tolibjon **kabina** tomini tapillatib urdi. (S.Ahmad).

3. Izohlovchi

Bu bo'lak aniqlovchining bir turi sifatida o'zi aloqador bo'lgan so'zga bitishuv yo'li bilan bog'lanib, uni boshqacha nom berish yo'li bilan aniqlab, izohlab keladi.

Izohlovchi bog'lanib kelgan so'z **izohlanmish** deb qaraladi.

Izohlovchi, asosan, ot bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) **unvonni**: Orqadagi «Chayka»dan **general** Luqmonov tushdi. (S.Ahmad). Ro'para kelgan bir ayoldan: «**Professor** Jabborov qayerda o'tiradi?»- deb so'radi. (O'.Usmonov).

2) **amalni**: Qishloq xo'jalik bo'limining mudiri Zokir Qo'shmoqov qotmadan kelgan, jikkakina yigit bo'lib, harakatchan yigit edi. (O'.Usmonov). Ko'rinishidan qo'rs odamga o'xshab ketadigan bo'lim mudiri O'sar Qurbonovich kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev).

3) **kasbni, mutaxassislikni**: Rafiqov idorada turolmaydi, chunki idorada hisobchi Umar Alidan boshqa hech kim yo'q. (A.Qodiriy). Adabiyot o'qituvchisi YAmin afandi bir dasta insholar yozilgan daftarlar ustiga bitta kitob qo'yib, kirib kelarmish (Y.Yakvalxo'jaev). U rassom O'rol Tansiqboev asarlarining nushasini jurnallardan qirqib olib saqlardi. (S.Ahmad).

4) **qarindoshlikni**: Nomimni dadam emas, **bobom** Ahmadbek hoji qo'ygan ekanlar. (Y.Yakvalxo'jaev). Hojar **xolam** ham qozon nonni yopadilar-ku. (P.Qodirov). Saltanatning **ukasi** Mirvosil armiyadan ta'tilga kelgani, shunda qarindosh-urug'larining barii yig'ilganini xabarlashdi. (O'.Usmonov).

5) **laqabni**: Mahamat **chatoq** keyingi fikrlarini bir safga jamlayotganday tag'in bir oz jim qoldi. (O'.Usmonov). Islom Novcha ketmonini qo'liga olib, hammadan yarim gaz yuqori turgan qaddi bilan g'o'zaning ustiga keladi. (A.Qodiriy). Dalavoy kal dadangni tanirdi, o'shandan so'radim. (S.Ahmad).

6) **taxallusni**: Muso Toshmuhammad o'g'li **Oybek** - taniqli o'zbek yozuvchisi.

7) **jinsni**: Nahot qiz bola o'z otasini shunchalik mensimasa? (O.Yoqubov). Maktab yonidagi ikki xonali uychada o'qituvchi **qiz** Cho'lponoy istiqomat qiladi. (P.Qodirov).

8) **yaqinlikni**: Yana **do'stim** Mamajon Ali jonimga oro kirdi. (Y.Yakvalxo'jaev). Malohatxon **dugonasi** Hamida bilan Akromni hazil-mutoyibalar bilan kuzatib qo'yishar edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifoda etiladi. Masalan: Ayniqsa, **yosh olim** Aziz Qosimovning xizmatlari salmoqli bo'ldi. (O'.Usmonov). Xonaga kichkina sandiqcha ko'tarib, **asab doktori** Shamsiqamar kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev). Bu ma'ruza institutning **bosh arxitektori** Zafar Boboyevning bir loyihasi to'g'risida edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin ham, undan keyin ham kelishi mumkin: So'ng **boshqarma boshlig'i** G'iyosiddinovni eshladi. (P.Qodirov). U dadasi bilan mendan tashqari, Oqsoqolga, Xolposh **xolasiga**, Potma-Zuhra **kelinoyilariga** salom aytibdi. (O'.Hoshimov).

2-§. To'ldiruvchi

Ko'pincha fe'l bilan ifodalangan, ba'zan fe'ldan boshqa ayrim so'zlar bilan ifodalangan bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uning ma'nosini to'ldirib keladigan ikkinchi darajali bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi.

To'ldiruvchi boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra kelishik affikslari (qaratqich kelishigidan tashqari) yoki ko'makchilar orqali shakllanadi. Masalan: Aql va idrok **quyoshga** o'xshaydi, ular **dog'larni** bekitaldi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

To'ldiruvchi o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan (fe'l, sifat, ravish, ot, modal so'z bilan) «to'ldiruvchi-to'ldirilmish» sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi.

To'ldiruvchi ifoda materialiga ko'ra egaga hamda qaratuvchiga o'xshaydi, faqat grammatik shakl jihatdan ulardan farq qiladi.

To'ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Nodon kishi o'zining nasl-nasabiga*, olim kishi esa o'zining **ilm va adabiga** tayanadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Oy to'lmagan bo'lmasa ham, juda yorug', **shabadada** silkinayotgan terak **barglarini** bitta-bitta sanab chiqish mumkin. (P.Qodirov).
2. Olmosh bilan: *Shaharliklar... o'zlarini* tog'da yashayotganday his qilishadimi? (Sh.Xolmirzayev). O'g'il ham otaga shunchalik o'rgandiki, **u bilan** birga yotadigan bo'ldi. (Sh.Xolmirzayev).
3. Harakat nomi bilan: *Xalqning hurmat qilishini* tilasangiz, avval o'zingiz hammani hurmat qiling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Olim kishi... **maqtashlar** va **olqishlarga** uchib, o'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).
4. Otlashgan sifat bilan: **Yomondan** qoch, **yaxshiga** quloch och. (Maqol). Aziz o'g'lim, **yomonlar bilan** suhbatdosh bo'lma, ulardan arslondan qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). **Botirdan** yaxshi ish qolar, **donodan** – yaxshi so'z. (Maqol).
5. Otlashgan son bilan: *Chiqmasa... bittasini* menga ber, bir-ikki oy boqay... (P.Qodirov). **Ikkovga** birov botolmas, otliqqa yayov etolmas. (Maqol).
6. Otlashgan olmosh bilan: *Manmanlik yaramas odat ekanini* anglang, hamisha **buni** yodingizda tuting. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Kattami, kichikmi - **har qaysisini** hurmatlab, yoshi va martabasiga ko'ra muomala qiling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).
7. Otlashgan sifatdosh bilan: **Ayрилganni** ayiq er, **bo'linganni** bo'ri yer. (Maqol).
8. Otlashgan ravish bilan: *Ko'kka boqma, ko'pga boq.* (Maqol). **Ko'pni** bilgan oz so'zlar, oz bo'lsa ham soz so'zlar. (Maqol).
9. Otlashgan taqlid so'z bilan: *To'g'ri, studentlar allaqachon paxtadan qaytib, yomg'irdan ivigan parklar yana oshiq-ma'shuqlarning shivir-shiviriga* to'ldi. (O'.Hoshimov).
10. To'ldiruvchi so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: **O'zingdan kichiklarni** kamsitmang. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Ular bosh silkib, shundoq muhtaram odam bilan tanishganlaridan minnatdor ekanliklarini* izhor qilishdi (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanishi mumkin: **Yoshi ulug'ni** ulug'lasa, baxt topar. (Maqol).

1. Vositasiz to'ldiruvchi

To'ldiruvchi o'z vazifasi va shakliga ko'ra ikki turga ajratiladi: **vositasiz** to'ldiruvchi va **vositali** to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat o'ziga bevosita o'tgan predmetni bildiradi. Shu bois u odatda o'timli fe'l bilan ifodilangan bo'lakka bog'lanadi.

Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigidagi birliklar bilan ifodalanib, kimni? nimani? qaerni? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi: **Bolani** yoshdan asra, **niholni** boshdan asra. (Maqol). **Aqlni** beaqldan o'rgan. (Maqol). U hamma **qishloqlarni** o'zi aylanib chiqdi. (P.Qodirov).

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: **Temirjon quymoqdan** ko'p yemadi. (J.Abdullaxonov).

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodanganda, harakat butunlay predmetga o'tadi, chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanganda esa, harakat qisman predmetga o'tganligi anglashiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi ikki xil shaklda: belgili va belgisiz shaklda ishlatiladi. Belgili vositasiz to'ldiruvchi tarkibida tushum kelishigi **–ni** affiksi saqlanadi: **Bor borini** yeydi, **uyatsiz orini** yeydi. (Maqol). **Odamni** po'stin emas, ish qizdiradi. (Maqol). Belgisiz vositasiz to'ldiruvchida **–ni** qo'shimchasi qatnashmaydi, lekin uni tiklash mumkin bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bunday vositasiz to'ldiruvchi belgisiz tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan

ifodalanadi: *Non emoqchi bo'lsang, o'tin tashishdan erinma (Maqol). Tekin boylik axtarguncha, o'zingga bop hunar top (Maqol).*

2. Vositali to'ldiruvchi

Vositali to'ldiruvchi bosh, qaratqich, tushum kelishiklaridan boshqa kelishikdagi birliklar bilan hamda ko'makchili ishlatilgan birliklar bilan ifodalanadi. Vositali to'ldiruvchilarning ma'nolari va so'roqlari turlichadir. Mazkur to'ldiruvchilarni jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari affikslari hamda «*bilan*», «*uchun*», «*to'g'risida*», «*haqida*» kabi ko'makchilar shakllantirib, ular *kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim uchun? kim to'g'risida? nima xususida?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Masalan: Inson **bilimga** intiladi va qachonki **unda bilimga** tashnalik so'nsa, u **insoniylikdan** mahrum bo'ladi. («*Tafakkur gulshani*»). **Do'sting bilan** sirdosh bo'l (*Maqol*). Mineral tuz, **bosh miya uchun** zarur bo'lgan efir moyi aksar yong'oqning **mag'zidan** olinadi. (*J.Abdullaxonov*). G'oyib endi «*studentlikning oltin davri*» **haqida** zavq-shavq bilan hikoya boshladi. (*J.Abdullaxonov*). Mana endi uning yaxshi **xislatlari to'g'risida** gap ketyapti. (*J.Abdullaxonov*).

Vositali to'ldiruvchi ko'pincha fe'l bilan ifodalangan bo'laklarga, ba'zan esa sifat, ravish, ot, modal so'z bilan ifodalangan bo'laklarga ham bog'lanib keladi. Masalan: *Bu – professor Jamolovning saxiyligi, yoshlarga mehr-muhabbatining mevasi, albatta. (J.Abdullaxonov). Temirjon gamma nurlarini hayot uchun faqat ofat manbai deb bilardi. (J.Abdullaxonov). Temirjon uning bu uyda xizmat qilishidan bexabar edi. (J.Abdullaxonov). Uning tashqi ko'rinishi sokin tuyulsa-da, ichki dunyosi olam-olam orzularga boy... (J.Abdullaxonov).*

3-§. Hol

Odatda fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, undan anglashilgan ish-harakatning belgisini bildiradigan ikkinchi darajali bo'lakka **hol** deyiladi. Hol ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan o'rin, payt, sabab, maqsad, miqdor-daraja kabilarni bildiradi. Hol ravish, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shakllaridagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan so'zlar, sifat, son, fe'l shakllari, taqlid so'z hamda so'z birikmasi orqali ifodalanadi.

Ravish, asosan, hol vazifasini bajaruvchi mustaqil so'z turkumidir. Masalan: *Faqat idora yaqinidagi MTS tomonidan yakka traktorning o'qtin-o'qtin gurillagani eshitildi. (O'.Hoshimov). Asta esa boshlagan shamol tumanni pastliklarga olib ketdi. (J.Abdullaxonov).*

Gapda hol bo'lib kelish fe'lning ravishdosh shaklining ham asosiy vazifalaridandir. Masalan: *Tomchilarning derazaga chirsillab urilishi aniq eshitila boshladi. (O'.Hoshimov). Erali bu gaplarni choyxonada odam gavjum paytida maqtana-maqtana aytib berdi. (S.Ahmad).*

Ot jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigida kelib yoki ko'makchi bilan birga ishlatilib hol vazifasini bajarishi mumkin: *Toshkentga butun mamlakatdan katta geolog olimlar kelishgan. (S.Karomatov). Mashina shiddat bilan qaltis tog'yo'lidan uchib ketdi. (O'.Hoshimov).*

Harakat nomi gapda hol bo'lib kelganda, u ham ot kabi shakllanadi: *Mehmonlarni kutish uchun bog'ga dasturxon tayyorlatib qo'yishgan edi. (S.Ahmad).*

Taqlid so'z ham gapda hol vazifasida kela oladi: *Toshlar havoni g'iz-g'iz yorib o'tadi. (Oybek). Ko'chadan dupur-dupur o'ynoqlab bir gala otlar o'tadi. (J.Abdullaxonov).*

Ba'zan hol so'z birikmasi bilan ifodalanadi: *Tong otar payti bulbullar paydar-pay sayraydi. (S.Ahmad). Aqlni o'stirmoq uchun hadeb o'qiyvermasdan ko'proq fikrlash kerak. («Tafakkur gulshani»).*

Hol o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan «hol-hollanmish» sintaktik munosabatini yuzaga keltiradi.

Hollar ma'nolariga ko'ra bir necha turga bo'linadi.

1. Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirib, *qanday? qanday qilib? qay tarzda? qay holda?* degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi. U quyidagicha ifodalanadi:

1) **holat ravishi bilan:** Sahnada hozir biron yangilik yuz berishi kerakday, hamma nafasini ichiga yutib, **jimgina** tikilib qoldi. **Birdan** qarsak chala boshladilar. (J.Abdullaxonov).

2) **ravishdosh bilan:** To'rg'aylar bir nuqta ustida **qanot qoqib** g'ujurlashadi. (P.Qodirov). Temirjon ularning **kuyib-pishib** bir-birlariga gap uqtirishlarini ko'rib, o'qituvchilarning muvaffaqiyatidan qanchalik faxrlanishlarini his qila boshladi. (J.Abdullaxonov). **Qiqirlab kulganicha** qochib borayotgan qizning ortidan **jilmayib** qarab turdi. (J.Abdullaxonov). Ona yana **o'ylay-o'ylay** o'yiga etolmay qoldi. (J.Abdullaxonov).

3) **sifatdosh+ «holda» ko'makchi so'zi bilan:** Bu payt Yulduzning dugonalari o'zaro **bahslashgan holda** yaqinlasha boshladilar. (J.Abdullaxonov).

4) **bosh kelishikdagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan ot bilan:** Turmushning yaxshi o'tib, **farovonlik bilan** yashashni istasang, isrofgarchilikka yo'l qo'yma. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

5) **sifat bilan:** **Qiyshiq** o'tirsang ham, **to'g'ri** gapir. (Maqol). Albatta, mendan ko'ra paxta ishining ustalari **yaxshiroq** bilishadi. (J.Abdullaxonov).

6) **taqlid so'z bilan:** Ufqqa yonboshlagan quyoshning so'nggi nurlaridan yaltiragan mirzateraklar uchidagi nurlar **lip-lip** o'chdi. (J.Abdullaxonov). Ba'zilar negadir **hiring-hiring** kulishar, **pichir-pichir** so'z qotishardi. (J.Abdullaxonov).

7) **frazeologik ibora bilan:** U **tarvuzi qo'ltig'idan tushib** ko'chaga chiqdi. (F.Musajonov).

2. Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini, uning chegarasini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Payt holi payt ravishi, ravishdosh, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar bilan, ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: Tomosha qilib turganlar **doim** uni kulgi qilishardi. (P.Qodirov). **Ertalab** bolalar uchun olgan suvlaridan ozgina qolgan edi. (P.Qodirov). **Hech qachon** o'z aybingni birovga yuklashni o'rganma!.. (J.Abdullaxonov). **Yoshligingda** odat qilsang, **qariguncha** ko'nikasan, **qariganingda** odat qilsang, ko'**nikkuncha** ko'milasan. (Maqol). O'**ttizida** er atangan, **qirqida** sher atantar. (Maqol). **Kuni bilan** jiyanlarini erkalatib, soy bo'ylarida aylandi. (J.Abdullaxonov). Biz **dam olish kuni** shahardan tashqariga, Bo'zsvuv bo'yiga chiqdik. (O.Yoqubov).

Payt holi harakatning bajarilish **paytini** bildiradi: Shunday diqqat bo'lgan kunlarning birida Tolibjon **kechasi** xontaxtaga bag'rini berib... xat yozdi. (S.Ahmad). Temirjonning ongi **hech qachon** bunchalik yangiliklar bilan boyimagan edi. (J.Abdullaxonov).

Payt holi harakatning bajarilishidagi **chegarani** bildiradi: **Yangi yilgacha** yog'ingarchilik kam bo'ldi... (J.Abdullaxonov). Ertalabdan to **qorong'i tushgunga qadar** barcha qatori dala qoshidan nari ketmasdi. (J.Abdullaxonov). Temirjon **allamahalgacha** uyqusi qochib, Usmonali otaning Hilol aka haqidagi gaplarini eslab yotdi. (J.Abdullaxonov). Men **yigirma besh yildan beri** paxta ekaman. (J.Abdullaxonov).

3. O'rin holi ish-harakatning bo'lish, boshlanish, yo'nalish o'rnini bildirib, qayerda? qayerdan? qayerga? qayergacha? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi. O'rin holi o'rin ravishi, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar hamda ko'makchili ishlatilgan otlar, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: Unda **yuqoridan** shitob bilan quyilib kelayotgan tiniq suv toshlarga urilib, **qirg'oqqa** sapchib oqardi. (S.Ahmad). Afsus, **oyoqlar ostida** tuzoqlar ko'p. (T.Malik). **Osmoni falakka** burgut qanotini tarang yozib uchadi. (S.Ahmad).

O'rin holi ma'nosiga ko'ra uch xil:

1) ish-harakatning **bo'lish o'rnini** bildirib, qayerda? so'rog'iga javob bo'ladi. U o'rin ravishi, o'rin-payt kelishigidagi so'zlar hamda ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan ifodalanadi: **Bostirmada** g'ildiraklari olingan... «Volga» mashinasi turibdi. (P.Qodirov). **Yuqorida** ... bola shitirlashni eshitgan zahoti **bu tomonga** qarab chopgan edi. (P.Qodirov). Ular **yuqoridan** shildirab tushayotgan suv **bo'yida** archa bilan ayqashib o'sgan **zirk tagida** o'tirib ovqatlanishadi. (P.Qodirov).

2) ish-harakatning **yo‘nalish o‘rnini** yoki harakatning bo‘lishidagi eng so‘nggi **chegarani** bildirib, *qayerga? qayergacha?* so‘rog‘idan biriga javob bo‘ladi: *U Tolibjonga ro‘para kelishdan qo‘rqib, so‘qmoqdan o‘ngga burildi...* (S.Ahmad). *Ishkomlar tunnel singari bir tekis olis-olislarga cho‘zilgan.* (J.Abdullaxonov). *Qo‘rg‘oshindek qora bulutlar Oyqor tog‘lari tomon o‘tib ketdi.* (S.Ahmad). – *Kelib turing, xola,- eshikkacha kuzatib qo‘ymoqchi bo‘ldi Qunduz.* (J.Abdullaxonov).

3) ish-harakatning boshlanish o‘rnini ifodalab, *qayerdan?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: **Ministrlikdan** telefon qilishardi. (J.Abdullaxonov). Ammo **qayoqdandir** hoshiya tortib kelayotgan qora bulut uning yuzini sholday bir nafas o‘rab turdi... (J.Abdullaxonov). Temirjon haligina **kutubxonadan** olib kelib, divanga betartib sochib qo‘ygan kitoblariga qaradi. (J.Abdullaxonov).

4. Sabab holi ish-harakatning bajarilish sababini anglatib, *nimaga? nima uchun? nima sababdan?* kabi so‘roqlarning biriga javob bo‘ladi.

Sabab holini ko‘pincha «*uchun*», «*sabali*», «*tufayli*», «*bois*» kabi ko‘makchilari yoki chiqish kelishigi –*dan* affiksi shakllantiradi.

Sabab holi ravish, ot, olmosh, sifat-dosh, so‘z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *U tortinchoqligi, parishonholligi tufayli* ayrimlarga g‘alatiroq ko‘rinayotganini ham seza boshladi. (J.Abdullaxonov). **Muvaffaqiyatsizliklardan** ranjishlar yo‘llariga g‘ov bo‘lmas. (J.Abdullaxonov). **Negadir** birdan zildek bo‘lib ketgan qo‘lini arang ko‘tarib, qo‘ng‘iroq tugmasini bordi. (F.Musajonov). Hozirgina **savdosi yaxshi bo‘lganidan** Azizbekning ko‘ngli vayron bo‘ldi. (S.Ahmad).

5. Maqsad holi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, *nima uchun? nimaga? nima maqsadda?* degan so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi.

Maqsad holini ko‘pincha «*uchun*», «*maqsadida*», «*niyatida*» yordamchi so‘zlari, shuningdek jo‘nalish kelishigi –*ga* affiksi shakllantiradi.

Maqsad holi ravish, ravishdosh, ot, frazeologik ibora, harakat nomi, so‘z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Qadamimni ataylab dadil-dadil bosaman.* (P.Qodirov). *Ular baliqlarni tomosha qilgani* pastga tushishdi. (S.Ahmad). ... Votti kennoyi andak **ko‘nglini yozib ketish uchun** kelgan ko‘rinadi. (J.Abdullaxonov).

6. Miqdor-daraja holi ish-harakatning bajarilishini miqdor jihatdan belgilab, qancha? necha marta? qanchalab? kabi so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Miqdor-daraja holi ko‘pincha miqdor-daraja ravishlari bilan ifodalanadi: *Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla.* (Maqol). *Dodamat akaning qotma va abjir gavdasiga mos qoramag‘iz basharasi Ahmadga borgan sari ko‘proq* yoqardi. (F.Musajonov). *Bular dushman pozitsiyasiga mumkin qadar yaqinroq borib, biron qulay joyda soatlab...* poylab etishadi. (A.Qahhor). *Yelkasiga charm xalta osgan yigit tarjimon bilan xiyla* tortishib qoldi. (J.Abdullaxonov).

Miqdor-daraja holi son bilan ifodalanadi. Bunda son yakka o‘zi yoki «*marta*», «*karra*» so‘zlari bilan kelib miqdor-daraja holi vazifasini bajaradi: **Yetti** o‘lchab, **bir** kes. (Maqol). *Ana shunaqa, azizlar, fan yana bir karra* g‘alaba qozondi. (J.Abdullaxonov). *Ortiq ham ayiq ovini bir marta* ko‘rgan. (P.Qodirov).

So‘z birikmasi ham miqdor-daraja holi vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: *Mehmonlar yana bir necha muddat* teplitsani aylanishdi. (J.Abdullaxonov).

7. Shart holi nima qilsa(-m, -ng, -k, -ngiz) so‘rog‘iga javob bo‘ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo‘lgan ish-harakatni bildiradi: *Eksang, o‘rasan. Qaytarish sharti bilan* oldi.

8. To‘siqsizlik holi nima qilsa (-m, -ng, -k, -ngiz) ham//da? so‘roqlariga javob bo‘lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to‘siq bo‘la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va *shart fe‘li+ham//da*), ravishdosh, sifatdosh+**bilan** ko‘makchisi, **qaramay, qaramasdan** so‘zlari qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: *Chaqirilmasa ham* qatnashdi. *Kichik bo‘lgani bilan* ancha og‘ir edi. *Shoshganiga qaramay* kutib turdi.

4-§. Gap bo'laklarining joylashish tartibi

O'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi, asosan, erkin. Ularning o'rnini almashtirish odatda grammatik holatni o'zgartirmaydi. Masalan: *Oppoq bulutlar qishloq ustidan shoshilmay, tog'ga qarab o'tib ketadi. (S.Ahmad).* - *Qishloq ustidan oppoq bulutlar shoshilmay o'tib ketadi tog'ga qarab.* - *O'tib ketadi shoshilmay tog'ga qarab oppoq bulutlar qishloq ustidan.* – *Shoshilmay o'tib ketadi qishloq ustidan tog'ga qarab oppoq bulutlar.* Mazkur gaplarda gap bo'laklarining o'rinlarini almashtirish grammatik holatni o'zgartirmagan, ammo gap mazmuniga ma'lum darajada ta'sir etgan, negaki har gal boshqa-boshqa gap bo'laklariga odatdagidan ko'proq ahamiyat berilgan. Lekin, shunga qaramay, gap bo'laklari ma'lum bir normativ tartibda joylashish xususiyatiga ega.

O'zbek tilida ega, odatda, gap boshida, kesim gapning oxirida keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar esa ega va kesim orasida joylashadi. Bunday tartib, asosan, darak gaplarda bo'lib, u **to'g'ri** yoki **normativ tartib** deyiladi.

Har bir gap bo'lagiga nisbatan tartib quyidagicha bo'ladi:

I. Ega, odatda, gap boshida keladi: *Kishilar mirishkor raisni qarsaklar... bilan olqishladilar.* (Y.Shukurov).

Yoyiq gaplarda ega ba'zan kesim oldida ham kelishi mumkin: *Uning yigirmataga yaqin qo'y-echkisi borligini ko'p odam bilar edi.* (P.Qodirov).

Ba'zan ega gapning oxirida ham keladi: *G'o'za umriga zavol-ku u.* (J.Abdullaxonov).

II. Kesim odatda gapning oxirida keladi: *Bog'da yetti-sakkiz tup mevali daraxt, ikki chinor, ikki tup mirzaterak o'sgan edi.* (J.Abdullaxonov).

She'riyatda, shiorlarda kesim gapning boshida ham keladi:

*Intilar borliqni inson
Barkamol etmoq uchun.
Ne ajab, insonni borliq
Barkamol etgan emas.
(E.Vohidov.)*

III. Vositasiz to'ldiruvchi odatda fe'l kesim oldida keladi. Masalan: *Mashina shamoli brezentning uchini hilpiratib, chakmonning etaklarini tortqilaydi.* (P.Qodirov).

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi: *Yomonlik o'tini faqat yaxshilik o'chiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Vositali to'ldiruvchi ham ko'pincha kesimdan oldin keladi: *Xayrli va savobli ishlar insonni turli halokatlardan saqlaydi.* (Hadis namunalari).

IV. Hol ham asosan kesimdan oldin keladi:

1. Payt holi, odatda, gap boshida, ba'zan egadan keyin, ayrim hollarda kesimdan oldin keladi. Masalan: *Bugun vahshiy tog'lar orasida u bilan yuzma-yuz keldi.* (S.Ahmad). *Gazeta yo'q, televizor hali ham ishlamaydi.* (S.Ahmad). *Erali allagachon juftakni rostlab qolgan edi.* (S.Ahmad).

2. O'rin holi, odatda, kesimdan oldin keladi, ba'zan esa gap boshida keladi: ... *mashina tog' etagidagi ellik-oltmish hovlilik Oyko'l...qishlog'iga kirib bordi.* (P.Qodirov). Tekislikka yoqqan yomg'ir *tog' tepasiga qor bo'lib tushgan ekan.* (P.Qodirov).

3. Ravish holi, odatda, kesim oldida, ba'zan gap boshida keladi: ... *barglar orasiga to'planib qolgan oppoq yomg'ir suvi oftobda yaltirab, tirgirab to'kildi.* (P.Qodirov). – *Keling,-deb soyugqina ko'rishdi.* (P.Qodirov). *Qo'qqisdan qorasovuq boshlanib, cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi.* (M.Qoriyev).

4. Miqdor-daraja holi ham kesim oldida keladi: *Ko'p yurgan ko'p ko'rar, ko'p o'qigan ko'p uqar.* (Maqol).

5. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin, gapning boshida yoki o'rtasida keladi: *Aqlning eng katta g'alabalari, ehtimol, **ehtiroslar...tufayli** ro'yobga chiqqandir.* («Tafakkur gulshani»). *Atay* izlab keldim, oq qoya, sen naqadar mag'rur va kibor. (Mirtemir). Endi ularning xatosini **tuzatish uchun** hammamiz qancha mashaqqat chekamiz. (P.Qodirov).

V. Aniqllovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Agar bu tartib o'zgarsa, ularning grammatik holati ham o'zgaradi.

1. Qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: *Har bir **kishining** so'zi o'z fazilatlarini **dalili** va **aqlining** tarjimonidir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: *Havoda ... yong'oq hazonlarining **o'tkir** hidi gurkirardi.* (O'.Hoshimov). *Muvaffaqiyatli tarbiyaning siri - o'quvchiga hurmatda bo'lish.* («Tafakkur gulshani»).

Gapda sifatlovchi birdan ortiq qo'llansa, ularning tartibi quyidagicha bo'ladi:

1) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi+sifatlanmish: *U atrofida **mayi urib turgan** yashil daraxtlarga ... zavq bilan tikilardi.* (P.Qodirov).

2) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Osmonning yarmigacha **chiqib borgan bu bahaybat** devorning u yer - bu yerida cho'ponlar yoqqan gulxanlar milt-milt qiladi.* (P.Qodirov).

3) **-dagi** affiksli so'z bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Hulkar **chelakdagi tiniq** suvdan ... olib kelib berdi.* (P.Qodirov).

4) miqdor tushunchasini bildiruvchi so'z (son, olmosh, ravish) bilan ifodangan sifatlovchi + sifat bilan ifodangan sifatlovchi + sifatlanmish: ... suvdan **bir chinni** kosa olib kelib berdi. (P.Qodirov).

5) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + son bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Yomg'irdan keyingi loyqada **muhrlanib qolgan ikkita** izning nimasidir go'dak tovonini eslatar edi.* (P.Qodirov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin yoki keyin keladi: *O'shanda Oxunboboev bilan quvalik **temirchi** Shakarxon Mo'minova degan juvoning suvrati gazetada chiqqandi.* (S.Ahmad). *Norboy **ota usta** Qambarga gap uqtirib ketdi.* (P.Qodirov).

Agar gap bo'laklarining normativ, to'g'ri tartibi o'zgarsa, **inversiya** hodisasi ro'y beradi. Inversiya hodisasi ko'proq jonli tilda va she'riyatda kuzatiladi. Inversiyada odatda gap bo'laklarining grammatik holati o'zgarmaydi. Masalan: *Zotiljam kasali-yu yurak siqilishi nimaligini **bilmaydi** o'sha **xonadon ahli.*** (J.Abdullaxonov). (Ega, ega tarkibi gap oxirida kesimdan so'ng kelgan). *Chindan ham hayvonot bog'i desa bo'larkan **bu yerni.*** (J.Abdullaxonov). (Vositasiz to'ldiruvchi inversiyaga uchrab kesimdan keyin qo'llangan.) *Qaysi bir gazetada ota-bolaning ko'chat ekib turgandagi surati ham e'lon qilingan edi **bir yili.*** (J.Abdullaxonov). (Payt holi gap oxirida kesimdan keyin kelgan.).

GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI

1-§. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifasini bajaradigan, o'zaro teng aloqaga kirishgan, bir umumiy bo'lakka bog'lanadigan gap bo'laklari **gapning uyushiq bo'laklari** deyiladi. Masalan: *Odamning eng shirin, lazzeatli va halol taomi o'z mehnati, qo'l kuchi bilan topgan rizqidir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Mazkur gapda eng shirin, lazzeatli va halol hamda o'z mehnati, qo'l kuchi bilan guruh so'zshakllari uyushib kelgan. Bunda birinchi guruhdagi so'zshakllar bir xil so'roqqa - *qanday?* degan so'roqqa javob bo'lib, sifatlovchi vazifasini bajargani holda, *taomi* so'zi orqali ifodalangan umumiy bo'lakka – egaga bog'langan; ikkinchi guruhdagi so'zshakllar ham bir xil so'roqqa - *qanday?* so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelib, *topgan* umumiy bo'lagiga – sifatlovchiga bog'langan. Har bir guruhdagi so'zshakllar o'zaro teng aloqaga kirishgan.

Bunday teng aloqadagi soʻzshakllar soni ikkita va undan ortiq boʻlib, keyingi paytlarda ular tilshunoslikda **uyushiq qator**, **tenglanishli qator** deb yuritilmoqda. Tenglanishli qatorda ikkidandan tortib oʻn, hatto undan koʻp soʻzshakl qatnashishi mumkin: Saroytoshning ikki tomonida qad koʻtargan dara **sohillari**, undagi **archazorlar**, soy boʻyida oʻsguvchi **yulgʻunzoru** bizning uyimiz yaqinidagi eski **chashma**, chashma atrofida koʻkarib yotadigan **nilufarlar**, yana qishloqning tor, egri-bugri **koʻchalari**, muyulishda doʻmpaygan goʻng **toʻdalari**, atrofdan eshitilib turadigan kakliklar **sayrogʻi**, oqshom tushganida uylar ayvonida yonuvchi **chiroqlar**, chiroqlar tevaragida qur tutib suhbatga berilgan **odamlar** – bularning hamma-hammasi biz uchun aziz, qadrdon edi. (Sh.Xolmirzayev).

Uyushiq qator quyidagi uyushiq boʻlaklar oʻrnini egallaydi:

1. Uyushiq ega: Qor-yomgʻir yogʻayotgan paytlarda ham **ayollar** va **bolalar** suvga kelishadi. (P.Qodirov).

2. Uyushiq kesim:

a) uyushiq feʼl kesim: ... ufqqacha choʻzilgan lolazor rang-barang **tovlanmoqda**, **yonmoqda**. (J.Abdullaxonov);

b) uyushiq ot kesim: Qalbi pok boʻlgan kishining ishlari ham **pok boʻladi**, **toza boʻladi**. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

3. Uyushiq aniqlovchi:

a) **uyushiq sifatlovchi:** Tabiatning hech kimga **boʻysunmaydigan**, birovdan **ruxsat ham soʻrab oʻtirmaydigan** oʻz qonunlari bor. (Oʻ.Hoshimov). Baʼzan ikki va undan ortiq sifatlovchilar sifatlanmishni turli tomondan aniqlaydi va shuning uchun ham uyushmagan sanaladi. Masalan: **Togʻ tepasida toʻplanayotgan qora** bulutlar tushga borib quyuqlashib ketdi. (P.Qodirov). Bunda sifatlanmish (bulutlar) oʻrniga nisbatan harakatdagi belgi (togʻ tepasida toʻplanayotgan) va rang-tus (qora) jihatdan aniqlangan. Uyushgan sifatlovchilar esa sifatlanmishni bir tomondan aniqlaydi. Masalan: Ular ichida **sariq**, **binafsha rang** gullar... asta silkinib, oʻzlarini koʻz-koʻz qilmoqchi boʻlardilar. (J.Abdullaxonov). Bu gapda sifatlanmish (gullar) faqat rang-tus (sariq, binafsha rang) jihatdan tavsiflangan. Sifatlovchilarning uyushganligini belgilashda sanash intonatsiyasi muhim rol oʻynaydi;

b) **uyushiq qaratuvchi:** Hayotda **goʻzallik**, **quvvat** va **saodatning** manbai soddalikdir. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

d) **uyushiq izohlovchi:** ...boʻlajak katta **sanʼatkor**, **arxitektura professori** Akramjon Holiqov, deb bilasizlar!»- deb tanishtirdi. (O.Yoqubov).

4. Uyushiq toʻldiruvchi:

a) **uyushiq vositasiz toʻldiruvchi:** ... asrlar davomida **qasr**, **koshona**, **machit**, **madrasa** va **uyalar** qurishda chinordan keng foydalanib kelingan. (A.Aminov);

b) **uyushiq vositali toʻldiruvchi:** Yengil qor parchalarining osmondan uchib **tushishida ham**, daraxtlarga **goʻnishida ham** nafis bir xotirjamlik bor! (P.Qodirov).

5. Uyushiq hol: Qadimgi Movarounnahrda chinorzor bogʻlar barpo etish anʼanalari **hurmat**, **ishtiyogʻ...hilar** davom ettirilgan. (A.Aminov). Mirzo Ulugʻbek **Samarqand**, **Kattagoʻrgʻon**, **Balx** va **Shahrisabzda** ana shunday bogʻlar barpo etishga farmoyish bergan. (A.Aminov).

Uyushiq boʻlaklar grammatik jihatdan ikki xil shakllanadi: **mustaqil holda** va **umumlashgan holda**.

Uyushuvchilar **mustaqil** holda shakllanganda, grammatik koʻrsatkichlar (ot va otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan boʻlaklarda – kelishik, egalik, koʻplik affiksleri, **-dagi** oʻrin belgisi affiksi hamda koʻmakchilar; ot va feʼl kesimlarida – toʻliqsiz feʼl va koʻmakchi feʼllar hamda **-dir** affiksi bogʻlamasi va soʻz bogʻlamalari) uyushikli qatorning har bir aʼzosida qatnashadi. Masalan: Qahraton **sovuqqa** va **qurgʻoqchilikka** chidamli boʻlgani uchun chinor manzarali daraxt sifatida qadrlanadi. (A.Aminov). Kitoblar orqali **asrlar bilan**, **ming yillar bilan**, **qadim faylasuflar bilan...** suhbatlashish mumkin (Oybek).

Uyushuvchilar **umumlashgan** holda shakllanganda, turli grammatik ko'rsatkichlar uyushiq qatorning oxirgi a'zosida qo'llanib, barchasi uchun taalluqli bo'ladi. Bunda turli umumlashtiruvchi grammatik ko'rsatkichlar qavsdan tashqariga chiqariladi va bu holda shakllangan uyushuvchilarni bitta bo'lak deb qarash lozim bo'ladi. Masalan: *Sharq chinorlari (Kavkaz, Qrim va O'rta Osiyo)da... o'stiriladi. (A.Aminov). Mahkam (karavotlar va tumbochkalar) bilan qurshalgan stolga qaradi. (P.Qodirov). ... bu xona boshqa xonalaridan (nihoyatda yorug'ligi, ozoda, haddan tashqari sarishtaligi) bilan farq qilardi. (J.Abdullaxonov). Temirjon... Abdulla Karimovich Salimovni (tanimas, ammo eshitgan) edi. (J.Abdullaxonov). Qishloq bolalari (pishiq, tadbirli) bo'ladi. (S.Ahmad).* Birinchi gapda bitta uyushiq o'rin holini – **da** o'rin payt kelishigi affiksi, ikkinchi, uchinchi gapda bitta uyushiq vositali to'ldiruvchini **bilan** ko'makchisi, to'rtinchi gapda bitta uyushiq fe'l kesimni **edi** to'liqsiz fe'li va beshinchi gapda bitta uyushiq ot kesimni **bo'ladi** bog'lamasini umumlashgan holda shakllantirib kelgan.

2-§. Uyushiq qator a'zolarining o'zaro aloqaga kirishuvi

Uyushiq qator a'zolari tenglashish yo'li bilan sintaktik aloqaga kirishadi. Bu aloqa teng bog'lovchilar va teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar hamda bog'lovchisiz, faqat ohang, sanash ohangi orqali amalga oshiriladi. Sanash ohangi uyushuvchilarning bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishganda ham mavjud bo'ladi.

Uyushuvchilar quyidagi bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishadi:

1. Biriktiruvchilar (va, hamda, ham): *Uning tegrasida osmon benihoyat tiniq va ko'k ko'rinadi. (P.Qodirov). U yotoqxonaga borishga qaror berdi hamda narigi korpusga qarab ketdi. (P.Qodirov).*

Na ... na inkor yuklamasi biriktiruv bog'lovchilar vazifasida kelib, inkor ma'nosini anglatish uchun xizmat qiladi: *Na hovlidan, na uyidan sado chiqdi (I.Rahim).*

Biriktiruv bog'lovchisi **va** o'rnida **-u (-yu), -da, na ... na** yuklamalari ham qo'llanishi mumkin. *Keyin chakmonning ikki yengini xurjunga o'xshatib yelkasiga tashladi-da, orqaga qaytdi. (P.Qodirov). Yigit qora qushlarni ko'rdi-yu, birdan sergaklandi. (P.Qodirov).*

Biriktiruv bog'lovchisi **va** o'rnida **bilan** ko'makchisi ham bajarishi mumkin: *Deraza bilan doska orasida qo'lini orqasiga qilib yurib, ma'ruza o'qiyotgan surrang kostyumli barvasta kishi to'xtadi. (P.Qodirov).*

Bilan yordamchisi **va** bog'lovchisi singari, juft–juft qo'llangan uyushuvchilarda har bir juft o'rtasida keladi: *To'g'rilik bilan xiyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi. («Oz – oz o'rganib dono bo'lur»).*

2. Zidlovchilar (lekin, ammo, biroq): *Tolibjon bolalarning beg'ubor, ammo almoyi–jalmoyi gaplaridan zavqlanib jimgina borardi. (S. Ahmad). Usta Qambar o'g'lini urmadi, so'kmadi, lekin bir–ikki oy u bilan gaplashmadi. (P.Qodirov).*

Zidlov bog'lovchilar vazifasida **–u, (–yu)** yuklamasi ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *O'ttiz yildan beri shu qishloqda uy quribman-u, ... shu buloq ... Oyko'lni Oyko'l qilib turgan shu suv oldimizda oqqani uchun qadrsiz bo'lib yotganini sezmayman. (P.Qodirov).*

3. Ayiruvchilar (yo, yoki, yoxud, yoinki, dam ... dam, goh ... goh, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan): *Bir xil irmoqlar ... katta–katta toshlarni aylanib o'tib, ba'zan qoyalarning ostidan yo'l topib, goh to'lib, goh mildiratib ohistalik bilan ko'lga tushadi. (E.Vohidov). U dam sahnada o'tirganlarga, dam pastdagilarga qarab she'rni sharillatib o'qib ketdi. (O'. Hoshimov).*

3-§. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar

Uyushiq bo'lakli gaplarda ba'zan umumlashtiruvchi birliklar ham qatnashadi. Ular uyushuvchilarni jamlab ko'rsatadigan so'z va so'z birliklari bo'lib, uyushiq bo'lakdan oldin yo keyin keladi. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchilar odatda izoh talab qiladi. Uyushiq bo'lakdan keyin kelgan umumlashtiruvchilar esa yakunlash, xulosalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan: **Hamma narsa:** *uyalar, devorlar, daraxtlar qorong'ulikka jimgina cho'kdi.*

(Oybek). *Ko'cha – ko'y ham, dala ham, qishloq ham - hammasi mendan Ma'sudani so'roqlayotganday bo'ladi.* (P.Qodirov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda xilma–xil **tinish belgilari** qo'llaniladi.

Uyushuvchilar o'zaro bog'lovchisiz (faqat sanash intonatsiyasi bilan); zidlov bog'lovchilari, takrorlanuvchi bog'lovchilar; bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Qashqardaryo, Surxondaryo, Namangan, Samarqand viloyatlarida bo'lsangiz, 500-600 yillik chinorlarni ko'rasiz.* (A.Aminov). *U doktorlarga goh zug'um qilib, goh yaxshi gapirib statsionardan chiqdi.* (S.Ahmad).

Uyushuvchilar o'zaro va, hamda, bilan biriktiruv bog'lovchilari orqali, shuningdek, yakka ayiruv bog'lovchilari yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yilmaydi: *Anhorda suv sokin va ulug'vor oqardi.* (F.Musajonov). *Salim ota bilan yigitlar mehmonni ... kuzatib tashqariga chiqishdi.* (S.Karomatov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan oldin kelsa, shu birlikdan so'ng ikki nuqta qo'yiladi: *Hamma yerda: uylarda, ko'chalarda ivirsib yotgan xazon yuzi ertalab qirovdan ... oppoq bo'lib qoladi.* (Oybek).

Umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan so'ng kelganda, undan oldin tire qo'yiladi: *Kishilar, xotinlar, bolalar – kutib oluvchilar vagon bo'ylab chopdilar.* (R.Fayziy).

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI

1-§. Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Sodda gap tarkibida ayrim hollarda ajratilgan bo'laklar ham qatnashishi mumkin. Ajratilgan bo'laklar odatda o'zlari aloqador bo'lgan so'zlarning ma'nosini izohlab, bo'rttirib, aniqlashtirib keladi va boshqa bo'laklardan maxsus to'xtam (pauza) bilan ajratilib, mantiqiy urg'u oladi. Masalan: *Soyda, qo'sh yong'oqning tagida, oppoq qorga ko'milib uzoq turdi.* (O.Y.). *Ish qanchalik qiyin bo'lmasin, biz, ayniqsa yoshlar, ishtiyoq bilan, g'ayrat va shijoat bilan ishlardik.* (Ch.Aytmatov).

Birinchi gapda *qo'sh yong'oqning tagida* o'rin holi o'zidan oldin kelgan *soyda* so'zining ma'nosini, ikkinchi gapda *yoshlar* o'zidan oldin kelgan *biz* so'zining ma'nosini izohlab, asosiy gap bo'laklaridan to'xtam (pauza) bilan ajratilgan. Ajratilgan bo'laklarning har ikkisi ham oddiy gap bo'lagi shaklida qo'llangan.

Ajratilgan bo'laklar oborot shaklida ham bo'lishi mumkin. Masalan: *Vohid Mirobidov-ku, uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib, qulog'ining yonidan o'tkazib yubordi.* (O.Yoqubov). Keltirilgan gapda *uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib* ravishdosh oboroti kesimdan anglashilgan ish-harakatning qanday holatda bajarilganini ta'kidlab, alohida ohang yordamida ajratilgan.

Demak, ajratilgan bo'laklar ikki xil shaklda: 1) oddiy gap bo'lagi shaklida va 2) oborot shaklida bo'lishi mumkin.

Ajratilgan bo'laklar qaysi gap bo'lagiga oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Ajratilgan aniqlovchilar.
3. Ajratilgan izohlovchilar.
4. Ajratilgan hollar.

2-§. Ajratilgan to'ldiruvchilar

Ajratilgan to'ldiruvchilar shakllanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar kesimdan uzoqda kelib, *qaraganda, ustiga, singari, bilan, birga* va shu kabi ko'makchilar yordamida shakllanadi.

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Bunda vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilishi mumkin. Masalan: *Sizga, o'rta bo'yi qizga, atlas ko'ylak juda yarashibdi. (Y.Shukurov). Bu norozilik, hech shubhasiz, uning dadasiga, Otaqo'ziga, qarshi qaratilgan edi. (O.Yoqubov).*

3-§. Ajratilgan aniqlovchilar

Ajratilgan aniqlovchilar ikki xil: **ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi.**

Ajratilgan sifatlovchi predmetning belgisini bo'rttirib ko'rsatish uchun ajratiladi. Masalan, *Muxtor, yalangbosh, majnuntollar tagida aylanib, xayol surib yurardi. (S.Soliyev)* gapida *yalangbosh* sifatlovchisi shaxsning (*Muxtor*) belgisini bo'rttirib berish uchun sifatlanmishdan keyin keltirilgan.

Ajratilgan qaratuvchi. Bunda qaratuvchi o'zidan oldin kelgan boshqa bir qaratuvchini izohlash, aniqlashtirish yo'li bilan ajratiladi. Masalan: *To'g'ri, uning yozganlari, aniqrog'i, mashinistkaga aytib turib, qog'ozga tushirganlarining aksari mazmunan sayoz bo'lar, oldingilarini takrorlardi. (T.Po'lat).* Bu gapda «*mashinistkaga aytib turib, qog'ozga tushirganlarining*» aniqlovchisi, o'zidan oldin kelgan qaratuvchining (*yo'zganlari so'zining*) ma'nosini izohlab, bo'rttirib kelgan.

4-§. Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilar ko'pincha ajratilgan bo'ladi. Bunda ular izohlanmishdan keyin kelib, maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Siz, Sunnatillo, o'zingiz juda aqlli, o'zi uzoqni ko'radigan odamsiz. (S.Soliyev). Ko'rimsizgina jangchi – Ali tajang ... kelib o'zbekcha cho'kkaydi. (Oybek). Minbarni institutni oldinroq bitirganlar - yuqori kurs studentlari egalladi. (J.Abdullaxonov).*

5-§. Ajratilgan hollar

Ajratilgan hollar shakllari jihatdan ikki xil bo'ladi:

I. Oborot shaklidagi ajratilgan hollar.

II. Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan hollar.

Oborot shaklidagi ajratilgan hollar o'z navbatida uchga bo'linadi:

1. Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
2. O'xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
3. Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ravishdosh o'ziga oid so'zlar bilan kengayib keladi va bunday qurilma **ravishdosh oboroti** deb yuritiladi. Ravishdosh oboroti, odatda, ajratilgan bo'ladi. Masalan: *Odamlar, qopdan to'kilgan yong'oqday gurr etib, hamma vagonlardan baravariga perronga yopirilishdi. (T.Po'lat).*

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar ish-harakatning bajarilish holatini, paytini, shartini, sababini va shu kabi ma'nolarni ifoda etadi. Masalan: *Bola, olmani yeb bo'lgach, xalacho'pni qo'liga oldi. (A.Muxtor).*

O'xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. *–day, –dek* qo'shimchasini olib kelgan so'zlar ham kengayib ajratilishi mumkin. Masalan: *Bu zavodda, hamma zavodlardagidek, oshxonada ilg'orlar stoli alohida. (A.Qahhor).*

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ko'makchili qurilma shaklidagi hollar kesimdan uzoqda kelib, o'zlariga oid so'zlar bilan kengayib, gapning boshqa bo'laklaridan ajratilishi mumkin. Bunda qurilma *qarshi, singari, kabi, tufayli, yarasha, holda* kabi ko'makchilar bilan shakllanadi. Masalan: *Nozik, oppoq bilagini daraxtga cho'zgan holda, qorayib pishgan shotutdan og'ziga tashlar ekan, tebrandi. (H.G'ulom).*

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar turli holatni, o'xshatishni ifodalaydi.

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan hollar o'zidan oldin kelgan holning ma'nosini izohlaydi. Uning so'rog'i, vazifasi izohlanayotgan holning so'rog'i va vazifasiga teng bo'ladi. Bunda ko'pincha payt va o'rin hollari ajratiladi.

Ajratilgan o'rin holi: *Qishloqdan bir qir narida - behisob qizg'aldoqlar dalani qizartirib, xiyol chayqalib turgan joyda - hulkar o't o'rardi. (P.Qodirov). Oyko'l qishlog'ining o'rtasida, buloq bo'yida, usta Qambar bilan Norboy ota shunaqa ustundan uchtasini tiklashgan. (P.Qodirov).*

Ajratilgan payt holi: *Ertaga, yigit, seni kuzatganim zahoti, orqamga qaytaman. (P.Markov).*

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Ajratilgan bo'laklar, odatda, vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Biz, tibbiyot xodimlari, xalqqa jon-dildan xizmat qilamiz. (S.Soliyev).*
2. Ajratilgan bo'laklarning tarkibi keng bo'lsa yoki uning ichida verguli bo'lsa, bunday ajratilgan bo'laklar tire bilan ajratiladi. Masalan: *Kotiba qiz – Ulfatoy o'rta bo'yli, oq yuzli, yonoqlari loladay, qop-qora qosh-ko'zli ayol – choynakda choy ko'tarib kirdi... (S.Soliyev)*

GAP BO'LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR

Gap tarkibida ba'zan shunday so'zlar va so'z birikmalari hatto gaplar qo'llanadiki, ular gapning biror bo'lagi bilan grammatik jihatdan aloqaga kirishmaydi. Shu tufayli bunday so'z yoki so'z birikmalari gap bo'laklari hisoblanmaydi. **Undalma, kirish so'z, kirish birikma va kiritma gap** ana shunday xususiyatga ega.

1-§. Undalma

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs (yoki predmet)ni anglatadigan so'z yoki so'z birikmasi **undalma** deyiladi. Undalma bayon qilinayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortish uchun xizmat qiladi.

Undalma o'zi ishtirok etgan gap bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi. U bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanadi. Bu jihatdan undalma egaga o'xshaydi, biroq u gapning kesimi bilan grammatik jihatdan bog'lanmasligiga ko'ra o'ziga xos undosh intonatsiyasi, pauza (to'xtash) bilan aytilishiga ko'ra egadan farq qiladi. Masalan: *Aziz o'g'lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo'lma, ulardan asrlondan qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara ... («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»).* **Yurak**, sensan mening sozim, tilimni nayga jo'r etding. (U.Nosir).

Undalma ba'zan **-ey, -u (-yu)** kabilar bilan birga qo'llanadi: *Luqmon hakim o'g'liga nasihat qilib aytdi: - Ey o'g'il, odamlar so'zga ustomonliklari bilan maqtansalar, sen sukuting bilan maqtan. («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»).*

Undalma vazifasida atoqli otlar, shaxs otlari, qarindoshlik, kasb, hunar kabilarini anglatuvchi so'zlar keladi. Masalan: **- Onajon**, Xonzoda begim ham sizning suyuqli farzandingiz-ku (P.Qodirov). *Kechagi maqola nima bo'ldi, **Rahim aka?! (F.Musajonov).** Siz mendan ko'ra qo'yaringizni ko'proq o'ylang, cho'pon aka! (P.Qodirov).*

Undalma otlashgan sifat, otlashgan undov so'z, so'z birikmasi va shu kabilar bilan ham ifodalanishi mumkin: *O'ynashma, **puchuuq**, tek tur, hamma yog'ing suv bo'ldi... (O.Yoqubov).* **- Hoy**, biron gap topib keldingmi? (S.Ahmad). *Yaxshilik ... yaxshilikning ham bahosi bor, **o'rtoq Zargarov (A.Muxtor).***

Undalma gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi va yozuvda gapning boshqa bo'laklaridan, odatda, vergul bilan ajratiladi: **- Olim bola**, rayhonlarni bir silkitib chiqmaysizmi ... (J.Abdullaxonov). *Ey **rais**, bu kitobni avval bir o'qib ko'ring. (S.Ahmad).* Nima qilasiz, dada,

bolaning yuragini ezib. (S.Ahmad). Mening etti pushtim bog‘bon o‘tgan, o‘g‘lim. (J.Abdullaxonov).

Undalma kuchli his-hayajon bilan aytilsa, undan so‘ng, undov belgisi qo‘yiladi: **-Xolbek!** Qanisan? – dedi Eshmurot aka. – Kelsang-chi, kutib qoldik-ku. (P.Qodirov).

2-§. Kirish so‘z va kirish birikma

So‘zlovchining o‘zi bayon etayotgan fikrga bo‘lgan turli munosabatini bildiruvchi so‘z yoki so‘z birikmasi **kirish so‘z** yoki **kirish birikma** deb yuritiladi.

Kirish so‘z, kirish birikma mazmunan butun bir gapga yoki uning biror bo‘lagiga tegishli bo‘ladi.

Kirish so‘z va kirish birikma:

I. So‘zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo‘lgan turli munosabatini ifodalaydi:

1. Ishonch yoki tasdiqni (albatta, to‘g‘ri, haqiqatan, darhaqiqat, shubhasiz, so‘zsiz kabilar): **Albatta**, mendan ko‘ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov). **To‘g‘ri**, til suyaksiz-u, lekin suyakni sindiradi. (Shuhrat).

2. Gumonni (ehtimol, balki, aftidang, chamasi kabilar): **Ehtimol**, o‘z xatolarini tuzatmoqchi bo‘lib yurgandir? (P.Qodirov). **Aftidan**, professorning so‘zlari unchalik quvonishga arziydigan emas shekilli. (J.Abdullaxonov).

3. Afsuslanish, taajjubni (afsuski, attang, essiz, baxtga qarshi kabilar): **Afsuski**, boya hamma raislarni mehnatga chaqirmagan ekansiz, Otaqo‘zi aka, - dedi Xolmurodov. (O.Yoqubov).

4. Eslatishni (darvoqe, aytgandek, aytmoqchi kabilar): **Aytgandek**, sizdan bir nima so‘ramoqchi edim... (A.Muxtor). **Darvoqe**, Anvarga ko‘p mehnatim singgan ... (A.Qodiriy).

II. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi (menimcha, sizningcha, ularning aytishicha, aytishlaricha kabilar): **Menimcha**, to‘g‘risini o‘z vaqtida aytib, xatoning oldini olgan yaxshidir. (J.Abdullaxonov). **Keksalarning aytishicha**, o‘sha suv tog‘ning tirqishidan oqib kelib, manna shu buloqdan chiqarmish. (P.Qodirov). **Eshitishimcha**, Anorxon bilan musobaqalashishga kelishibsizlarmi? (J.Abdullaxonov). **Tadqiqotchi olimlarning fikricha**, chinor daraxtini qadim - qadim davrlarda yurt kezuvcchi sayyohlar, savdogarlar ... Eron va unga qo‘shni mamlakatlardan O‘zbekistonga olib kelishgan. (A.Aminov).

III. Bayon qilingan fikrning tartibini ifodalaydi (avvalo, nihoyat, birinchidan, ikkinchidan kabilar): **Nihoyat**, xuddi yoshi ulug‘ odamlardek viqor bilan qadam bosib Asadillo paydo bo‘ldi. (F.Musajonov). **Birinchidan**, bugun hamisha opaning yubiley kechalari, **ikkinchidan**, ertaga oblast yosh yozuvchilarining konferentsiyasi ochiladi. (O.Yoqubov).

IV. Aytilayotgan fikrning oldingi fikr bilan aloqasini ifodalaydi (demak, xullas, ishqilib, shunday qilib, binobarin, ko‘rinadiki kabilar): **Xullas**, barcha bilan ahillashib ketganligi ko‘rinib turardi. (J.Abdullaxonov). **Ishqilib**, shu oqshomgi suhbat bekor ketmadi. (J.Abdullaxonov).

Kirish so‘z ko‘pincha modal so‘z bilan, kirish birikma esa so‘z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: **Chamasi**, o‘n minutcha yurilsa, salqin va so‘lim sayribog‘ bor edi. (F.Musajonov). **Keksalarning aytishicha**, bunday paytlarda tepalikning ustida yerning nafasini eshitarmishsiz? (O‘.Hoshimov).

Kirish so‘z va kirish birikma gapning boshida kelib, yozuvda undan keyin, gap oxirida kelib, undan oldin vergul qo‘yiladi: **Albatta**, uning yuzida kasaldan asar ham yo‘q ... (F.Musajonov). **Achchiq gapirganingiz ma‘qul, albatta**. (P.Qodirov).

3-§. Kiritma gap

So‘zlovchining asosiy fikr ichida yo‘l-yo‘lakay aytilgan fikrini anglatuvchi gap **kiritma gap** deyiladi. Kiritma gap o‘zi kiritilgan gapning biror bo‘lagiga mazmunan aloqador bo‘lib, maxsus pauza bilan ajratiladi. Masalan: **Nima uchundir Ahmad yuragida ayriliq jafosi, achinish sezmedi (bu his keyin uning yuragini o‘rtaydi).** (F.Musajonov).

Kiritma gap ko‘pincha qavs ichida beriladi: *Hay, aytmoqchi, Oyim kelgan ekanlar (u «Oyim» deb Humayrabonuni ko‘zda tutardi).* (J.Abdullaxonov). Ba‘zan esa u asosiy gapdan tire orqali ajratiladi: *Shunday qilib, Asal va Samad - o‘g‘lining ismi shunday ekan – bizning yo‘l uchastkamizda qolishdi.* (Ch.Aytmatov).

QO‘SHMA GAP

1-§. Qo‘shma gap turlari haqida ma‘lumot

Qo‘shma gaplar, qismlarining o‘zaro birikish usuli va semantik munosabatiga ko‘ra, uch xil bo‘ladi: 1) bog‘langan qo‘shma gap; 2) ergashgan qo‘shma gap; 3) bog‘lovchisiz qo‘shma gap.

Qiyoslang: *Iste‘dod hamisha har xil bo‘ladi, iste‘dodsizlar esa hamma joyda bir xildir.* (E.Vohidov) *Shuni aytmoqchimizki, odam hamma vaqt bilimga tashna bo‘lishi shart.* (F.Julio Kyuri).

Keltirilgan misollarning birinchisi bog‘langan qo‘shma gap bo‘lib, uning qismlari **esa** yordamchisi vositasida o‘zaro teng bog‘langan; ikkinchisi ergashgan qo‘shma gap bo‘lib, uning qismlari **–ki** aniqlov bog‘lovchisi orqali ikkinchi qismni birinchi qismga tobelik yo‘li bilan bog‘lagan; uchinchi gap bog‘lovchisiz qo‘shma gap bo‘lib, uning qismlari o‘zaro hech qanday bog‘lovchi vositasiz - faqat **ohang** orqali birikkan.

2-§. Bog‘langan qo‘shma gap

Qismlarining o‘zaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gap **bog‘langan qo‘shma gap** deyiladi. Bog‘langan qo‘shma gap qismlari o‘zaro biriktiruv bog‘lovchilari (*va, hamda, ham*), zidlov bog‘lovchilari (*ammo, lekin, biroq, balki*), ayiruv bog‘lovchilari (*yo, yoki, yohud, dam... dam, goh... goh, ba‘zan... ba‘zan, hali... hali, bir... bir*), teng bog‘lovchi vazifasidagi *–da, –u (-yu), na... na* yuklamalari, shuningdek, *bo‘lsa, esa* yordamchilari vositasida bog‘lanadi.

Shunga ko‘ra bog‘langan qo‘shma gaplarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Biriktiruv bog‘lovchilari yordamida tuzilgan bog‘langan qo‘shma gap.
2. Zidlov bog‘lovchilari yordamida tuzilgan bog‘langan qo‘shma gap.
3. Ayiruv bog‘lovchilari yordamida tuzilgan bog‘langan qo‘shma gap.
4. Teng bog‘lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog‘langan qo‘shma gap.

5. **Bo'lsa, esa** yordamchi so'zlari vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.

Biriktiruv bog'lovchilari (*va, hamda*; ba'zan shu vazifadagi *ham* yuklamasi) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlardan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashilib turadi. Masalan: *Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech kim hokim bo'la olmaydi. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur.) Keng bog'dagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqlari nurga intilib o'sa boshladi. (O'.Hoshimov.)*

Zidlov bog'lovchilari (*lekin, ammo, biroq, balki*) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga zid bo'ladi. Masalan: *Har qanday narsada isrofgarchilik bor, ammo yaxshilikda isrof bo'lmaydi. («Ajoyib nasihatlar») Burni, qoshi, yana allaqaeri otasiga o'xshardi, lekin Akbarov ham bir vaqtlar o'g'liday ajinsiz, quyuq qora sochli bo'lganini tasavvur etish qiyin edi. (P.Qodirov.)*

Ayiruv bog'lovchilari (*yo, yoki, yohud, goh..., goh, dam..., dam, ba'zan..., ba'zan...*) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gapda birini tanlash lozim bo'lgan yoki galma-gal ro'y beradigan voqea-hodisalar ifodalanadigan qismlar birikadi.

a) *yo (yo..., yo), yo..., yo bo'lmasa; yoki (yoki..., yoki); yo..., yoki; xoh..., xoh* bog'lovchilari birini tanlash lozim bo'lgan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni birlashtiradi. Masalan: *Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan. (O.Yoqubov.)*

b) *goh..., goh; dam..., dam; ba'zan..., ba'zan* bog'lovchilari galma-gal ro'y beradigan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni bog'laydi. Masalan, *Ba'zan oy zarrin kokillarini yer yuziga yoyib yuboradi, ba'zan bulut oy yuzini qoplab oladi. (Oybek.)*

Teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar yoxud mazmunan zid bo'lgan voqea-hodisalar anglashilib turadi.

Bunda *-u, (-yu), -da, na..., na* yuklamalari biriktiruv bog'lovchilarining vazifasini, *-u (-yu)* yuklamasi zidlov bog'lovchilari vazifasini bajaradi. Masalan: *Oyko'l ilgari alohida xo'jalik edi-yu, kattagina idorasi bor edi. (P.Qodirov.) Ikki tomondagi kitoblarga to'lib turadigan qubbali javonlarda na bir kitob bor, na bir qo'lyozma bor. (O.Yoqubov.)*

Bo'lsa, esa so'zlari vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlaridan bir vaqtda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar qiyoslanishi anglashiladi. Masalan: *Oliy himmatli kishi, mard odam bir lahzada do'st orttiradi, pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod qiladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

3-§. Bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, shuningdek yakka qo'llanuvchi *yo, yoki, yoxud* ayiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, ular orasiga vergul qo'yilmaydi. Masalan: *Shamol tag'in shu tomonga burildi va ingichka, qo'ng'iroqday ovoz jaranglab eshitildi. (O'.Hoshimov.)*

2. Bog'langan qo'shma gap qismlari zidlov bog'lovchilari yordamida biriksa, bunday bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Qorong'ida buloq suvining o'zi ko'rinmas edi, ammo shildirashi aniq eshitar edi. (P.Qodirov.)*

3. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar **bo'lsa, esa** so'zlari vositasida biriksa ham, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Harakatchan kishilar odatda omadli bo'ladilar; aksincha qiladigan ishlarini hadeb o'ylayveradigan va sustkashlik qiladiganlarga esa omad kamdan-kam nasib etadi. (Gerodot.)*

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar takrorlanuvchi ayiruv bog'lovchilari yoki inkor yuklamasi yordamida biriksa, takrorlanib kelgan yordamchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Goh supa chetiga ekilgan rayhon hidi dimog'iga urilardi, goh tom orqasidagi yo'ng'ichqazorda hasharotlarning bir qiyomda chirillashi e'tiborini tortardi... (P.Qodirov.)*

4-§. Ergashgan qo'shma gap

1. Ergashgan qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi qismlarning biri ikkinchisiga mazmunan, grammatik va ohang jihatdan tobe bo'lib, uni aniqlash, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradi. Shuning uchun ham qismlardan biri hokim, ikkinchisi tobe sanaladi. Bunda ergashgan qo'shma gap tarkibidagi hokim qism **bosh gap**, tobelanib kelgan qism esa **ergash gap** deb yuritiladi. Ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash to'ldirish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Gar kishi olmasa hayotdan ta'lim, Unga o'rgatolmas hech bir muallim (Rudakiy).* gapida *Unga o'rgatolmas hech bir muallim* - bosh gap, *gar kishi olmasa hayotdan ta'lim* - ergash gap. Ergash gap bosh gapni shart munosabatiga ko'ra izohlagan.

Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar, asosan, ergash gapning kesimi tarkibida keladi yoki undan so'ng qo'shiladi. Masalan: *O'z darajangga munosib o'ringa bilib o'tirsang, bu o'rindan seni hech kim qo'zg'atolmaydi. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur)* gapida ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita (-sa) ergash gapning kesimi tarkibida kelgan.

2. Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi:

1. Ergashtiruvchi bog'lovchilar (shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, chunki, negaki, toki, go'yo, -ki) **yordamida:** *Shunday odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, daraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G'ulom.)* *Nafas olmay quloq tutgan kishi muttasil shovullagan tovush eshitadi, go'yo olisda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek. (S.Ahmad.)*

2. Ko'makchilar (fe'l formalaridan so'ng kelgan ko'makchilar) **yordamida:** *Toshtemir shaharga ketgandan keyin, Sodiq ota qiziga hech narsa demadi. (H.G'ulom.)* *Eshik ortiqcha tor bo'lgani uchun, ot siqilibgina o'tdi... (A.Qodiriy.)*

3. Yuklamalar yordamida: *Osmonda bulutlar paydo bo'lganidanmi, dengiz motam tutayotgan ayolga o'xshardi. (O'.Umarbekov.)*

4. Nisbiy so'zlar yordamida: *Odamlar uchun xotirada saqlash qanchalik zarur bo'lsa, ba'zan unutish ham shunchalik zarur. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

5. Sifatdosh shakli hamda kelishik affiksi yordamida: *Ota-onalarimiz qarib qolganda, ularga mehr-muhabbat tuyg'ularimizni baxsh etmog'imiz lozim. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

6. Fe'ning ravishdosh shakli yordamida: *Nasiba chiqib ketgach, Buvsora ona sekin kosaga nazar tashladi. (S. Mahmudova)* *Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi. (Ch.Aytmatov.)*

7. Fe'ning shart mayli shakli yordamida: *Diqqat bilan quloq solsangiz, uning bulbulga taqlid qilayotganini sezasiz. (H.G'ulom.)*

8. Fe'ning buyruq-istak mayli formasi yordamida: *Ona ishdan qanday o'y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko'zlarni ko'riboq, ko'ngli yozilardi. (A.Muhtor.)*

9. -day (-dek) o'xshatish ma'nosini bildiruvchi qo'shimcha yordamida: *To'yning bo'ldi-bo'ldisi qiziq tuyulganday, yangi ishning boshlanish arafasi qiziq bo'ladi.*

Ergash gap bosh gapdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Masalan: *Da'vogar sust kelsa, qozi muttaham... (H.G'ulom.)* *Qo'rqoq do'st dushmanidan xavflidir, chunki dushmanidan ehtiyot bo'lasan, ammo do'stga ishonasan. (L.N.Tolstoy.)*

Ayrim hollarda ergash gap bosh gap ichida ham kelishi mumkin. Masalan: *Uning sovuq nafasi, eshik ochilarkan, o'rmonlarning shovqini bilan oqib kirib, yigitni biroz hushyorlantirardi. (Oybek.)*

3. Ergash gapning turlari

Ma'lumki, ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shunga ko'ra ergash gap ikki katta guruhga bo'linadi: **1) bosh gapning biror qismi (bo'lagi)ni izohlovchi ergash gaplar;** **2) butun bir bosh gapni izohlovchi ergash gaplar.** Masalan: *Dunyoda shunday odamlar bo'ladiki, ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi.* (O.Yoqubov.) *Kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham, daraxt yaproqlari nam va muzdek edi.* (O.Yoqubov.)

Birinchi gap tarkibidagi ergash gap (*ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi*) bosh gapdagi aniqlovchi (*shunday*) ni izohlagan bo'lsa, ikkinchi gap tarkibidagi (*kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham*) ergash gapni bosh gapni to'siqsizlik munosabati orqali butun holda izohlagan.

Bosh gapning biror bo'lagini izohlaydigan ergash gaplarga ega ergash gaplar, kesim ergash gaplar, aniqlovchi ergash gaplar, to'ldiruvchi ergash gaplar kiradi.

Bosh gapni butun holda izohlovchi ergash gaplarga payt ergash gaplar, o'rin ergash gaplar, sabab ergash gaplar, maqsad ergash gaplar, shart ergash gaplar, to'siqsiz ergash gaplar, ravish ergash gaplar, miqdor-daraja ergash gaplar, o'xshatish ergash gaplar, natija ergash gaplar kiradi.

1. Ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlagan ergash gapdir. Ega ergash gap bosh gap bilan birgalikda **ega ergash gapli qo'shma gap** hisoblanadi. Ega ergash gap *-ki* bog'lovchisi va fe'lining shart mayli qo'shimchasi *-sa* hamda so'roq va ko'rsatish olmoshlari (**kimki – u, kimki – o'sha, kimki- o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi**) yordamida bog'lanadi: *Kimki birovning payini qirqsa, o'ziniki ham qirqiladi.* («Ajoyib nasihatlar».) *Kimki o'tmishni yaxshi bilsa, u hozirgi zamon qadriga etadi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».) Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: *Sizga ayonki, siz o'z oilangizdasiz.* Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Kim-sa, u	5. Nimaiki-sa, o'sha
2. Kim-sa, o'zi	6. Nima.....-sa, o'sha.....
3. Kimki-sa, u	7. Shunisi-ki,
4. Kimda-kim-sa, u	8.-ki,

2. Kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlagan ergash gap bo'lib, u bosh gap bilan birgalikda kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: *Ikkinchisi shuki, xalq boshiga ko'p ofat keltirgan Andijon zilzilasi Qorabuloqni suvdan mahrum qilib qo'ydi.* (M.Ism.) Kesim ergash gaplar bosh gapga *-ki* bog'lovchisi, o'rin-payt yoki bosh kelishikdagi **shu** olmoshi yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: *Yaxshisi, sen darsingni tayyorlagin.* Sxemasi quyidagicha:

1.....shuki,	3.....shundaki,
2.....shu yerdaki,	4. shundayki,

3. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini izohlaydigan ergash gapdir. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga *-ki* bog'lovchisi, shart mayli qo'shimchasi *-sa* yordamida bog'lanadi. *Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma.* (O.) Bosh gap tarkibida *shuni, shunga, shundan* kabi to'ldiruvchilar qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchilar tushirilishi mumkin. *Iltilmos qilamanki, oldin rais so'zlasinlar.* Bu gapda *shuni* tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Shuni.....-ki,	5. Nima (ni)sa, shuni
2. Shundan.....-ki,	6. Kimda.....-sa, uni.....

3. *Shunga*.....-ki,

7. *Nima bilan*...-sa, o' shani...

4.-ki,

8. *Buni*.....-ki,

4. Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatlarni izohlab kelgan ergash gapdir. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan **-ki** bog'lovchisi (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan *shunday, ayrim, ba'zi* so'zlari ishtirok etadi) yoki shart mayli qo'shimchasi **-sa** (bunda ergash gap tarkibida *qanday, qaysi, kimning* kabi olmoshlar, bosh gap tarkibida esa *shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha* kabi olmoshlar bo'ladi) yordamida bog'lanadi: 1. *Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir.* 2. *Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.* Ba'zan bosh gapdagi aniqlovchi tushirilishi mumkin: *Shoirilar bo'ladiki, ularni bir kishi yolg'iz o'zi kechasi o'qiydi.* (E.Vohidov.) *Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.* Sxemasi quyidagicha:

1. *Shunday*.....-ki,

4.*shunday (aniql.)*-ki, ...

2. *shunday*.....-ki,

5.*shunday(hol)*.....-ki, ...

3...*shunday*....-ni....-ki, unday

6.*qaysi*.... – sa, o' sha.....

5. Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirgan ergash gapdir. Ravish ergash gap bosh gap bilan birga ravish ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: Bog'lovchi vositalar: **-b(-ib), -may, -masdan, deb.** *Birdan qo'llari bo'shashib, bog'layotgan bog'ichi barmoqlari orasidan chiqib ketdi.* (O'.Hoshimov). *Naimiyning biror ishi o'ngidan kelmasdan, umri bekorga o'tib ketdi.*(As.M.) *Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir Avazxonday zo'ravon.*(F.Y.) Sxemasi quyidagicha:

1.....-ib,

3.....-masdan,

2.-may,

4.....*deb*,

6. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gapdir. Payt ergash gap bosh gap bilan payt ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: *U hovliga chiqqanda, Gumri bilan dugonasi supa yonida suhbatlashib turishardi.* (H.G'ulom.) Sxemasi quyidagicha:

1.-ganda,

10.-ar ekan,

2.-gan zahoti,

11.-sa,

3.-gan vaqtda,

12.-masdan avval,

4.-gan paytda,

13.-ib,

5.-gan zamon,

14.-gach,

6.-gandan keyin,

15.-guncha,

7.-gunga qadar,

16.-may,

8.-gan edi,

17.—ishi bilan(oq),.....

9.-ganicha yo'q edi,

7. O'rin ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildiradigan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda o'rin ergash gapli qo'shma gap deyiladi: *Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi.* Bog'lovchi vositalar: **-sa** (*qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda*) –**mang, -masin, ekan:** *Qayerda erkaklar bilan ayollar bir-birlarini astoydil qadrlasa, o'sha joyda ikki tomonning ham qadr-qimmatini ko'tarilib ketyapti.* (P.Qodirov.) Sxemasi quyidagicha:

1...*qayerga*...-sa, o' sha yerga...

4.....-mang, u yerda

2...*qayerda*...-sa, o' sha yerda,...

5.-masin, o' sha yerda....

3....qayga....-sa o'sha yerda, ...

6.qayerda, shu yerda....

8. Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga sabab ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. *Samimiy aytilgan so'z sodda bo'ladi, chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo'ladi. (G'.G'ulom.)* Sxemasi quyidagicha:

1.,shuning uchun.....
2.-ganidan
3.-gani uchun,
4.-ganidan keyin,.....
5.-ganidan so'ng,.....
6.shekilli,
7.-gunga qadar,
8.-gan bo'lsa kerak.....
9.-mi,

10., chunki
11., negaki.....
12. ...-masdan avval,
13., sababki.....
14.-gach,
15. ..shuning uchun.....-ki, ...
16.-may,
17.-ki,
18.-ib,

9. Maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish- harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositalar: *deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki: Hamma bahramand bo'lsin deb, yaxshi ishlash kerak. (Oybek).* Sxemasi quyidagicha:

- 1.....deb,
2.-sin deb,
3.-di deb ,
4.-ar deb,
5.-sa deb,

6.-mi ekan deb,
7.-deya,
8.uchun,
9. , toki.....
10.,-sin deb.

10. Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga shart ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki: Yer baquvvat bo'lsa, g'o'za baquvvat o'sib, hech qanday dardga chalinmaydi. (J.Abdullaxonov).* Sxemasi quyidagicha:

- 1.(Agar)-sa,
- 2.(Agar).....-sa edi,
- 3.(Agar).....-ganda,
- 4.(Agar).....-ganda edi,
- 5.(Bordi-yu)...-r(-ar) ekan, ..
6. (Mabodo).....-gan ekan,
- 7.(Agar).....-moqchi ekan, ...

- 8.....-mi,
- 9....., bo'lmasa
10., yo'qsa
11.-may,
12.-masdan avval,
13.bo'lay desang,
14.-sinki,

11. To'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchnd, -ganda ham, -sa-da, -ganda-da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasadan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa: Ular o'tirgan joyga sel kelmagan bo'lsa ham, Oqdaraning shag'irlashi quloqlariga chalingan edi. (P.Qodirov).* Ba'zan garchi so'zi qo'llanishi mumkin. Sxemasi quyidagicha:

1. Qancha-sa ham,
2. Qancha-sa hamki,
3.-ganda ham,
4.-sa-da,
5.-gani bilan,
6.-masin,

8.qaramasdan,
9.-gani holda,.....
10.hamki,
11. Xoh.....xoh...,
12.-sa...-masa,
13.-sa... -diki,

7.-qaramay,

14.-sa,

12. Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildirgan ergash gapdir. Bu gaplar bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: *Unga tomon qancha yursang, u sendan shuncha uzoqlashadi.* (A.Qahhor).

- 1..qancha...-sa, .shuncha... 3. ...qancha.....-sa, ...shunchalik.... 4.qanchalik.-
2..qanchalik..-sa, shunchalik.. gan sayin,.shunchalik..

13. O'xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: *Toshbaqa jayronni quvib etib g'ajib tashlashi mumkin bo'lmaganidek, Zaynabning o'z orzulariga etmog'i mumkin emasdi.* (T.Malik).

Sxemasi quyidagicha:

1.kabi,	7. Go'yo.....-ganday,
2.-day,	8.degandek,
3.-singari,	9....qanday....-sa, shunday ..
4. yanglig',	10.-guncha,
5.-ki, go'yo	11.-gandan ko'ra,
6.-ki, xuddi..... .	12.....-ishdan ko'ra,

14. Natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida *shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon* kabi so'zlar, ergash gaplar tarkibida esa *natijada, oqibatda, hatto* kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: *Yulduzlar shu qadar ko'p chiqqan ediki, allaqanchasi Somon yo'lining ortlarida ham milt-milt qilardi.* (P.Qodirov). Sxemasi quyidagicha:

1. ...shunday....-ki, natijada...	4. ...shu darajada.....-ki,.....
2...shu qadar...-ki, oqibatda..	5. ...shuncha.....-ki,
3. ...shunchalik.....-ki,	6. ...chunon.....-ki,

5-§. Bog'lovchisiz qo'shma gap

Qismlarining o'zaro bog'lovchi vositalarsiz birikishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'lovchisiz qo'shma gap** deyiladi. Bunday qo'shma gaplarda predikativ qismlarni mazmun va qurilish jihatdan bog'lashda **ohang** yetakchi vazifa bajaradi. Masalan: *Tashqarida qor uchqunlanib turar, daraxtlarning shoxlari kumush rangda tovlanib, ko'zni qamashtirardi.* (J.Abdullaxonov).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qismlari ko'pincha tenglik ohangi orqali bog'lanadi. Masalan: *Oldindan salqin shabada esa boshladi, yo'l qishloqning tutzor ko'chasiga kirdi.* (Sh.Xolmirzaev). *Piyozning po'sti ko'p, yomonning do'sti ko'p.* (Maqol). Ba'zan bunday qo'shma gaplarning predikativ qismlari tobelik intonatsiyasi bilan bog'lanishi mumkin. Masalan: *Ortiq ham o'zicha quvonib qo'ydi: sintetik o'tovning narhi salkam ikki ming so'm...* (P.Qodirov).

Shuning uchun ham tenglik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap mazmunan bog'langan qo'shma gapga, tobelik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap ergashgan qo'shma gapga mos keladi. Ammo ba'zi bir bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi intonatsiya tenglik va tobelik holatidan o'zgacha bo'ladi. Masalan: *So'z doriga o'xshaydi, ortiqchasi zarar keltiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

6-§. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarining qanday shakllanishiga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

1. Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xil qo'shma gap qismlarining kesimlari bir xil shakllangan bo'ladi: *Chin muhabbat husn tanlamas, Husn uchun sevmas vafodor. (Shukrullo).*

Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi semantik munosabatlar quyidagicha bo'ladi:

1. Bir paytda sodir bo'ladigan voqea-hodisalar anglashiladi: *Motor esa zo'r berib tirillar, mashina silkinar edi. (Ch.Aytmatov). Bunday paytda butun vujudida ajoyib bir safarbarlik sezar, xotirasi, zehni, shuuri bir nuqta atrofida inoq to'planardi. (P.Qodirov).*

2. Ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashiladi: *Tog' tepasida to'planayotgan bulutlar tushga borib quyuqlashib ketdi, oftob g'oyib bo'ldi. (P.Qodirov).*

3. Voqea-hodisalar qiyoslanadi: *Bahodir qo'shinga boshchilik qiladi, donishmand yo'l ochib beradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* *Yangi libos – oroyish, yaxshi yo'ldosh – osoyish. (Maqol).*

4. Voqea-hodisalar zid qo'yiladi: *Adolatparvar bo'lish oson - e'tiqodning uchun kurashish qiyin. (F.Musajonov).*

II. Turli tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xildagi qo'shma gap qismlarining kesimlari turlicha shakllanadi. Bunda qo'shma gap qismlaridan anglashilgan voqea-hodisalar bir-biriga bog'liq bo'ladi. Masalan: *Aqlli, farosatli, ilmu hunarli kishilar bilan do'st bo'l, hunarsiz kishida xosiyat bo'lmaydi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

Bog'lovchisiz qo'shma gapning bu turida tarkibidagi qismlar orasida quyidagi semantik munosabatlar yuzaga keladi:

1. Sabab munosabati anglashiladi: *Havo yaxshi, dalada dehqonlar yig'im-terim bilan ovora. (Oybek). Nomarddan yordam so'rama, yuzingga soladi. (Maqol).*

2. Payt munosabati anglashiladi: *Quyosh pasayib oppoq cho'qqilar ustiga qo'na boshlagan, tog'ning qori ko'zni olar darajada yaltiraydi. (P.Qodirov).*

3. To'siqsizlik munosabati anglashiladi: *Bular bizni oyoq osti qilib tepyapti, sen uyda baqrayib o'tiribsan. (P.Qodirov). Biz ilmdan yiroqmiz, tajriba bor, xolos. (J.Abdullaxonov).*

4. Natija munosabati anglashiladi: *Shuncha xo'jalik yangi uylarga ko'chib kirdi, Oyko'l butunlay o'zgarib ketdi. (P.Qodirov).*

5. Izoh munosabati anglashiladi: ... bir narsa mening esimda turibdi: *Oyko'l g'allani ko'p olgan yillari chorvasi ham hozirgidan besh barobar ko'p edi. (P.Qodirov). Bu gapdan Ismat bobo bir cho'chib tushdi: u Kattaevning eng yaqin kishilaridan edi. (P.Qodirov).*

6. Shart munosabati anglashiladi: *Ozroq kutib turgin, tez kelaman. (S.Ahmad).*

7-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashilsa, ular bir-biridan **vergul** bilan ajratiladi. Masalan: *Siz marg'ilonlik og'aynilarni qipchoqlarga qarshi oyoqlantirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz... (A.Qodiriy).*

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari mazmun jihatdan mustaqilroq bo'lsa yoki ular turkibida vergul ishlatilgan bo'lsa, qo'shma gap tarkibidagi qismlar bir-biridan **nuqtali vergul** bilan ajratilib yoziladi. Masalan: *Ishing bo'lmasa kitob o'qi, husnixat ol; sen kulolning qizi emassan... (A.Qodiriy). Yosh chog'ida ... qattiqchilikda o'sdi; uning ba'zi yarashmagan harakatlari balki o'sha qattiqchilikning ruhga singib qolgan yomon ta'siridir. (A.Qodiriy).*

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo'lagini izohlasa, uning mazmunini to'ldirsa, qismlar orasiga **ikki nuqta** qo'yiladi. Masalan: *Arslonbob yong'oqlariga kelganda shuni aytmogchiman: bular nihoyatda noyob, zotli yong'oqlar.*

(J.Abdullaxonov). *Xolbek bir narsani endi sezmoqda edi: Avaz bilan Hulkar unga negadir kerak edi.* (P.Qodirov).

4. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari bir-biridan **tire** orqali ajratiladi. Quyidagi holatlarda qo'shma gap qismlari orasiga tire qo'yiladi:

1) qo'shma tarkibidagi gaplar mazmunan **zid** bo'lsa: *Kiygan to'ning eskiydi – kiydirganing eskimas.* (Maqol).

2) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish **natijasi** yoki **shartini** bildirsa: *Qaring bor – baring bor.* (Maqol).

3) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga **o'xshatilsa**: *Qor yog'di – don yog'di.* (Maqol). *Vaqting ketdi – baxting ketdi.* (Maqol).

4) qismlardan **tez almashinuvchi** voqea-hodisalar anglashilsa: - *Hoy, oyimcha, sen yaxshi bo'lding – biz yomon bo'lib qoldikmi hali?...* (P.Qodirov). *Shu payt oy bulutlar orasidan suzib chiqdi – kamtigi bulutning chetiga urilib, sho'x bir silkinib qo'yganday ko'rindi.* (P.Qodirov).

8-§. Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot

Qo'shma gaplar komponentlarning soniga ko'ra, ikki xil bo'ladi: **1) ikki** komponentli qo'shma gaplar (bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz qo'shma gaplar), **2) ko'p** komponentli (murakkab) qo'shma gaplar.

Ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar uch va undan ortiq komponentlarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi qismlar (komponentlar) o'zaro turlicha munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, murakkab qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

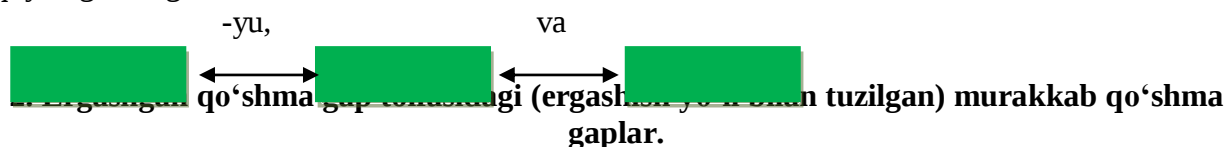
1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
4. Aralash tipdagi tuzilgan murakkab qo'shma gap.

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap komponentlari (qismlari) o'zaro teng bog'lovchilar yoki teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Bunday murakkab qo'shma gap, tarkibidagi komponentlarning bog'lanish usullariga ko'ra, shuningdek, ularning semantik munosabatlariga ko'ra, bog'langan qo'shma gapdan farq qilmaydi, lekin bunda komponentlar soni uch va undan ortiq bo'ladi. Masalan: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi va terimchilar soni to'rt kishiga ortdi.* (P.Qodirov).

Keltirilgan misolda 3 ta komponent murakkab qo'shma gap tarkibida qatnashib, birinchisi ikkinchisiga teng bog'lovchi vazifasidagi **-yu** yuklamasi bilan, ikkinchisi uchinchisiga **va** bog'lovchisi bilan bog'langan. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi murakkab qo'shma gapni quyidagi chizgi bilan ko'rsatish mumkin:

Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gapda ergash gap bir necha bo'lib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qo'shma gapning bu turi bir necha ergash gapli qo'shma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qo'shma gapda ergash gaplarning bosh gapga bog'lanishi ikki xil bo'ladi:

1. Birgalik ergashishda qo'shma gap tarkibidagi bir necha ergash gaplar biri ikkinchisi bilan grammatik aloqaga kirishmay, to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Masalan: *Ot to'xtaganida, u kuch yig'ib olsin deb, Tanaboy kutib turar ... edi.* (Ch.Aytmatov).

Bu qo'shma gapning sxemasi (chizgisi) quyidagicha:

Birgalik ergashish ikki xil bo'ladi:

1) bir tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar bir xil turga mansub bo'ladi va ularning har biri bosh gapning ma'lum bo'lagini yoki bosh gapni butunicha bir xilda izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ular bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deb yuritiladi. Murakkab qo'shma gap tarkibida ergash gapning har bir turi uyushib kelishi mumkin. Ularning ayrimlariga misollar:

a) ega ergash gaplarning uyushib kelishi: *Yo'lchiga shunisi qiziq tuyuldi, bu yerda ... hamma daraxtlar bir chiziq ustida tekis saf tortib turadi, daraxtlar o'rtasidagi masofa ham baravar.* (Oybek);

b) aniqlovchi ergash gaplarning uyushishi: *Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan.* (A.Muxtor);

d) sabab ergash gaplarning uyushib kelishi: *Kun bo'yi piyoda yurib charchadimmi, karnaydan hadeb yangrayotgan muzika elitdimi, uxlab qolibman.* (O'.Hoshimov)

e) ravish ergash gaplarning uyushib kelishi: *Adirlarni qoplab yotgan qor tezda erib, kunlar isib, o't-o'lanlar ko'kara boshladi.* (Ch.Aytmatov).

Bir tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2) turli tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar har xil bo'ladi va ularning har biri bosh gapdagi biror bo'lakni yoki bosh gapni butunicha turli tomondan izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ularning so'roqlari ham har xil bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushmagan ergash gaplar deb yuritiladi: *Qor tingach, tashqarida juda sovuq bo'lsa ham, ular tekshirishni davom ettirdilar.* (CH.Aytmatov).

Bu qo'shma gapda payt ergash gap va to'siqsiz ergash gap bosh gapni turli tomondan izohlab kelgan.

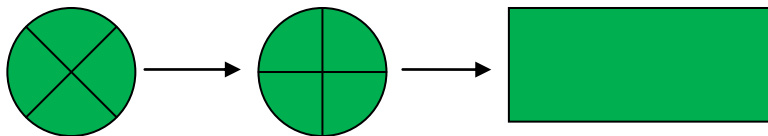
Turli tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2. Ketma-ket ergashishda ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga bo'ysunib, so'ng bosh gapga bog'lanadi. Bu xil qo'shma gaplarda ergash gaplar mazmunan zich bog'langan bo'ladi va ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun

anglashilmay qoladi. Masalan: *Yuk oz bo'lsa ham, olis va o'nqir-cho'nqir yo'llarda motor tez qizib, radiator erib ketishi hech gap emas.* (Ch.Aytmatov).

Ketma-ket ergashishni chizgida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Murakkab qo'shma gapning bu turida uch va undan ortiq gaplar bog'lovchi vositalarsiz, ohang (intonatsiya) orqali bog'lanadi, bu jihatdan u oddiy bog'lovchisiz qo'shma gapdan farqlanmaydi, lekin bunda gaplar orasidagi semantik munosabatlar murakkabroq bo'ladi:

1) gaplar o'zaro teng munosabatda bo'ladi:

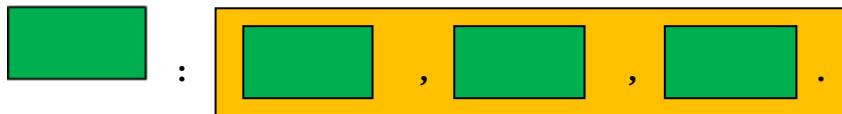
Suv tiniq, yaproqlar qirmizi rang tortgan, havo musaffo edi. (F.Musajonov).

Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

2) **teng munosabatdagi ikki va undan ortiq gaplar ular uchun umumiy gapdan anglashilgan fikrni izohlab keladi:** *Tushdan keyin hamma jonlanib qoldi: birov hazil qilgan, birov shang'illab qandaydir voqeani so'zlagan, eng dangasa ishyoqmaslar ham allanechuk serg'ayrat, chaqqon bo'lib qolgan.* (F.Musajonov).

Keltirilgan gaplarning chizgisi quyidagicha:

5. Aralash tipda tuzilgan murakkab qo'shma gap

Aralash murakkab qo'shma gap bir necha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

1) **bog'lanish va ergashish** yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap. Bunday gaplarning qismlari ham tenglanish, ham tobelanish aloqalari orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan: *Qutidor do'koniga jo'nagandan keyin, Oftob oyim To'ybekani mehmonxonaga buyurdi va o'zi xamir qilishga o'tirdi.* (A.Qodiriy).

Keltirilgan misolda birinchi gap (payt ergash gap) ikkinchi gapga (bosh gapga) ergashish yo'li bilan birikkan, bularning ikkalasi uchinchi gap bilan **va** biriktiruv bog'lovchisi orqali teng bog'lanish yo'li bilan munosabatga kirishgan.

Yana bir misol: *Qilichdan yetgan jarohat tildan yetgan jarohatga qaraganda yengilroqdir, chunki qilich badanni jarohatlaydi, til esa qalbni jarohatlaydi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Bunda ikkinchi va uchinchi gaplar o'zaro **esa** yordamchisi vositasida bog'lanish yo'li bilan **teng** munosabatga kirishgan va yaxlit holda birinchi gapga **chunki** bog'lovchisi yordamida sabab munosabati orqali **ergashish yo'li** bilan birikkan.

2) **bog'lanish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz** tuzilgan murakkab qo'shma gap.

Bunday aralash murakkab qo'shma gap qismlari o'zaro ham teng bog'lovchilar (yoki teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar) orqali, ham bog'lovchisiz munosabatga kirishadi: *Kiyimlari bezaksiz, odmi ipakdan, kichkina sallasiga ham gavhar yoki boshqa toshlar qadalmagan, ammo burgutnikiga o'xshah ko'z qarashlari va mag'rur o'ltirishi Bayramxonda hayiqishga o'xshash bir tuyg'u uyg'otdi* (P.Q.). Bunda birinchi gap ikkinchi gap bilan o'zaro ohang yordamida, ikkinchi bilan uchinchi gap esa **ammo** zidlov bog'lovchisi orqali aloqaga kirishgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

3) ergashish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan aralash murakkab qo‘shma gap.

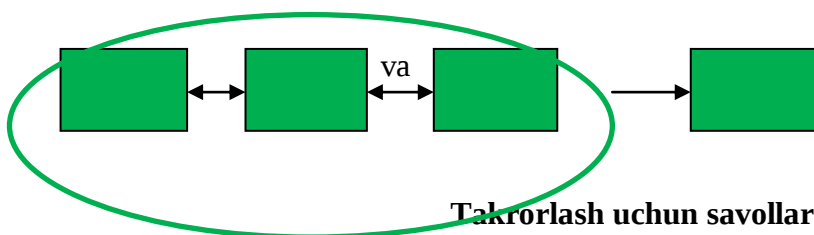
Bunday aralash murakkab qo‘shma gap qismlari o‘zaro ham ergashtiruvchi bog‘lovchilar yoki ergashtiruvchi bog‘lovchi vositalar, ham bog‘lovchisiz munosabatga kirishadi: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga o‘xshaydi, zang temirni yegani kabi, adovat qalbni azob va iztirob bilan yemiradi.* («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

Bunda ikkinchi gap uchinchi gapga o‘xshatish munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikib, birinchi gap esa yaxlit qilib olingan keyingi gaplarga bog‘lovchi vositalarsiz munosabatga kirishgan.

4) har uch munosabat: bog‘lanish yo‘li bilan, ergashish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo‘shma gap. Bunday qo‘shma gap qismlarining o‘zaro munosabati turlicha bo‘ladi:

Tolib aka eski xodim, umri shu redaksiyada o‘tgan va uni bu yerdan haydab bo‘lmaydi, shuning uchun Ahmadning o‘zi ketishi kerak. (F.Musajonov).

Bu aralash murakkab qo‘shma gap to‘rtta gapdan tuzilib, birinchisi ikkinchisiga bog‘lovchi vositalarsiz, ikkinchisi uchinchisi bilan **va** biriktiruv bog‘lovchisi yordamida bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan, birinchi uchala gap yaxlit holda to‘rtinchi gapga sabab munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikib kelgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

Takrorlash uchun savollar

1. Qo‘shma gapning ta’rifini ayting.
2. Sodda va qo‘shma gap o‘rtasida qanday farq bor?
3. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro qanday vositalar bila bo‘lanadi?
4. Qo‘shma gapning qanday turlari bor?
5. Ergash gapli qo‘shma gapning ta’rifini ayting.
6. Bosh gap deb qanday gapga aytiladi?
7. Ergash gap deb qanday gapga aytiladi?
8. Ergash gapning bosh gapni izohlashi qanday ko‘rinishlarda bo‘ladi?
9. Ergash gapning joylashish o‘rinlari haqida gapiring.
10. Ergash gaplar bosh gaplarga qanday vositalar yordamida bo‘lanadi?
11. Bo‘langan qo‘shma gap ta’rifini ayting.
12. Bo‘langan qo‘shma gap turlarini sanang.
13. Biriktiruv munosabatli bo‘langan qo‘shma gaplar haqida gapiring.
14. Zidlov munosabatli bo‘langan qo‘shma gaplar haqida gapiring.
15. Ayiruv munosabatli bo‘langan qo‘shma gaplar haqida gapiring.
16. Inkor munosabatli bo‘langan qo‘shma gaplar haqida gapiring.
17. Bo‘lovchisiz qo‘shma g. ta’rifini ayting.
18. Bo‘lovchisiz qo‘shm. gap ohangdan tashqari qanday vositalar bilan bo‘lanadi?
19. Bo‘langan qo‘shma gaplarga sinonim bo‘ladigan bo‘lovchisiz qo‘shma gaplarga misollar keltiring.
20. Ergashgan qo‘shma gaplarga sinonim bo‘ladigan bo‘lovchisiz qo‘shma gaplarga misollar keltiring.

O'ZGA GAP VA UNING TURLARI

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar **ko'chirma gap, o'zlashtirma gap** shaklida beriladi.

1-§. Ko'chirma gap

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: **ko'chirilgan gap** va **muallif gapi**. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi. Muallif gapining kesimi *dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi* kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: *"Mehnat ishtaha ochar", - deydi bobom. Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman". Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi.*(J.Abd.)

2-§. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: *"YUring, men o'sha tomonga boraman", - dedi Komila* (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shipga qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling!* ("El desa Navoiyni")

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: *"Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab, - tandirni qurolmadim".* ("El desa Navoiyni")

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: *"Noyib to'raning gaplaridan bilinadi o'zi, dedi Miryoqub. - Siz bo'lgan gaplarni aytib bering".* (CH.)

3) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: *"Xadichaxon ko'zlarini ayyorlik bilan o'ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? - dedi. - Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!"*.(CH.)

4. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: *Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.*

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, ularning belgilari qo'shtirnoq ichida bo'ladi: *O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" - deb so'radilar.*

5. Ko'chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo'lmaydi: *- Shaharda qarindoshingiz bormi? - Yo'q.*

3-§. O'zlashtirma gap

O'zgalarning shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gapdir: *Qurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zl. gap) – Qurbon ota dedi: “Men ertaga kelaman” (ko'ch. gap).*

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- <i>Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektemir aka! (As.M.)</i>	<i>Bektemir akaga ehtiyot bo'lish kerakligini, qochish zarurligini aytdi.</i>

Undalma, kirish so'z qatnashgan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so'zlar tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
<i>Mahalla-ko'y, guzardagi kim ko'rgan meni masxara qilib: —Ha, farzand katta bo'lib yotibdimi? — deb so'rab qo'yishadi. - Men ketdim, - dedi ukasi.</i>	<i>Mahalla-ko'y, guzardagi kim ko'rgan meni masxara qilib, farzandning katta bo'layotganligi haqida so'rab qo'yishadi. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.</i>

O'zlashtirma gapning kesimi aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq fe'lidan tashqari) so'zlari bilan ifodalanadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Muallifning nutqida ifodalangan boshqalarning fikrlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
2. Ko'chirma gapning ta'rifini ayting.
3. Ko'chirilgan gap va muallif gaplari haqida ma'lumot bering.
4. Ko'chirilgan gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring.
5. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
6. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
7. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
8. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish bo'lgilari qanday qo'llanadi?
9. Muallif nutqida ishlatilgan qanday birliklar qo'shtirnoqqa olinadi?
10. Ko'chirma gaplar dialogik nutqda luqma tarzida kelgan bo'lsa, qanday tinish belgilari ishlatiladi?
11. O'zlashtirma gapning ta'rifini ayting.
12. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gaplarga aylantirilganda, ular tarkibidagi gap bo'laklari hisoblanmaydigan birliklar qanday o'zgarishlarga uchraydi?
13. Ko'chirma va uning turlari haqida gapiring.
14. Ko'chirmada tinish belgilari qanday ishlatiladi?
15. Ko'chirma gapda ishlatiladigan tinish belgilarining barchasini sanab ko'rsating.

USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI

1-§. Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi.

Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: **so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub** (Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi): *durust, metro, ko'k, tuzuk* (so'zlashuv uslubi); *moviy, metropoliten* (kitobiy).

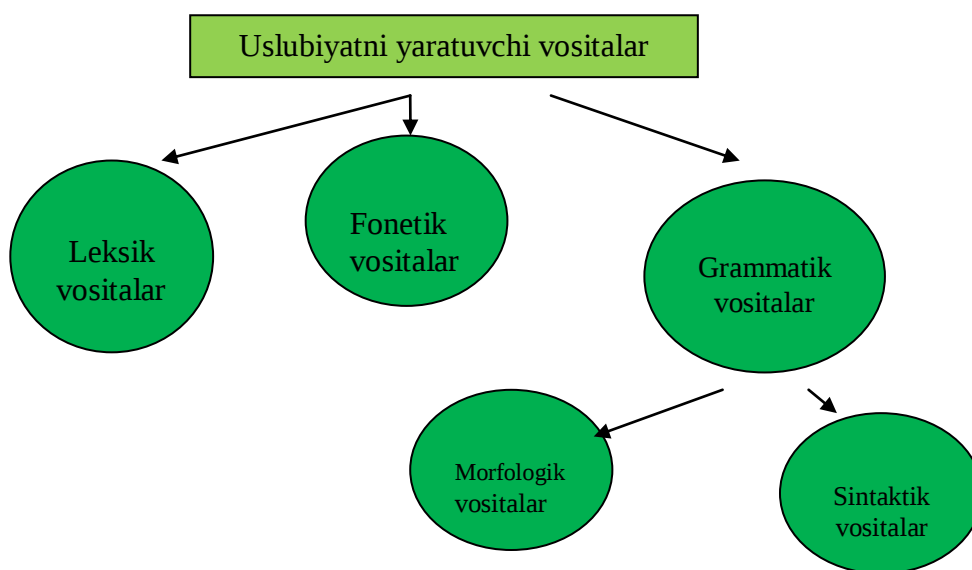
Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Leksik vositalar: Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlari, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: a) **morfologik vositalar:** har bir so'z turkumi; b) **sintaktik vositalar:** gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Uslubni yaratuvchi vositalar

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar **uslubiy xoslangan so'zlar** deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim, sinonim* so'zlari ilmiy uslubga, *balli, ketvorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi, siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan so'zlar **uslubiy betaraf** so'zlar hisoblanadi: *suv, tog', bola, xat*. Bu so'zlar ko'chma ma'noda qo'llansa, ma'lum bir uslubga tegishli bo'lishi mumkin.

2-§. Nutq uslublari

1. So'zlashuv uslubi

Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llanadigan uslub **so'zlashuv** uslubi deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi **adabiy so'zlashuv uslubi** deb yuritilsa, bunday me'yorlarga rioya qilinmaydigan ko'rinishi **oddiy so'zlashuv uslubi** deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq **dialogik nutq** deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: ***Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Kelaqo-o-ol!***

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiy uslubda** yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *YOmg'ir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: **jumlalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi**. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi, *qaror qilindi, inobatga olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin* kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: *O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.*

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi **og'zaki ommabop uslub** deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi **yozma ommabop uslub** hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: *1. Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti. 2. Partiya faollari o'zlarining navbatdagi majlisiga yig'ilishdi.*

5. Badiiy uslub

Voqelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda*. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi.

3-§. Nutq madaniyati haqida

Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga rioya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri, aniq va yoqimli so'zlash tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Uslubiyat nima va bu bo'limda nimalar o'rganiladi?	11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring.
2. Adabiy til uslubining ta'rifini ayting.	12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladi?
3. So'zlashuv uslubi haqida gapiring.	13. Nima uchun ma'nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladi?
4. So'zlashuv uslubida ko'proq qanday gaplardan foydalaniladi?	14. To'liq sinonimlar haqida gapiring.
5. Ilmiy uslub haqida gapiring.	15. Ma'noviy sinonimlar haqida so'zlang.
6. Ilmiy uslubda ko'proq qanday til vositalaridan foydalaniladi?	16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring.
7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladi?	17. Frazologik sinonimlar haqida gapiring.
8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladi?	18. Grammatik sinonimlar haqida so'zlang.
9. Ommabop uslub haqida gapiring.	19. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos?
10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladi?	20. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos emas?
	21. Nutq madaniyati haqida so'zlang.

USLUBIYAT TURLARI

1-§. Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida

Lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xarakterli, imlo va tinish belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat yozma shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat og'zaki nutq shakli uchun xosdir.

2-§. Leksik uslubiyat

1. **Omonimlarning uslubiy xususiyatlari.** Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi: *Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, YAxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, YOlga'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot*. Bu o'rinda ot omonim so'zlari turlicha ma'nolarni ifodalayapti. Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinlarini yaratish **tajnis (jinos)** san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt qator she'r esa **tuyuq** deb ataladi.

2. **Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari.** Sinonimlarni qo'llashda hissiy-ta'siriy bo'yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: *yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor* sinonimik qatoridagi yuz so'zi ma'nosi betaraf so'z bo'lsa, *bet, aft* so'zlari salbiy bo'yoqqa ega, *bashara* so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, *turq* so'zida *bashara* so'ziga nisbatan ham kuchliroqdir;

chehra ijobiy bo‘yoqqa ega, *jamol* so‘zida bu bo‘yoq yanada kuchli. SHuningdek, sinonimlarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo‘lishi mumkin: *keksa*, *qari*, *oqsoqol*, *nuroni*, *mo‘ysafid* sinonimik qatoridagi *qari* so‘zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o‘rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: *Buldozer ko‘chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo‘l ochar edi* gapida *yiqilay* so‘zi noo‘rin qo‘llangan, chunki bu so‘z odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan *qulamoq* so‘zi ishlatilishi kerak edi.

3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan to‘g‘ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: *CHoyxona mudiri YUsufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o‘xshaydi*. Bu gapdagi *issiq-chuchugini* juftligi o‘rnida *achchiq-chuchugini* juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san‘at **tazod (antiteza)** deb ataladi.

4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni to‘g‘ri qo‘llamaslik natijasida ham xatoliklar kelib chiqadi: *CHanoqlardagi lo‘ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi*. Bu gapdagi *toblanadi* so‘zi o‘rnida *tovlanadi* so‘zi ishlatilishi kerak edi.

5. Turli sabablarga ko‘ra qo‘llanishi chegaralangan so‘zlarning uslubiy xususiyatlari. Bunday so‘zlarga eskirgan va yangi so‘zlar, sheva, kasb-hunarga oid so‘zlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi so‘zlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy so‘zlardan o‘tmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. SHEva so‘zlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa ma‘lum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh so‘zlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda g‘alizlik paydo bo‘ladi:

1. *Terilgan paxtani tashib turish uchun ko‘tarimchi ajratildi.*

2. *Buning ustiga tokarlik stanogining rezsoderjateli o‘rniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez o‘rnatildi.* Birinchi gapda *ko‘tarimchi* degan o‘rinsiz yasalgan yangi so‘z ishlatilgan bo‘lsa, ikkinchi gapda atamalar me‘yordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham ma‘lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalardagi balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: *Bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi badiiy nutqqa mansub bo‘lsa, *bir jon, bir tan bo‘lmoq* iborasi umumnutqqa xosdir. YOzuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: *O‘likning yog‘ini, tirikning tirnog‘ini eydi bu. (Abdulla Qahhor) O‘qsiz soldat – qilichsiz qin. (Oybek)*

6. Mubolag‘a (yoki giperbola) uslubiy vosita bo‘lib, ifodalangan tushunchaning ko‘pirtirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolag‘a xalq dostonlarida, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlatiladi: *To‘qson molning terisidan kavushi...* (“Alpomish” dostonidan)

7. Sifatlash (yoki epitet) narsa, shaxs, hodisalarning belgisini ifodalash vositasidir. Bu vazifada tilimizdagi belgi bildiruvchi so‘z turkumlari (asosan, sifatlar) qo‘llanadi: **Zolim** jallod, *bilmaganim bildirgin...* (“Kuntug‘mish” dostonidan)

3-§. Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) *asir*, *devon* kabi so‘zlardagi tovushlarning noto‘g‘ri (*asr*, *divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *–da*, *–va*, *–qa* (yoki *–q*) kabi bo‘g‘inlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan so‘zlarni keltirish nutqiy g‘alizlikni keltirib chiqaradi: *So‘zlarning gapda qo‘llanishi va vazifalari...*

2. Urgʻuning uslubiy xususiyatlari

Soʻz urgʻusining koʻchishi shu soʻz maʼnosini oʻzgartirishi mumkin: *yangʻu* kiyim(sifat) - *ʻangi* damlandi (ravish). Gapda ohangning oʻzgarishi ham yangi uslubiy mazmun paydo boʻlishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* jumlasida **ahmoq** soʻzidan keyin toʻxtam (pauza) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning ham ahmoq, ham odam emasligi ifodalanishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz*.

GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT

1-§. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qoʻshimchalarining uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qoʻshimchalari oʻzaro almashib qoʻllanishi mumkin:

- 1) *-ni* va *-dan* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.*
- 2) *-ni* va *-ga* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.*
- 3) *-ni* va *-da* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Dalani (da) aylandim.*
- 4) *-ning* va *-dan* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *kelganlarning biri - kelganlardan biri.*
- 5) kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilar almashib qoʻllanadi:
 - a) *-ga* qoʻshimchasi oʻrnida **uchun** koʻmakchisi qoʻllanadi: *Ukamga oldim - Ukam uchun oldim.*
 - b) *-da* qoʻshimchasi oʻrnida **bilan** koʻmakchisi qoʻllanadi: *Xatni qalamda yozdi - Xatni qalam bilan yozdi.*
 - v) *-dan* qoʻshimchasi oʻrnida **orqali** koʻmakchisi qoʻllanadi: *Xabarni radiodan eshitdik - Xabarni radio orqali eshitdik.*
 - g) *-ni* qoʻshimchasi oʻrnida **haqida** koʻmakchisi qoʻllanadi: *Akasi kelganini gapirdi - Akasi kelgani haqida gapirdi.*

2. Egalik qoʻshimchalarining uslubiy xususiyatlari.

- 1) otlarda qoʻllangan egalik qoʻshimchasi qaratqich kelishigi qoʻshimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qoʻshimchasi esa egalik qoʻshimchasining mavjudligini koʻrsatib turadi: *maktab hovlisi, bizning maktab.*
- 2) egalik (qarashlilik maʼnosi) *-niki* qoʻshimchasi yordamida ham ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qoʻshimcha shaxs-son koʻrsatmaydi: *Bizning maktab - maktab bizniki.*
- 3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qoʻllanishi ham mumkin: *Mening uyim shu erda - Kaminaning uyi shu erda.*

3. Ot yasovchi qoʻshimchalarning uslubiy xususiyatlari. Bu qoʻshimchalar orasida oʻzaro sinonim boʻlgan qoʻshimchalar ham uchraydi: *adabiyotshunos - adabiyotchi, mehnatkash - mehnatchi.*

2-§. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi *-roq* qoʻshimchasi oʻrnida *-mtir, -imtil, -ish* qoʻshimchalari qoʻllanishi mumkin: *koʻkroq - koʻkish, qoraroq - qoramtir.*
2. Sifat yasovchi qoʻshimchalar orasida sinonimlik hodisasi koʻplab uchraydi: *aybdor - aybli, sergʻayrat - gʻayratli, chopqir - chopagʻon, begʻubor - gʻuborsiz, bamaʻni - maʻnili.*
3. Bu qoʻshimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: *suvli - suvsiz.*

3-§. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. *U, bu, shu* olmoshlari oʻrnida *bir* soʻzi (yoki *bir xil* soʻzlari) qoʻllanadi: *Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.*
2. *Men* olmoshi oʻrnida *kamina* soʻzi, *siz* oʻrnida *oʻzlari* soʻzi qoʻllanadi: *Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yoʻq. Siz vaʼda bergan edingiz - Oʻzlari vaʼda bergan edilar.*

3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig'ilishlarda men olmoshining o'rnida biz olmoshi ishlatiladi: Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.
4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o'rnida siz olmoshi ishlatiladi. Siz bugun kelasizmi? Aksincha hurmatsizlikni ifodalash uchun esa sen olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar.
5. Ko'rsatish olmoshlari ta'kidlash, ajratish ma'nolarini ifodalaydi: *Kitob – bu dono maslahatchi.*

4-§. Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. SHaxs-son qo'shimchalarining sinonimiyasi:

- 1) fe'lining 2-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Amaki, ertaga kelasizmi?*
- 2) fe'lining 1-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: *Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.*
- 3) 2-shaxs ko'plik o'rnida 1-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Bolalar, bugun diktant yozamiz.*
- 4) 2-shaxs ko'plik o'rnida 3-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: *U norozi ohangda dedi: - SHunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?*

2. Zamon qo'shimchalarining sinonimiyasi:

- 1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi: *Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).*
- 2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli qo'llanadi: *Ertaga terimga tushyapmiz.*
- 3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: *Qarasam, yugurib kelayotibdi.*

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

- 1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: *Qani, ketdik, bolalar.*
- 2) ijro mayli shart mayli o'rnida keladi: *Kelaman dedingmi, kelish kerak.*

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

- 1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: *Ular kelishdi – Ular keldilar.*
- 2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: *-l, il,-n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.*

5. Fe'l yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:

- 1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: *gulladi – gulga kirdi.*
- 2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: *himoyaladi – himoya qildi.*
- 3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: *sizlamoq – sizsiramoq, suvsamoq- suvsiramoq.*

SINTAKTIK USLUBIYAT

1-§. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari

- 1) **sifatlovchi aniqllovchilar** ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi: *Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un)*
- 2) **sifatlovchi aniqllovchilar** turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.*
- 3) **sifatlovchi-aniqllovchi** takroriy so'zlar bilan ifodalanganda ma'no kuchayishi yuz beradi: *Baland-baland binolar tez uchray boshladi.*
- 4) **izohlovchi** ham uslubiy vazifa bajaradi. Ma'lumki, izohlovchi laqab, qarindoshlik, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ma'lum shaxsga nisbatan munosabat seziladi, ya'ni uslubiy ma'no yuzaga keladi: *Mamajon quruq, Ali tajang, Soli sovuq va h.*

O'xshashlik ma'nosidagi izohlovchi jumlagi ko'tarinkilik(pafos) xususiyatini kiritadi: *ona-Vatan, gulchalar-qizchalar*.

5) **ajratilgan bo'laklar** jumla tarkibidagi ayrim bo'laklarga urg'u berish, ularni alohida ajratib ko'rsatish, shaxs va narsa haqida qo'shimcha ma'lumot berish, belgi-xususitlarni ta'kidlash kabi vazifalarni bajaradi: *Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz merosini ko'z qorachig'iday asrashimiz lozim*.

6) **undalmalar** ham turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ular gap boshida va o'rtasida kelsa, chaqiriq va murojaatni ifodalaydi: *Uka, mening yo'qligimni bilintirma*. Gap oxirida kelgan undalma tinglovchiga nisbatan hurmat, muhabbatni ifodalaydi: *Tuproq'ingni zar bilarman, ona-Vatanim!* Bulardan tashqari undalmalar iltimosni, so'zlovchining his-tuyg'usini, kuchli ehtirosini, ko'tarinki holatni, piching va kinoyani ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

7) **kirish so'z** va **kirish birikmalar** so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat sifat, son, olmosh, fe'l va modal so'zlar yordamida ifodalanib, gumon, tasdiq, inkor, fikr tartibi, fikr izohi, e'tiborni tortish, xulosa, ikki fikrni o'zaro bog'lash kabi ma'nolarni aks ettiradi: *U bugun kelmaydi, shekilli*.

2-§. Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya

1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) sodda gap bilan: *Har kim ekanini o'radi*. b) qo'shma gap bilan: *Kim nimani eksa, shuni o'radi*.

2) bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar o'zaro sinonim bo'ladi: *Bugun ketamiz – Biz bugun ketamiz*.

3) darak va so'roq gap sinonim bo'ladi: *Vatanni kim sevmaydi – Vatanni hamma sevadi*.

3-§. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari

1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida –u, -yu, -da yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: *Havo bulutlashdi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi*.

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq*.

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifat-dosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – CHiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi*.

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin:

U kelsa (kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.

5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi: *Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di)*.

4-§. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari

Birovlarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi (ko'chirma gap) o'zgalarning mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan holda berilgan gapi (o'zga gap) bilan sinonimik holatda bo'ladi: *O'qituvchimiz dedi: "Topshiriqlarni o'z vaqtida bajarang" – O'qituvchimiz topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish lozimligi haqida gapirdi*.

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o'zgarishlar yuz beradi:

1. Ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Hamma yig'ildi", - dedi navbatchi. Navbatchi hammaning yig'ilganini aytdi*.

2. Ko'chirma gap tarkibidagi undalma vositali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Rasulbek, biz bilan yuring", - deb taklif qildi do'sti. Rasulbekka do'sti o'zlari bilan yurishni taklif qildi*.

3. Ko‘chirma gap tarkibida kirish so‘z vazifasida kelgan undovlar, taqlid so‘zlar tushiriladi: “*Voy, qo‘rqib ketyapman*”, - dedi xotini. Xotini qo‘rqib ketayotganini aytdi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Turli sabablarga ko‘ra qo‘llanishi chegaralangan so‘zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
7. Urjuning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
8. Kelishik qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
9. Egalik qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
10. Ot yasovchi qo‘shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
12. Olmoshning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
13. SHaxs-son qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
14. Mayl qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
15. Nisbat qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
16. Fe‘l yasovchi qo‘shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
17. Gap bo‘laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
18. Ayrim gap bo‘laklari o‘rtasidagi sinonimiya haqida gapiring.
19. Qo‘shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)

Tinish belgilari va ularning yozma nutqda qo‘llanishini o‘rganadigan bo‘lim **punktuatsiya** deb yuritiladi.

1-§. Nuqta

Nuqta quyidagi o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o‘z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki uning kuchi etsa.*
2. Birinchi qismida nuqta, ko‘p nuqta, undov yoki so‘roq belgisi bo‘lgan ko‘chirma gap o‘rtasida kelgan muallif gapidan so‘ng: *"Men hozir jo‘nayman, - dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo‘lga chiqing".*
3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *M.Ism. (Mirzakalon Ismoilij)*
4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo‘llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2002 kabi.*

D i q q a t ! Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o‘z o‘rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo‘yilmaydi: *Ketdi. (A.Q.)* Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo‘lsa) nuqta qo‘yilmaydi.

2-§. So‘roq belgisi

1. So‘roq belgisi so‘roq gaplardan keyin qo‘yiladi: *Ishga tayyormisiz?*
2. So‘roq gaplar bittadan ortiq bo‘lib kelishi mumkin: Bunday paytlarda so‘roq belgisi quyidagicha qo‘yiladi:
 - 1) so‘roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so‘roq gap mazmuniga ko‘ra mustaqil bo‘lsa, har biridan so‘ng so‘roq belgisi qo‘yiladi: *Qishloqlar qanday? Og‘aynilar yaxshi yurishibdimi?*

2) agar so‘roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so‘roq belgisi eng so‘nggi so‘roq gapdan keyin qo‘yiladi: - *Tag‘in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini etaklab kelyapsanmi? (G‘.G‘.)*

3. So‘z yoki ibora noaniq bo‘lsa, unda gumon ifodalansa, so‘roq belgisi qo‘yiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir o‘zi bajardimikin?*

D i q q a t ! Ba‘zan qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so‘roq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qo‘yilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong‘i.*

3-§. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so‘ng: *YOshligimizda naqadar baxtiyor edik!*
2. Buyurish, tilak, orzu ma’nolarini ifodalagan gaplardan so‘ng: *Hoziroq bularni ko‘zimdan yo‘qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*
3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda **ha** va **yo‘q** so‘zlaridan so‘ng: *Yo‘q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

4-§. Ko‘p nuqta

Ko‘p nuqta quyidagi o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so‘zlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko‘rsatish uchun: *Agar hozir gapingizni to‘xtatmasangiz...*
2. Ba‘zan ko‘p nuqta so‘zlovchining o‘ylashi, mulohaza qilishini ko‘rsatadi: *Bugun... bugun oldingizga o‘tsam bo‘ladimi?*
3. Ba‘zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko‘rsatish uchun ham ko‘p nuqta qo‘yiladi:
- *Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*
- ...
4. Biror so‘z yoki gapning tushirilganini ko‘rsatish uchun: *Bugun ettinchi bo‘limga kelib, ... fig‘oni oshdi.(T.Malik)*

5-§. Ko‘p nuqta, undov va so‘roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So‘roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo‘lgan so‘roq gaplardan keyin undov va so‘roq belgisi birikkan holda (!?) qo‘yiladi: *Go‘zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?*
2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so‘roq gaplardan so‘ng so‘roq va undov belgisi birikkan holda qo‘yiladi: - *A?! – Xonkeldieva turgan erida surat bo‘lib qoldi. - Direktorimiz-a?! (H.G‘.)*
3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va ko‘p nuqta birikkan holda (!..) qo‘llanadi: *-Nafisa!.. Nafisaoy!.. – dedi Aziz o‘pkasi yumshab, ko‘zlariga qaynoq yosh keldi.(H.G‘.)*
4. Mazmunan tugallanmagan so‘roq gaplardan so‘ng so‘roq belgisi va ko‘p nuqta birikkan holda (?!..) ishlatiladi: - *Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?...*

6-§. Vergul

Vergul quyidagi o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Uyushiq bo‘laklar orasida:

1) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida *Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon – O'zbekning chamani, bog'u bo'stoni. (G'.G'.)* 2) takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yg'a toladi.* 3) zidlovchi bog'lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi. (P.Q.)*

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, toqqa jo'naymiz.*

3. Kirish so'zlarni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: **Xullas**, *ertaga shu erda yig'iladigan bo'ldilar. Men sizga aytsam*, *odamning yomoni bo'lmaydi.*

4. *Ha* va *yo'q* so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun: *Ha, bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo'laklarini ayirib ko'rsatish uchun: *"Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz qoldirgan bebaho merosni ko'z qorachig'iday asrashimiz kerak".*

6. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.*

7. *Va, ham, hamda, yoki* (yolg'iz kelgan) bog'lovchilaridan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.*

8. Ergash gapni bosh gaplardan ajratish uchun: *Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish mumkin:

- *Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz*, - *dedi ota*, - *kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.*

7-§. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.*

8-§. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: *Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.*

E s l a t m a : Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: 1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *U ikariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.*

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *SHamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: *Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: *U baland ovozda so'radi: - Kim bor?*

9-§. Tire

Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: *O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men* – *Valiev Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug'ilganman.*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi – men uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: - *Bugun kelasizmi? – so'radi qizi.*

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: - *Keldimi? - Keldi.*

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!*

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.*

10-§. Qavs

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsqa olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*

Eslatma: Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *CHavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, aytmalikni ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi? (O.YO.)*

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: *...Eshik qars etib yopildi. (O.YO.)*

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: *To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi. (O.YO.)*

11-§. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *"Ertaga kelaman", - dedi.*

2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: *"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)*

E s l a t m a : Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69» yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G'.)*

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek tilida jami nechta tinish belgisi bor? 2. Nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.
3. So'roq belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi?
4. Undov belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	14. Qaysi o'rinlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi?
5. Ko'p nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	15. Qaysi o'rinlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi?
6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatilishi haqida gapiring.	16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega?

7. Vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	17. Qaysi tinish belgilari qisqartirilgan so'zlar bilan qo'llanadi?
8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	18. Inson ruhiyati bilan bojliq o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
10. Tirening qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	20. Raqamlar bilan birga ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
11. Qavsning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	

GLOSSARIY

A

Abbreviatsiya usuli – q. Qisqartma usul.

“Abushqa” lug‘ati –XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan lug‘at. Nomi lug‘atdagi birinchi so‘zdan, ya'ni **abushqa** so‘zidan olingan.

Adabiy til –milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Agglutativ tillar – har bir grammatik ma'no alohida qo'shimcha bilan ifodalanigan tillardir: *maktabqa* – jo'nalish ma'nosini ifodalaydi, *maktablar* – ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Bunday tillarga turkiy tillar, mo'g'ul, yapon, ugor-fin tillari kiradi.

Affiks – q. Qo'shimcha.

Affiksatsiya usuli – so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida so'z yasash: *oqla*, *o'tkir*, *zargar*, *eskicha*.

Ajratilgan bo'lak – gap tarkibida boshqa bolaklardan mazmun va ohang jihatidan pauza bilan (yozuvda tinish belgilari bilan) ajratilgan bo'lakdir: *Qarshidagi daraxtga tirmashib, telefon simini qirquvchi qora choponli bir yigitni — do'sti O'rozni ko'rdi...(O.)*

Ajratilgan hol – o'zidan oldin kelgan holni izohlaydigan yoki kengaygan shaklda boshqa bo'laklardan pauza bilan ajratilgan holdir: *Pastda, soy...bo'vida tegirmon novlardan quyilgan suvning bir maromda shovillashi eshitildi.(O.Y.) Yo'lchi tishini...qayrab, boyvachchaning ko'kragiga zarb bilan bir musht tushirdi.(O.)*

Ajratilgan qaratqich aniqlovchi – o'zidan oldingi aniqlovchini izohlab keladigan aniqlovchidir: *Ukasining, ya'ni Komiljonning ishlari yurishib ketdi.*

Alfavit (alifbo) - harflarning ma'lum tartibda joylashgan majmui.

Allofon – fonemaning real borliqda talaffuz qilinadigan va quloq yordamida eshitiladigan ko'rinishidir.

Alohida guruh soʻzlar – lugʻaviy maʼno bildirmaydigan (yaʼni, soʻroqqa javob boʻlmaydigan), morfologik jihatdan oʻzgarmaydigan (yaʼni, qoʻshimcha olmaydigan), lekin baʼzan gap boʻlagi vazifasini bajara oladigan soʻzlardir: **modal soʻzlar, undov soʻzlar, taqlid soʻzlar**.

Amorf tillar – tarkibidagi soʻzlar oʻzaro hech qanday qoʻshimchalarsiz, ohang yordamida yoki yordamchi soʻzlar orqali bogʻlanadigan tillardir: *qadimgi xitoy tili*.

Aniq otlar – insonning 5 ta sezgi aʼzosi (koʻrish, eshitish, taʼm bilish, hid bilish va teri orqali sezish) yordamida sezish mumkin boʻlgan narsalarni bildiruvchi otlar: *qalam, tovush, hid, havo*.

Aniqlanmish – aniqlovchi aniqlab kelgan boʻlakdir: ...*Gulnorning nozik va nafis gomati dahlizda koʻrinib qoldi.*(O.)

Aniqlik nisbatidagi feʼllar – harakatning maʼlum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradigan feʼllardir. Bunday feʼllarda maxsus nisbat qoʻshimchalari boʻlmaydi: *oʻqidi, kelyapti, bormoqchi*.

Aniqlov bogʻlovchisi – gapning maʼlum bir boʻlagini yoki gapni toʻlaligicha izohlaydigan, aniqlashtiradigan quyidagi bogʻlovchilar: *yaʼni, -ki(-kim), toki: U koʻrdiki, kamchiliklar koʻp*. Baʼzan *-ki* ot turkumidagi soʻzlar bilan birga kelib, taʼkidlash, uqtirish maʼnolarini anglatadi, bunda u bogʻlovchi emas, yuklama sanaladi: *Har qovunlarki, quchogʻingga sigʻmaydi*.

Aniqlov yuklamalari – q. Oʻxshatish-qiyoslash yuklamalari.

Aniqlovchi – gapdagi biror boʻlakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan boʻlakdir. Aniqlovchi gap ichida har doim otga yoki otlashgan soʻzga bogʻlanadi: *Mayda qor yogʻyapti. Qovunning ogʻiri, tarvuzning yengili shirin boʻladi*. Aniqlovchi gap ichida egaga ham, kesimga ham, toʻldiruvchiga ham, holga ham tobe boʻla oladi (bunda mazkur boʻlaklar ot yoki otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan boʻladi): *Oppoq mashina keng koʻchada navbatdagi chorrahani kesib oʻtmoqda edi. Toshkent juda chiroyli shahar*.

Antonimlar – qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar: 1) toʻliq antonimlar barcha maʼno xususiyatlari bilan oʻzaro zid boʻlgan soʻzlardir: *ost-ust, yaxshi-yomon, keldi-ketdi, oz-koʻp*; 2) yarim antonimlar ayrim maʼno xususiyatlari bilangina oʻzaro zid boʻlgan soʻzlardir: *aka-uka* (yoshi jihatidan zid), *ota-ona* (jinsi jihatidan zid), *opa-singil* (yoshi jihatidan zid).

Arab yozuvi – Oʻzbekistonda taxminan 720-yildan to 1929-yilgacha amalda boʻlib kelgan yozuv.

Aralash son – butun son bilan kasr sonning birgalikda ishlatilishidan hosil boʻlgan son: *bir yarim, ikki butun oʻndan uch*.

Asliy sifatlar – narsalarning belgisini bevosita, toʻgʻridan-toʻgʻri ifodalay oladigan va belgini darajalab koʻrsata oladigan (yaʼni *–roq* qoʻshimchasini qabul qila oladigan) sifatlar: *kichik, yomon, aqlli, qora, oriq* va b.

Asos – soʻzning tub (atash) maʼnosini bildirib, mustaqil qoʻllana oladigan qismdir: *paxtazor, darvozabon, aqlli, oʻyla*. Asos soʻzdagi maʼnoli qismlarning yetakchisi boʻlib, u boshqa maʼnoli qismlarga boʻlinmaydi. Asos soʻz tarkibida doim qatnashadi. **Asosdosh soʻzlar** – bir asosdan yasalgan soʻzlar: *ishchi, ishla, ishchan; yoʻlak, yoʻldosh, yoʻliq; paxtakor, paxtazor, paxtali*.

Assimilyatsiya – qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga taʼsiri natijasida oʻzgarishga uchrashi: *ket+di – ketti, toʻk+gan=toʻkkan, chiq+gan =chiqqan, tuz+siz=tussiz*.

Atamalar – Ilm-fan, texnika, sanʼatga yoki biron kasb-hunarga xos soʻzlardir: *sinonim, nota, kosinus* va h.

Atoqli otlar – bir xildagi tushunchalardan birini ajratib koʻrsatish uchun ishlatiladigan, atab qoʻyilgan otlar: ism, familiya (*Akbar Yunusov*), taxallus (*Oybek, Fitrat*), laqab (*Sakson ota*), hayvon va parranda nomlari (*Olapar, Targʻil, Keshu*), davlat, korxona va tashkilot nomlari (*Oʻzbekiston Respublikasi*), jugʻrofiy nomlar (*Amudaryo, Pomir, Tinch okeani*), astronomik nomlar (*Mars, Merkuriy*), mashhur sanalar (*Mustaqillik kuni, Navroʻz bayrami*).

Atov gap – bosh kelishik shaklidagi ot yoki otli soʻz birikmasi bilan ifodalanib, narsa hamda voqea-hodisalarning mavjudlini bildiruvchi gaplardir: *Qahraton qish. Nima koʻp — ishsiz koʻp.* (O)

Ayiruv bog'lovchilari – soʻz va gaplar ifodalagan tushuncha yoki hodisalardan birini ajratib koʻrsatish yoki ketma-ketlikni ifodalash uchun qoʻllanadigan bog'lovchilardir: *yo, yoki, yoxud, goh, ba'zan, yoinki, yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, ba'zan...ba'zan, bir...bir, xoh...xoh, dam...dam: Akam yo ukam keladi. Alijon goh menga, goh yerga qarab jim turaverdi.*

Ayiruv yuklamalari - *faqat, ham, -gina* (-kina, -qina), xolos soʻzlaridir. *Ham yuklamasi ba'zan bog'lovchi oʻrnida ham qoʻllanadi: Uni oʻqishga qabul qilishdi ham stipendiya tayinlashdi.* Bu soʻz takrorlanib kelganda, fonetik oʻzgarishga uchrashi mumkin: *Meniyam, seniyam mukofotlashlari mumkin. Faqat, -gina yuklamalari oʻrnida yolgʻiz soʻzi qoʻllana oladi: Bu yolgʻiz nomgina, xolos.*

B

Belgilash olmoshlari - predmet va shaxslarning yigindisini bildiradigan yoki ularni ayirib koʻrsatadigan olmoshlardir. Ularni ikkiga boʻlish mumkin: 1) jamlash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, butun, yalpi* soʻzlari kiradi. 2) belgilash olmoshlariga *har* soʻzining oʻzi va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi soʻzlar kiradi. *Har* soʻzi ayrim yoziladi. *Hamma, barcha, bari* olmoshlari koʻplikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma.*

Belgili kelishik – qoʻshimchasi tushirilmagan kelishik: belgili qaratqich kelishigi – *kitobning varagʻi*; belgili tushum kelishigi – *kitobni oʻqimoq*; belgili joʻnalish kelishigi – *Dadam Toshkentga ketdi*; belgili oʻrin-payt kelishigi – *Tongda esgan shabada.*

Belgisiz kelishik - qoʻshimchasi tushirilgan kelishik: belgisiz qaratqich kelishigi – *kitob varagʻi*; belgisiz tushum kelishigi – *kitob oʻqimoq*; belgisiz joʻnalish kelishigi – *Dadam Toshkent ketdi*; belgisiz oʻrin-payt kelishigi – *Tong esgan shabada.*

Berber guruhi - kobil, shilx, rif, tamazist tillarini oʻz ichiga olgan til guruhi.

Bir ma'noli soʻzlar – gapdan tashqarida ham, gap ichida ham bir ma'noni ifodalaydigan, ya'ni gap ichidagi ma'nosi bilan gapdan tashqarida, alohida olinganda ifodalaydigan ma'nolari mos keladigan soʻzlardir: *qush, chumchuq, men, omonim, sinonim* va b.

Birgalik nisbatidagi fe'llar - ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa-buyum tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradigan fe'llardir. Ular unli bilan tugagan negizga **-sh**, undosh bilan tugagan negizga **-ish** qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasaladi: *Karim va Ahmad insho yozishdi. Bolalar paxta terishdi. Toʻqnashdi, boqishdi, qarashdi* (yordamlashdi), *aytishdi* (janjallashdi), *tortishdi* (bahslashdi) fe'llari aniqlik nisbatidadir, chunki bu fe'llar ish-harakatning bir shaxs tomonidan bajarilganini ifodalaydi. Agar bu fe'llardan birgalik nisbatini yasamoqchi boʻlsak, ularga yana bir marta nisbat qoʻshimchasini qoʻshish kerak boʻladi: *toʻqnashishdi, boqishishdi, qarashishdi, aytishishdi, tortishishdi.*

Birikmali sifatlar - tarkibi ikki va undan ortiq soʻzdan iborat boʻlgan va bu soʻzlar orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan sifatlardir. Bunday sifatlar *aralash, yoʻq, koʻp, oliy, och, toʻq, toʻla, chala, yarim, bir, ikki* kabi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yoʻq* (inson), *koʻp tarmoqli* (soha), *oliy ma'lumotli* (yigit), *och qizil* (rang), *qorni toʻq* (odam), *toʻq qizil, toʻla huquqli, chala mulla, yarim avtomat, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori qosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulugʻ* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

Biriktiruv bog'lovchilari - soʻz va gaplarni biriktirib bogʻlaydigan bog'lovchilar. Bular *va, ham, hamda* bog'lovchilaridir: *Un va yogʻ olindi hamda uyga olib kelindi.*

Birlikdagi otlar - yakka predmet va tushunchalarni ifodalaydigan otlar: *bola, uy, tovush.*

Bitishuv - ergash soʻzning bosh soʻz bilan grammatik vositasiz (ya'ni kelishik qoʻshimchalarisiz va koʻmakchilarsiz), faqat ma'no jihatdan yoki soʻz tartibi yordamida birikishidir. Bitishuvda doimo ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi: *tiniq suv, katta koʻcha.* Ularning oʻrni oʻzgartirilsa, gap hosil boʻladi: *Suv tiniq. Koʻcha katta.* Bitishuvda ergash soʻz vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa soʻzlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, oʻqigan odam, joʻshib kuylamoq.* Bosh soʻz ot va fe'l soʻz

turkumidan iborat bo'ladi. *Birga o'qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg'ondan gapirmoq* kabi birikmalar o'rin-payt, jo'nalish, chiqish kelishigi qo'shimchalari, ko'makchilar bilan bog'langan bo'lishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi. *Devor soat, uy vazifa, ot to'rva, non zavod* kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol bo'ladi.

Bosh ma'no – so'zning gapdan tashqarida, alohida olinganda ifodalaydigan ma'nosi: *oyoq* – a'zo; (*stolning oyog'i* – bu ko'chma ma'no); *quloq* – eshitish a'zosi; (*qozonning qulog'i* – bu ko'chma ma'no).

Bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar - bilan ko'makchisi birgalik, vosita, tez boshlanish, payt, ish-harakat obyekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi. Uchun ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: Bolalar uchun qurildi. O'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat. Kabi, singari, yanglig'* (ba'zan misoli so'zi) ko'makchilari o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *Shamol kabi yeldi. Cho'l singari bepoyon. Oy yanglig' chiroyli. Sayin ko'makchisi payt, izchillik ma'nolarini ifodalaydi: Sovuq kun sayin kuchaydi. Sari ko'makchisi yo'nalish ma'nosini ifodalaydi: Dala sari ketdi. Sababli, tufayli ko'makchilari aloqadorlik, sabab ma'nosini ifodalaydi: Chaqirilmaganligi sababli kelmadi. Orqali ko'makchisi vosita ma'nosini, chog'li, chamasi ko'makchilari chama, taxmin, ma'nolarini, osha, bo'ylab ko'makchisi makon bo'ylab sodir bo'lish ma'nosini, bo'yicha ko'makchisi moslik ma'nosini, uzra ko'makchisi biror sath bo'ylab yo'nalish ma'nosini, ichra ko'makchisi biror predmetning ichida sodir bo'lish ma'nosini, degan ko'makchisi atash ma'nosini, bo'yi ko'makchisi davomlilik ma'nosini, haqida (to'g'risida) ko'makchilari fikr qaratilgan predmet ma'nosini, holda (yo'sinda) ko'makchilari holat ma'nosini ifodalaydi: Pochta orqali jo'natdi. O'n chog'li odam to'plandi. Asrlar osha yetib keldi. Ariq bo'ylab yurishdi. Urush haqida so'zladi.*

Bosh (hokim) so'z – so'z birikmasi tarkibidagi ma'nosi izohlanayotgan so'z: *qizil gul, hammadan chiroyli, ulardan biri, bularning hammasi, o'qishga kirmoq, shamoldan tez.*

Bosh (oddiy) darajadagi ravishlar – belgini qiyoslamasdan ifodalaydigan, me'yordagi belgini ifodalaydigan ravishlar: *asta, tez, kech, oldin.*

Boshqaruv - ergash so'zning bosh so'z bilan kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilar yordamida birikishidir: 1) tushum, jo'nalish, o'rin-payt yoki chiqish kelishigi qo'shimchasi yordamida birikish (kelishikli boshqaruv): *ilg'orlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish.* 2) ko'makchilar yordamida birikish (ko'makchili boshqaruv): *Sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat to'g'risida gapirish.* Ayrim hollarda grammatik vosita bo'lmasligi ham mumkin: *olma terish, shahar borish.* Boshqaruvda tobe so'z ot yoki ot o'rnida qo'llanadigan so'zlardan, shuningdek, harakat nomi va sifat doshdan iborat bo'ladi. Bosh so'z vazifasida esa ko'pincha fe'l qo'llanadi. Ba'zan bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa so'zlar ham qo'llanishi mumkin. Boshqaruvda ko'pincha ergash so'z avval, bosh so'z keyin keladi, she'riy asarlarda qofiya talabi bilan bosh so'z oldin, ergash so'z keyin kelishi mumkin.

Bog'lama – ot kesimni ega bilan bog'lovchi vositalarning umumiy nomi. Bog'lama -dir kesimlik qo'shimchasi (*Mehnatning noni shirindir*), shu qo'shimchaga sinonim bo'lgan *bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq* fe'llari (*U kishi mening ustozim hisoblanadi.*), to'liqsiz fe'llar (*U mening do'stim edi.*), shuningdek, ot kesimlarga qo'shilgan shaxs-son qo'shimchalari (*Men o'quvchiman.*) bilan ifodalanadi.

Bog'lovchilar – so'zlarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlardir. *Obid va Alisher o'z vaqtida kelishdi, lekin ish bitmadi, chunki to'garak rahbari kechikayotgan edi.*

Buyruq-istak maylidagi fe'llar - ish-harakat haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni bildiradigan fe'llar. Bunday fe'llar - (a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar qo'shimchalari yordamida yasaladi: *yozay, o'qiy, yozgin, yozsin, o'qiylik, boring(iz).*

Buyruq gap - suhbatdoshni nimadir qilishga undash, da'vat qilish maqsad qilib qo'yiladigan gap. Bunday gaplar quyidagi mazmunga ega bo'lishi mumkin: *Avval o'yla, keyin so'yla* (maslahat). *Dadil harakat qil!* (buyruq) *Ashuladan yana bo'lsin* (iltimos). *Qani hamma odamlar sizday bo'lsa!* (orzu) *Nahotki, bu siz bo'lsangiz!* (hayratlanish) *Sovqotib qolma, issiqroq yot* (g'amxo'rlik). *Kunning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda o'tirsang-chi!* (tashviq) *Qo'rqqan bo'lsa kerak!* (gumon) *Xatdan o'chir o'g'limni hozir!* (g'azab, do'q) Yozuvda buyruq gaplarning oxiriga ko'pincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Burun tovushlari – talaffuzida o'pkadan keladigan havo to'lqinining bir qismi burun bo'shlig'i orqali chiqib ketadigan undosh tovushlardir: **m, n, ng.**

Butun son - narsa-buyumning sanog'ini, miqdorini uning butunligini saqlagan holda ifodalaydigan son: *bir, uch, o'n, yuz, ming* kabi.

Bo'lishli fe'llar - bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan harakatni ifodalaydi: *yozdi, yozyapti, yozmoqchi*. Bo'lishlilikni hosil qiluvchi maxsus qo'shimcha yo'q.

Bo'lishsiz fe'llar - bajarilmagan, bajarilmayotgan, bajarilmaydigan harakatni bildiradi: *yozmadi, yozmayapti, yozmohchi emas*. Bo'lishsiz fe'llar fe'l negiziga *-ma* qo'shimchasini ho'shish, fe'llardan keyin *emas, yo'q* so'zlarini keltirish, fe'llardan oldin *na* so'zini keltirish yoki ohang yordamida hosil qilinadi: *Kelmadi. Yozgani yo'q. Na yozdi, na o'qidi. Boradi, boradi-ya!* (bormaydi)

Bo'lishsizlik olmoshlari - inkor ma'nosini bildiradigan olmoshlardir. Bu olmoshlar *hech* so'zining o'zi va shu so'zning ba'zi so'roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi; *hech* so'zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik va kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hech kimni ko'rmadim. Hech nimam yo'q. Hech* so'zi yakka holda qo'llanganda, ko'pincha fe'llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi: *U hech qiynalmadi. Kimsa* so'zi ham bo'lishsizlik olmoshlari o'rnida qo'llanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

Bo'g'in – o'pkadan chiqadigan havo to'lqiniga bir zarb berish bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisi: *o-na, u-ka, bo-la, ki-tob, daf-tar, mu-o-ma-la, ma'-no, pal-to.*

D

Daraja-miqdor ravishlari - ish-harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildirib, **qancha?, qay darajada?** so'roqlariga javob bo'ladigan ravishlardir: *juda, eng, g'oyat(da), nihoyatda; ko'p, mo'l, bisyor, oz, kam, picha, ancha, bir talay, biroz, ko'plab.* Bular o'z ichida quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1) kuchaytiruv ravishlari: a) tasdiq – *eng, juda, nihoyat(da), g'oyat(da), yana(da) tag'in, tamomila, uncha, ozmuncha, o'bdan, naq, o'ta, qoq, zir;* b) inkor – *sira, asti, aslo, zinhor, hargiz, hadeganda;* 2) kuchsizlantiruv ravishlari: *arang, zo'rg'a, zo'r-bazo'r, xiyol, sal.*

Darak gaplar - biror narsa haqida xabar beradigan gaplardir; ularning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Men imtihonlarga tayyorlanyapman.* Darak gaplar quyidagi mazmun turlariga ega: *darak-xabar (Bugun imtihon bo'ladi), orzu-umid (Sizlarga imtihonlarda omad tilayman.), ishonch, ta'kid va g'urur (Sinovlardan muvaffaqiyatli o'tasan, albatta.), maslahat va tashviq (Bugun dars tayyorlaganimiz ma'qul.), sevinch (Bugun omadim keldi, shu desangiz.), taajjub (Tavba, shunday ajoyib insonni birinchi ko'rishim.), gumon (U ertaga kelib qolsa kerak.), achinish (Boshingizga ko'p tashvishlar tushibdi, aka.) tashvish (Agar shunday yuraversam, ishim yurishmasa kerak.), g'azab, norozilik (Bunday qiliqlar biz uchun begonadir.), kinoya (Imtihonlardan qing'ir yo'llar bilan o'tgan ekansiz-da, ukam.)* kabi mazmun turlarini ifodalaydi.

Dialog – ikki kishining nutqi.

“Devonu lug‘otit-turk” - XI asrda yashab o‘tgan mashhur tilshunos, lug‘atshunos, adabiyotshunos, elshunos olim Mahmud Koshg‘ariyning asari bo‘lib, unda turkiycha so‘zlarning arabcha tarjimalari berilgan. Turkiycha so‘zlarning ma‘nolarini izohlash uchun maqol, matal, qo‘shiq, marsiyalardan misollar keltirilgan.

Differentsiatsiyalash (farqlash) tamoyili – so‘zlarni tutuq belgisi(‘) yoki urg‘u (‘) yordamida farqlab yozishni talab qiladigan yozuv: *sher* (hayvon) – *she‘r* (adabiy janr); *hózir* (payt ma‘nosida) – *hozír* (tayyor).

Dissimilyatsiya – so‘z tarkibidagi ikkita bir xil tovushning noo‘xshash bo‘lib qolishi: *zarur* – *zaril*, *birorta* – *bironta*, *kabob* – *kavob*, *bebosh* – *bevosh*, *koridor* – *kolidor*.

Dona son - narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradigan son. Dona son miqdor songa **-ta** qo‘shimchasini qo‘shish yoki miqdor sondan keyin *dona*, *nafar* so‘zlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *beshta qush*, *uch dona non*, *o‘n nafar odam*.

E

Ega - gapning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, boshqa bo‘laklarga grammatik tobe bo‘lmagan bo‘lak. *Ega kim?*, *nima?*, *qayer?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi: **Ali Qushchi** qizarinqirab yerga qaradi.(O.Y.) *O‘tloqda bedana (nima?) ko‘p. Atrof (qayer?) jimjit.* Ega bosh kelishikda bo‘lib, odatda, quyidagicha ifodalanadi: 1. Ot bilan: **Hakimboyvachcha** Yo‘lchiga jazo berishga qaror qildi.(O.) 2. Olmosh bilan: **U** qimir etmadi.(O.) 3. Harakat nomi bilan: **Ro‘za tutish** musulmonchilik shartlaridan biri hisoblanadi. 4. Otlashgan (sifat, son, sifat-dosh, ravish, taqlid so‘z) so‘zlar bilan: **Yaxshilar** ko‘paysin, **yomon** qolmasin. **Ikkovimiz** dala aylandik. **Bilgan** bilganin ishlar, **bilmaqan** barmog‘in tishlar. **Ko‘plar** qatnashdi. Uzoqdan to‘plarning **qumbur-qumburi** eshitilardi.

5. Ibora bilan: Kamchiliklarga **panja orasidan qarash** yaxshilikka olib kelmaydi. 6. Sintaktik birliklar bilan: **Anjumanda qatnashish uchun kelganlar** mehmonxonalarga joylashtirildi.

Egalik qo‘shimchalari – predmetning (keng ma‘noda) uch shaxsdan (so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga) biriga tegishli ekanligini bildiradigan va ot yoki otlashgan so‘zlarga qo‘shilib keladigan quyidagi qo‘shimchalar: *uyim*, *uying*, *uyi*; *ukam*, *ukang*, *ukasi*; *uyimiz*, *uyingiz*, *uylari*; *ukamiz*, *ukangiz*, *ukalari*.

Egasiz gaplar – tarkibida ega ishtirok etmaydigan, faqat kesim tarkibidan iborat bo‘lgan gaplardir: *Anchagacha jim o‘tirdik*.

Eron turkumi - fors, afg‘on, osetin, kurd, tojik va h. tillarni o‘z ichiga oladigan til turkumi.

Eski o‘zbek adabiy tili – o‘zbek adabiy tili rivojining ikkinchi bosqichidagi (XIII asrdan -XIX asrning ikkinchi yarmigacha) nomlanishi. Namunalari: Xorazmiyning «Muhabbatnoma», Rabg‘uziyning “Qissai Rabg‘uziy”, Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy asarlari shu tilda yozilgan.

Ergash (tobe) so‘z – so‘z birikmasida bosh so‘zning ma‘nosini izohlab keladigan so‘z: *keng ko‘cha*, *beshta bola*, *tez yurmoq*, *o‘qigan bola*, *jo‘shib kuylamoq*, *bu kitob*, *ko‘p odam*.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar - ergash gapli qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga ergashtirish yo‘li bilan bog‘laydigan bog‘lovchilar: *Gap shundaki*, *u bugun kela olmaydi*, *chunki ishi ko‘payib ketdi*, *shuning uchun men keldim*.

Etimologiya – so‘zlarning kelib chiqishini o‘rganadigan bo‘lim: *yurak* = *yur* (*yurmoq* ma‘nosida) + *ak*, *tegirmon* = *tegir* (*aylan* ma‘nosida) + *mon*.

Evfemizm(yun. *eu*– yaxshi, *phemi* – gapiraman, ya‘ni *yaxshi so‘zlayman*) - dag‘al, qo‘pol so‘zlar o‘rniga yoqimliroq, silliqroq so‘zlarni qo‘llash hodisasidir: *o‘ldi* demasdan, *vafot etdi*, *dunyodan o‘tdi*, *qazo qildi* deyiladi.

F

Faol nutq a‘zolari – bir qancha nutq tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan nutq a‘zolari: *tovush paychalari*, *lablar va til*.

Faqat birlikda qo'llanadigan otlar – mavhum (harakat-holat) otlari (*g'azab, tuyg'u*), atoqli otlar (*Alisher, Farhod*), donalab sanalmaydigan narsa otlari (*yog', guruch, qum, suv, shakar*), juft a'zolar otlari (*ko'z, quloq* va h.)

Fe'l – predmetning, shaxsning ish-harakatini bildirib, **nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi?** so'roqlaridan biriga javob bo'ladigan so'zlar. Fe'llar gapda ko'pincha kesim vazifasini bajaradi: *Dars boshlandi.*

Fe'l kesim - fe'l yoki uning sifatdosh, ravishdosh shakllari bilan ifodalanadigan kesimdir. *Men keldim. Odamlar tarqala boshladi. U ketgan edi.*

Fe'l mayli - so'zlovchining ish-harakatga moyilligini bildiruvchi shakllar: *ijro (xabar, aniqlik) mayli, ...*

Fe'l nisbati (darajasi) - fe'lda ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi: *Kitobni o'qidi. Ukasi kiyindi. Kitob o'qildi. Kitobni o'qitdi. Kinoni ko'rishdi.*

Fe'l zamonlari - fe'l ifodalagan ish-harakatning paytga munosabati: *o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.*

Fe'lli so'z birikmasi - bosh so'zi fe'l va uning ravishdosh, sifatosh shakllari bilan ifodalangan so'z birikmasi: *kitobni o'qish, ishni bajarib, tez kelgan.*

Fe'lning munosabat shakllari - fe'llarni gap tarkibida kesim vazifasiga moslashtiradigan shakllardir. Munosabat shakllariga fellarning **shaxs-son, zamon, mayl** shakllari kiradi

Fe'lning vazifa shakllari - fe'lning gap ichida ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllaridir. Bularga **sof fe'l, ravishdosh, sifatosh, harakat nomi** kiradi.

Fin guruhi - fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillarini o'z ichiga oladigan guruh.

Fin-ugor tillar oilasi - fin, ugor guruhlarini o'z ichiga oladigan til oilasi.

Flektiv (flexio lot. - egilmoq, bukilmoq degani) tillar – so'zlardagi qo'shimchalar o'zaklar bilan zich bog'lanadigan, bir qo'shimcha bir qancha grammatik ma'nolarni ifodalaydigan tillardir: *knigi – i* qo'shimchasi ham ko'plik, ham kelishik ma'nolarini ifodalaydi. Bularga hind-yevropa tillari va som tillari kiradi.

Fonema – muayyan so'z va qo'shimchalarni shakllantiradigan va ularni boshqa so'z va qo'shimchalardan farqlash uchun xizmat qiladigan til birligidir: *bor – bosh, bir – ber, qor - tor.*

Fonetik yozuv (tamoyil) - so'z va qo'shimchalarni eshitilgani bo'yicha yozishni talab qiladigan qoida: *ek + gan = ekan, og'iz + i = og'zi, orzu + im = orzuyim, top + dir = toptir.*

Fonetika – *fone* – “tovush” degan ma'noni bildirib, nutq tovushlarini, ularning akustik xususiyatlarini, bo'g'in, urg'u va ohangni o'rganadigan bo'lim.

Fonologiya – nutq tovushlarining amaliy tomonini, ya'ni so'z ma'nolarini farqlash xususiyatlarini o'rganadigan bo'lim.

Frazeologiya – *fraza – jumla, logos – ta'limot* degan ma'nolarni bildirib, tilshunoslikning turg'un birikma(ibora)larni o'rganadigan bo'limi.

Frazeologik birikma – q. ibora.

Frazeologik omonimlar – iboralar o'rtasidagi omonimlik: *1. Boshga ko'tarmoq – e'zozlamoq. 2. Boshga ko'tarmoq – to'polon qilmoq. 1. Dong qotmoq – hayratlanmoq. 2. Dong qotmoq – qattiq uxlamoq. 1. Ko'z yummoq – vafot etmoq. 2. Ko'z yummoq – e'tibor bermaslik.*

Frazeologik paronimlar – talaffuzi bir-biriga yaqin bo'lib, ma'nolari har xil bo'lgan iboralar: *joni kirdi (rohatlandi) – jon kirdi (tetiklashdi).*

Frazeologik sinonimlar – iboralar o'rtasidagi sinonimlik: *og'zi qulog'ida – og'zining tanobi qochgan – do'ppisini osmonga otmoq* (barchasi “o'ta xursand” degan ma'noni bildiradi).

G

Gap – kesimlik shakllari orqali ifodalanuvchi, ohang va fikriy jihatdan tugallikka ega bo'lgan yakka so'z yoki so'zlar qo'shilmasi: *Biz yo'lga tushdik. Tun. Ikki qadam narini ko'rib bo'lmaydi. Tayyormisan? Ha. Ketdik.*

Gap bo'lagi - gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasidir. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'lagi turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas: Bugun biz ajoyib voqeani tomosha qildik.

Gap urg'usi – gap tarkibidagi ayrim so'zning boshqalariga qaraganda kuchliroq, balandroq ohangda aytilishi (bu so'z gapdagi kesimning yonida joylashadi): *Bugun maktabga **men** bordim. Men bugun **maktabga** bordim. Men maktabga **bugun** bordim.*

Grafika - har bir tilning harflar tizimi o'rganiladigan bo'limi.

Grammatika – *grammatike* – “o'qish va yozish haqidagi bilim” degan ma'noni bildirib, tilning grammatik qurilishini o'rganadigan bo'lim.

Grammatik ma'no – lug'aviy ma'no ustiga qo'shib, so'zning shakliy qismi orqali ifodalangan va uning ma'lum turkumga mansubligini, gapda qanday vazifa bajarishini ko'rsatuvchi ma'no. *Kitob o'qildi* gapidagi **kitob** so'zining grammatik ma'nolari quyidagicha: ot, turdosh ot, bosh kelishikda, birlikda, tub(yasalmagan), gapda ega vazifasini bajargan. Grammatik ma'no qo'shimchalar (*uyga, bolalar*), yordamchi so'zlar (*qalam bilan yozmoq*), so'z tartibi (*baland bino* – *Bino baland*), ohang (*Ish tugadi. Ish tugadi? Ish tugadi!*), so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali (*idish-tovoq, tez-tez yurmoq*), urg'u (*olma* – meva, *olma* - harakat) yordamida ifodalanadi.

Gumon olmoshlari - narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular **alla-** yordamida yoki **-dir** qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allaqaysi, allaqayer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qayerdadir, qayergadir, negadir*. Gumon olmoshlari so'roq olmoshlariga *bir, ham* so'zlarini qo'shish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday bo'ldi.* (Ba'zan *bir nima* birikmasi bo'lishsiz olmosh o'rnida kelishi mumkin: *Buni ko'rib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va ko'plikda keladi, turlanadi: *allakimlar, kimnidir, nimasidir*.

Gumon yuklamasi - so'z va gaplarga gumon, noaniqlik ma'nolarini kiritadigan yuklama: - **dir**: *Uyiga yetib borgandir.*

H

Harakat nomi - ish-harakatning nomini bildirib, zamon va shaxs-sonni ko'rsatmaydigan fe'l shaklidir. U fe'l o'zak-negiziga *-sh, -ish, -v, -uv* *-moq (-mak)* qo'shimchalarini qo'shib yasaladi: *yozmoq, demak. o'qish, yozish, o'quv, yozuv.* Harakat nomlarining bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi: *o'qish – o'qimaslik*. Harakat nomlari tuslanmaydi, otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Gapda ega, ot kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi: *O'qimoq - yuksalmoq. Botirlar qo'rquvni bilmaydi. O'qishning foydasi katta.*

Harakat fe'llari - shaxs va narsaning jismoniy faoliyati natijasida yuz bergan harakatni bildiradigan fe'llardir: *yurmoq, yugurmoq, chiqmoq, bormoq, qimirlamoq, yelmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq* va h.

Harf – nutq tovushlarini yozuvda aks ettiruvchi grafik belgidir: *a, b, d, e, f ...*

Haydash-chaqirish undovlari - 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hey, allo, ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan: *ma, tss, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va

jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kisht, beh-beh, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan: *ishsh, ho'k, tak* d) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladi: *pisht, drr, xix, hov-hov, cho'k, tek, hayt, chu*.

Harf – nutq tovushlarining yozuvdagi shakli: *a, o, t, s, sh...*

Hind turkumi - hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va boshqa tillarni o'z ichiga olgan turkum.

Hind-yevropa oilasi - hind turkumi, eron turkumi, slavyan turkumi, boltiq turkumi, german turkumi, roman turkumi, kelt turkumi, anatoliy turkumi (o'lik), tohar turkumi (o'lik) kabi til turkumlarini o'z ichiga oladigan til oilasidir. Grek, alban, arman tillari birorta turkumga mansub bo'lmasdan, shu til oilasiga kiradi.

His-hayajon undovlari - so'zlovchining his-tuyg'usini, ruhiyatini ifodalaydigan so'zlardir. Ular quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) shafqat, mehribonlik: *iyе, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho', ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay, oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrihohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o'*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

His-hayajon undovlari odatda gap bo'lagi vazifasida qo'llanmaydi, ular kirish so'z vazifasini bajaradi. Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undash kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular kirish so'z yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Ie, men kimni ko'ryapman?* -

Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi.

Hisob so'zlari (numerativlar) - miqdor sonlar bilan qo'llanib, noaniq miqdor tushunchasini ifodalaydigan so'zlar: *besht so'm, o'n gramm, yuz yil*. Bunday so'zlar aslida ot turkumiga mansub bo'lib, o'z lug'aviy ma'nolarini qisman yo'qotgan holda noaniq miqdor ifodalaydigan bo'lib qolgan so'zlardir. Hisob so'zlari quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) predmetlarni yakka hisoblash uchun ishlatiladigan: *dona, nusxa, tup, bosh, nafar*;

2) butunning qismini hisoblash uchun: *parcha, varaq, burda, og'iz, luqma, siqim, tilim, chindim, qultum, yutum, ho'plam, tomchi, chaqmoq(qand), nimta, to'g'ram, poy, toqa, bo'lak, shingil*;

3) to'dalab ko'rsatuvchi: *gala, to'p, guruh, to'da, dasta, bog', quchoq, shoda, hovuch*; 4) juftlab ifodalovchi: *juft, para*; 5) og'irlikni o'lchaydigan: *gramm, kilogramm, sentner, tonna, mis?ol, pud, botmon, qadoq, paysa*; 6) uzunlik o'lchovini bildiradigan: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, chaqirim, tosh (eskirgan), gaz, qarich, quloq, qadam*; 7) yosh o'lchovini bildiradigan: *yashar, yoshlik, oylik, kunlik*; 8) vaqt o'lchovini bildiradigan: *soniya, soat, kun, oy, hafta, yil, asr*; 9) qiymat o'lchovini ifodalaydigan: *so'm, tiyin, tanga, miri, paqir*. Bulardan tashqari, quyidagi hisob so'zlari son va fe'l orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, navbatda, karra, bor, hissa, qatla, sidra, daf'a*.

Hissiy-ta'siriy bo'yoq – so'zlarning lugaviy ma'nolariga qo'shimcha tarzda ifodalaydigan ijobiy va salbiy ma'nolari: *chehra, jamol* – ijobiy bo'yoqdor; *aft, bashara* – salbiy bo'yoqdor.

Hol - ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lakdir. Holning tagiga nuqta-nuqta (.....) chiziladi: *Kecha sahar paytida osmoni falakda turna o'tdi*. (S.Ahm.) Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanishi mumkin: *Tepada ko'm-ko'k osmon, atrofdag qovjiragan sap-sariq qamish...*

Holat fe'llari - shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan boshqa holatga o'tishini bildiradigan fe'llardir: *uxlamoq, kulmoq, yig'lamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, isimoq, qizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, og'rinmoq* va h.

Holat ravishlari - ish-harakatning qanday holatda yoki qay tarzda bajarilganligini bildiradigan ravishlardir. Ular *qanday?, qayholda?, qaytarzda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *asta, sekin, tez, birdan, qo'qqisdan, to'satdan, yonma-yon, qo'lma-qo'l, omon-eson, zo'rg'a, piyoda, yayov, do'stona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri* va b.

Holat ravishdoshlari - **-b, -ib, -a, -y, -gudek** qo'shimchalari bilan yasaladigan ravishdoshlardir: *o'qib, borib, qolq, o'qiy-o'qiy, yig'lagudek*.

Holatga taqlid bildiruvchi so'zlar – turli harakat, holat, shu'la, yorug'lik ko'rinishlariga taqlidni bildiradigan so'zlardir: *yalt-yult, apil-tapil, g'uj-g'uj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, mo'lt-mo'lt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, g'ivir-g'ivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Hozirgi zamon fe'llari - nutq paytining o'zida bajarilayotgan yoki bajarilmayotgan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir: *o'qiyapti, boradi, o'qiydi*.

Hozirgi zamon davom fe'llari - nutq paytining o'zida, so'zlovchining ko'z oldoda yuz berayotgan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir. Ular **-yap, -moqda, -yotir** qo'shimchalari va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *kelyapti, bormoqdamiz*. Bu zamon turi *yot, tur, yur, o'tir* ko'makchi fe'llari yordamida ham yasaladi: *yozib yotibdi, yozib turibdi, o'qib yuribdi, gaplashib o'tiribdi*.

Hozirgi-kelasi zamon fe'llari – nutq paytida va undan keyin ham davom etadigan ish-harakatni ifodalaydigan fe'llardir. Ular **-a** yoki **-y** qo'shimchalari va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *boraman, kelasan, o'qiyman*.

Hozirgi zamon sifatdoshi - **-(a)yotgan** qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, o'qiyotgan*.

Hozirgi o'zbek adabiy tili - o'zbek adabiy tilining rivojidagi uchinchi bosqichda nomlanishi bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarmidan (aniqrog'i, 1870-yildan, ya'ni «Turkiston viloyati gazetasi» chiqqan yildan) to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

I

Ibora – ma'nosi ko'pincha bir so'zga teng keladigan, tilimizda yaxlit holda mavjud bo'ladigan, xotirada xuddi so'zlar singari tayyor holda saqlanadigan, obrazlilikka, ta'sirchanlikka ega bo'lgan ko'chma ma'noli so'z birikmalari: *hafsalasi pir bo'ldi, qo'y og'zidan cho'p olmagan, tegirmonga tushsa butun chiqadigan, ko'zi tushdi, boshiga ko'tarmoq, ko'z yummoq, dong qotmoq, ko'ngli ochiq*.

Ikki nuqta – muallif gapidan, umumlashtiruvchi so'zdan, izohtalab so'zlardan keyin, raqamlar nisbatini ifodalash uchun, izoh mazmunidagi bog'lovchisiz qo'shmaa gaplar qismlari orasida ishlatiladigan tinish belgisi.

Imlo(orfografiya) – so'z va qo'shimchalarni to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisi.

Inkor bog'lovchi-yuklamasi – so'z va gaplarni inkor ma'nosi orqali bog'laydigan yoki ularga inkor ma'nosini qo'shadigan *na* so'zidir: *Na o'qidi, na yozdi. Na xat bor, na biron xabar keldi*.

Ismlar – egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qilib, o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlardir. Bularga **ot, sifat, son, olmosh, harakat nomi, sifatdosh, taqlid so'zlar** kiradi.

Istak gaplar - biror-bir narsa haqida istak, xohish, orzu kabi tuyg'ular aks ettiriladigan gaplar. Bunday gaplarning kesimi shart maylidagi (*–sa* qo'shimchali) fe'llar bilan ifodalangan bo'ladi: *Qani endi, A'zamjon ham shunaqa bo'la qolsa edi. (S.Ahm.)* Istak gaplar oxiriga nuqta (.) qo'yiladi.

Izohlovchi - shaxs yoki narsaning boshqacha nomini bildirib, buni uning belgisi sifatida izohlaydigan bo'lakdir. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: **General Sobir Rahimov**. Izohlovchilar unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabilarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Gazeta, jurnal, korxona, muassasa nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchining bir ko'rinishi hisoblanadi: **"Yoshlik" jurnali, "Turkiston" gazetasi**.

Ichki manba – tilning boyishi uchun yordam beradigan, tilning o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda til lug'at boyligini oshirish uchun xizmat qiladigan manba: **so'z yasash va shevalardan so'z olish**.

J

Jamlovchi otlar - birlik shaklda ham (ya'ni, *-lar* qo'shimchasisiz ham) ko'plik ma'nosini ifodalay oladigan otlar: *xalq, guruh, karvon, poda, suruv* (qo'yilar), *uyur* (otlar), *armiya, lashkar*.

Jamlovchi sonlar - narsa-buyumning umumiy sonini jamlab ifodalaydigan sonlar. Ular miqdor songa quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasaladi: 1) *-ov* qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi, to'rtovi*; 2) *-ala* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala, uchala*; 3) *-ovlon* qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon, oltovlon*; *Ikki, olti, yetti* miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, asosdagi **i** tovushi tushib qoladi: *ikkovi, oltovi, yettovi*. Jamlovchi sonlar ko'pincha 1 dan 7 gacha bo'lgan sonlardan, shuningdek, **o'n** sonidan yasaladi: *birovi, ikkala, uchala, to'rtovi, beshala, oltovi, yettovi, o'nala, o'novi*.

Jarangli undoshlar - talaffuz qilinganda shovqindan tashqari ovoz ham qatnashadigan undoshlar: *b, v, g, d, j* (vijdon), *dj* (jo'ja), *z, y, l, m, n, r, g', ng* (tong).

Jarangsiz undoshlar - talaffuz qilinganda ovoz emas, faqat shovqin qatnashadigan undoshlar: *k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h*.

Jargonizmlar - ayrim guruh odamlar tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *yakan, loy, mullajiring, soqqa* - barchasi "**pul**" ma'nosida.

Juft otlar - ikkita har xil asosli so'zning juftlanishi orqali hosil bo'ladigan otlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *uy-joy, oyoq-qo'l*. 2) sinonim so'zlardan: *kuch-quvvat, oziq-ovqat, baxt-saodat*. 3) antonimlardan: *yer-osmon, ost-ust*. 4) butun-bo'lak ma'nosini ifodalovchi so'zlardan: *tog'-tosh, idish-tovoq, gap-so'z, oy-kun, vaqt-soat*.

Juft ravishlar - ikkita har xil asosli so'zning juftlanib, bir urg'u bilan aytilishidan hosil bo'lgan ravishlar. Ular asosan quyidagicha yasaladi: 1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *eson-omon, ochiq-oydin*. 2) antonim so'zlardan: *erta-kech, kecha-kunduz, ochin-to'qin*.

Juft sifatlar - ikkita har xil asosli so'zning juftlanishidan hosil bo'lgan sifatlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi* (essiz); 2) ma'nodosh so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq*. Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi: *katta-kichik*.

Juft sonlar - ikkita turli asosli sonning juftlashishidan tuzilgan sonlar: *besh-olti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.

Juft so'zlar - ma'no jihatidan bir-biriga mos kelib, jamlik, umumiylik ma'nosini bildirgan va bir umumiy urg'u bilan aytiladigan so'zlar: *ota-ona, katta-kichik, besh-olti, siz-u biz, aytdi-qo'ydi, eson-omon*.

Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar - o'zidan oldin jo'nalish kelishigidagi so'zni talab qiladigan ko'makchilardir. Bularga quyidagi so'zlar kiradi: *tomon qadar ko'ra qarshi qarab, qarata qaraganda qaramasdan, qaramay yarasha doir asosan, binoan, muvofiq*. Masalan: Uy **tomon** ketdi. **Kechga qadar** kutib o'tirdi. Uning buyrug'iga **ko'ra** yetib kelishdi. Bilimiga **qarab** baho qo'yiladi. Uning qarshiligiga **qaramay** vazifa bajarildi. Shu fikrga **asosan** qaror qilishdi. Odamlarga **qarata** nutq so'zladi.

K

Kasr son - butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydigan sonlar: *yarim* yoki *ikkidan bir, chorak* yoki *to'rtidan bir, nimchorak* yoki *sakkizdan bir*.

Kavkaz oilasi - g'arbiy guruh (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari), nax guruhi (chechen, ingush, batsbiy tillari), dog'iston guruhi (avar, darg'in, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), janubiy guruh (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy) tillarini o'z ichiga oladigan til oilasidir.

Kelasi zamon fe'llari - nutq paytidan keyin bajariladigan yoki bajarilmaydigan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir. Ular ikki turga ajratiladi: 1) kelasi zamon maqsad fe'llari *-moqchi*

qo'shimchasi va tuslanish yordamida yasaladi: *bormoqchiman, kelmoqchisan*; 2) kelasi zamon gumon fe'llari *-(a)r* qo'shimchasi va tuslanish yordamida yasaladi: *borarman, kelarsan, o'qirman*.

Kelasi zamon sifatdoshi - *-(a)r, -(a)digan, -(u)vchi* qo'shimchalari bilan yasaladigan sifatdosh: *oqar suv, qaynar buloq, boradigan bola, o'qiydigan kitob, keluvchi odamlar*.

Kelishiklar - otlarni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiladigan, otlarning gapda bajaradigan vazifalarini belgilab beradigan shakl. Kelishiklar 6 xil: bosh kelishik (qo'shimcha yo'q), qaratqich kelishigi (*bolaning, taqdir kitobin varag'i*), tushum kelishigi (*uyni, boshin burdi*), jo'nalish kelishigi (*uyga, etikka, bog'ga, qo'lina, yorima*), o'rin-payt kelishigi (*uyda*), chiqish kelishigi (*uydan*).

Kesim - ega haqidagi xabar(hukm)ni bildirib, unga grammatik tobe bo'lgan bo'lak. Kesim *nima qildi?, nima qiladi?, nima qilar?, qandaydir?, (u) kim?, (u) nima?, (u) nechta?* singari so'roqlarga javob bo'ladi: *Safarov aytgan gaplarni hammamiz tushundik. Havo mayin, osmon tip-tiniq. O'ning yarmi – besh*.

Kesimlik so'zlari - o'z mustaqil ma'nosidan uzoqlashib, gapning fikriy markazi vazifasida keladigan, *–moq, –sh(-ish)* qo'shimchali harakat nomlari bilan kelib kesim tarkibida qatnashadigan so'zlardir. Ular aslida ot (*shart*), sifat (*kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin, muhim*) turkumlariga tegishli bo'lishi mumkin: *Bu ishni bajarish kerak (lozim, zarur...)*.

Kirish birikma – so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan so'z birikmasi: *baxtga qarshi, mening fikrimcha, shunday qilib*. Kirish birikmalarning ma'nolari ham kirish so'zlarnikiga o'xshaydi.

Kirish so'z - so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga munosabatini bildiradigan so'zdir. Kirish so'zlar asosan **modal** so'zlar bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi: 1) Ishonch va tasdiqni: *Albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, so'zsiz*. 2) Gumonni: *ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin*. 3) Shodlik yoki achinishni: *Baxtinga, , attang, afsus*. 4) Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *menimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha*. 5) Bayon qilingan fikrning tartibini: *birinchidan, ikkinchidan...* 6) Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini: *demak, , umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan*. 7) Tasdiq yoki inkorni: *ha, yo'q, mayli, to'g'ri*.

Kishilik olmoshlari - uchta shaxsni bildiradigan olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich, tushum kelishigi hamda *-niki* qo'shimchasi qo'shilganda, bir *n* tushib qoladi: *mening, seniki, seni*. *U* kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir *n* orttiriladi: *unga, unda, undan*. Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men yozdim*), to'ldiruvchi (*Seni so'rashdi.*), qaratqich aniqlovchi (*Bizning sinfimizda a'lochilar ko'p*), kesim (*Buning sababchisi sen.*), izohlovchi (*Sen yaramasni bir boplashim kerak.*) vazifalarini bajaradi.

Kichraytirish, erkalash va hurmatlash otlari - narsalarni kichraytirish, shaxslarni erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalaydigan otlar: *uycha, qizaloq, toychoq, kelinchak, Sobirjon, Xolisxon, Hurmatoy, Rixsibibi, Zebiniso, Zuhrebegim, Otabek, Gunashbonu*.

Kompozitsiya usuli – so'zlarni bog'lab qo'shish yordamida yangi so'z yasash: *guldasta, O'rta Osiyo, ertapishar (o'rik), havo rang, olib kelmoq, javob bermoq, bir mahal, unda-bunda, shu kuni*.

Kushit guruhi - galla, somali, saho, beja tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Kuchaytirma darajadagi ravishlar – takrorlangan holda belgini kuchaytirib ifodalaydigan ravishlardir: *juda-juda charchadi, kuppa-kunduzi kelishdi*.

Kuchaytirma fe'llar - harakatning kuchliligini ifodalaydigan fe'llardir. Quyidagi qo'shimchalar yordamida yasaladi: *-la: savala, quvla. -kila (-gila, -g'ila, -qila): turtkila, torqila, yugurgila, ezg'ila*.

Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari - *nahotki, axir, hatto(ki), -oq(-yoq), -ki(-kim)* yuklamalari kuchaytirish va ta'kid ma'nolarini anglatadi, *tim(qora), liq(to'la), lim(to'la), g'irt(yolg'on), qip-shir(- qip-yalang'och), g'arq(pishgan), jiqqa(ho'l)* yuklamalari nutqqa tasviriylilik berib, so'z ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Kuchsizlantiruv fe'llari - harakatning kuchsizligini ifodalaydigan fe'llar. Quyidagi qo'shimchalar yordamida yasaladi: **-(i)sh:** *to'lishmoq, oqarishmoq;* **-(i)msira:** *kulimsiramoq, yig'lamsiramoq;* **-(i)nqira:** *oqarinqiramoq.*

Ko'makchi - ot, olmosh va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlardir: *Qalam bilan yozdi. Men uchun olibdi. Yaxshi bilan yurdim, yetdim murodga.* Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *Paxtani mashina bilan (to'ldiruvchi) terishdi. Paxtani zavq bilan (hol) terishdi.*

Ko'makchi fe'l - ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi yetakchi fe'lning ma'nosini izohlaydigan, to'ldiradigan fe'l: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, sotib yubordi, berib tur, yiqila yozdi, gapirib berib qo'ya qol.*

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi - tarkibida bir-birini izohlaydigan fe'llar mavjud bo'lgan qo'shilma: *ko'rib qoldi, o'qib yuribdi, yozdi-oldi, gapira ketdi, yasay boshladi.*

Ko'makchi otlar - o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'rnida kelib, harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan otlar. Bu so'zlar jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi hamda egalik qo'shimchalarini qabul qiladi. *Old(ida), o'rta(siga), yon(iga), orqasi(dan), ket(ida), ich(iga), ust(ida), tepa(sidan), ost(iga), tag(ida), ora(sida), bosh(ida), qosh(ida), yoqa(sida).* Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqig'i ostida.* Aks holda ular o'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida, uyning oldida.* Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) vertikal yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag.* 2) gorizontal yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich;*

Ko'plikdagi otlar - birdan ortiq predmetlarni ifodalaydigan otlar. Ifodalanishi: 1) morfologik usul: **-lar** qo'shimchasi bilan - *kitoblar;* 2) leksik usul: maxsus so'zlar bilan - *ancha kitob;* 3) leksik-morfologik (aralash) usul - *ko'p odamlar.*

Ko'p ma'noli so'zlar - gapdan tashqarida bir ma'noni, gap ichida esa boshqa ma'noni ifodalaydigan so'zlar: *ko'z - derazaning ko'zi; buloqning ko'zi; ignaning ko'zi; taxtaning ko'zi; ishning ko'zi; uzukning ko'zi; tizzaning ko'zi.*

Ko'p nuqta - mazmunan tugallanmay qolgan gaplardan keyin, so'zlovchining ikkilanishini ifodalash uchun, qisqartirilgan matn ichida, so'zlar duduqlanib aytilganda, javobsiz qolgan gaplarda tushirib qoldirilgan harflar o'rnida ishlatiladigan tinish belgisi.

Ko'rsatish olmoshlari - narsa-buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o'sha, ana shu, mana bu.* Kishilik olmoshi **u** bilan ko'rsatish olmoshi **u** ni gapdagi ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi **kim?** so'rog'iga, ko'rsatish olmoshi **u** esa **qaysi?** so'rog'iga javob bo'ladi. *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga **-day, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir **n** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha.* Ko'rsatish olmoshlari ega (otlashganda), aniqlovchi, hol va kesim vazifalarini bajaradi.

Ko'rsatish-ta'kid undovlari - biror narsaning o'rnini ko'rsatish, biror voqeani eslatish, javob-ta'kid ma'nolarini ifodalaydigan quyidagi so'zlardir: *hu, huv, hovv; ha-ha-ha, xo'sh, labbay.*

Ko'chirma gap - o'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapidir. **"Mehnat ishtaha ochar"**, - deydi bobom. **Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman".** Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - **Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q,** - dedi. (J.Abd.)

Ko'chirma gapli qo'shma gap - ko'chirma gap va muallif gapidan iborat bo'lgan gap: - **O'tiring,** - dedi sud raisi Zebiga.

L

Lablangan unlilar – talaffuz paytida lablar faol ishtirok etadigan (qimirlaydigan) unlilar: **u, o‘, o.**

Lablanmagan unlilar – talaffuz paytida lablar deyarli qimirlamaydigan, kam ishtirok etadigan unlilar: **i, e, a.**

-lar qo‘shimchasining ma‘nolari - hurmat (*Dadamlar keldilar*), kinoya (*Janoblari kelibdilar-da*), kuchaytirish (*Boshlarim og‘rib ketdi*), jamlash (*farhodlar, alpomishlar*), tur, xil (*yog‘lar, suvlar*), chama, taxmin (*Soat beshlarda keldi*).

Lahja(dialekt) – bir-biriga yaqin shevalar yig‘indisi: **qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi.**

Leksik-frazeologik sinonimlar – so‘z bilan ibora o‘rtasidagi sinonimlikdir: *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* (ibora) – *yuvosh* (so‘z).

Leksikografiya – tilshunoslikning lug‘atlar tuzish bilan shug‘ullanadigan bo‘limi.

Leksikologiya – *leksis* – so‘z, *logos* – ta‘limot degan ma‘nolarni ifodalab, tilning lug‘at boyligini o‘rganadigan bo‘limdir.

Logik urg‘u – q. Gap urg‘usi.

Lug‘at boyligi - muayyan tilda mavjud bo‘lgan va sh tilni boshqa tillardan farqlantiruvchi so‘zlar yig‘indisi.

Lug‘atlar – ma‘lum tilni boshqa tillardan farqlantiruvchi so‘zlar, iboralar va shu kabi til birliklarining majmui: qomusiy lug‘atlar (*“O‘zbek milliy entsiklopediyasi”, “U kim, bu nima”*), tilshunoslik lug‘atlari (izohli lug‘at, imlo lug‘ati, tarjima lug‘atlari va h.).

Lug‘aviy birliklar - tilning lug‘at boyligiga mansub bo‘lgan va so‘zga teng har qanday birlikdir: so‘z (*bola, qizil...*), qo‘shma so‘z (*qo‘lqop, havo rang, olib keldi, O‘rta Osiyo...*), juft so‘z (*ota-ona, katta-kichik...*), takroriy so‘z (*tez-tez, choy-poy, yura-yura...*), birikmali so‘z (***oliy ma‘lumotli qiz***), ***tengi yo‘q*** inson, ibora (*boshi qotgan, kalavasining uchini topdi...*), tasviriy ifoda (*oq oltin, hayvonlar podshosi...*).

Lug‘aviy (leksik) ma‘no – so‘zning borliqdagi narsa, belgi, harakat, miqdor kabi tushunchalar haqida ma‘lumot beradigan ma‘no: *kitob* – o‘quv quroli; *qizil* – rang; *o‘qimoq* – harakat; *sakkiz* – miqdor; *ertaga* – payt.

Lug‘aviy (leksik) omonimlar – so‘zlarning o‘zaro shakldoshligi: *tush* – harakat, *tush* – tush ko‘rish, *tush* - vaqt

Lug‘aviy paronimlar – talaffuzi bir xil bo‘lib, yozilishi va ma‘nosi har xil bo‘lgan so‘zlardir: *asr* – asir, *amr* – amir, *borlik* – borliq, *yorug‘* – yoriq, *yuvindi* – yuvundi.

Lug‘aviy shakl - ismlar guruhiga kiruvchi so‘zlarning ko‘plik, kichraytirish-erkalash va qiyoslash ma‘nolarini ifodalaydigan qismidir: *qushlar*, *kitobcha*, *paxtaday*.

Lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar - o‘zakka qo‘shilib, uning ma‘nosini bir oz o‘zgartiradigan, lekin yangi lug‘aviy ma‘no hosil qilmaydigan qo‘shimchalar: *kitobcha*, *bo‘shroq*, *keltir*, *beshta*, *ozgina*.

Lo‘mbitepa bitigi – Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo‘mbitepa yodgorligidan topilgan yozuv turi. Bu yozuv, taxminan, eramizning V-VI asrlariga taalluqlidir.

M

Majhul nisbatdagi fe‘llar - ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko‘rsatmaydigan fe‘llardir. Bu fe‘llar **-n, -in, -l, -il** qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi: *to‘kildi*, *to‘plandi*, *ochildi*, *olindi*. O‘zlik va majhul nisbatdagi fe‘llar bir xil qo‘shimcha yordamida hosil qilinganda, ularning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan yoki fe‘ldan oldin **o‘zi** so‘zini keltirib ko‘rish bilan aniqlanadi: *Mukofotlar berildi. Anvar o‘qishga berildi.* (1-fe‘l majhul nisbatda, 2-fe‘l o‘zlik nisbatdadir).

Mavhum otlar – sezgi a‘zolari emas, balki ong yordamidagina idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar: *do‘stlik*, *quvonch*, *sevgi*, *nafrat*, *vijdon*.

Ma'no kengayishi - tarixiy rivojlanish jarayonida yoki nutqiy qo'llanishda so'z ma'no hajmining ko'payishidir. Masalan, **suv** so'zi hozirgi paytda "ichiladigan suyuqlik" ma'nosidan tashqari "anor suvi", "mineral suv", "oshqozon suvi" degan ma'nolarda ham ishlatiladi. Atoqli otlarning turdosh otlarga ko'chishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *amper* (tok o'lchovi), *volt* (kuchlanish o'lchovi), *napoleon* (shirinlik), *makintosh* (kiyim), *xosiyatxon* (atlas turi) kabi.

Ma'no ko'chishi - turli usullar orqali bir so'z ma'nosining boshqasiga ko'chishidir: *metafora*, *metonimiya*, *sinekdoxa*, *kinoya*, *vazifadoshlik* asosida ma'no ko'chishi.

Ma'no torayishi - tarixiy rivojlanish jarayonida yoki nutqiy qo'llanishda so'z ma'no hajmining kamayishidir. **Dehqon** so'zi ilgari quyidagi ma'nolarni bildirgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta ma'nosi, ya'ni "qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs" degan ma'nosigina saqlanib qolgan. Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otlarga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *Po'lat*, *Go'zal*, *Kimsan*, *Oltiboy*, *To'xtasin*.

Ma'no urg'usi - q. Gap urg'usi.

Ma'no o'zgarishi - so'z ma'nosining ko'chishi, ma'no kengayishi, ma'no torayishi kabilarning umumiy nomidir.

Maqsad maylidagi fe'llar - ish-harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiradigan fe'llardir. Bu fe'llarning o'tgan zamon shakli, hozirgi zamon shakli va kelasi zamon shakllari bor: *kelmoqchi bo'ldim*, *bormoqchi bo'lyapman*, *bormoqchi bo'laman* va b.

Maqsad ravishdoshi - **gani**, **kani**, **qani**, **gali** qo'shimchalari bilan yasaladi: *olgani*, *to'kkani*, *boqqani*, *ko'rgali*.

Maqsad ravishlari - ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradigan va **nega?**, **nima maqsadda?** so'roqlariga javob bo'ladigan ravishlardir: *atay(in)*, *ataylab*, *jo'rttaga*, *qasddan*, *qasdma-qasdiga*, *azza-bazza*.

Metateza - tovushlarning o'rin almashinuvi: **p↔r**: *tuproq* - *turpoq*, **l↔n**: *aylanmoq* - *aynalmoq*, **h↔v**: *ahvol* - *ayhol*, **p↔sh**: *peshona* - *shepana*, **l↔r**: *telmurmoq* - *termulmoq*.

Milliy til - qayerda yashashidan qat'i nazar bir millatga mansub odamlar tomonidan ishlatiladigan til: **o'zbek milliy tili**.

Miqdor son - bir turdagi narsa-buyumlarning umumiy sonini, miqdorini bildiradigan son: *besht*, *o'n ikki*, *o'ttiz uch*.

Mixxat - eramizdan oldingi davrlarda Old Osiyoda (Messopotamiya) paydo bo'lgan yozuv turi.

Modal so'zlar - so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlardir: **Ehtimol**, *bugun yetib kelar*. Modal so'zlar fikrning aniqligi (*darhaqiqat*, *shubhasiz*, *shaksiz*, *so'zsiz*, *albatta*), noaniqligi (*shekilli*, *chamasi*, *chog'i*, *ehtimol*, *balki*, *aftidan*), xulosa (*xullas*, *demak*, *nihoyat*, *xullas kalom*), afsuslanish (*afsus*, *attang*, *esiz*), zaruriyat (*kerak*, *zarur*, *lozim*), mavjudlik va mavjud emaslik (*bor*, *yo'q*) kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Monolog - bir kishining o'ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqi.

Morfemik tarkib - so'zning asosi va unga qo'shilgan barcha qo'shimchalar nazarda tutiladigan tarkib: *ter+im+chi+lar+imiz+dan* (6 ta qismdan iborat).

Morfemika - tilshunoslikning asos va qo'shimchalarni o'rganadigan bo'limi: *bilimlarga* - *bil* - asos, *-im* - so'z yasovchi qo'shimcha, *-lar* - shakl yasovchi qo'shimcha, *-ga* - so'z o'zgartuvchi qo'shimcha.

Morfologik yozuv (tamoyil) - so'z va qo'shimchalarni eshitilgani bo'yicha emas, balki asliga muvofiq yozishni talab qiladigan qoida: *ot + di = otti* emas, *otdi*; *uch+inchi = uchunchi* emas, *uchinchi*, *yigit+cha = yigichcha* emas, *yigitcha*; *maxsad* emas, *maqsad*; *tuz+siz=tussiz* emas, *tuzsiz* yoziladi.

Morfologik tarkib - asos+so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchi qo'shimchadan iborat bo'lgan tarkib: *bilimdonlik+lar+i* (3 ta qismdan iborat).

Morfologiya – *morfe* – “shakl”, *logos* – “ta’limot” degan ma’nolarni bildirib, grammatikaning soʻz turkumlari, soʻzning grammatik ma’nosi, grammatik shaklini oʻrganadigan qismi.

Moslashuv - bosh soʻz bilan ergash soʻzning qaratqich kelishigi hamda egalik qoʻshimchasi yordamida birikishidir: *uyning tomi*. Qaratqich kelishigi qoʻshimchasi ergash soʻzga, egalik qoʻshimchasi bosh soʻzga (baʼzan har ikkalasiga ham) qoʻshiladi: *ukamning kitobi*. Ega va kesim ham moslashuv usulida bogʻlanadi, chunki ular shaxs va sonda moslashadi: *Biz keldik*.

Muallif gapi – koʻchirma gapni oʻz nutqida keltirayotgan shaxsning gapidir. Muallif gapining kesimi *dedi, deb soʻradi, deb javob berdi, gapirdi, soʻzladi, aytdi* kabi feʼllar bilan ifodalandi: *Ota, — dedi Yoʻlchi cholgʻa borib, — rahmat sizga, lekin zaharini solgan ilonga yalinish yaramaydi!(O.)*

Munosabat shakli – ismlar guruhiga kiruvchi soʻzlarning egalik, kelishik va *–man, –san, –dir* qoʻshimchalarini olgan shaklidir: *bolani, kitobim, talabaman, fermerdir*.

Murakkab ot-kesim – kamida ikkita soʻzdan iborat boʻlgan kesim. *Mehnatning noni shirin boʻladi. Uzoqda koʻringan sharpa bir zumda yoʻq boʻldi. Bugun toʻgarakda qatnashishi kerak.*

Murakkab qoʻshimchalar – kamida ikkita qoʻshimchaning qoʻshilishidan hosil boʻlgan, maʼlum soʻz tarkibida ajralmaydigan holatga kelib qolgan qoʻshimchalar: *dehqonchilik, uydagi, ovoragarchilik, zavqlan, salomlash, doʻstlarcha, harbiychasiga, yuzlab, butunlay*.

Murakkab soʻz birikmasi - tarkibida uchta va undan ortiq mustaqil soʻz qatnashib, shaklan kamida ikkita soʻz birikmasidan iborat boʻlgan, mazmunan esa boshqa soʻz birikmalariga ajratib boʻlmaydigan soʻz birikmasidir: *gʻayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qoʻy, asfalt yotqizilgan keng koʻchalar, bugun kelgan ishchilar*. Bunda sodda soʻz birikmasi kengayadi.

Mustaqil kesimlar - har doim alohida qoʻllana oladigan gaplar tarkibida qatnashadigan kesimlardir: *Dars boshlandi*.

Mustaqil soʻz turkumlari - lugʻaviy maʼnoga ega boʻlib (yaʼni, savolga javob boʻladigan), morfologik jihatdan oʻzgaradigan (yaʼni, qoʻshimcha qabul qiladigan), gap ichida maʼlum gap boʻlagi boʻlib kela oladigan soʻzlar: *ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish*.

N

Negiz – oʻzakka soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishidan hosil boʻlgan qism: *gulzorlarda, ochiqroq, izlamoq*.

Nisbiy sifatlar - narsalarning belgisini bevosita emas, balki oʻrin yoki paytgʻa nisbatan ifodalaydigan va koʻpincha daraja koʻrsata olmaydigan sifatlar. Bunday sifatlar yasovchi qoʻshimchalar yordamida yasalgan boʻladi: *sharsimon, yozgi, uydagi, oilaviy, ilmiy, toshkentlik*.

Nomustaqil kesimlar - shart maylidagi feʼllar, ravishdosh shakllari bilan ifodalanib, qoʻshma gap qismlaridan birining kesimi boʻlib kelgan kesimlardir: *Dovul koʻtarilib, yomgʻir yogʻadigan boʻlib qoldi. U kelsa, men ketaman*.

Nuqta – his-hayajonsiz aytiladigan darak, buyruq, undov, atov gaplardan, qisqartirilgan ism-familiyalardan, shartli ravishda qisqartirilgan soʻzlardan, yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan keyin qoʻyiladigan tinish belgisidir: *Oʻqish boshlandi. Menga javob bering. Bahor. Bu faslni juda sevaman. A.Qahhor. Daftar, qalam va sh.k. 03.03.2009.*

Nuqtali vergul – qismlari mazmunan bir-biridan uzoq boʻlgan bogʻlovchisiz qoʻshma gaplarda, guruh-guruh boʻlib kelgan uyushiq boʻlaklar orasida, qavsli raqamlar yoki kichik harflar bilan raqamlangan jumalardan keyin qoʻyiladigan tinish belgisi.

Nutq – tilning maʼlum paytda va maʼlum joyda maʼlum shaxs nutqiy faoliyatida namoyon boʻlishidir: **monologik** nutq (bir kishining nutqi), **dialogik** nutq (ikki kishining nutqi), **polilogik** nutq (koʻp kishining nutqi).

Nutq a'zolari – nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan a'zolar: *o'pka, kekirdak, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, katta va kichik til, yumshoq va qattiq tanglay, yuqori va pastki tishlar, yuqori va pastki lablar, burun bo'shlig'i, bo'g'iz bo'shlig'i*.

Nutq tovushlari – inson talaffuz qilganda bevosita quloq bilan eshitiladigan nutq parchasidir.

Nutq tovushlarining fiziologik belgisi – ularning nutq a'zolari yordamida hosil qilinishidir.

Nutq tovushlarining akustik belgisi - ularning balandligi, kuchi, miqdori, temбри kabi belgilaridir.

Nutq tovushlarining funksional(vazifaviy) belgisi - so'zlar ma'nolarini farqlash belgisidir.

Nutq tovushlarining birlashtiruvchi belgilari - bir-biriga qarama-qarshi qo'yilayotgan ikki nutq tovushining birlashtiruvchi belgilaridir: *b* va *p* tovushlarining birlashtiruvchi belgilari: *b* ham, *p* ham lab-lab tovushlaridir, *b* ham, *p* ham portlovchi tovushlardir.

Nutq tovushlarining farqlovchi belgilari - bir-biriga qarama-qarshi qo'yilayotgan ikki nutq tovushining farqlovchi belgilaridir: *b* va *p* tovushlarining farqlovchi belgilari: *b* jarangli, *p* jarangsiz tovushdir.

Nutqiy faoliyat – so'zlovchi shaxs bilan tinglovchi shaxs o'rtasida tovush to'lqinlari yoki harflar yordamida axborot almashinish faoliyatidir.

O

Oddiy darajadagi sifatlar - belgi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydigan sifatlar. Bu daraja belgining me'yordagicha ekanligini ko'rsatadi va maxsus ko'rsatkichga (qo'shimchaga) ega emas: *keng ko'cha, yashil yaproq, yaxshi odam*.

Ohang – nutq melodikasini, tembrini, tempini, ritmini, mantiqiy urg'uni o'z ichiga qamrab oluvchi murakkab majmudir.

Old qator unlilar - *i, e, a* tovushlari bo'lib, talaffuz paytida til old tomonga harakatlanadi.

Old qo'shimchalar (prefikslar) – asosdan oldin qo'shilib keladigan qo'shimchalardir: *bebaho, bahavo, serquyosh*. Bunday qo'shimchalar asosan sifat turkumidagi so'zlarni hosil qiladi.

Olinma (o'zlashma) so'zlar - boshqa tillardan o'tgan so'zlardir: *respublika, stol, pomidor*.

Olmosh - ot, sifat, son, ravish, so'z birikmasi yoki gap o'rnida almashib keladigan so'z turkumi: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. Shu kitobni bering*.

Olmoshlashish hodisasi – boshqa turkumdagi so'zlarning olmoshlarga ko'chishi. Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so'zlar olmoshga ko'chadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, ish*; 2) sifat: *ba'zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*.

Oltoy tillar oilasi - turkiy tillar, mo'g'ul, manchjur, yapon, koreys turkumlarini o'z ichiga oladigan til oilasi.

Omonimlar (grekcha – “bir xil”, “nom” degani) – talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lib, ma'nolari har xil bo'lgan so'zlardir: *och* – harakat, *och* – qorni *och*.

Orfografiya (orfos – “to'g'ri”, grafo – “yozmoq” degan ma'nolarni anglatadi) - so'z va qo'shimchalarni to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisi.

Orttirma darajadagi ravishlar – belgining o'ta ortiqligini ifodalaydigan ravishlar: *juda tez, ancha kech, juda oldin, eng ko'p*.

Orttirma darajadagi sifatlar - predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko'p ekanligini ifodalaydi: *dum-dumaloq, pak-pakana; yap-yangi, ko'm-ko'k; soppa-sog', to'ppa-to'g'ri. eng kichik, hammadan chiroyli, zap g'alati, beqiyos chiroyli, naqadar ulug'vor, xo'p bemaza, cheksiz quvonchli; zo'r-zo'r (polvonlar), uzundan-uzun (kechalar), ne-ne (olimlar); haddan ziyod chiroyli, misli ko'rilmagan (qahramonlik), quling o'rgilsin (jonon) zahar (garmdori), olov (bola); tooza, chuquur; tekkis, yumshoq*.

Orttirma nisbatdagi fe'llar - ish-harakatning boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradigan fe'llar. Ular *-t, -tir, -dir, -ir, -ar, -iz, -giz, -kiz, -qiz, -gaz, -g'iz, -sat* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, keltir, yozdir, bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, toshir, chiqar, qaytar, tomiz, emiz, o'iz, yurgiz, ko'rgaz, turg'iz, ketkiz, tutqaz, o'tkaz, ko'rsat*.

Orfoepiya - *orfos* – “to‘g‘ri”, *epos* – “nutq” degan ma‘nolarni bildirib, to‘g‘ri talaffuz qilish bo‘yicha qoidalar yig‘indisidir.

Orqa qator unlilar – talaffuzi paytida til orqaga tortiladigan unlilar: *u, o‘, o*.

Ot – narsa-buyum va kishilarning nomini bildirib, kim?, nima?, qayer? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladigan so‘z turkumi: *odam, kitob, ko‘cha*. Ot gap takibida asosan ega (*Olma pishdi*), kesim (*Mening akam - magistrant*), to‘ldiruvchi (*Men mashqni bajardim*), aniqllovchi (*qo‘liga tilla bilaguzuk taqibdi*), hol (*Men institutda o‘qiyman*) va undalma (*Salimjon, biz bilan yur*) vazifalarini bajaradi.

Ot-kesim - ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, modal so‘z bilan ifodalanadigan kesimdir. Ot va otlashgan so‘zlar bosh, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi shaklida ot-kesim bo‘lib kelishi mumkin: *Olamni qutqaradigan narsa - go‘zallik*. *O‘nning yarmi - besh*.

Otlashish – otdan boshqa so‘z turkumlarining otning so‘rog‘iga javob bo‘lishi va otga xos qo‘shimchalarni olishi: 1) sifat otlashadi: *Yaxshilaridan tanlang*; 2) son otlashadi: *Ikkovlarini taklif qilishdi*; 3) olmosh otlashadi: *Bularingizdan qachon qutulaman*. 4) fe‘lning sifatdash shakli otlashadi: *O‘qiganlaringizni eslang*; 5) Ravish otlashadi: *Ko‘plarni tabriklashdi*; 6) undov so‘z otlashadi: *Dodimni eshiting*; 7) taqlid so‘z otlashadi: *Shitir-shitiri eshitildi*.

Otli birikma - bosh so‘zi ot, sifat, son, olmosh, harakat nomi yoki modal so‘z bilan ifodalangan so‘z birikmasi: *baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, vazifani bajarish, men uchun ko‘p, senga kerak*.

Ovoz(dor) undoshlar – talaffuzida ovoz asosiy rol o‘ynaydigan, shovqin kam qatnashadigan yoki umuman qatnashmaydigan undoshlar: *m, n, ng, l, r*.

Ozaytirma daraja - belgi miqdorining normal darajaga yetmaganligini, normaldan pastligini ifodalovchi daraja. Ifodalanishi: 1) qo‘shimchalar yordamida: *oqish, qizg‘ish, qoramtir. -roq* qo‘shimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi): *eskiroq* (kiyim); 2) sifatdan oldin *yarim, nim, och, xiyol, chizi, sal, aytarli, uncha, u qadar* so‘zlarini keltirish bilan: *yarim ochiq*(eshik), *uncha katta emas*.

Og‘zaki nutq – muayyan fikrning nutq tovushlari yordamida ifodalangan ko‘rinishidir.

Ochiq bo‘g‘in – unli tovush bilan tugaydigan bo‘g‘in: *o-i-la, o-ta, a-ka, i-ni, u-ka, o‘-ra, e-sa*.

P

Payt holi – harkatning bajarilish-bajarilmaslik paytini bildirib, *qachon?, qachongacha?, qachondan beri?, qayvaqt?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi va ko‘pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdash, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: *Imtihonlar yozda bo‘ladi*. *Bugun maktabim yonidan o‘tdim*. *Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim*. *Buni o‘qiyotganimda sezib qoldim*. *Shunda men bir sapchib tushganman*. *Qaytishda siznikiga kirib o‘tamiz*. *Qo‘lim bo‘shida o‘qiyman*. *Yig‘ilish uchda bo‘ladi*.

Payt ravishlari - ish-harakatning bajarilish paytini bildirib, *qachon?, qachongacha?, qachondan?, qachondan beri?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladigan ravishlar: *avval, oldin, ilgari, so‘ng, bugun, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez orada, shu kuni, bu orada, har doim, har kuni*.

Payt ravishdoshlari - harakat bajarilish paytini harakat orqali ifodalaydigan fe‘l shakli. Bunday ravishdoshlar *-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha* qo‘shimchalari bilan yasaladi: *kelgach, to‘kkach, chiqqach, olguncha, ekkuncha, boqquncha*.

Paronimlar – talaffuzi bir xil bo‘lib, yozilishi (shakli) va ma‘nosi har xil bo‘lgan so‘zlar: *nufuz* (obro‘) – *nufus* (aholi), *shoh* (podsho) – *shox* (daraxt shoxi).

Polilog – ikkitadan ortiq kishining nutqi.

Polisintetik (ko‘p terkiibli) tillar – butun boshli gap bir so‘z sifatida ifodalanadigan tillardir. Bularga chukot tili kiradi.

Portlovchi-sirg‘aluvchilar – *m, n, ng, l, r* tovushlari.

Portlovchi undoshlar – talaffuz qilinganda havoning ikki nutq a'zosi orasidan o'tilib chiqishidan hosil bo'ladigan undoshlar: *b, d, g, p, t, k, q, j (jo'ja), ch*.
Progressiv assimilyatsiya – oldingi tovushning o'zidan keyingi tovushni o'zgartirishi: *yurak+ga = yurakka, ayt+di = aytti*.
Punktuatsiya - tinish belgilarini qo'llash qoidalarini o'rganiladigan bo'lim.

Q

Qadimgi turkiy adabiy til - o'zbek adabiy tili rivojlanishining birinchi bosqichi (X-XII asrlar) dagi nomlanishi. Namunalari: O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" ("Turk tillari devoni"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asarlari.

Qaralmish – qaratqich aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak: *talabaning intilishi, o'qiganning foydasi, o'ning yarmi*.

Qaratqich-aniqlovchi - biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradigan va *kimning?, nimaning?, qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladigan aniqlovchi turidir. Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va sonda albatta moslashgan bo'ladi: *Odamning qo'li gul*. Qaratqich-aniqlovchi, odatda quyidagicha ifodalanadi: 1) qaratqich kelishigidagi ot, olmosh bilan: *Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi*. 2) qaratqich kelishigidagi otlashgan so'zlar bilan: *O'ning yarmi - besh*. 3) ibora bilan: *Omadi yurishganning oshig'I olchi*. Qaratqich-aniqlovchi -ning qo'shimchasisiz ham qo'llanadi: *Bolalar xonasi ozoda edi*.

Qarashlilik shakli – *-niki* qo'shimchasi bilan yasalgan va narsa yoki shaxsning shu qo'shimchani olgan narsa yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradigan shakl: *Kitob Ahmadniki; qopqoq choynakniki*. Bu qo'shimchani olgan so'z gap tarkibida kesim vazifasini bajaradi.

Qarindosh tillar – kelib chiqishi bir ajdoddan bo'lgan, umumiy tomonlari jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan tillardir: o'zbek turkman, ozarbayjon va boshqa turkiy tillar qarindosh tillardir.

Qarluq lahjasi – Toshkent, Farg'ona, Andijon va boshqa yirik shaharlarda yashovchi o'zbeklar shevalarini o'z ichiga oluvchi lahja: *oka (aka), ukamni(ng) daftari, aytmoq – etmoq*.

Qavs belgisi – kirish gaplarda, remarkalarda, olingan misollarning manbalarida, qisqartirilgan ism-familiyalarda, izoh ma'nosidagi so'z va birikmalarda ishlatiladigan tinish belgisi.

Qipchoq lahjasi - O'zbekistonning asosan qishloq shevalarini (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasining Amudaryo tumani va Turkmaniston Respublikasining Toshovuz viloyati qishloqlari) qamrab oluvchi lahja: *tov(tog'), jo'q (yo'q), kitobdi (kitobni), sari (sariq)*.

Qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) – turg'un birikma qismlarini turli ko'rinishlarda qisqartirish asosida yasalgan so'zlar: *GES, ijroqo'm, ToshMI, pedinstitut*.

Qiyosiy daraja - predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydigan daraja. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga *-roq* qo'shimchasini qo'shish yoki sifatdan oldin bir-biridan, undan ham, yanada so'zlarini keltirish bilan yasaladi: *Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq. Bir-biridan go'zal, bundan ham battar, yanada kuchli*.

Qiyosiy darajadagi ravishlar – bir harakat belgisini boshqa shunday belgiga qiyoslaydigan, chog'ishtiradigan ravishlar: *tezroq, oldinroq, kechroq, astaroq*.

Qorishiq portlovchilar – boshlanishida portlash, oxirida sirg'alish bo'ladigan undoshlardir: *j (jo'ja), ch*.

Quyi keng unlilar – talaffuzi paytida til pastga, o'z joyiga tushadigan unlilar: *a, o*.

Qo'shimcha - asosga qo'shib, unga turli ma'nolar kiritadigan qism: *o'yla, uyni, qizcha*.

Qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamalar - *-ku, -mi, -a(-ya), -gina, -chi, -da, -dir, -u(-yu)*.

Qo'shma gap - Ikki yoki undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gapdir *Po'k ildizdan o'tin chiqmas, bu o'tindan olov chiqmas.(S.Ahm.)*

Qo'shma otlar - ikki va undan ortiq so'zning qo'shilishidan yoki bog'lanishidan hosil bo'lgan otlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) ot bilan otdan: *otquloq, qo'larra*; 2) sifat bilan otdan: *ko'ksulton, xomtok*; 3) ot bilan sifatdan: *gulbeor, oshko'k*; 4) son bilan otdan: *mingoyoq, qirqog'ayni, uchburchak*; 5) ot bilan fe'ldan: *o'rinbosar, beshiktervatar*; 6) fe'l bilan fe'ldan: *iskabtopar, olibsotar*; 7) fe'l va undalmadan: *urto'qmoq, ochildasturxon*. Biror belgisiga ko'ra atalgan joy nomlari ham ko'pincha qo'shma ot orqali ifodalanadi: *Oqtepa, To'ytepa, Uchqo'rg'on*.

Qo'shma ravishlar - asosan ikki so'zdan yasaladigan ravishlar. Ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi: 1) tarkibida **u, bu, shu** olmoshlari bo'lgan payt va o'rin ravishlari: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda* va b. 2) tarkibida *har, hech, hamma, bir* so'zlari bo'lgan ravishlar: *har vaqt, har zamon, har qachon, hech vaqt, hamma vaqt, bir zum, bir necha*. 3) tarkibida **alla-** elementi bor bo'lgan ravishlar qo'shib yoziladi: *allavaqt. Biryola, birmuncha, birvarakayiga, birpas* ravishlari qo'shib yoziladi.

Qo'shma sifatlar - ikkita va undan ortiq so'zning qo'shilishidan yoki bog'lanishidan yasalgan sifatlar. Ular quyidagicha yasaladi va yoziladi: 1) ot va otdan. Bular ajratib yoziladi: *havo rang bo'yoq*; 2) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: *qimmatbaho sovg'a*; 3) ot yoki ravishga - ar qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi. Bular qo'shib yoziladi: *tezoqar daryo*; 4) otga aro so'zini qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: *xalqaro*.

Qo'shma sonlar - ikki yoki undan ortiq sonning bog'lanishidan tuzilgan sonlar: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.

Qo'shma so'zlar - kamida ikkita o'zakning qo'shilishi yoki bog'lanishidan hosil bo'lgan va bitta so'roqqa javob bo'ladigan so'zlar: *qo'lgop, Markaziy Osiyo, rahmdil, havo rang, sotib olmoq, javob bermoq, bir oz, birmuncha, mana bu, ana shu, har kim, o'n ikki*.

Qo'shtirnoq - ko'chirma gaplarda, sitatalarda, kinoya usuli bilan ko'chgan so'zlarda, ayrim atoqli otlarda ishlatiladigan tinish belgisi.

R

Ravish - ish-harakat va holatning belgisini bildirgan so'zlar turkumi. Ravish **qanday?, qachon?, qayerda?, qayerdan?, qayerga?, qancha?, nega?, qay darajada?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta, hozir, pastda, yuqoridan, o'ngga, ko'p, noiloj, juda*.

Ravishdosh - ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini bildirgan fe'l shakli: **jo'shib** kuylamoq, **o'qigani** kelmoq, **kelguncha** kutmoq.

Regressiv assimilyatsiya - keyingi tovushning oldingi tovushni o'zgartirishi: *yigit+cha = yigichcha, sakkiz+ta = sakkista*.

Ritorik so'roq gaplar - so'roq gaplarning javob talab qilmaydigan turi bo'lib, javobi o'z ichida yashiringan bo'ladi: *Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?* Ritorik so'roq gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin: *Bu Vatanda nimalar yo'q* (tasdiq). *O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan davoga* (inkor). *Bu qanaqasi?!* (taajjub) *Yolg'iz qolib ketmaymanmi?!* (tashvish) *Ko'zingga qarab yurmaysanmi?!* (g'azab) *Balki, ertaga yomg'ir yog'mas?* (gumon) *Qachongacha bizni qiynashadi?!* (kuchli hayajon)

Run (runik) yozuvi - Mo'g'ulistonning O'rxun va Rossiya hududidagi Enasoy (Yenisey) daryolari bo'ylaridan topilgan va toshga, charmga, shishaga yozilgan yozuv turi.

S

Sabab bog'lovchilari - ma'lum bir gapning sababini bildiradigan gapni o'sha gapga bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar: *zeroki, chunki, shuning uchun*. Ba'zan uchun ko'makchisi ham shu vazifada qo'llanadi: *Ular yetib kelsin uchun, Avaz kutib turdi*.

Sabab ravishlari - ish-harakatning bajarilish sababini bildirib, nega? so'rog'iga javob bo'ladigan ravishlar: *noiloj, ilojisiz(likdan), chorasiz(likdan)*.

Semantik usul bilan soʻz yasaliishi – soʻz maʼnolarining taraqqiyoti natijasida yangi soʻz hosil qilish; bunda bir turkumdagi soʻz boshqa turkumga oʻtadi: *oʻgʻil bola* (sifat) – *Oʻgʻil tugʻildi* (ot). *Oʻquv, yozuv* soʻzlari feʼldan otga oʻtgan; **kelishgan** yigit (feʼlning sifatdosh shakli sifatga oʻtgan);

Semit guruhi - arab, axmar, xarari, oysor, ivrit tillarini oʻz ichiga olgan til guruhi.

Sifat - predmetning belgisini bildirib, qanday?, qanaqa?, qaysi? soʻroqlaridan biriga javob boʻladigan soʻz turkumi: *goʻzal, uzun, kechagi*.

Sifatlarning maʼno turlari - 1) xususiyat bildiruvchi: *yaxshi, yomon, aqlli, sergak, soʻzamol*; 2) holat bildiruvchi: *goʻzal, chiroyli, suhuv, choʻloq, maymoq, choʻtir, soqov, kar, koʻr*. 3) rang-tus bildiruvchi: *oq, qora, sariq, kul rang*; 4) shakl-koʻrinish bildiruvchi: *yapaloq, tekis, yassi, dumaloq*; 5) hajm-oʻlchov-masofa bildiruvchi: *keng, tor, chuʻur, katta, kichik*; 6) maza-taʼm bildiruvchi: *shirin, achchiq, nordon, shoʻr, achimsiq*; 7) hid bildiruvchi: *xushboʻy, sassiq, badboʻy, muattar, qoʻlansa*; 8) vazn-ogʻirlik bildiruvchi: *ogʻir, yengil, zildek, vazmin*; 9) oʻrin va paytga munosabat bildiruvchi: *yozi, qishki, avvalgi, dastlabki, uydagi, koʻchadagi*.

Sifat darajasi - predmetlardagi bir xil belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi. Sifatlarning quyidagi darajalari bor: oddiy daraja (*baland*), orttirma daraja (*juda baland*), qiyosiy daraja (*balandroq*), ozaytirma daraja (*sal baland*).

Sifatdosh - narsa-buyumning belgisini harakat orqali bildiradigan feʼl shakli. Sifatdosh feʼl singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat, boʻlishli-boʻlishsizlikni bildiradi: *qolgan* - boʻlishli, oʻtgan zamon, aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bogʻlanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovchi yoki kesim boʻlib keladi: *Talabalar berilgan topshiriqni bajarishdi. Vazifalar bajarilgan.* Sifatdoshlarning boʻlishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan– bormagan, borayotgan – bormayotgan, borar – bormas, oʻqigan emas.*

Sifatlovchi-aniqlovchi - predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va **qanday?, qanaqa?, qaysi? qancha?, nechanchi?, necha?, qayerdagi?** kabi soʻroqlarga javob boʻladi. Sifatlovchi-aniqlovchi tomonidan aniqlangan boʻlak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi-aniqlovchi quyidagicha ifodalanadi: 1) sifat: **Kechagi voqea esiga tushdi.** 2) son bilan: **Yuzlab odam toʻplandi;** 3) olmosh bilan: **Bu kitob meniki;** 4) sifatdosh bilan: **Oʻqigan odam qiynalmaydi;** 5) ravish bilan: **Koʻp vazifa yuklandi;** 6) taqlid soʻz bilan: **Pichir-pichir ovoz eshitildi.** 7) ot bilan: **Asfalt yoʻldan mashinalar gʻiz-gʻiz oʻtib turibdi.** 8) ibora bilan: **Unda ogʻzining tanobi qochadigan** odat bor. 9) soʻz birikmasi bilan (sifatlovchi va sifatlanmish, qaratuvchi va qaralmish, toʻldiruvchi va toʻldirilmish, hol va hollanmish birikmalari sifatlovchi-aniqlovchi boʻlib keladi): **U birinchi kungi ishni yakunladi. Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi. Menga tegishli boʻlakni qoldiring. Ertaga boʻladigan majlis qoldirildi.**

Sinonimlar (maʼnodosh soʻzlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan maʼnoni bildirib, bir umumiy maʼnoni ifodalaydigan kamida ikkita soʻzdir. Sinonimlar deyarli barcha turkumlar ichida uchraydi: ot – *dushmanlik, adovat*; sifat - *dongdor, mashhur, nomdor*; son – *yarim, ikkidan bir*; olmosh – *hamma, barcha*; feʼl – *nolimoq, shikoyatlanmoq, zorlanmoq*; ravish – *koʻp, moʻl, bisyor, serob*; koʻmakchi – *kabi, yangligʻ, singari*; bogʻlovchi – *lekin, ammo, biroq*; yuklama – *faqat, -gina*; modal soʻz – *chamasi, chogʻl*.

Sintagma – jumla tarkibidagi ikkita qisqa toʻxtam (pauza) orasidagi nutqiy boʻlak: *Kitobni oʻqib boʻlib, / joyiga qoʻydim.*

Singarmonizm – unli tovushlarning moslashuvi, uygʻunlashuvi: *burun, quruq, qoloq, bobo, uzun, tutun, tutqun.*

Sintaksis – grekcha *tuzish* degan maʼnoni bildirib, grammatikaning soʻz birikmasi, gap boʻlaklari, gap va uning turlarini oʻrganadigan qismi.

Sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar - soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan qoʻshimchalar: 1) kelishik qoʻshimchalari: *uyni, oyni, oshga, ishda, otidan*; 2) egalik qoʻshimchalari: *sochim, uying, oti, sochimiz, itingiz*; 3) shaxs-son qoʻshimchalari: *yurdim, kirding, bordik, berdingiz.*

Sirg'aluvchi undoshlar – havo to'liqining ikkita nutq a'zosi bir-biriga yaqinlashgan paytida yuzaga kelgan tirqishdan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'lgan tovushlar: **v, j(vijdon), z, y, g', f, s, sh, x, h.**

Sodda ot-kesim - bir so'z bilan ifodalanadigan kesim: *Mening eng yaqin do'stim* – kitob.

Sodda so'z birikmasi - faqat ikkita mustaqil so'zdan tuzilgan so'z birikmasi (bunda yordamchi so'zlar ham ishtirok etishi mumkin): *beshta daftar, bugun keldi, o'zining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida so'radi.* Ajralmas birikmalar, iboralar qatnashgan birikmalar ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: *qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli.*

Sodda so'zlar – bir asosdan iborat bo'lgan so'zlar: *kitob, havo, odamlar, bizni, aqlli, kunduzi.*

Sodda qo'shimchalar – boshqa qo'shimchalarga ajralmaydigan qo'shimchalar: *tanla, uycha, yozdik.*

Sodda yig'iq gap - tarkibida faqat bosh bo'laklarga mavjud bo'lgan gaplardir: *Azizxon qahramon bo'ldi.*

Sodda yoyiq gaplar - tarkibida bosh bo'laklardan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham qatnashadigan gaplardir: *Ufqda olovli bulutlar qoldi.*

Sof ko'makchilar – lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'.*

Som-xom tillar oilasi - semit, qushit, berber guruhi, chad-xom guruhi, arab guruhini o'z ichiga oladigan til oilasi.

Son - sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar turkumi. Son *necha?, qancha?, nechta?, nechanchi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sonlarning morfologik xususiyatlari: 1) sonlar *juft, dona, metr, siqim* kabi hisob so'zlari bilan qo'llana oladi; 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar sonning hamma turlariga ham qo'shilavermaydi; 3) boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Sonning sintaktik xususiyatlari: 1) doim otlar bilan birga qo'llanadi; 2) sonlar hech qachon belgi ifodalovchi so'zlarni o'ziga tobe qilib kelmaydi; 3) sonlar ot oldida aniqlovchi bo'lib kelganda, u bilan birikib yaxlit bir bo'lak vazifasini bajaradi: *Ikkala do'st quchoqlashib ko'rishishdi.* 4) son va sifat aniqlovchi bo'lib kelganda, oldin son, keyin sifat keladi: *beshta shirin qovun.* 5) Sonlar gapda ko'pincha aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: *Beshta qalam oldi. Maqsadimiz bitta.*

Sof portlovchilar - havo to'liqining ikkita nutq a'zosi orasidan otilib chiqishi natijasida paydo bo'ladigan nutq tovushlari: **b, d, g, p, t, k, q.**

Sof so'roq gaplar - javob talab qiladigan so'roq gaplar: *Siz ertaga kelasizmi?*

Sof fe'l - gap ichida fe'l-kesim vazifasini bajaradigan va fe'lga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lgan fe'l shakli: *U yozdi.* (bo'lishli, o'timli, aniq nisbatda, o'tgan zamon, xabar maylida, 3-shaxs, birlikda)

Sof so'roq gaplar - javob talab qiladigan gaplar: *Siz ertaga kelasizmi? (Ha. Yo'q.)*

So'roq olmoshlari - biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildirgan olmoshlardir: *kim, nima, qanday, qanaqa, qaysi, qancha, necha, nechta, nechanchi, nega, nimaga, qayerda, qayda, qayoqqa, qachon, qani.*

So'roq belgisi – so'roq gaplardan, darak gap ichidagi tushunarsiz, mujmal bo'lgan so'zlardan keyin qo'yiladigan tinish belgisidir: *Siz necha yoshdasiz? Mirzo Ulug'bek nomidagi Milliy institut(?) talabasi ekan.*

So'roq gap - so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydigan, o'zi uchun noma'lum bo'lgan narsa, belgi, harakat, holat, miqdor haqida ma'lumot olish uchun qo'llanadigan gap: *Bugun darsga borasizmi?* Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda uchraydi. So'roq gaplar so'roq olmoshlari (*kim, nima, qanday, qancha, necha, qaysi*), so'roq yuklamalari (*-mi, -chi, -a, -ya*) yoki so'roq ohangi yordamida hosil bo'ladi: quyidagi misolda so'roq ohangi qatnashgan: *Ertaga yakuniy nazorat o'tkaziladi. Ertaga?*

So'roq va taajjub yuklamalari - *-mi, -chi, -a(-ya)* yuklamalaridir. **—mi** so'roq va taajjubdan tashqari modal ma'noni ham bildiradi, bunda u noaniqlikni ifodalaydi: *Uyidami, ko'chadami, uning uchun farqi yo'q edi*. **—chi** yuklamasi so'roqdan tashqari buyruq, do'q, iltimos, qistash, ta'kid, uqtirish ma'nolarini ham bildiradi: *Qani, yur-chi! Kitobingni berib tur-chi*. **-a, -ya** yuklamalari ham so'roq va taajjubdan tashqari his-hayajonni, tasdiq va ishonchni ham bildiradi: *Qanday chiroyli-ya!*

Ko'ylagingiz shunday ho'l-a.

So'z birikmasi - ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe bo'lib bog'lanishidan hosil bo'lgan birlik: *charm qo'lqop, baland bino, beshta bola, shu odam, kelgan kishi, jo'shib kuylamoq, kitobni o'qib, dars haqida suhbat, tez yurmoq, kitobning varag'i*.

So'z tarkibi – so'zning ma'noli qismlari, ya'ni asos va qo'shimchalar yig'indisidan iborat: *gul+don+lar+ga*.

So'z turkumlari – tildagi so'zlarning umumiy grammatik ma'no hamda vazifalariga ko'ra ma'lum guruhlariga bo'linishi: *ot, sifat, bog'lovchi, taqlid so'z* va h.

So'z urg'usi – so'z tarkibidagi ayrim unli tovushlarning boshqalariga qaraganda balandroq, kuchliroq aytilishi: *qalám, albátta, áksiya*.

So'z yasalishi – turli usullar yordamida yangi so'zlar hosil qilish: *ish+la=ishla, qo'l+qop=qo'lqop, BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti)*.

So'z yasovchi qo'shimchalar – o'zakka qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalar: *sinf~~dosh~~, gul~~don~~, suv~~li~~, sez~~gir~~, oql~~a~~, ko'~~pay~~, do'~~stona~~, majbur~~an~~*.

So'z yuklamalar – so'z ko'rinishidagi yuklamalar: *faqat, ham, axir, hatto*.

So'z shakli yasovchi qo'shimchalar – q. Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.

So'z o'zgartuvchi qo'shimchalar – q. Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar.

So'zlarni takrorlash yordamida so'z yasash – so'zlarning takrorlanib yangi lug'aviy ma'noga ega bo'lishi natijasida so'z yasalishi. Bunda boshqa turkumga mansub so'z yasalishi mumkin yoki shu turkumga xos yangi so'z hosil bo'lishi mumkin: *yo'l-yo'l ko'ylak - ot*

takrorlanib sifat hosil bo'lgan; yor-yor – ot takrorlanib yangi ot (qo'shih nomi) hosil bo'lgan.

So'zlashuv tili - kundalik turmushda ishlatiladigan til: *bo'lsa – bo'sa, kelsa – kesa, olib kel – opkel, qolibdi – qopti, maza – mazza*.

T

Takroriy bog'lovchilar – gap tarkibida kamida ikki o'rinda takrorlanib ishlatiladigan bog'lovchilardir: *Yo u keladi, yo men boraman. Goh kuladi, goh yig'laydi*.

Takroriy ravishlar – bir ravishning takrorlanib, bir umumiy urg'u bilan aytilishidan hosil bo'lgan ravishlardir. Ular quyidagicha yasaladi: 1) ot bilan ot takrorlanadi: *qator-qator, yildan-yilga qadam-baqadam*; 2) sifat bilan sifat: *chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, bekordan-bekorga*; 3) fe'l shakllari: *uzil-kesil, bilinar-bilinmas, bora-bora, ura-sura, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qo'yarda-qo'ymay*; 4) ravish bilan ravish: *nari-beri, oldinma-ketin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri*; 5) olmosh, son, taqlid so'zlarning aralash holda takrorlanishi: *o'z-o'zidan, yakka-yakka, taqa-taq*.

Takroriy sifatlar – sifatdan boshqa turkumlarga mansub so'zlarning takrorlanishidan hosil bo'lgan sifatlar: **1) tub takroriy sifatlar:** *baland-baland, uzun-uzun*; **2) yasama takroriy sifatlar:** *yo'l-yo'l (ko'ylak); manman (odam); liplip (chiroq)*.

Takroriy sonlar - bir asosning takrorlanishidan tuzilgan sonlar: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta*.

Takroriy so'zlar - bir o'zakning ikki marta takroridan hosil bo'lib, bir umumiy urg'u bilan aytiladigan so'zlar: *tog'-tog', katta-katta, beshta-beshta, kim-kim, yurib-yurib, bora-bora, yig'lay-yig'lay, bilinar-bilinmas, kuydirgani-kuydirgan, tez-tez, voy-voy, gurs-gurs*.

Tarixiy-an'anaviy yozuv (tamoyil) – soʻz va qoʻshimchalar tarixan, an'anaga koʻra qanday yozib kelingan boʻlsa, hozir ham shunday yozishni talab qiladigan yozuv: *choʻt* (aslida *schyot*), *pudratchi* (aslida *podryadchik*).

Tartib son - narsa-buyumning sanoqdagi tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan miqdor songa - *nchi*, undosh bilan bitgan miqdor songa -*inchi* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *birinchi*, *ikkinchi*. Tartib sonlar arabcha raqamlar bilan ifodalansa, bu qoʻshimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qoʻyiladi: rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha ham qoʻyilmaydi: *2-brigada*, *VI sinf*, *2008-yil* 8-Mart.

Taqlid soʻzlar - tovushga va harakat-holatga taqlidni bildirgan soʻzlardir: *taq-tuq*, *lip-lip*. Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi. Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol gʻir-gʻir* (hol) *esmoqda*.

Taqsim son - narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadigan son va u miqdor songa -*tadan* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *ikkitadan*, *oʻntadan*, *yuztadan*. Baʼzan miqdor son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: *Ikki-ikki boʻlib yurdik*. (hisob soʻzi boʻlsa, -*ta* tushiriladi: *Ikki metrdan berildi*.)

Tasnif - toʻplamni oʻxshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlariga boʻlishdir: **undosh tovushlar tasnifi**, **unli tovushlar tasnifi**, **soʻz turkumlari tasnifi** va h.

Tasviriy ifoda - narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan soʻz birikmasidir: *yashil vodi* (Fargʻona), *oq oltin* (paxta), *zangori ekran* (televizor), *yashil qitʼa* (Avstraliya), *kunchiqar mamlakat* (Yaponiya).

Teng bogʻlanish - bir soʻzning boshqasiga sanash ohangi yoki teng bogʻlovchilar yordamida bogʻlanishi: *Koʻchalar*, *tomlar*, *devorlar*, *daraxtlar oppoq*. *Xona sovuq va nimqorongʻi*.

Teng bogʻlovchilar - gapdagi soʻzlarni va qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni teng huquqli qilib bogʻlaydigan bogʻlovchilar: *Ota va onasi keldi*, *lekin u kelmadi*.

Tire – dialoglardagi har bir gapdan oldin, bogʻlamasiz ishlatilgan ot kesim va ega oʻrtasida, koʻchirma gaplarda, tartib bilan sanalgan har bir gapdan oldin, zid, oʻxshashlik yoki izoh mazmunidagi bogʻlovchisiz qoʻshma gap qismlari orasida, uyushiq va ajratilgan boʻlaklarda, tenglik maʼnosini bildirgan soʻzlar orasida ishlatiladigan tinish belgisi.

Til – muayyan jamiyatda yashovchi aʼzolar uchun bir xilda xizmat qiluvchi, ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasidir.

Til oilasi - kelib chiqishi jihatidan bir xil boʻlgan tillar yigʻindisi: **oltoy tillar oilasi**, **hind-yevropa tillar oilasi** va h.

Tinish belgilari (punktatsiya) – tinish belgilarining qoʻyilish oʻrinlari haqida maʼlumot beruvchi boʻlim: *nuqta*, *vergul*, *tire*, *nuqtali vergul*, *undov belgisi*, *soʻroq belgisi*, *koʻp nuqta*, *qoʻsh tirnoq*, *qavs*, *ikki nuqta*.

Tirik tillar - hozirgi davrda maʼlum bir xalq vakillari uchun muloqot vositasi boʻlib xizmat qilayotgan tillar: *oʻzbek*, *rus*, *ingliz*...

Titroq tovush - talaffuz qilinganda tilning uchi titraydigan tovush: **r**.

Tobe bogʻlanish - bir soʻzning boshqasiga kelishik qoʻshimchalari, koʻmakchilar yoki tobelanish ohangi yordamida bogʻlanishi: *uyga ketmoq*, *maktabdan kelmoq*, *institutga kirmoq*, *kitobning varagʻi*, *testni yechmoq*, *qalam bilan yozmoq*, *uy tomon ketmoq*, *ukasi uchun olmoq*, *imtihon haqida suhbatlashmoq*. Ega bilan kesim ham oʻzaro tobe bogʻlanadi: *Tabib inkor etmaydi*. Tobe bogʻlanishning eng asosiy belgisi shuki, unda har doim bir soʻz ikkinchi bir soʻzni izohlab, toʻldirib, aniqlab keladi.

Tovush – nutq aʼzolari yordamida hosil qilinadigan eng kichik, boʻlinmaydigan nutq birligi: **a**, **b**, **v**, **g**, **d**.

Tovush almashishi – talaffuz jarayonida soʻzlardagi tovushlarning boshqa tovushga almashinuvi: *son* – *sana*, *yutuq* – *yutugʻi*.

Tovush orttirilishi – soʻzning boshiga, oʻrtasiga, oxiriga tovush qoʻshilishi: *stakan* – *istakan*, *stol* – *ustol*, *fikr* – *fikir*, *doim* – *doyim*, *tank* – *tanka*, *disk* – *diska*, *bank* – *banka*.

Tovush tushishi – talaffuz jarayonida soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning tushib qolishi: *shahar* – *shahri*, *oʻgʻil* – *oʻgʻli*, *burun* – *burni*; *past* – *pasay*, *farzand* – *farzan*, *kel^{sa}* – *kesa*.

Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar – atrof-borliqdagi tabiat tovushlariga, hayvon va parrandalar tovushlariga taqlidni bildiradigan soʻzlar: *gumbur-gumbur*, *dup-dup*, *duk-duk*, *shiq-shiq*, *qiy-chuv*, *taq-tuq*, *gʻarch-gʻurch*, *inga-inga*, *pix-pix*, *qult-qult*, *bidir-bidir*, *vov*, *uv*, *irr*, *moʻoʻ*, *maa*, *baa*, *mee*, *ing-ing*, *ang-ang*, *miyov*, *vah-vah*, *vish-vish*, *qu-qu*, *gʻa-gʻa*, *qa-qa*, *gʻaq-gʻaq*, *pit-pildiq*, *parr*, *viz-viz*. Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi: *Odamlarning gʻovur-gʻovuri bosildi*. *Yuraging duk-dukini eshitdi*.

Tub soʻz – bironta usul yordamida yasalmaydigan soʻzlardir. Bunday soʻzlar tarkibiy jihatdan asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalarga boʻlinmaydi, lekin ular tarkibida shakl yasovchi qoʻshimchalar qatnashishi mumkin: *qoʻl*, *uylar*, *ukamni*, *qizcha*.

Turdosh otlar – bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirgan otlar: *shahar*, *bola*, *qalam*, *uy*, *meva*, *talaba*.

Turkiy tillar – oʻzbek, turkman, ozarbayjon, qozoq, qirgʻiz, turk, uygʻur, boshqird, qoraqalpoq, tatar, chuvash, yoqut, qorachoy, balqar, tuva, oltoy turklari, xakas, gagauz, shor, qoraim, qumiq, noʻgʻoy, oyrot, karagas tillari.

Turlanish – otlarning kelishik yoki egalik qoʻshimchalarini olib oʻzgarishi: *bolaning*, *dalani*, *kitobga*, *uyda*, *koʻchadan*; *koʻylagim*, *bobong*, *onasi*.

Tuslanish – feʼlning shaxs-son qoʻshimchalarini olib oʻzgarishi: *bordim*, *bording*, *bordik*, *bordingiz*, *boraman*, *borasan*, *boray*, *borgin*, *borsin*.

Tuslanadigan ravishdoshlar – **-b(-ib)**, **-a,-y**, **-gudek** qoʻshimchalari bilan yasaliib, shaxs-son qoʻshimchlari yordamida oʻzgaradigan ravishdoshlar: *boribman*, *koʻrasan*, *oʻqiyman*, *oʻqigudeksan*.

Tuslanmaydigan ravishdoshlar – **-gach(-kach, qach)**, **guncha(-kuncha, quncha)**, **gani (-kani, -qani, -gali)** qoʻshimchalari bilan yasaliib, shaxs-son qoʻshimchalarini qabul qilmaydigan ravishdoshlar.

Tutuq belgisi (') – lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosidagi ikkita vazifani bajaradigan belgi: 1) kirilchadagi ayirish belgisi (**ʻ**) oʻrnida qoʻllanadi: *aʻlo*, *maʻno*; 2) **sh** harfiy birikmasidagi **s** hamda **h** harflarining alohida tovushlar ifodalashini koʻrsatish uchun: *Isʻhoq*, *asʻhob*.

Toʻldiruvchi – gapdagi biror boʻlakni toʻldirib, unga boshqaruv yoʻli bilan tobe holatda bogʻlangan boʻlakdir. Toʻldiruvchi asosan feʼl-kesimga bogʻlanadi va tahlilda uning tagiga shtrix (- - - -) chiziladi: *Men bu gapni ukamdan eshitdim*.

Toʻliq assimilyatsiya – bir tovushning boshqasini oʻziga toʻla oʻxshatishi: *ot+dan=ottan*.

Toʻliqsiz assimilyatsiya – bir tovushning boshqasini oʻziga qisman oʻxshatishi: *maq^sad* – *max^sad*, *uch^ta* – *us^ta*, *oq^shom* – *ox^shom*, *toʻq^son* – *toʻx^son*, *taq^sim* – *tax^sim*, *oʻs^dir* – *oʻstⁱr*.

Toʻliqsiz feʼllar – oʻzining lugʻaviy maʼnosini yoʻqotib, yordamchi soʻzlarga yaqinlashib qolgan feʼllar. Bularga *edi*, *ekan*, *emish*, *emas* soʻzlari kiradi (*esa* bogʻlovchilar guruhiga oʻtib ketgan).

Toʻplam – oʻrganish uchun olingan turli narsa, voqea-hodisalar yigʻindisidir: **soʻz turkumlari**, **gap boʻlakkari** va h.

U

Ugor guruhi – venger, mansiy, xantiy tillarini oʻz ichiga oladigan til guruhi.

Umumlashtiruvchi boʻlak – uyushiq boʻlaklarning maʼnosini jamlab, umumlashtirib ifodalaydigan boʻlakdir. Bu boʻlak quyidagicha ifodalanadi: 1) otlar bilan: *Bayramda doʻstlarim: Ahmad va Sobir mehmon boʻlib kelishdi*. 2) olmosh bilan: *Buni hech kim: otasi ham, onasi ham bilmasligi kerak*. *Akam*, *opam*, *singlim* – **hammamiz** talabamiz. 3) son bilan: *Sen, Poʻlat va*

Kamol – uchovingiz uni kuzatib qo'yasiz. 4) birikma bilan: **Darsga yaxshi tayyorlanganlar:** *Roziya, Husnora, Muxtasarlari yuqori ballarga ega bo'lishdi.* Umumlashtiruvchi bo'lak qanday vazifani bajaradi, uyushiq bo'laklar ham shunday vazifani bajaradi. Umumlashtiruvchi bo'laklar uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Oldimizdan qo'shnilarimiz:** *Raimjon va Abdulkarim akalar chiqib qolishdi.* Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *U kishi o'z farzandlariga ham, begona bolalarga ham – barchaga bir xilda muomala qilardi.*

Undalma - so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so'zdir. Undalma odatda ikkinchi shaxsqa qaratilgan bo'ladi. Undalmalar quyidagicha ifodalanadi: 1) ot bilan: — **Aka**, nimaga jim bo'lib ketdingiz? 2) olmosh: *Hay, kim,*— *Gulnorni shunday chaqirdi u,* — *ovqatni tezroq qilinglar.*(O.) 3) otlashgan so'zlar: *Shunday demaysizmi, azizim!* (sifat) **Beshinchilar**, saflaning! (son). 4) undov so'zlar: *Hoy!* - *dedi Nasriddin uchoviga qarata.* - *Men insof nimaligini tushunmayman!* (Z.A'lam) 5) so'z birikmalari bilan: *Hoy, soqoling ko'ksingga to'kilgur!* 6) iboralar bilan: *Hoy, yigit tushmagur, nima qilib qo'yding!*

Undov so'zlar - his-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar: *eh, uh, uf, voy, xix, drr, chuh.* Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir. Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay.* Juft va takrorlangan undovlar chiziqli bilan yoziladi.

Undosh tovushlar - hosil bo'lishida o'pkadan chiqadigan havo to'lqini og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchraydigan, cho'zib aytish mumkin bo'lmagan, talaffuz qilinganida un paychalari yo titrab, yo titramaydigan tovushlardir: *b, v, g, d, j(vijdon), j(jo'ja), z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng (tong).*

Undov belgisi – kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan, buyurish, istak ma'noli gaplardan, gap ichidagi alohida ta'kidlangan so'zlardan keyin qo'yiladigan tinish belgisidir.

Unli tovushlar – hosil bo'lishida o'pkadan chiqadigan havo to'lqini og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydigan, cho'zib aytish mumkin bo'lgan, talaffuz qilinganida un paychalari albatta titraydigan tovushlardir: *a, o, u, o', i, e.*

Urg'u – so'z bo'g'inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim so'zlarning boshqalariga nisbatan kuchliroq, balandroq aytilishi. Belgisi - ('): *kitob, barcha, qorday.*

Uslubiy belgi – so'zning ma'lum uslubga mansubligini ko'rsatuvchi belgi: *ozod* - uslubiy betaraf so'z – *hur* – badiiy uslubga tegishli so'z.

Uslubiy betaraf so'z – barcha uslublarda qo'llanadigan so'z: *bola, yaxshi, bu, besh, bugun.*

Uslubiyat – til vositalarining ishlatilish sohalarini qamrab oluvchi bo'lim.

Uyadosh so'zlar – bir turdagi narsa, belgi, harakat tushunchalarini ifodalaydigan so'zlar: *odam a'zolari – oyoq, qo'l, ko'z, quloq, burun;* rang – *oq, ko'k, yashil.*

Uyushiq bo'laklar - bir xil so'roqqa javob bo'lib, gapdagi bir bo'lakka bog'lanadigan gap bo'laklaridir: *U odamlarning hammasi ham muloyim, sermulozamat, sarta'zim, shirinso'z edi.* (A.Q.)

Uyg'ur yozuvi – VI-VII asrlardan XV asrlargacha turkiylar va mo'g'ullar foydalanib kelgan yozuv. Namunalari: «Qutadg'u bilig» dostonining Vena nusxasi, «Hibat-ul-haqoyiq», «Muhabbatnoma» dostonlari.

Uzoq o'tgan zamon fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli **-gan** qo'shimchasi va **edi, ekan** fe'llarini tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelgan edim;*

V

Varvarizmlar - tilda o'rinsiz ishlatiladigan chet so'zlar: *uspel qilolmadim, znachit, tak, vau, ess.*

Vazifadosh bog'lovchilar - boshqa turkumlarga mansub bo'lib, o'rni bilan bo'lovchi vazifasini bajaradigan so'zlardir. Bular quyidagi turkumlardan bog'lovchilarga o'tgan: 1) **bilan** ko'makchisi:

Akam **bilan** (va) ukam kelishdi. 2) **ham, na, -u(-yu), -da** yuklamalari: *O'qishga qabul qilishdi ham* (va) stipendiya tayinlashdi. 3) **balki** modal so'zi: *Bundan keyin uning g'ayrati susaymadi, balki yana oshdi.*

Vazifadosh ko'makchilar - gapda o'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladigan so'zlardir. Bularga quyidagi so'z turkumlaridan o'tgan so'zlar kiradi: 1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda*; 2) sifat turkumidan: *sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa*; 3) fe'l turkumidan: *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata*; 4) ravish turkumidan: *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan.*

Vazifadosh undovlar - boshqa turkumdagi so'zlardan ko'chgan so'zlar: *Kel, bir bahslashaylik!* Bu gapdagi **kel** so'zi fe'l turkumidan undovlar guruhiga o'tgan. **Kechrasiz, hormang, yashang** kabi fe'llar ham undovlarga ko'chadi.

Vaziyat (ravish, tarz) holi - qanday?, qay holda?, qay tarzda? kabi so'roqlarga javob bo'ladigan va har doim fe'lga bog'lanadigan hol turidir. Vaziyat hollari ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlidiy so'zlar, ibora bilan ifodalanadi: *U diqqat bilan tingladi. Ukam chiroyli yozadi. U shoshmasdan jo'nadi. Rais bilan ikkisi do'stlarcha xayrlashdi. U qorovul bo'lib turdi. Daraxt barglari duv to'kildi. Buni qanday bajarasiz? Boshini eggan holda kelardi.*

Vergul - uyushiq va ajratilgan bo'laklar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, kiritma gap, qo'shma gap qismlari, ko'chirma gaplar tarkibida ishlatiladigan tinish belgisi.

Vositali to'ldiruvchi - **kimga?, nimaga?, kimda?, nimada?, kimdan?, nimadan?, kim bilan?, nima bilan?, kim haqida?** kabi so'roqlarga javob bo'ladigan to'ldiruvchi turidir. U quyidagicha ifodalanadi: 1) ot yoki olmosh bilan: *Ravshan sen bilan boradi.* 2) otlashgan so'z bilan: **Yaxshiga yondash, yomondan qoch.** 3) ibora bilan: **Og'zi bo'shga ishonib bo'lmaydi.** Ko'makchilar yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchilar bilan xuddi shu ko'rinishda shakllangan vaziyat hollari savollariga qarab farqlanadi: **Paxta mashina bilan terildi** (nima bilan? - to'ld.). **Paxta zavq bilan terildi** (qanday? - hol). Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar doimo to'ldiruvchi bo'lib kelavermaydi, ular hol vazifasini ham bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: *U yolg'ondan hayron bo'ldi* (qanday? - hol). *U akasidan eshitdi* (kimdan? - to'ld.). *U maktabga bordi* (qaerga? - hol). *Menga gapirdi* (kimga? - to'ld.).

Vositasiz to'ldiruvchi - harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat bevosita o'ziga o'tgan predmetni bildiradigan va **kimni?, nimani?, qayerni?**, so'roqlariga javob bo'ladigan to'ldiruvchi turidir. Bu to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi, bunda u harakatni butunlay o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi: 1. Ot va olmosh bilan: *Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.* 2. Otlashgan so'zlar bilan: **Bo'linganni bo'ri yer.** 3. Ibora bilan: *O'ziga birovning oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.* Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishik qo'shimchasiz ham qo'llanadi: *O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.* Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi, bunda u harakatni qisman o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi: *Qani, oshdan oling!*

Vulgarizmlar - tilda mavjud bo'lgan dag'al, so'kish va qarg'ish so'zlar: *haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar* va h.

X

Xabar (ijro, aniqlik) mayli - ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida xabar beradigan fe'l mayli: *yo'zdi, kelyapti.* Bunday fe'llar darak gapning kesimi bo'lib keladi. Bu maylning maxsus qo'shimchasi yoq.

Xitoy-tibet oilasi - tay-xitoy guruhi (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari), tibet-birma guruhi (tibet, birma tillari)ga kiradigan tillarni o'z ichiga olgan til oilasi.

Y

Yakka bog'lovchilar - gap tarkibida yakka holda qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, chunki*.

Yakka otlar - birlik shaklda (ya'ni, *-lar* qo'shimchasisiz) yakka predmetni ifodalaydigan otlar: *daftar, uy, bola, maktab, shahar, davlat*.

Yaqin o'tgan zamon fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan sal oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli **-di** qo'shimchasi va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *keldi, bordim*;

Yasama so'zlar - so'z yasash usullardan biri yordamida hosil qilinadigan yangi so'zlardir: *qalamdon, atirgul, ko'zoynak*.

Yetakchi fe'l - ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalaydigan fe'ldir: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, aytib berib tura qol*.

Yon tovush - tilning tanglayga tegishi natijasida ikki tomonida hosil bo'lgan tirqishdan havoning chiqishidan paydo bo'ladigan tovush: **l**.

Yopiq bo'g'in - undosh tovush bilan tugaydigan bo'g'in: *kar-nay, ay-von, qat-tiq, ham-roh, Bur-hon, qar-moq, o'z-bek, chaq-qon*.

Yordamchi so'zlar - yakka holda ma'no anglatmaydigan (ya'ni, so'roqqa javob bo'lmaydigan), gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydigan, grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan so'zlar: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama**.

Yoyiq vaziyat holi - o'ziga tobe bo'lgan bo'laklar bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin bo'lgan ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holidir: *Eshikni oyog'I bilan ochib, ichkariga qaradi*.

Yozma nutq - og'zaki nutqni ma'lum grafik belgilar bilan ifodalangan ko'rinishidir.

Yuklama - mustaqil so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchilar: *U kelsa-chi? Senigina taklif qilishdimi? Keldi-yu, gapira ketdi. U ham ketdi*.

Yuqori tor unlilar - talaffuz paytida til tanglayga tomon ko'tariladigan unlilar: **i, u**.

Z

Zamon kategoriyasi - fe'l ifodalagan ish-harakatning nutq so'zlanib turgan vaqtga munosabatidir: *o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon*.

Zid ma'noli so'zlar - q. Antonimlar.

Zidlov bog'lovchilari - so'z va gaplarni bir-biriga zidlab bog'laydigan quyidagi bog'lovchilardir: *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki*. Masalan: *U keldi, ammo gapirmadi*.

O'

O'lik tillar - hozirgi davrda hech bir xalq uchun muomala vositasi bo'lib xizmatqilmayotgan, lekin qoldiqlari bizgacha yetib kelgan tillar: *lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, qadimgi arab tili, qadimgi fors tili, sug'd tili* hozirgi paytda o'lik tillar hisoblanadi.

O'rin ravishlari - ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirib, *qayerda?, qayerdan?, qayerga?* so'roqlariga javob bo'ladigan ravishlar: *oldinda, orqada, o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa* va b.

O'rin qoli - *qayerga?, qayerda?, qayoqqa?, qayerdan?* kabi so'roqlaridaqn biriga javob bo'ladigan va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmoshlar bilan ifodalanadigan hol turidir: *Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. U orqadan qochdi. Bunda bulbul kitob o'qiydi...(H.O.)*

O'rta keng unlilar - talaffuz paytida til og'iz bo'shlig'ida muallaq turadigan tovushlar: **e, o'**.

O'tgan zamon fe'llari - nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir: *yozdi, keldi, bordi*.

O'tgan zamon hikoya fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni hikoya qilish orqali ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli - **(i)b** qo'shimchasini olgan fe'llarni tushirish yordamida hosil qilinadi: *kelibman*;

O'tgan zamon davom fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilishi yoki bajarilmasligi davom etayotgan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli - **(a)r** qo'shimchasi va **edi** fe'lini tushirib yordamida yasaladi: *kelar eding*.

O'tgan zamon maqsad fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilishi yoki bajarilmasligi maqsad qilib qo'yilgan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli -**moqchi** qo'shimchasi va **edi** fe'lini tushirib yordamida yasaladi: *kelmoqchi edik*;

O'tgan zamon sifatdoshi - **-gan, -kan, -qan** qo'shimchalari bilan yasaladi: *otgan, tikkan, chiqqan*.

O'timli fe'llar - tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llar: *(kitobni) o'qidi, (xatni) yozdi*.

O'timsiz fe'llar - tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana olmaydigan fe'llar: *yugurdi, bordi, turdi, o'tirdi, keldi*.

O'xshatish-qiyoslash yuklamalari: *xuddi, naq, ayni. Xuddi shu yerda uchrashamiz.*

O'z ma'no - q. Bosh ma'no.

O'zakdosh so'zlar - bir o'zakdan yasalgan so'zlardir: *gulli, guldor, gulzor, sergul, guliston, gulchi*.

O'zlik nisbat - ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolganini anglatadigan nisbat shakli. Bu nisbat unli bilan tugagan negizga **-n, -l**, undosh bilan tugagan negizga **-in, -il** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi (bir-ikkita fe'lda -(i)sh qo'shimchasi bilan yasaliş bor: kerishdi, joylashdi): *taranmoq, sevinmoq, shoshilmoq. Quvonmoq, seskanmoq, faxrlanmoq, zavqlanmoq, o'tlanmoq, afsuslanmoq* fe'llari tarkibida **-n** ko'rsatkichi mavjudligiga qaramasdan, bu fe'llar aniqlik nisbatida hisoblanadi, chunki ular tarkibidagi **-n** qo'shimchasi ajratilmaydi. *Yayra, qichqir, uxla, bor* kabi fe'llardan o'zlik nisbat yasalmaydi.

O'zlik olmoshi - narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan **o'z** so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishlilikini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi*. O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, uchala shaxs o'rnida ham ishlatiladi va kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u*. O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. O'z olmoshi belgisiz kelishik ko'rinishida qo'llanishi mumkin: *O'z uying - o'zingning uying*.

O'g'uz lahjasi - Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari, Turkmaniston Respublikasining Toshovuz shahri) bir qancha shevalarni qamrab oluvchi lahja: *galdi* (keldi), *o'd* (o't), *taka* (yostiq), *cho'rak* (non), *qarinja* (chumoli), *secha* (chumchuq).

SH

Shakl yasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, ma'noni bir oz o'zgartiradigan yoki so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan qo'shimchalardir: *maktabimiz, odamlar, keldik*.

Shakldosh so'zlar - q. Omonimlar.

Shakliy yozuv (tamoyil) - boshqa tillardan kirgan so'zlar o'sha tillarda qanday yozilsa, o'shanday yozishni talab qiladigan yozuv: *to'нна* emas *tonna*; *doyim* emas *doim*; *g'ish* emas *g'isht*.

Shart bog'lovchilari - ikkita gapni o'zaro shart munosabati asosida bog'laydigan quyidagi so'zlar: *agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, basharti: Agar sen kelsang, biz boramiz*.

Shart mayli - biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni, biror ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida istak, maslahat, faraz kabi ma'nolarni anglatadigan fe'l mayli bo'lib, **-sa** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *borsa, kelsam, yursak*. Bu mayldagi fe'llar sof shart ma'nosini (*Kelsa, boramiz*), orzu-istak (*Qani endi, o'qishga kirsam*), iltimos, maslahat (*O'sha kishini cha'irib bersangiz*), faraz (*Yomg'ir yog'sa*

kerak), payt (*Tashqariga chiqsam, ukam turibdi*), buyruq-istak mayliga xos (*Gapirsangiz-chi!*) ma'nolarini ifodalaydi. Bu fe'llar *ekan* fe'li bilan qo'llansa, shart ma'nosiga istak ham qo'shiladi: *o'qisa ekan...*

Shaxs-son (tuslovchi) qo'shimchalari - fe'llardagi birlik-ko'plikni va shaxsni ko'rsatuvchi qo'shimchalardir: *o'qidim, o'qiding, o'qidi(-), o'qidik, o'qidingiz, o'qidi(lar)*,

Shevaga oid so'zlar – bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan so'zlardir: *paqir* (chelak), *cho'rak* (non).

Shevashunoslik (dialektologiya) – tilshunoslikning shevalarni o'rganadigan bo'limi.

CH

Chad-xom guruhi - xuase, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Chama son - narsa-buyumlarning taxminiy sonini bildiradigan son. Quyidagicha hosil bo'ladi:

1) miqdor songa *-tacha* qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'ntacha mashina*; 2) miqdor songa *-lar, -larcha* qo'shimchasini qo'shish bilan: *Soat o'n birlar edi. Yuzlarcha odam yig'ildi*. 3) miqdor songa *-lab* qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam*; 4) ikki miqdor sonni juft keltirish bilan: *beshtolti, uch-to'rt*.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov. Barkamol avlod - O'zbekitson taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997.
2. A.Nurmonov, B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – T.: 2001,
3. A.Hojiev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. –T.: 2002,
4. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005,
5. G'.Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiev. Hozirgi o'zbek adabiy tili "O'qituvchi" T.,1979, Sintaksis.
6. A. Abduazizov. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi, Toshkent, 1992-yil.
7. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Kirish. Fonetika va fonologiya. Grafika va orfografiya) Toshkent. 2000-yil.
8. E. Begmatov, A. Boboeva, M. Asomiddinova B.Umirqulov. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. "Fan" nashriyoti, T., 1988 y.
9. M.Mirzaev, S.Usmonov, I.Rasulov. O'zbek tili. T., "O'qituvchi" 1978 yil
10. M. Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2000-yil

11. U.Tursunov . Hozirgi o'zbek adabiy tili T., "O'qituvchi" 1979 yil
J. Muxtorov
12. SH. SHoabdurahmonov Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism. T., "O'qituvchi"
M.Asqarova, A. Xojiev 1980 yil
I.Rasulov, X.Doniyorov
13. A.SHomaqsudov, I.Rasulov O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi" 1983 yil
R.Qo'ng'urov, X.Rustamov
14. U. Tursunov, J.Muxtorov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «O'zbekitson»,
Sh. Rahmatullaev.. Toshkent. 1992-yil
15. A.G'ulomov, .N.Tixonov, O'zbek tili morfem lug'ati. T., "O'qituvchi", 1977
R.Qo'ng'urov y.
16. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "Fan" nashriyoti 1976 yil
17. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1975 yil. 1-qism
18. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1976 yil 2-qism
19. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "O'qituvchi", 1995- yil.
20. R. Yunusov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari
(Leksiqologiya, frazeologiya, leksikografiya)
Toshkent, 2000-yil.
21. Q. Safaev, R. Yunusov Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari
(Morfologiya). Toshkent. 2000.
22. M. Sodiqova. Usmonova. O'zbek tilining orfoepik lug'ati. T., 1977-yil.
23. D. Muhamedova, D. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari
Shodmonqulova, M. Maqsudova. (Kirish, fonetika, grafika va orfografiya,
leksiqologiya, frazeologiya, leksikografiya).
Toshkent. 2001-yil.
24. R. Ikromova, Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari
D. Muhamedova, (Morfemika. So'z yasalishi. Morfologiya).
D. Shodmonqulova, Toshkent. 2001-yil.
M. Maqsudova, X. G'ulomova.
25. R.Ikromova Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari
D. Muhamedova, (Sintaksis). Toshkent. 2001-yil.
D. Shodmonqulova,
X. G'ulomova.
26. M.A.Hamroev O'zbek tilidan ma'ruzalar majmasi. T., 2007-yil.
27. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2 tom. Moskva.
1981-yil
28. A. Hojiev O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. Toshkent.
1974-yil
29. A. G'ulomov, A.N.Tixonov, O'zbek tili morfem lug'ati. Toshkent. 1977-yil.
R.Qo'ng'urov.
30. "Qalqon" jurnali. 2004 yil, 7-son.
31. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. T.,
1980-yil.
32. Sh.Rahmatullaev. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. T.,
1978-yil.
33. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. T.,
1984-yil.

32. SH.Rahmatullaev ”, Hozirgi adabiy o`zbek tili. –T., “Universitet 2006.
 33. R.Sayfullaeva va b. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis. –T., 2006

MUNDARIJA

So`z boshi	5
Tilshunoslik haqida umumiy a`lumot	6
1-§ Tilshunoslik fani haqida ma`lumot	6
2-§ Til ijtimoiy hodisadir	6
3-§ Tilning tuzilishi	7
4-§ Til – taraqqiy qilib, o`zgarib boruvchi hodisa	7
5-§ Milliy til va uning tarkibiy qismlari	8
6-§ Tillarning tasnifi	10
7-§ Tillarning geneologik tasnifi	11
8-§ Tillarning morfologik tasnifi	12

FONETIKA	16
1-§ Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot	16
2-§ Tovush va fonema	17
3-§ Fonetik akustika	18
4-§ Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi	18
5-§ O'zbek tilining fonetik vositalari	19
6-§ Nutq tovushlarining tasnifi	21
7-§ Unli tovushlar va ularning tasnifi	22
8-§ Ayrim unli tovushlar tavsifi	23
9-§ Undosh tovushlar va ularning tasnifi	23
10-§ Undosh tovushlar tavsifi	24
11-§ Til undoshlari	28
12-§ Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi	30
13-§ Nutqning asosiy fonetik birliklari	30
14-§ Urg'u	32
15-§ Nutq tovushlarining o'zgarishi	34
16-§ Til va yozuv	37
17-§ Kirill grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi	38
18-§ Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar	39
19-§ Orfografiya (imlo)	40
LEKSIKOLOGIYA	48
1-§ Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot	48
2-§ So'zning leksik va grammatik ma'nolari	49
3-§ Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar	50
4-§ So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari	52
5-§ O'zbek tilining lug'at tarkibi	54
6-§ O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam	56
7-§ O'zbek tili leksikasining ishlatilish doirasi	58
8-§ Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi	60
9-§ O'zbek tili leksikasining boyish manbalari	62
10-§ Frazologiya	63
11-§ Leksikografiya	64
SO'Z YASALISHI	68
GRAMMATIKA	70
1-§ Grammatika haqida umumiy ma'lumot	70
2-§ So'z shakl va grammatik ma'no	70
3-§ Grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari	71
4-§ So'zning grammatik shakli	71
5-§ Grammatik kategoriya	73
6-§ So'z turkumlari	73
OT	78
1-§ Otning leksik-grammatik xususiyatlari	78
2-§ Otlarning ma'no turlari	79
3-§ Otlarda son kategoriyasi	81
4-§ Otlarda egalik kategoriyasi	82
5-§ Otlarda kelishik kategoriyasi	84
6-§ Otlarning yasalishi	89
7-§ Otlarda modal shakl yasalishi	93
8-§ Otlarning tuzilish jihatdan turlari	94
SIFAT	99

1-§	Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari	99
2-§	Sifat darajalari	100
3-§	Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar	100
4-§	Sifatlarning otlashishi	102
5-§	Sifatlarning yasalishi	102
6-§	Sifatlarning tuzilish turlari	105
	SON	109
1-§	Sonning leksik-grammatik xususiyatlari	109
2-§	Sonning ma'no turlari	111
3-§	Bir sonining o'ziga xos grammatik xususiyatlari	114
4-§	Sonlarning otlashishi	115
5-§	Sonlarning tuzilish jihatdan turlari	115
	O L M O S H	119
1-§	Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari	119
2-§	Olmoshlarning ma'no turlari	119
3-§	Boshqa turkumga oid so'zlarning olmoshga ko'chishi	122
4-§	Olmoshlarning tuzilish turlari	122
	FE'L	126
1-§	Fe'lning leksik-grammatik xususiyatlari	126
2-§	O'timli va o'timsiz fe'llar	127
3-§	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	128
4-§	Fe'l nisbatlari	130
5-§	Fe'lning vazifadosh shakllari	132
6-§	Fe'llarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)	139
7-§	Fe'l zamonlari	141
8-§	Fe'l mayllari	147
9-§	Fe'llarning yasalishi	148
10-§	Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari	150
11-§	To'liqsiz fe'llar	151
	RAVISH	155
1-§	Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari	155
2-§	Ravishlarning ma'no turlari	157
3-§	Ravishlarning yasalishi	158
4-§	Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari	160
	YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI	163
1-§	Ko'makchi haqida ma'lumot	163
2-§	Bog'lovchi	164
2-§	Yuklama	167
	ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI	172
1-§	Modal so'zlar	172
2-§	Undov so'zlar haqida ma'lumot	173
3-§	Taqlid so'zlar	174
	SINTAKSIS	178
1-§	Sintaksis haqida umumiy ma'lumot	178
2-§	Sintaktik aloqa turlari	178
3-§	Boshqaruv	179
4-§	Bitishuv	179
5-§	Moslashuv (muvofiglashuv)	180
6-§	So'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi	180
7-§	So'z birikmasi	181

8-§ Soʻz birikmalarining tasnifi	182
GAP	183
1-§ Gap va uning belgilari	183
2-§ Gapning turlari	184
3-§ Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari	185
4-§ Gapning emotsionallikka koʻra turlari	187
GAPLARNING TUZILISHIGA KOʻRA TURLARI	190
1-§ Sodda gap turlari	190
2-§ Ikki bosh boʻlakli gapning tuzilishi	191
3-§ Bir bosh boʻlakli gaplar	192
GAP BOʻLAKLARI	198
1-§ Gap boʻlaklari haqida umumiy maʼlumot	198
2-§ Gapning bosh boʻlaklari	199
3-§ Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi	203
GAPNING IKKINCHI DARAJALI BOʻLAKLARI	203
1-§ Ainqlovchi	203
2-§ Toʻldiruvchi	206
3-§ Hol	208
4-§ Gap boʻlaklarining joylashish tartibi	211
GAPNING UYUSHIQ BOʻLAKLARI	218
1-§ Uyushiq boʻlaklar haqida umumiy maʼlumot	218
2-§ Uyushiq qator aʼzolarining oʻzaro aloqaga kirishuvi	219
3-§ Uyushiq boʻlakli gaplarda umumlalashtiruvchi birliklar	220
GAPNING AJRATILGAN BOʻLAKLARI	221
1-§ Ajratilgan boʻlaklar haqida umumiy maʼlumot	221
2-§ Ajratilgan toʻldiruvchilar	222
3-§ Ajratilgan aniqlovchilar	222
4-§ Ajratilgan izohlovchilar	223
5-§ Ajratilgan hollar	223
GAP BOʻLAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR	227
1-§ Undalma	227
2-§ Kirish soʻz va kirish birikma	228
3-§ Kiritma gap	229
QOʻSHMA GAP	232
1-§ Qoʻshma gap turlari haqida maʼlumot	232
2-§ Bogʻlangan qoʻshma gap	232
3-§ Bogʻlangan qoʻshma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	234
4-§ Ergashgan qoʻshma gap	234
5-§ Bogʻlovchisiz qoʻshma gap	241
6-§ Bogʻlovchisiz qoʻshma gapning turlari	242
7-§ Bogʻlovchisiz qoʻshma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi	243
8-§ Murakkab qoʻshma gap haqida maʼlumot	244
OʻZGALARNING NUTQINI IFODALASH USULLARI	252
1-§ Koʻchirma gap	252
2-§ Koʻchirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	252
3-§ Oʻzlashtirma gap	253
4-§ Koʻchirma va unda ishlatiladigan tinish belgilari	254
5-§ Dialog	254

USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI	257
1-§ Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot	257
2-§ Nutq uslublari	257
3-§ Nutq madaniyati haqida	259
USLUBIYAT TURLARI	262
1-§ Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida	262
2-§ Leksik uslubiyat	262
3-§ Fonetik uslubiyat	264
GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK	
USLUBIYAT	264
1-§ Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	264
2-§ Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	265
3-§ Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	265
4-§ Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar	265
SINTAKTIK USLUBIYAT	266
1-§ Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari	266
2-§ Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya	267
3-§ Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari	267
4-§ Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari	267
ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)	271
1-§ Nuqta	271
2-§ So'roq belgisi	271
3-§ Undov belgisi	272
4-§ Ko'p nuqta	272
5-§ Ko'p nuqta, undov, so'roq belgilarning birikkan holda kelishi	272
6-§ Vergul	273
7-§ Nuqtali vergul	273
8-§ Ikki nuqta	274
9-§ Tire	274
10-§ Qavs	274
11-§ Qo'shtirnoq	275
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	295